

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

О. Л. Дронова

ГЕОУРБАНІСТИКА

Навчальний посібник

УДК 911.375(075.8)
ББК 65.04я73
Д75

Рецензенти:

д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАПН України Я. Б. Олійник
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
д-р геогр. наук І. В. Гукалова
(Інститут географії НАН України)

*Рекомендовано до друку
вченою радою географічного факультету
(протокол № 7 від 16 вересня 2013 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
29 листопада 2013 року*

Дронова О. Л.

Д75 Геоурбаністика : навч. посіб. / О. Л. Дронова. — К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. — 419 с.

ISBN 978-966-439-767-1

Матеріал посібника викладено відповідно до новітніх поглядів на геоурбаністику як на інтегральну дисципліну, що поєднує знання багатьох наук, але базується на географічному аналізі еволюції міських поселень. Висвітлено теоретико-методологічні засади вивчення урбанізаційних утворень, розкрито передумови й закономірності просторової еволюції міських систем розселення та процесів урбанізації у світі й Україні, охарактеризовано новітні тенденції глобального значення міст як фокусів зростання національних економік і розвитку світового господарства, проаналізовано передовий досвід здійснення міської політики. Детально розглянуто проблеми, що існують у міському середовищі, підкреслено важливість переосмислення сучасної загальносвітової політекономічної практики, що впливає на розвиток міст і необхідність переходу до збалансованого розвитку.

Для студентів, аспірантів, викладачів, науковців, що досліджують міста і системи розселення, фахівців із питань містобудування, управління розвитком міст і регіонів, регіонального та міського планування, а також широкого кола читачів, яким не байдужі проблеми міст і урбанізації та пошуки шляхів їхнього вирішення.

**УДК 911.375(075.8)
ББК 65.04я73**

ISBN 978-966-439-767-1

© Дронова О. Л., 2014
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Місто як історичний, соціальний та просторовий феномен давно приваблює до себе увагу дослідників. Різні аспекти розвитку міст і міських мереж є об'єктами дослідження географічних, містобудівельних, економічних, соціальних, демографічних, історичних і багатьох інших наук. У системному дослідженні міст та їхніх мереж дисципліна "Геоурбаністика", в якій інтегруються знання багатьох наук, посідає провідне місце. Використання доробку різних наукових галузей через призму суспільно-географічного підходу формує систему нових знань про основні етапи і напрямки розвитку урбаністичних досліджень, передумови та закономірності просторової еволюції міських систем розселення, новітні тенденції розвитку сучасних міст як полюсів зростання економік окремих держав і розвитку світового господарства.

Посібник "Геоурбаністика" включає аналіз історико-географічних, політичних, соціальних, економіко-географічних, проектувальних та інших аспектів розвитку міст і міських систем. У ньому розкривається складність і динамічність процесів урбанізації, висвітлюється значення і зміст географічного підходу до розробки стратегій розвитку міст і систем розселення, окреслюються особливості впливу глобалізаційних процесів на функціонування міст і значення глобальних міст у цьому контексті, а також аналізуються гострі проблеми, що існують у міському середовищі.

Актуальність дисципліни зумовлена кількома положеннями. По-перше, на сьогодні більше половини населення Землі зосереджено в містах, які становлять основну форму розселення людей. По-друге, міські утворення є фокусами взаємодії соціальних, економічних, екологічних, транспортних та інших проблем. Розуміння цього та володіння необхідною інформацією і методами дослідження з метою управління

розвитком, сприяють їхньому вирішенню. Таким чином, потреба, вивчення розвитку міських поселень і мереж є важливим як для науковців, так і для фахівців, які приймають рішення щодо просторової організації розвитку будь-якої території.

Метою навчальної дисципліни "Геоурбаністика" є розгляд просторової еволюції й особливостей прояву урбанізації в різних регіонах, формування у студентів їхнього сприйняття як особливих географічних об'єктів і процесів у країнах різного типу, а також розуміння тенденцій розвитку суспільства в сучасному високоурбанізованому середовищі. Досягнення цієї мети сприятиме підготовці фахівців географічних та інших спеціальностей для дослідницької та практичної роботи з проблем розвитку міст та їхніх мереж.

Для досягнення мети необхідним є розкриття низки питань, що висвітлюються в даному посібнику, а саме:

1) характеристика історико-географічних, соціальних, політичних, економіко-географічних та інших аспектів розвитку міст та урбанізаційних систем у країнах різного типу;

2) аналіз процесів урбанізації, що набули глобального характеру в сучасному світі;

3) розгляд просторових закономірностей урбанізації через розкриття особливостей основних етапів еволюції міських систем;

4) визначення ролі та значення міст у міжнародних відносинах і територіальній структурі господарства;

5) розкриття впливу глобалізації на урбанізаційні процеси, розгляд глобальних міст у цьому контексті, а також питання конкурентоспроможності міст у сучасному високоурбанізованому світі;

6) виявлення особливостей функціонування міст в умовах неоліберальної політекономічної доктрини розвитку суспільства;

7) характеристика основ міської політики та стратегічного планування соціально-економічного і просторового розвитку міст;

8) з'ясування значення та змісту географічних підходів до розробки стратегій розвитку міст і систем розселення;

9) аналіз проблем і конфліктів, що виникають у містах різного ієрархічного рівня та можливі стратегічні шляхи їхнього розв'язання.

Навчальна дисципліна сприяє розумінню логіки розвитку процесу урбанізації як просторового феномена, що визначає головні риси організації суспільства – територіальні, економічні, соціальні та екологічні, формує системи міських поселень локального, регіонального, національного та глобального рівнів, призводить до появи нових форм міських утворень.

Здобуваючи знання з теоретико-методологічних засад дослідження урбанізаційних утворень, передумов і закономірностей розвитку світового процесу урбанізації, майбутні фахівці матимуть можливість використовувати їх при самостійному аналізі стану методології наукових розвідок складних процесів розвитку, з'ясовувати причинно-наслідкові зв'язки різних явищ, неупереджено оцінювати теоретичні й практичні надбання різних наук, розуміти особливості трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві.

Матеріал посібника викладено з урахуванням методичних рекомендацій і напрацювань кандидата географічних наук Валерія Миколайовича Пересекіна, відомого фахівця з географії міст, який багато років викладав цю дисципліну на географічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ТА ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ГЕОУРБАНІСТИКИ

1.1. Геоурбаністика в системі наук та її методологічна база

*Місце дисципліни в системі наук. Компетенції спеціалістів.
Визначення і специфіка дисципліни. Методологічна база геоурбаністики.*

У ХХ ст. планета людей стала планетою великих міст. На сьогодні населення Землі становить понад 7 млрд чол. і це число збільшується кожного року на 1,6 %. За минуле століття воно виросло майже в 4 рази, а кількість міського населення – більше ніж у 13 разів, що свідчить про концентрацію та значний приріст саме міського населення.

За даними Департаменту ООН з питань економічних і соціальних відносин населення світу буде постійно збільшуватися і на 2050 рік перевищуватиме 9 млрд чол., майже 70 % його житиме в містах. Це свідчить про високий рівень процесів урбанізації, особливо притаманний слаборозвинутим країнам (річний коефіцієнт урбанізації слаборозвинутих країн – 4,1 %).

У Берлінській декларації про майбутнє міст, прийнятій на Глобальній конференції про майбутнє міст "Місто 21 сторіччя" (липень 2000 р.), представниками міст та урядів з понад 100 країн світу підкреслюються такі *сучасні особливості урбанізації*:

1) глобалізація і революція інформаційних технологій максимально зближують створення світу без кордонів з новою роллю міст;

2) економіка і суспільство все більше базуються на знаннях;

3) світ стає не лише співтовариством національних держав, а й співтовариством взаємозалежних міст;

4) сила і вплив розподіляються все рівномірніше між національними урядами, регіонами і містами;

5) управління містами стає все більш демократичним;

6) зростає усвідомлення рівноправності чоловіків і жінок, однакової важливості дотримання прав людини, співробітництва, спільного використання навколишнього середовища;

7) розвиваються нові партнерські відносини між суспільним і приватним секторами та громадянським суспільством.

Технократичний мегалополіс XX ст. дав своїм жителям немислиму колись реалізацію волі й динаміки пересувань і комунікацій, забезпечив широким верствам населення рівень комфорту, колись доступний лише представникам вищих класів. Проте платою за це стали втрати в розвитку людської особистості, екологічна криза, а також вибухове зростання "виразок великих міст" у плані морально-етичних цінностей людини – вибухи наркоманії, проституції, самогубств, етнічних правопорушень, діяльності тоталітарних сект, тероризму.

У новому ХХІ ст. проблеми урбанізації, еволюції та походження міст, формування міських систем, оцінки їхнього значення в житті людини і суспільства особливо актуальні.

Геоурбаністика – наука, що входить до системи дисциплін соціально-економічної географії та займається вивченням міських поселень, міських мереж і систем, процесів урбанізації, міських агломерацій та урбанізованих зон надагломераційного рівня.

Вивчення геоурбаністики передбачає широкі взаємозв'язки з географічними дисциплінами, зокрема географією світового господарства, регіональною економічною та соціальною географією світу, суспільно-географічною районологією, регіональною політикою, географією транспорту, географією

населення, економічною та соціальною географією України й іншими суто географічними та загальнонауковими дисциплінами (рис. 1.1). Беззаперечним є зв'язок геоурбаністики з економікою, історією та філософією, а також з іншими дисциплінами.

Напрямки міських досліджень	Науки					
	Антропологія	Економіка	Географія	Історія	Політичні науки	Соціологія
Походження міст	+		+	+		
Урбанізація	+	+	+	+		+
Міський стиль життя			+	+		+
Урбанізм ¹	+			+	+	+
Міська система		+	+	+		
Управління містом		+	+	+	+	
Спільнота, структури, влада					+	

Рис. 1.1. Схема напрямків міських досліджень, що вивчаються різними науковими дисциплінами
(Джерело: The City in cultural context / edited by John A. Agnew, John Mercer and David E. Sopher, 1983)

Курс "Геоурбаністика" сприяє підготовці випускників географічних факультетів до дослідницької, викладацької та практичної роботи над проблемами урбанізації та функціонування міст у наукових, проектних, освітніх організаціях, а також адміністративних і підприємницьких структурах.

Можна окреслити такі професійні компетенції випускника-географа:

¹ **Урбанізм** – сукупність притаманних населенню міста норм і правил поведінки, обумовлених високою концентрацією населення та особливостями міської субкультури: ослаблення соціального контролю та соціальної згуртованості, анонімність спілкування, переважання формально-рольового спілкування, раціональність поведінки, зменшення ролі первинних груп і т. п.

- 1) знання основної літератури, понятійно-категорійного апарату науки;
- 2) знання історичних аспектів виникнення та розвитку міст;
- 3) знання основних етапів розвитку міських систем;
- 4) знання ролі міст в організації простору, розуміння їхньої структури та динаміки розвитку;
- 5) розуміння провідних тенденцій розвитку світової урбанізації в епоху глобалізації;
- 6) розуміння особливостей і проблем функціонування міст в умовах неоліберальних процесів розвитку суспільства;
- 7) володіння навичками географічного аналізу міських поселень, їхніх промислово-економічних і соціально-культурних особливостей;
- 8) володіння теоретичними засадами проведення міської політики та здійснення процесу прийняття рішень щодо розвитку міст;
- 9) уміння користуватися методами стратегічного планування розвитку міст і систем розселення тощо.

Специфіка дисципліни визначається такими положеннями:

1. Відсутність одностайності поглядів на розуміння міста:
 - а) немає загального визначення терміна "місто";
 - б) відсутній набір загальноприйнятих критеріїв надання поселенню статусу міста.
2. Складність міста як об'єкта дослідження – міста вивчаються багатьма науками.
3. Еволюційність формування міських утворень:
 - а) античність, стародавнє східне місто;
 - б) феодалізм (середні віки);
 - в) промислова революція;
 - г) індустріальний/постіндустріальний період.
4. Регіональні особливості просторової організації урбанізованих систем:
 - а) США;
 - б) Західна Європа;
 - в) Україна...
5. Різниця в ідеологічних поглядах на місто:
 - а) глобалісти;

б) антиглобалісти.

6. Недостатня кількість монографічних джерел і підручників, що розкривають тематику дослідження міст.

Геоурбаністика (від італ. *urbanistica* – наука планування міста) є інтегральною дисципліною, яка поєднує знання багатьох наук, але базується на географічному аналізі міських поселень та їхніх територіальних груп (систем, мереж).

За Ю. Л. Пивоваровим, геоурбаністика – це наука, що вивчає просторову організацію, еволюцію і функціонування міських систем різного рівня на основі поглиблення процесу урбанізації з притаманним для нього зростанням різноманітності потреб населення.

За Є. Н. Перциком термін "геоурбаністика" не протиставляється терміну "географія міст". Він розширює й уточнює назву цієї сфери соціально-економічної географії. Такий підхід пов'язаний з тією обставиною, що в містознавчих географічних розробках особлива увага надається не окремим містам, а цілій мережі міст і загальному, глобальному процесу урбанізації в усьому різноманітті його нових просторових форм. Це ніяк не виключає дослідження проблем конкретного міста, а навпаки, робить його різноплановим і багатоаспектним, акцентуючи увагу на тих чи інших питаннях.

Отже, термін "геоурбаністика" – більш широке поняття, ніж "географія міст". Географія міст вивчає окремі міста, а геоурбаністика займається дослідженням як міст, так і міських мереж і систем, процесів урбанізації, міських агломерацій та урбанізованих зон надагломераційного рівня. Тобто поняття геоурбаністики включає в себе поняття "географія міст" і доповнює його.

Геоурбаністика – новий етап розвитку географії міст, коли особлива увага приділяється новим формам урбаністичних утворень, що отримують усе більше розповсюдження в процесі еволюції розселення – міські агломерації, мегалополіси, урбанізовані райони та зони. У географічній науці здійснився відчутний перехід від розгляду переважно економічних, виробничих аспектів до соціальних. Для соціальної складової

геоурбаністики головним, характерним є середовищний підхід, розгляд міст та інших форм розселення стосовно умов життя людей. Таким чином, "серцевиною" досліджень стає людина.

Місто сьогодні сприймається вже не як машина для життя і діяльності, що повністю, від початку і до кінця, конструюється людиною-творцем, а як складний соціально-економічний організм, саморозвитку якого потрібно допомогти, щоб він здійснювався в напрямку, сприятливому для людини і для природи. У цьому аспекті визначальним є стратегічне планування розвитку міста на засадах збалансованого розвитку. Саме місто почало вивчатися як система і одночасно як елемент системи більш високого рівня. Цей підхід ёмко відобразився у тезі американського географа Б. Беррі "Місто – це система в системі міст" в його однойменній книзі 1964 р.

Головні блоки питань, що розкриває геоурбаністика:

1. *Що є місто?*
 - а) витвір людського розуму;
 - б) арена політичних, соціальних економічних процесів;
 - в) місце з особливими уповноваженнями;
 - г) "точка" в географічному просторі.
2. *Чому ростуть міста?*
 - а) які чинники;
 - б) яка динаміка;
 - в) які наслідки.
3. *Як ростуть міста?*
 - а) просторові форми;
 - б) функціональна складність;
 - в) тренди.
4. *Як пояснити складність просторової концентрації міста в глобальному вимірі?*
 - а) райони різної густоти міст;
 - б) райони максимальної динаміки розвитку міст;
 - в) райони мінімальної динаміки розвитку міст.
5. *Яка внутрішня будова міста?*
 - а) чому є інтеграція функцій;
 - б) яка логіка функціональних зон;

в) "пульсація" міста (день–ніч).

6. *Які проблеми міст?*

а) економічні;

б) соціальні;

в) екологічні;

г) демографічні.

7. *Яка майбутня доля міст?*

а) чи є майбутнє?

б) чого чекати?

в) як діяти?

Геоурбаністика має шукати і розробляти загальні методологічні принципи і методичні схеми щодо дослідження міст – великих, середніх, малих, політично-адміністративних центрів, периферійних поселень, економічно-розвинених і депресивних. Ці принципи і методичні прийоми в різних поєднаннях і комбінаціях, з акцентуванням на тих чи інших головних напрямках досліджень і конкретній специфіці міст дадуть змогу інвентаризувати всю різнобарвність міських поселень, проаналізувати можливості й тенденції їхнього розвитку, розробити моделі їхньої раціональної просторової організації.

Методологічна база геоурбаністики – наукові підходи, на які спираються дослідники, є такими:

1. *Історизм*. Цей підхід дає можливість відстежувати розгортання процесу розвитку міст у часі, виявляти закономірності та принципи цього процесу з точки зору певних історичних умов, певної епохи. Простір і час – основні категорії географії, територіальні утворення розвиваються у просторово-часовому континуумі, мають причинно-наслідкові зв'язки всіх процесів і явищ.

2. *Позитивізм*. Позитивізм (фр. *positivisme*, від лат. *positivus* – позитивний) – філософське вчення і напрям у методології науки, що визначає єдиним джерелом істинного, дійсного знання емпіричні дослідження. Основна теза позитивізму: справжнє (позитивне) знання – сукупний результат спеціальних наук. Сучасний позитивізм – це постпозитивізм, у рамках якого

очікується очевидна тенденція до пом'якшення вихідного методологічного радикалізму й установка на аналітику ролі соціокультурних чинників у динаміці науки. Він висуває так звану методологію дослідницьких програм, ідеї гуманізації науки, теоретичного плюралізму та історичного контексту науки.

3. *Системність і структуралізм.* Системно-структурний (гео-системний) підхід у широкому розумінні передбачає аналіз складних об'єктів. Міста аналізуються, з одного боку, як складні, динамічні, відносно автономні, цілісні системні утворення, а з іншого – як невід'ємні елементи (частини) багаторівневих територіальних суспільних систем – геосистем. Системно-структурний підхід має два боки: це спосіб мислення та сукупність методів дослідження, об'єднаних принципом системності. Як "спосіб мислення" означає, що при дослідженні ми оперуємо системними категоріями, розглядаючи міста як системи. Як "сукупність методів дослідження, об'єднаних принципом системності" означає, що системний підхід не є набором конкретних методів, а принципом їхнього відбору є принцип системності, зміст якого полягає у спрямованості методів на всебічний аналіз основних системних категорій – структури, ієрархії, функцій, еволюції тощо.

4. *Синергізм.* Згідно із засадами синергетичного підходу методологічна орієнтація полягає в застосуванні сукупностей ідей, понять і методів у дослідженні та управлінні відкритими нелінійними системами, що мають здатність самоорганізовуватися. Поряд з керованою просторовою організацією міст (цілеспрямованою управлінською діяльністю щодо розміщення, установалення взаємозв'язків та утворення інтегральних форм територіального зосередження різних видів людської діяльності) можуть проявлятися процеси просторової самоорганізації й саморозвитку. У такому разі місто розвивається за однією з можливих траєкторій, що забезпечує трансформацію його просторової структури на шляху до потенційної (атрактивної – ідеальної, оптимальної) форми організації території. Чинники при цьому можуть лише прискорювати чи вповільнювати його розвиток до такого стану.

На цьому шляху негативний вплив чинників (у тому числі й управлінських рішень), а також випадкові фактори можуть призвести до втрати стійкості міського розвитку, переходу до невірноваженого стану.

5. *Біхевіоризм*. Біхевіористичний підхід (від англ. *behaviour* – поведінка, буквально – наука про поведінку), суть якого полягає у вивченні об'єктів і явищ шляхом аналізу індивідуального сприйняття дослідника. Прибічники цього методу вважають, що будь-яке явище (поперед усім – це індивідуальний вимір) і всі об'єкти, явища та групові форми діяльності обумовлюються висновками із психологічного аналізу особистого сприйняття. Місто визначається як образ, що суб'єктивно сприймається залежно від психічного стану, емоцій, волі, світогляду. Отже, за біхевіористичним підходом місто сприймається як образ, що має властивості *суб'єктивності*, *перцептивності* (сприйняття людиною предметів і явищ у сукупності всіх їхніх якостей при безпосередній дії на органи чуття); *холістичності* (організмичний підхід, простіше кажучи, об'єкт розглядається як певний організм, ізоморфний відносно особистості), тобто всі елементи міста створюють цілісність у структурному і функціональному відношенні; *стереотипності* (сприйняття об'єкта за шаблоном чи певним алгоритмом), тобто існування міста визначається через призму індивідуального сприйняття суб'єктом реальної дійсності.

6. *Аксіологізм*. Аксіологічний підхід до вивчення міст передбачає, що зміст життєдіяльності людини визначається спрямованістю активності особистості не лише на осмислення, але й на створення матеріальних і духовних цінностей, що є складовими культури людства. Аксіологічний або ціннісний підхід (грец. *axios* – цінний) виконує роль механізму зв'язку між практичним і пізнавальним підходами, виступає своєрідним мостом між теорією і практикою. Цінності – це не тільки предмети, явища та їхні властивості, що потрібні людям певного суспільства й окремій особистості як засоби задоволення їхніх потреб, а й також ідеї та спонукання у вигляді норми та ідеалу (за В. П. Тугариновим). Цінності, на думку філософів-гуманістів, не є однаково значимими для всіх. Адже у кожної

людини, яка намагається пізнати навколишній світ, є свої значення. Цінності – це перевага певних змістовних значень і побудованих на цій основі способів поведінки. До цінностей суспільства належать лише ті позитивно значимі явища та їхні властивості, що пов'язані із соціальним прогресом. Постійними на різних етапах розвитку людського суспільства є такі цінності, як життя, здоров'я, любов, освіта, праця, творчість, краса і т. п. Вони несуть у собі гуманістичне начало і тому витримали перевірку в практиці світової історії.

7. *Екологізм*. Екологічний (екосистемний) підхід розкриває процеси взаємодії територіальних соціально-економічних систем і навколишнього природного середовища з позицій необхідності досягнення динамічної рівноваги між людиною, її діяльністю і природою.

Головною проблемою подальшої організації міст стають пошуки їхньої кращої, оптимальної й раціональної територіальної організації – архітектурно-планувальної, розселенської, функціонально-планувальної, ландшафтно-архітектурної. Перед географією перш за все постає питання про те, як за умов досить обмеженої території та надзвичайно високої концентрації населення, інфраструктури, господарської діяльності найкраще впорядкувати ці складові з тим, щоб за всіх умов створити зручне й екологічно безпечне середовище життєдіяльності міського населення.

Методика дослідження міст визначає *головні відмінності міста як поселення*, що відрізняють його від інших, неміських поселень. Важливо зрозуміти перш за все, що місто це:

1. Зосередження населення, пов'язаного між собою системами виробництва, інфраструктури, обслуговування, споживання, а також компактним і концентрованим розселенням і побутом.

2. Територіальне нагромадження основних фондів (елементів штучного матеріального світу) у вигляді будівель і споруд, транспортних та інженерних мереж, різноманітного виробничого обладнання та устаткування, розважально-рекреаційних комплексів, зелених насаджень тощо.

3. Територія, що має певний адміністративно-територіальний та політичний статус і виділяється специфічним міським середовищем – архітектурно-планувальним, соціальним, виробничим, природно-екологічним.

4. Осередок територіального поділу праці різних рівнів – локального, субрегіонального, регіонального, національного, міжнародного.

5. Складовий або головний елемент системи розселення – національної, регіональної, локальної.

Місто – одне з найбільших і найскладніших витворів людини. Образ міста – кам'яний літопис людства, що зберігає пам'ять про найважливіші події світової історії. Міста – головна арена політичних, економічних, соціальних процесів, що здійснюються в сучасному світі, місце зосередження найбільших цінностей, створених людиною.

Концентрація населення в містах вражаюча: на дуже незначній площі сконцентрована більша частина населення земної кулі, що постійно зростає. З вікон літака в небі вночі особливо вражає вигляд "зоряних скупчень" вогнів міст серед затемнених просторів навколо. Як і чому ростуть міста? Як розкрити таємницю просторової концентрації міст у різних точках земної кулі? Як формувалася велична географічна панорама міст світу? Яка їхня внутрішня структура? Як будуть розвиватися міста в майбутньому і які найбільш сприятливі стратегії їхнього розвитку? Які найважливіші функції виконують міста в глобалізованому світі й що таке глобальні міста? Усі ці питання турбують людей і формують професійне завдання суспільно-географічного дослідження міст.

У минулому увага географів була спрямована переважно на далекі, незвідані землі. Географи відкривали їх, досліджували, описували і дарували людям. Сьогодні можна стверджувати, що *terra incognita* географії, її "*країна незвідана*", міститься у щільно заселених урбанізованих районах, де перед людством виникає новий бар'єр складності, подолання якого вимагає особливої уваги від учених. Перш за все – це взаємодія Людини і Природи, антропогенне навантаження на природні системи змінює їхні природні властивості, порушує рівновагу в біосфері, що загрожує

загибеллю всьому живому, і людині у тому числі. Розв'язання цих та інших проблем, пов'язаних з існуванням міст та високоурбанізованих територій, не можна вирішити в межах підходу якоїсь однієї науки. Вивчення і проектування міст вимагає інтеграції підходів і поглядів різних наук, створення міждисциплінарних, урбаністичних концепцій і гіпотез, осмислення міста як феномена сучасного світу, в якому людству належить розв'язати надзвичайні за своєю складністю і значенням соціальні, економічні, екологічні й містобудівні проблеми. Міста – це "системи в системах", що формуються за визначеними законами у фокусах прилеглих територій, місця концентрації виробничих, наукових, культурних цінностей, що мають видатні потенціали зростання і силу тяжіння. Це відкриті системи, що самоорганізуються і управляють самі собою, регулювати зростання міст можна лише на основі врахування об'єктивних законів їхнього розвитку, але не всупереч їм. Для цього важливо розуміти історичні, соціокультурні й економічні передумови їхнього розвитку.

Одна з важливих особливостей сучасної урбанізації полягає в тому, що розвиток промисловості й систем транспорту, нарощування соціально-економічних і екологічних процесів в умовах науково-технічного прогресу радикально змінюють територіальну структуру міст і викликають необхідність проектування швидко зростаючих урбанізованих районів. Не окремо взяте місто, а міська агломерація і група взаємозалежних міст з їхнім оточенням стають місцем зосередження промисловості, розселення людей і, відповідно, основним об'єктом прогнозування і проектування. Це найважливіше і повсюдне явище характеризує значення регіонального планування – нової галузі науки і проектування, що швидкими темпами розвивається на стику економічної географії, містобудування та деяких інших наук і дисциплін. На сьогодні регіональне планування є одним з перспективних напрямів у дослідженні проблем урбанізації.

Ускладнення територіальної організації розселення, виробництва та інфраструктури, зростання напруження щодо використання основних природних ресурсів (території, води,

повітря, ґрунтів), зростання значення малодосліджених соціальних факторів (ступеня привабливості населених пунктів різного розміру, впливу їхнього архітектурно-естетичного образу, механізму деяких демографічних процесів, соціальних аспектів передачі інформації) посилюють взаємозалежність усіх факторів і процесів, що визначають розвиток міста і регіону, стає очевидною необхідність їхнього системного аналізу.

Розв'язання окремих проблем не є задовільним розв'язанням проблем урбанізації загалом. Тисячолітня історія людської цивілізації й розвиток міст як її важливий аспект піднімає значення дослідження історичних етапів розвитку міст, стан і зміст стратегій урбанізації в різних географічних районах, що послідовно може розкрити суть і глобальний характер процесів урбанізації. Для дослідження і прогнозування урбанізаційних процесів і управління ними необхідні об'єднані зусилля багатьох наук і суспільства загалом. Підкреслюючи важливість міждисциплінарного підходу в цій галузі знань, важливо відмітити, що серед наук, що беруть участь у розробці методологічних основ і практичних рішень у сфері розвитку міст, саме географія володіє ще невикористаним науковим потенціалом щодо різнопланового вивчення простору і динаміки його розвитку.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке геоурбаністика і яке місце вона посідає в системі наук?
2. У чому полягає актуальність дослідження міст і урбанізаційних процесів на сьогоднішньому етапі?
3. Які специфічні риси зумовлюють складність дослідження міст?
4. Охарактеризуйте провідні наукові підходи, що застосовуються дослідниками при вивченні урбанізаційних систем.
5. Поясніть головні відмінності міста, що відрізняють його від неміських (сільських поселень).

1.2. Зарубіжний досвід урбаністичних досліджень²

Філософія міста. Економічні концепції. Соціологічна та антропологічна концепції. Архітектура і містобудування. Географічні дослідження міст.

Філософія міста. Філософія міста, як один з важливих напрямів філософії, формувалась протягом багатьох століть. Не всі філософи давали чітке визначення місту, проте скрізь наголошували на ідеальних його образах, відображали його особливу політичну, соціальну та економічну роль у державі. Одні філософи бачили в міській цивілізації та місті лише негативні риси і закликали до повернення до природних основ існування (кініки та даосисти, францисканці та містики), інші захоплювались розвитком міст (конфуціанці й кіренаїки, томісти тощо). Ще в античній Греції мислителі захоплювалися ідеєю побудови ідеального міста-держави (Антифонт, Теофраст, Діоген Синопський, Епіктет, Марк Аврелій, Сенека, Цицерон, Платон, Аристотель).

Історично значимими стали праці Блаженного Августина і представників східної філософії – Ібн-Сіна, Ібн-Рушда та Аль-Фарабі.

Новий Час пов'язаний насамперед з іменами соціал-утопістів Т. Мора (Утопія), Т. Кампанелли (Місто Сонця), Ф. Бекона, Е. Кабе та ін. Представники даної групи розглядали місто як прогресивне явище суспільного розвитку. Зокрема, суспільно-політичний трактат Т. Мора "Утопія" посприяв написанню Т. Кампанеллою книги "Місто Сонця". Кампанелла уявляв майбутнє суспільство урбанізованим, ключова роль відводилася місту, заснованому на комуністичних принципах.

В Епоху Просвітництва неодмінно слід згадати про Ш. Л. Монтеск'є та Г. Гердера, які також досить оптимістично дивились на

² Параграф підготовлено за матеріалами дослідження С. А. Покляцького, Інститут географії НАН України.

місто. Водночас слід відзначити і політичний ідеал Ж. Ж. Руссо, пов'язаний з містом-державою зі спартанським устроєм та абсолютною демократією – цей учений був "опонентом" міської цивілізації. Соціал-утопісти у свою чергу заперечували провідну роль міста в суспільному процесі, оскільки в ньому, на їхню думку, проявляються всі негативні ознаки капіталістичного суспільства. До цієї групи належали Ж. Мельє, Ш. Фур'є, Р. Оуен, Т. Дезамі, М. Г. Чернишевський та ін. Англійський філософ Р. Оуен вважав, що тільки створення особливих селищ "єдиного і взаємного співробітництва" чи комуністичних колоній з населенням не більше трьох тисяч чоловік є прообразом майбутнього суспільства "соціальної гармонії", які поєднують у собі переваги міста і села.

Суттєвий внесок у теорію розвитку міст здійснили класики марксизму – К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Їм належить наукове обґрунтування причин виникнення міста: "Розподіл праці в межах тієї чи іншої нації призводить, насамперед, до відокремлення промислової й торгівельної праці від земельної й тим самим до відокремлення міста і села і до протилежності їхніх інтересів" (Маркс, Енгельс). На думку авторів, протилежність між містом і селом виникає із формуванням класово-антагоністичних суспільств і проходить через усі типи суспільно-економічних формацій. К. Маркс уперше розглянув урбанізацію як специфічний вид соціальних відносин, а саме – взаємовідносин між містом і селом. На його думку, "саме існування міста як такого відрізняється від простої множини незалежних будинків. Тут ціле – не просто сума своїх частин. Це свого роду самостійний організм". В. І. Ленін розглядав місто як центр економічного, політичного і духовного життя народу, який є двигуном прогресу. Він зазначав, що між містом і селом існує певна протилежність. "Місто не може бути рівним селу. Село не може бути рівним місту в історичних умовах цієї епохи. Місто беззаперечно веде за собою село. Село неминуче йде за містом" (Ленін). Він також відмічав позитивну роль міграції й позитивно оцінював роль міста для політичного і духовного розвитку сільських мігрантів. І хоч ідеологічно ці висловлювання були спрямовані на підтримку пролетаріату –

міських робітників, роль робіт марксистів у розкритті значення і особливостей формування міст не можна недооцінювати.

Серйозні напрацювання у сфері осмислення ролі великих міст, у тому числі образів мегаполісів, були і в німецькій школі філософії життя наприкінці XIX – початку XX ст. (В. Беньямін, О. Шпенглер та ін.). Зокрема, О. Шпенглер у другому томі "Занепаду Європи" описував "душу" міста. Він вважав, що проник у неї й фізіономічно розтлумачив специфічно китайський, індійський, аполонічний і фаустівський образи міста, пов'язуючи з ними все, що створили культура, релігія, наука і мистецтво цих народів. Він зазначав, що замість світу є місто – одна точка, в якій зосереджується все життя великих країн.

Серед праць новітнього часу особливу увагу привертають до себе роботи французьких філософів. У них обговорюються особливості розвитку сучасних міст. Яскравим представником є Ж. Бодріяр, який писав, що мегаполіси та космополітичні міста – це "монстри", не з естетичного погляду (хоч, на жаль, і таке часто буває), а в сенсі, що вони втрачають цілісність, органічність та унікальність, відбувається їхня дезінтеграція і дезорганізація. Вони не підкоряються традиційним ритмам міста, його взаємозв'язкам, а накладаються на них як дещо, що надійшло зі сторони. Ж. Дерріда вказує на конкретні проблеми великих міст. На його думку, загибель міста пов'язана не тільки з тим, що гостинність, право на притулок або право на прощення канули в історію, але й з тим, що місто перестало бути єдиним правовим простором і нести захисну функцію. "Кінець міста" і глобалізацію він схильний розглядати як закономірні й незворотні процеси. Слід згадати і про М. Фуко, який вказує на зміну ролі міста та урбаністичного ландшафту, коли міста стають регламентаторами діяльності всієї держави, а столиця задає ритм усій країні, зумовлюючи її структуру разом з інститутами, вузлами концентрації влади, ресурсними центрами, соціальними гетто та анклавом маргіналів. Своєю увагою не оминули міста відомі французькі філософи Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, І. Лакост. Фрагментарно звертались до тематики міст: Н. Аббаньяно, Р. Барт, О. Ф. Больнов, М. Бубер,

М. Гайдеггер, Ф. Гвіччардіні, І. Кант, А. Н. Уайтхед, Х. Ортега-і-Гассет, Б. Паскаль, К. Ясперс, Е. Фромм та ін.

Економічні концепції. Просторові чинники завжди значною мірою визначали чи лімітували економічний розвиток. Об'єктивна територіальна диференціація розселення та існування фокусів соціально-економічної активності, які в сукупності становлять мізерно малу частину території планети, зумовлюють те, що поняття "місто" для економічного аналізу є не менш значущим, ніж, наприклад, такі суто економічні поняття, як "виробник" і "споживач". Ці обставини зумовили виникнення одного з головних розділів регіональної економіки – *економіки міста (urban economics)*, яка виділилась в окремий напрям економічної науки ще в першій половині ХХ ст. Економіка міста вважається відносно молодим напрямом, хоч процес її формування триває протягом більше двох століть.

Першою з класичних робіт, де фундаментально були представлені базові теоретичні концепції, пов'язані з містами та їхніми функціями, була робота шотландського економіста А. Сміта 1776 р. "Дослідження про природу і причини багатства народів". Ним були сформульовані вихідні положення, які в подальшому призвели до формування базових понять економіки міста – "локальних зовнішніх ефектів" та "економії, що зумовлена агломераціями". За його баченням, місто є лише місцем локалізації подій і структурних відносин, в якому не знаходить місця вся повнота проявів просторових економічних чинників.

Загальновідомими стали дослідження англійського економіста Т. Р. Мальтуса, який одним із перших серйозно "зреагував" на проблеми зростання міст. Він вважав умови існування в містах украй шкідливими для людини і відстоював послідовно гуманістичну позицію: "... необхідно визнати, що зростання населення стримувалося успіхами цивілізації. Число міст і фабрик зростає, а на зміну умов існування в містах годі й сподіватися. Звичайно, ми зобов'язані намагатися, наскільки це від нас залежить, щоб вони не скорочували тривалість життя, але навряд чи ми будемо в змозі досягти коли-небудь того, щоб

перебування в містах і робота на фабриках були такими ж здоровими, як життя в селах і сільські заняття" (Мальтус).

За Мальтусом, на думку якого населення країн, які розвиваються ("світове селище"), треба скоротити, місто є надлишком будь-якого роду і прирівнюється до таких категорій, як війна, голод чи хвороба. Само собою ідеї Мальтуса були сильно розкритиковані, адже А. Сміт указав на те, що робочі руки певної кваліфікації, як будь-який товар, постачаються на ринок відповідно до балансу попиту та пропозиції, тобто загроза перенаселення планети відпаде сама собою. Проте велика кількість передбачень, які знайшли своє відображення в працях Мальтуса, на сьогодні стали реальністю.

У 20-ті рр. XIX ст. почалися багаторічні теоретичні та емпіричні дослідження Йоганна фон Тюнена, які заклали основу німецької школи економіки міст. В його роботі "Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки" місто (велике) розглядається в основному як ринок збуту – воно має задовольняти потреби навколишньої території в продуктах промислового виробництва. В його моделі "ізольованої держави", яку він відобразив за допомогою концентричних кіл, місто знаходиться в центрі всіх подій, отже, він детально проаналізував зони впливу міста.

Продовженням ідей Тюнена стали дослідження іншого німецького географа – В. Кристаллера. 1933 р. його праця "Центральні місця Південної Німеччини", в якій він виклав свою теорію центральних місць, сколихнула світ. Згідно з даною теорією існує ідеальна каркасно-мережна структура населених пунктів, яка складається із суміжних шестикутних фігур (форма бджолиних стільників) і забезпечує доступ до об'єктів сфери послуг, максимально швидке переміщення між містами та ефективне управління територією. Система населених пунктів тут має певну ієрархію, кількість рівнів якої прямо пропорційна рівням соціально-економічного розвитку території.

Інтегруючи досвід попередників (Й. Тюнена, В. Лаунхардта, А. Вебера), ще один відомий німецький економіст А. Льюш запропонував теорію розміщення виробництва в умовах

ринкової економіки, де головна роль відводилася центральному місцю: найбільш важливому місту, економічному центру всієї системи населених пунктів ("економічного ландшафту"), основна ціль якого – максимізація прибутку. Розвиваючи фундаментальні ідеї географа В. Кристаллера, А. Льюш опікувався проблемами розташування міст і причинами їхнього виникнення. Він зазначає, що міста існували б і в однорідних умовах, оскільки мають переваги масового та комбінованого виробництва, велику кількість підприємств, джерела постачання та відсутність зовнішніх конкурентів (проте є внутрішні, хоч кожне підприємство можна розмістити в різних частинах міста).

Вивченням розміщення населених пунктів займався і Дж. Кольб, модель "правильного розміщення гнізд" якого має вигляд "згустків", а центральне положення в системі розселення посідає велике місто. У моделі "міського мультиплікатора" Лоурі простежується залежність економічної та територіальної структури міста від особливостей розвитку і специфікації базового та обслуговуючого секторів економіки.

Тематикою вивчення просторової диференціації господарської діяльності, яка потім вплинула на становлення інших міждисциплінарних напрямів дослідження міст, опікувався Г. Хотеллінг. Одна з головних його праць була присвячена вивченню просторових особливостей розподіленого ринку збуту в межах моделі лінійного міста (теоретико-ігрова модель, де на першій стадії гри кожен гравець на ринку вибирає своє місце розташування "на лінії", а на другій – ціну). Модель "лінійного міста" Хотеллінга може розглядатися як загальна модель диференціації збуту продукту, що дозволяє нам проаналізувати особливості та наслідки цінової конкуренції на ринку. Ще більш унікальною є робота С. Салопа – "модель кругового міста", де розглядається довгострокова динаміка на ринку диференційованого продукту: рішення фірм про вхід на ринок і вихід з ринку під впливом зміни економічного прибутку в результаті цінової конкуренції.

На початку 1960-х рр. теорія економіки міста оформилась у самостійну дисципліну. Класичними працями з економіки міста

стали роботи: У. Алонсо, Д. Бегга, С. Дорнбуша, Р. Фішера, А. В. Еванса, П. А. Дерика, Е. Мілза, Б. Гамільтона, М. Фуджити, Дж. В. Хендерсона, Дж. Форестера, Р. Каманї, А. Бертауда, Т. Морі, П. Кругмана, які намагались побудувати просторові моделі міста. У цьому ряду слід відзначити праці Алонсо, Мута і Мілза, моделі моноцентричних міст яких відображали тісний взаємозв'язок між щільністю населення і ціною на землю. Цей взаємозв'язок підтверджується на численних прикладах міст, що розвиваються в умовах вільного ринку, навіть якщо вони не моноцентричні.

У глобалізованому сучасному суспільстві в економіці міста значне визнання отримали праці засновників теорії й дослідників кумулятивного зростання Ф. Перру, П. Пот'є, Х. Річардсона, Х. Гірша та ін. Зокрема, французький економіст Ф. Перру висунув концепцію "полюсів зростання". Згідно з нею зростання економіки країни в усіх регіонах не відбувається рівномірно, воно зароджується в деяких пунктах (містах) або полюсах зростання, зі змінною інтенсивністю воно поширюється по різних каналах і з певним змінним ефектом – на всю економіку. Продовженням стала концепція "полюсів розвитку" Ж. Р. Будвіля, згідно з якою зростання виробництва не відбувається рівномірно не тільки в просторому плані, але й в усіх галузях господарства – завжди можна виділити динамічні, так звані пропульсивні галузі. Будвіль виділяє "полюси зростання" (міста) таких типів: малі та "класичні міста", промислові міста середнього розміру і великі міські агломерації. Він стверджує, що автономне зростання властиве лише верхнім ієрархічним рівням центральних місць, тоді як зростання низових територіальних структур визначається механізмами дифузії нововведень.

Соціологічна концепція. Соціологія міста – галузь, яка вивчає місто як соціально-просторову спільноту, історично конкретну поселенську структуру й основну форму поселення. Соціологія міста почала зароджуватися вже на початку XIX ст. у двох найбільш потужних і розвинутих на той час країнах – Англії та Франції. Першовідкривачами стали англійці Ч. Бут, Б. і С. Веббі, Дж. Кей-Шаттлуорт та Г. Спенсер; французи Е.

Дюркгейм, А. Геррі, Л. Вілларм, Ф. Ле-Пле, О. Парана-Дюшатле, Г. Тард та ін. Цими вченими проведено перші масштабні анкетування, збір та аналіз кількісних даних про етичні та інтелектуальні характеристики (злочинність, освіта, стан здоров'я та житла, стан одягу, рід занять та ін.) різних верств населення (в основному найбідніших – робітників і міської бідноти) з метою розробки пропозицій для соціальної політики і соціального управління та з метою покращання умов життя.

Класична соціологія міста бере свій початок наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст., її засади належать німецькій школі на чолі з К. Бюхером, А. Вагнером, М. Вебером, Г. Зіммелем, В. Зомбартом, Ф. Тьоннісом.

Однією з перших класичних робіт є праця "Місто" Макса Вебера, в якій він визначив місто як поселення, що складається з тісно розташованих будинків, яке настільки велике, що в ньому відсутнє специфічне для суспільства сусідів особисте знайомство один з одним. М. Вебер вважав місто складним комплексом явищ, конкретним історичним утворенням, сформованим на перетині складних соціально-політичних і військових процесів. Воно має складну соціальну структуру (у ньому живуть як виробники, так і споживачі), яскраво виражений торгово-промисловий характер. Населення міст особисто незнайоме між собою, зайняте неземлеробською працею, здебільшого різноманітними промислами. Саме в містах сконцентровані управлінські функції.

Остаточно соціологія міста оформилась у США. У 1920–1940-ві рр. в м. Чикаго оформилась ціла школа дослідників. Міські спільноти, соціальні проблеми великих і середніх міст, міський спосіб життя, урбанізм плідно вивчали такі вчені, як Е. Берджесс, Л. Вірт, Ф. Знанецькі, Р. та Х. Лінди, Р. Маккензі, Р. Парк, А. Смолл, У. Томас та ін.

До відомих західних соціологів міста другої половини ХХ ст. слід віднести М. Кастельса, який розглядав місто як місце колективного споживання товарів і послуг. Основною функцією міста він вважав економічну і тому наголошував, що місто повинно приносити свої дивіденди, які можливі завдяки теорії міського

планування, тобто шляхом створення якісного міського середовища. Він приділив значну увагу глобальним містам і технополісам. У розвиток теми "глобального міста" неодмінно треба згадати С. Сассен, яка і ввела цей термін у науковий обіг. Глобалізація стала причиною появи в науковій літературі терміна "глобальне (світове) місто", де місто являє собою стратегічний простір, в якому глобальні процеси відбуваються на території держави, а глобальна динаміка долає державні інституційні "кордони". Мережа таких глобальних міст стає операційною системою глобальної економіки.

Пошуками політекономічних рецептів пояснення міського розвитку займалися французькі дослідники. Зокрема А. Лефевру вдалося пояснити багато з процесів, що відбуваються в місті за допомогою таких термінів, як прибуток, рента, класова експлуатація.

Антропологічна концепція. Остаточне виділення *міської антропології* на Заході в самостійну дисципліну відбулося в 50–60 рр. минулого століття. У пострадянських країнах міську антропологію до сьогодні не вдалося інституціоналізувати. Вона так і залишилася роз'єднаною між окремими науковими дисциплінами: етнографією, філософією, соціологією.

Міська антропологія в США та Європі пережила науковий бум в 1950-ті рр. Тоді ж склалися два основні підходи до досліджень. Один напрям веде свій початок від археології та історії найдавніших часів. Ці дослідження ґрунтувалися на даних археологічних досліджень на Близькому Сході, в Індії, у країнах Латинської Америки, в яких міста були центрами торгівлі й культури. У містах з'явилися перші інститути влади, науки.

Інший напрям намагався пов'язати історичні феномени із сучасними міськими процесами. Р. Редфілд, спираючись на виділений ним "ідеальний тип" "патріархального", селянського (*folk society*) суспільства, намагався пояснити роль міста не просто через специфіку місця і спільноти, але й стосовно особливого статусу міста в трансформації культури, у контексті відносин між елітною, міською культурою та культурою селянською.

Проте у своїй класичній стадії антропологія більшою мірою продовжувала ідентифікуватися з вивченням примітивних товариств і базувалася на їхніх основах. По-перше, примітивне (або селянське) як об'єкт досліджень. По-друге, функціоналізм як методологія аналізу. По-третє, культурний релятивізм як моральна основа. По-четверте, включене спостереження як дослідницький метод.

У числі безперечних заслуг антропологічних досліджень слід назвати поглиблений розвиток якісних методів досліджень і зміну ставлення населення розвинених країн до соціального порядку на околицях міст, у нетрях, етнічних анклавах і сегрегованих спільнотах. Якщо раніше все, що відбувається там, пояснювалося з погляду недосконалості й хаосу, то в результаті досліджень міських антропологів життя національних спільнот стало усвідомлюватися з позицій культурних відмінностей й розмаїття. Іншими словами, усе, що відбувається в районах Манчестера або Бірмінгема, населених вихідцями з Центральної Азії, з Близького і Середнього Сходу, країн Карибського басейну та Латинської Америки, набуло рис усвідомленості та розуміння. Схвалювані їхніми спільнотами закони і норми спільного проживання, араби та латиноамериканці принесли слідом за собою з тих країн, де вони жили. "Культурна релятивація", вихована багато в чому завдяки дослідженням міських антропологів, стала знаряддям боротьби проти расизму.

В антропологічному вивченні навіть самого великого міста дослідники виділяли для вивчення невеликі співтовариства. У числі класичних робіт такого роду необхідно назвати роботи: Р. і Х. Ліндів "Середнє місто" про вивчення провінційної, міської американської культури; серію томів У. Уорнера "Янкі-сіті" про звичаї, ідеї, вірування, ритуали американців. У своїх дослідженнях міста антропологи виходять з постулату, що, вивчаючи суспільство загалом, необхідно вивчити всі його частини. З вивчених фрагментів можна "зібрати" всю будівлю міста. Названий постулат частіше за інших відносять до вад міської антропології. Кількість міських антропологічних досліджень продовжує збільшуватися, росте і кількість авторів, які займаються цією дисципліною. З 1972 р. в США почав

видаватися журнал "Міська Антропологія" (*Urban Antropology and studies of cultural systems and world economic development*).

Архітектура і містобудування. Містобудування як наука про загальну організацію простору міст і планування їхнього розвитку сформувалась наприкінці XIX – початку XX ст., відповідаючи основними своїми напрямками особливостям урбанізації країн світу. Спочатку, виникнувши в Іспанії (І. Серда) і в Німеччині (Д. Хобрехт), спеціалізація у сфері санітарії та планування міст після 1890 р. поступово стала провідною дисципліною підготовки інженерів-планувальників і менеджерів для місцевих і міських самоврядувань у Берліні та Ганновері.

Містобудівний бум у Європі почався з трьох найважливіших, основоположних функціонально-просторових концепцій "індустріального міста" Т. Гарньє (функціональне зонування), "міст-садів" Е. Говарда (місто як частина системи взаємопов'язаних населених місць) та "лінійного міста" Соріо-і-Мата (смугові системи розселення). Поняття "композиційна домінанта", "композиційна вісь", "ансамбль" стали поступатися місцем ключовому поняттю "функціональні зони", що відповідало структурі форм організації людської діяльності: "побут", "робота", "відпочинок" і "транспорт". "Правильна" організація цих зон і встановлення між ними раціональних зв'язків, за словами Ле Корбюзьє, повинні були перетворити місто в "зручну машину для функціонування міського населення".

В Англії спеціалізація з планування міст стала розвиватися на межі XX ст. в Ліверпульському університеті (П. Аберкромбі). У США перша Національна конференція планувальників відбулася в 1909 р. з ініціативи Д. Бернхема. Випуск дипломованих планувальників почався в Гарвардському університеті в 1929 р. Американське суспільство планувальників виникло в 1934 р. і потім при університетах країни було створено близько 30 коледжів для підготовки дипломованих фахівців. У Франції школа урбанізму³ була

³ У цьому контексті термін **урбанізм** має значення напряму в містобудуванні XX ст., в основі якого закладено ідею чільної й позитивної ролі міст у сучасній

заснована в 1919 р. за ініціативою М. Поета. З 1924 р. школа стала факультетом Паризького університету. У Греції школа глобального урбанізму (екістики⁴) почала розвиватися з 1946 р. за ініціативи К. Доксіадіса.

Завдяки містобудівникам та архітекторам міста змінювались, набували нових форм і образів, ставали компактнішими, у них з'являлася "душа" та обличчя, яке вабило населення. Однак болгарський архітектор П. Велев зазначає: "людина до цих пір так і не створила своє "ідеальне" місто, яке відповідало б усім потребам суспільства. Воно завжди існувало та існує в мріях, тільки як місто майбутнього".

Географічні дослідження міст. Географами був започаткований і освоєний свій потужний напрям досліджень міст – *геоурбаністика*, який змістовно охоплює дуже широке коло дослідницьких проблем. На даному етапі, орієнтуючись насамперед на дослідження українських географів, можна виділити три основні тематичні блоки досліджень міст: 1) за типами (величиною) міст, 2) за агломераційними процесами і формами, 3) за напрямом вивчення причин і наслідків процесу метрополізації.

Географічно вивчати місто – означає розглядати його як частину більшого цілого, як частину територіальних соціально-економічних систем, які формуються в процесі поглиблення територіального розподілу праці й постійного перетворення систем розселення. Для цього напряму досліджень актуальними є теоретичні напрацювання Б. Беррі з його системною концепцією вивчення міських мереж і Д. Херберта, який у своїй

цивілізації, у зв'язку з чим основна увага приділяється проектним розробкам максимально укрупнених містобудівних структур, розрахованих на значну концентрацію населення.

⁴ **Екістика** – (від грец. *oikistes* – засновник житла, житель), урбаністична наука, що вивчає формування та еволюцію людських поселень. Мета екістики – створення моделей поселень (міст) різної величини з оптимальним поєднанням елементів їхньої планувальної структури та навколишнього природного середовища. Термін введений грецьким архітектором і футурологом К. Доксіадісом 1959 р.

праці "Місто у просторі: місто як місце" акумулював географічні підходи до дослідження міст.

Термін "агломерація" вперше був введений французьким географом М. Руже і застосовувався здебільшого до розселення, але пізніше ним стали позначати групу міст і поселень, тісно пов'язаних між собою. Сам термін "агломерація", у тому близькому до теперішнього розуміння, прийшов у вітчизняну геоурбаністику від економістів Західної Європи (А. Маршалла, Й. Шумпетера та ін.) вже на початку XX ст.

Сучасні вітчизняні географічні дослідження міст спираються на теоретичні напрацювання саме зарубіжних економістів (теорія зовнішніх факторів розвитку індустриальних скупчень А. Маршалла, концепція полюсів зростання Ф. Перру та П. Потье, теорія міської агломерації Х. Ричардсона, модель "вулкан" Х. Гірша, теорія агломерацій П. Кругмана, П. Ромера та Р. Фіані, теорія випадкового зростання Дж. Еллісона, Е. Глейзера і Т. Холмса та ін.).

Останнім часом підвищена увага широких наукових кіл, у тому числі географів, віддана формуванню особливої категорії міст – світовим або ж глобальним містам (від англ. *world, global cities*). Як основоположник сучасного дослідницького напрямку глобальних міст у літературі, як правило, згадується британський урбаніст П. Геддес, який в роботі "Еволюція міст", опублікованій в 1915 р., уперше ввів у науковий вжиток категорію "світове місто". Він виділяв їх на основі об'єднання трьох критеріїв – політичної значимості, економічної сили і людності міста.

Одне з перших досліджень метрополісів було опубліковано в 1926 р., де вони розглядалися як виражені просторові вузли з потужними комунікаційними функціями. Проте до 1960-х рр. у науковій і практичній діяльності ці дві категорії – "світові міста" і "метрополіси" не набули широкого вжитку. Важливою віхою на шляху розробки сучасної концепції світових міст стала поява праць британського вченого П. Холла. Новий етап в розвитку теорії світових міст тісно пов'язаний з творчістю американського географа Дж. Фрідмана, на думку якого гіпотеза світових міст має політекономічний характер, належить до просторової організації нового міжнародного поділу праці й складається із семи основних положень. Інший дослідницький

напряму у межах загальної теми – прояв "командного складу" глобальних міст. Вивчення взаємозв'язків міст і спроба їхньої класифікації на цій основі запропоновані вченими наукового колективу "Дослідницька група глобалізації і світових міст" (*Globalization and World Cities Study Group, GaWC*) британського університету Лофборо (*Loughborough*) під керівництвом П. Тейлора.

Загалом видно, що на першому етапі (середина 1960-х – початок 2000-х рр.) дослідження світових міст здебільшого характеризувалися побудовою їхньої ієрархічної класифікації на основі різноманітних критеріїв. У ХХІ ст. дослідження світових міст перейшли на новий рівень – вивчення глобальних мереж (збір транснаціональної статистики про взаємозв'язки між глобальними містами). На цьому етапі дослідники розглядають світові міста як глобальні центри послуг, зв'язані в одну мережу. Зв'язки всередині цієї мережі підтримуються потоками знань, ідей, інформації між офісами компанії з надання "передових" послуг. Відомими стають праці іноземних географів І. Браде, Л. Бурдо-Лепаж, Дж.-М. Х'юріота та інших, які вивчають великі міста різних країн, зокрема з "перехідною економікою".

У розвиток концепції "полюсів зростання", яка була висунута французьким економістом Ф. Перру, американський географ Д. Дарвент розробив класифікацію полюсів зростання, з чим намагався від абстрактних теоретичних побудов перейти до вивчення конкретних центрів і галузей. Спираючись на теорії кумулятивного зростання, Дж. Фрідман звернув увагу на те, що економічне зростання відбувається в полюсах росту, якими є виключно великі міста.

Підсумовуючи доробок географів в теоретичному напрямі дослідження міст, беручи до уваги той факт, що економісти (ізолювана держава Тюнена, економічний ландшафт Льоша), соціологи (концентрична модель Барджесса, секторальна модель Хойта) і навіть математики (правило ранг–розмір Ауербаха – Ципфа, географічна модель потенціалів Кларка – Медведкова) у цьому напрямку мають значно більше напрацювань, варто сказати, що теоретичні здобутки географів могли б бути і значнішими. Тим більше, що велика кількість науковців, роботи

яких згадувалися вище, у світовому масштабі позиціонують себе як економісти, а не географи.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Хто із представників філософської школи вивчення міст відстоював позитивне значення міста в процесі суспільного розвитку, а хто заперечував провідну роль міста в суспільному процесі?

2. Окресліть особливості економічних концепцій дослідження міст.

3. Розкрийте суть соціологічної концепції дослідження міст.

4. Які позитивні практичні результати антропологічних досліджень на Заході ви можете назвати?

5. Назвіть три основоположні функціонально-просторові містобудівні концепції в Європі.

6. Які напрацювання зарубіжних учених впливають на формування сучасних вітчизняних геоурбаністичних досліджень?

1.3. Дослідження міст у дореволюційній Росії та СРСР

Дослідження міст у працях К. І. Арсеньєва, Й.-Г. Коля, О. І. Воєйкова, В. П. Семенова-Тянь-Шанського, А. А. Крубера. Внесок М. М. Баранського, Ю. Г. Саушкіна, І. М. Маєргойза в становлення радянської геоурбаністики. Сучасний період досліджень.

Вивчення міста та урбанізації мають багатовікову історію в Росії. Серед видатних учених, які визначили найважливіші віхи становлення географічного вивчення міст Росії, першим слід зазначити К. І. Арсеньєва (1789–1865). У своїх працях ним уперше використано такі основоположні поняття, як містоутворювальна база ("тверда опора для тривалого існування міста"), економіко-географічне положення

("вигідність положення для торгівлі та міської промисловості"). Винятковий інтерес зберігають праці Йоганна-Георга Коля (1808–1878). Ним були опубліковані соціально-географічні описи ряду міст Росії й деяких європейських країн.

Новий етап географічного "градоведення" був пов'язаний з роботами О. І. Восейкова (1842–1916) та його учня В. П. Семенова-Тянь-Шанського (1870–1942). О. І. Восейков (праця "Людність поселень...") першим проаналізував відмінності в частці міського населення по країнах світу, охарактеризував умови розподілу населення між селами та містами і умови появи міст-мільйонерів (цей термін належить йому ж). Першою відомою працею в екстичному (поселенському) напрямі дослідження міст є праця 1910 р. В. П. Семенова-Тянь-Шанського "Місто і село Європейської Росії", в якій він підвів підсумки розселення "росіян" на більшій частині тогочасної імперії наприкінці XIX ст.

Видатною роботою початку XX ст. в Росії була "Антропогеографія" А. А. Крубера (1914), у якій значне місце відводилося вивченню міста.

До 1917 р. в Росії був накопичений досить значний комплекс цікавих ідей щодо географії міст. Цей науковий потенціал ще позначився в 20-х – на початку 30-х рр., забезпечуючи не лише розвиток теорії географії міст, а й потреби розгорнутого великомасштабного містобудування.

У кінці 20-х – на початку 30-х рр. зароджується радянська географія міст як гілка економічної географії. Зусиллями М. М. Баранського (1881–1963), О. А. Константинова, їхніх колег та учнів у 30–40-х рр. складається радянська школа географічних досліджень міст, яка прагнула ввібрати в себе все краще, що з'явилося в Росії за останнє століття, починаючи з праць К. І. Арсенєва, а також частково і за кордоном.

Микола Миколайович Баранський розробив розвернуту схему характеристики міста, яка включає такі положення:

- 1) вступ;
- 2) положення і природні умови міста та його найближчого оточення;

- 3) історико-географічний опис;
- 4) сучасна характеристика міста, включаючи його тип і значення;
- 5) основні функції міста та їхнє співвідношення;
- 6) населення міста, його національний, професійний склад, культурний рівень;
- 7) життя міста – зовнішній вигляд, міський благоустрій, характер і тип забудови, внутрішня система транспорту, планування міста;
- 8) мікрогеографія міста;
- 9) найближчі околиці;
- 10) висновки.

Однак М. М. Баранський попереджав, що, беручи до уваги "своєрідність і різноманітність міст, що склалися в процесі історії людства в самих різноманітних природних і суспільно-політичних умовах", запропонувати єдину і тверду схему для всіх міст неможливо. Головна ідея цієї схеми – охоплення всіх сфер життя і розвитку міста ("від геології до ідеології") була підтримана багатьма географами.

М. М. Баранський був також одним із перших у радянській географії, хто вказав на важливість вивчення агломерацій (1957 р. у своїй праці "Економічна географія" він визначив агломерацію як великий ареал суцільної або майже суцільної забудови). Ґрунтовно поняття міської агломерації в радянській географії було розроблено П. І. Дубровіним, на думку якого, це – історично новий етап розвитку міських форм поселень, характерний для певного рівня розвитку виробничих сил у найбільш розвинених країнах світу.

Водночас вивчення урбанізації як соціокультурного і яскраво вираженого просторового процесу розвивалося дуже нерівномірно. Тільки ближче до кінця 60-х – початку 70-х рр. настав час нового сплеску досліджень.

Центр ваги в дослідженні урбанізації географами СРСР у 70–80-х рр. поступово зміщується з аналізу факторів розвитку на виявлення просторових закономірностей самого процесу.

З робіт цього періоду слід виділити роботи В. Ш. Джаошвілі про Грузію, В. М. Харитонова про США, А. Салієва про

республіки Середньої Азії, Ю. Г. Саушкіна про міста СРСР та основи теорії й методики економічної географії.

Найяскравішим учнем і послідовником М. М. Баранського був Ю. Г. Саушкін (1911–1982). Розвиваючи вчення про економічну і соціальну географію в умовах гігантського зростання виробничих сил і науково-технічного прогресу з усіма соціальними, економічними та екологічними наслідками, Ю. Г. Саушкін висунув нові ідеї, пов'язані з дослідженнями взаємодії людини і природи, населення і господарства, застосування системно-структурного підходу, математичних методів і розвитку мегагеографії. Значне місце в його дослідженнях посідають роботи з урбаністичної проблематики. Юліан Глібович Саушкін уперше використав термін "*геоурбаністика*" в 1973 р. і дав аналіз основних напрямів географічного вивчення міст в СРСР у післявоєнний період. Серед багатьох робіт Ю. Г. Саушкіна виділяються книги про Москву та її розвиток, що видавалися російською та іноземними мовами. 1983 р. у праці "Москва серед міст світу" (у співавторстві з В. Г. Глушковою) учений відображає різнопланове вивчення міста як комплексного географічного об'єкта з глибоким аналізом фізико-географічних рис, історії, мікрогеографії, важливих функціональних особливостей. Ю. Г. Саушкін відстоював ідею про самостійність напрямку геоурбаністики, а не в межах географії населення.

Видатне місце в дослідженнях географії міст належить Ісааку Мойсейовичу Маєргойзу (1908–1975). Його стаття "Про економіко-географічне положення міста Сталінграда" (1946) поклала початок вивченню і розробки поняття про економіко-географічне положення (ЕГП) міст. Згодом І. М. Маєргойз запропонував розгорнуту схему ЕГП міста. Його дослідження мали два напрями – (1) учення про географічне положення і (2) учення про територіальні структури. Він підкреслював важливість географічного підходу до вивчення міст і систем розселення, необхідність застосування картографічного методу у вивченні міст, відстоював необхідність посилення районного (регіонального) аспекту у визначенні шляхів розвитку малих міст, вивчення ЕГП малих і великих міст. Увагу приділяв зокрема: історико-географічному аналізу формування міст,

природно-географічній основі планувальної структури міста, мікрогеографії міста.

Ідеї І. М. Маєргойза отримали розвиток у працях Євгена Наумовича Перчика, де на основі поєднання географічних і містобудівних підходів детально розглядаються мікрогеографічні й планувальні аспекти розвитку міст.

Серед російських учених-географів, які досліджували питання розвитку міст, варто пригадати також В. В. Покшишевського (географія населення), С. А. Ковальова (сільське розселення і сфера обслуговування), Г. М. Лаппо (географія міст і георурбаністика).

Розподілити хронологічно час формування географії міст і георурбаністики досить складно. Загалом можна сказати, що ці етапи слідували за перетвореннями міст у системи розселення різного рангу з усвідомленням пов'язаних з цим процесів. Важливим поштовхом для розвитку георурбаністичних досліджень стали роботи з районного планування, генеральної й регіональних схем розселення. У 60-х рр. минулого століття географічні знання, підходи і методи були впроваджені в містобудівне проектування. Такі організації, як ЦНДП містобудування, "Гіпрогор", "Ленгіпрогор", "Гипроград", Київпроект, Київ-НДП містобудування і т. п. сприяли інтеграції географічних ідей і питань регіонального планування і розселення. Георурбаністичні дослідження в цьому руслі в Росії й Україні розвивали і продовжують розвивати Н. Т. Агафонов, Є. Н. Вайнберг, Г. М. Лаппо, О. П. Литовка, Є. Н. Перчик, В. І. Нудельман, Ю. М. Палеха та ін.

Георгій Михайлович Лаппо – лідер географічних досліджень міст на території пострадянських країн за останні десятиліття. Його значний внесок полягає в дослідженні міських агломерацій, формулюванні концепції опорного каркаса території, інших питань георурбаністики. Він є автором багатьох книг з географії міст, розробник багатьох питань з історичного формування мережі міст Росії, головний редактор енциклопедичного видання "Міста Росії" (1994).

У роботах І. М. Маєргойза і Г. М. Лаппо чітко простежується увага на агломераціях міст з погляду життєдіяльності людини.

Поняття міської агломерації до кінця 1970-х – початку 1980-х рр. не тільки закріпилося у вжитку, а й стало розглядатися у взаємозв'язку з низкою соціальних та економічних проблем. Системний підхід до міста і сукупності міст став однією з основ розвитку геоурбаністики як сучасної наукової дисципліни. Другою основою становлення сучасної геоурбаністики стали дослідження процесу урбанізації, оскільки цей процес визначає системну основу розселення.

Розпад СРСР і подальша соціально-економічний криза спричинила за собою і зміни в розвитку багатьох наукових дисциплін. Геоурбаністика не стала винятком. У пострадянський період в поясненні минулого, сьогодення і майбутнього розвитку урбанізації перше місце починає відводитися культурі. Виділення високої значимості культури в процесі урбанізації рядом сучасних учених (Г. А. Гольц, А. С. Ахієзер, Ю. Л. Пивоваров) знайшло відображення в становленні антропокультурної парадигми урбанізації.

Сутність антропокультурної парадигми урбанізації полягає в підході до людини як до найвищої цінності, самоцілі й головній умові розвитку суспільства. Вважається, що не економіка, а різнобічна культура людини дозволяє отримати відчутні результати в основних видах діяльності й визначає можливості вирішення більшості проблем, у тому числі урбаністичного розвитку і розумного освоєння території й ресурсів.

Напрацювання у сфері досліджень світових міст слід відмітити в роботах К. Е. Аксьонова, Є. Б. Алаєва, С. А. Артоболевського, Л. Б. Вардомського, О. І. Вендіної, В. О. Колосова, М. С. Мироненко, Т. Г. Нефьодової, М. О. Слуки, А. І. Трейвиша та ін.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яких дослідників міст часів дореволюційної Росії ви знаєте?
2. Розкрийте внесок М. М. Баранського, Ю. Г. Саушкіна, І. М. Маєргойза у формування наукових підходів геоурбаністики.
3. Опишіть сучасний стан геоурбаністичних досліджень у російській науковій школі.

1.4. Підходи до дослідження урбанізаційних процесів в Україні

Започаткування української школи геоурбанізаційних досліджень. Географія міських поселень у другій половині XX ст. Сучасна українська геоурбаністика.

Хід розвитку української геоурбаністики досліджували Д. В. Ткач і Т. Б. Заставецький. Згідно з їхніми дослідженнями початок української географії міст було закладено в праці В. Кубійовича "З антропогеографії Нового Санча" 1927 р. Цей вчений уперше здійснив комплексну економіко- і соціально-географічну характеристику міста, спираючись на конкретні експедиційні та статистичні дослідження, застосовуючи картографічний метод дослідження.

Виділивши границі міста, В. Кубійович зробив детальний аналіз його розташування і передумов розвитку, дослідив внутрішню структуру та людність. Географічне положення міста (на формах рельєфу, відносно річок і транспортно-торговельних шляхів), на думку вченого, є вирішальним чинником його розвитку.

В. Кубійович уперше в українській географічній науці вивчає функціонально-територіальну структуру міста, виділивши місто, передмістя та позаміський простір з певним відсотком міської людності.

Після Кубійовича повне комплексне дослідження міста зробила О. Степанів, опублікувавши серію статей про місто Львів: "Географічний нарис Львова" (1938), "Сучасний Львів" (1943), "Архітектурне обличчя Львова" (1945), "Промисловість Львова під час німецької окупації 1941–1944" (1946) та ін.

Важливе місце у вивченні міського населення і міст України посідають дослідження українських учених в еміграції, зокрема Б. Кравціва, В. Голубничого, О. Оглоблина, А. Фіголя та ін. Вони дають визначення міста, чітко окреслюючи його відмінності від інших поселень як поселення замкнутого типу, з

особливими міськими правами, з більшою кількістю мешканців, зайнятих переважно в ремісничо-промисловому виробництві, у торгівлі, на транспорті, а також в адміністраціях та в різного роду культурних, соціальних установах і вільних професіях, а лише подекуди (у малих містах і містечках) і в сільському господарстві.

На їхню думку, виникнення міст було зумовлено відокремленням ремісничо-промислового виробництва від хліборобства, розвитком торгівлі, потребами оборони, адміністрації та культурно-освітнього життя.

Регіональний характер мали дослідження питань географії міських поселень і міського населення, що проводились ученими України в 60-ті рр. XX ст. Розвиток і розміщення міських поселень в окремих областях досліджували Д. І. Богуненко (Одеська), Ю. І. Пітюренко (Донецька), Г. К. Макаренко (Черкаська), М. П. Крачило (Хмельницька), І. М. Табориська (Прикарпаття), С. С. Мохначук (Волинська), М. В. Григорович (Житомирська), Г. М. Коваленко (Сумська), М. Г. Ігнатенко, В. І. Яровий (Дніпропетровська), І. В. Кончаківський (Закарпатська), Д. М. Стеченко (області Донбасу) та ін. Розвиток окремих міст вивчали в цей період І. О. Єрофєєв (Вінниця), Л. Є. Маслій (Дніпропетровськ), П. С. Коваленко (Біла Церква), Є. Й. Шипович (Запоріжжя), Л. В. Гнатюк (Одеса) та ін. Дослідження ці були дисертаційними, у них подано значний конкретний матеріал, на основі якого пізніше (у 70-ті рр.) проведено дослідження міст і міського населення на всій території України (Н. І. Блажко, Ю. І. Пітюренко, П. С. Коваленко, Є. І. Шипович, С. С. Мохначук, А. В. Степаненко та ін.).

Методику класифікації міських поселень України розробила Н. І. Блажко. В її основу покладено роль поселень у територіальному поділі праці, і на основі цього виявлено серед міст України вісім ступенів розвитку (за структурою містоутворювальних функцій, ступенем комплексності їхньої географічної основи, структурою і діапазоном зовнішніх зв'язків, інтенсивністю участі в територіальному поділі праці).

У середині та кінці 60-х рр. минулого століття існували суперечливі думки щодо міських агломерацій, що інтенсивно формувалися в Україні. Про те, що населені пункти, у тому числі міські, не повинні існувати ізольовано, зазначалося в книзі "Основы советского градостроительства" (М., 1966). Однак існували ще суперечливі погляди щодо сутності агломерацій. Зокрема, Д. І. Богорад визначив їх як специфічну різновидність систем населених пунктів, їхню більш розвинуту форму, що це є "ущільнення стійких і глибоких різноманітних зв'язків". А О. В. Лесков та Ю. І. Пітюренко, вивчаючи процеси розвитку агломерацій України, розглядали їх як процес і явище недостатнього регулювання розвитку та розміщення промисловості й розселення, порушення різноманітних зв'язків. Особливості формування міських агломерацій у Донбасі та Придніпров'ї вивчали Д. М. Стеченко та Ю. І. Пітюренко. Тісно пов'язуючи розвиток міст з промисловим розвитком, вони накреслили шляхи перспективного розвитку як міських агломерацій (Донецько-Макіївської, Горлівсько-Єнакієвської, Криворізької, Дніпропетровсько-Дніпродзержинської), так і окремих міст.

Окремі аспекти географії міст, що досліджувались в 60-ті рр., було узагальнено в монографії Ю. І. Пітюренка "Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР" (1972 р.). У ній автор розкрив особливості процесу урбанізації в Україні, вплив головних містоформувальних факторів, дав характеристику основних етапів формування міст (феодалний, капіталістичний, соціалістичний), а також запропонував схему функціональної типології міст і охарактеризував системи розселення великих міст країни. Ці питання були поглиблені в його наступній монографії "Территориальные системы городских поселений" (1977), де автор територіальні системи міських поселень об'єднав у дві групи – інтегральні (великорайонні, регіональні, обласні) та локальні системи (міжрайонні, районні, місцеві). Їх виділено на основі аналізу народногосподарських функцій міст, величини радіуса впливу на навколишню територію, інтенсивності системоутворювальних зв'язків.

У середині 70-х рр. XX ст. в Україні проводиться робота з обґрунтування економічно перспективних малих і середніх міст на основі детального вивчення природних і економічних факторів: географічного положення, наявності сировинної й будівельної бази, трудових і водних ресурсів, територіально-планувальних умов тощо. Її здійснили вчені Ради продуктивних сил УРСР АН УРСР Ю. І. Пітюренко, Л. М. Корецький, П. С. Коваленко. Вони науково обґрунтували мережу малих і середніх міст України, які рекомендовані для першочергового (передусім промислового) розвитку та другої черги розвитку.

У 70-ті рр. серед учених змінюється розуміння сутності урбанізації, яку починають розуміти не тільки як зростання кількості міст і міського населення, але й як цілісну географічну проблему. Урбанізація (вважають Є. І. Шипович та С. С. Мохначук – це "згущення об'єктів, які тяжіють до територіальної концентрації й посилення зв'язків між ними, які зумовлені технічним прогресом і поглибленням територіального поділу праці, що проявляється в концентрації населення, формуванні специфічних форм розселення, ускладненні міських функцій, значній зміні природного середовища". Основними рисами урбанізації поряд зі зростанням міського населення і міст виділяють високу густоту міського населення, концентрацію населення у великих містах, субурбанізацію. Тому вивчення урбанізації, на думку З. М. Васильєва і В. В. Ковалевського, – це дослідження складного соціального процесу, що супроводжується зростанням міст та їхнім впливом на всі сфери життя суспільства. У ширшому розумінні визначає урбанізацію і А. В. Степаненко, вважаючи її багатогранним соціально-економічним процесом, що супроводжується формуванням специфічного міського середовища та суттєвими змінами у способі життя населення.

У даному контексті важливими є дослідження процесів урбанізації, проведені П. С. Коваленком, Р. І. Литвиненко, В. А. Богаєнко та А. В. Степаненком, в яких обґрунтовано наукові підходи до розвитку різних типів міст, планування такого розвитку. Зокрема, В. А. Богаєнко і А. В. Степаненко у своєму дослідженні реалізують уперше в геоурбаністиці комплексний

підхід до міста як об'єкта планування, відзначаючи, що планування має охоплювати всі основні сфери життєдіяльності міста.

Розгляд міста як складну динамічну систему продовжують А. В. Степаненко у своїй монографії "Города в условиях развитого социализма" (1981), а також М. Я. Мижега (1983), В. М. Пересскін (1984), А. А. Ткачов (1980, 1983). Вони виділяють у складі міста підсистеми, які перебувають у відносинах взаємозв'язку, взаємообумовленості, взаємодії, зокрема: населення, містоутворювальні та містообслуговуючі галузі; територіально-планувальну організацію і навколишнє середовище (А. В. Степаненко, 1981) і досліджують окремі з них у межах великих міст. Степаненко ще на початку 80-х рр. XX ст. розглядає теоретичні питання управління розвитком міст.

З розвитком продуктивних сил збільшується потреба у створенні нових опорних центрів, які відіграють командну роль у господарській організації території, що зумовлює посилення уваги до дослідження міських поселень у кінці 70-х рр. У 80-х рр. організуючу роль різних за кількістю населення міст у системах розселення показує у своїй монографії П. С. Коваленко. Чільне місце в його дослідженні посідає вивчення великих міст, які в 70-ті рр. зазнали змін унаслідок їхнього бурхливого росту, викликаного розвитком промисловості, міграцією сільського населення в міста. Такі міста є головними опорними центрами територіальної організації продуктивних сил, основними ланками науково-технічного прогресу тощо. Крім того, ученого турбують питання формування містоутворювальної й містообслуговуючої бази малих і середніх міст, обґрунтування їхнього перспективного розвитку.

Основні напрями розвитку великих, середніх і малих міст України розробляються на початку 80-х рр. А. В. Степаненком (1981). Особливу увагу він приділяє розробці шляхів розвитку містоформувальних галузей, тобто тих, на його думку, продукція і послуги яких реалізуються за межами міста, які виражають спеціалізацію міст у системі народного господарства.

На необхідність урахування поряд із функціональною структурою міст їх організуючої ролі у системах розселення

наголошує Л. М. Корецький (1982). За цими ознаками він створює типологію міст України, виділивши такі типи:

- 1) столиця – м. Київ;
- 2) найбільші й великі багатофункціональні міста;
- 3) промислові центри;
- 4) міста, що виконують промислові й транспортні функції;
- 5) транспортні центри;
- 6) міста перехідного типу;
- 7) господарські центри місцевого значення;
- 8) оздоровчо-курортні центри.

У середині та в кінці 80-х рр. XX ст. основні розробки геурбаністів присвячені дослідженню міських поселень як центрів систем розселення різних таксономічних рангів. Найвизначнішими в цьому плані є наукові доробки Ю. І. Пітюренка.

Різнобічну інформацію про розвиток міст України, зокрема про територію, кількість населення, структуру зайнятості мешканців, головні промислові, культурно-освітні об'єкти, архітектурні пам'ятники та інше узагальнили в економіко-географічному довіднику "Города Украины" (1990) В. В. Ковтун та А. В. Степаненко. Вони також згрупували міста України у вісім типів за такими ознаками, як: людність міста, його народногосподарські функції, адміністративний статус, положення в системі розселення, перспективи розвитку.

У кінці 1980-х стали відомі дослідження, які виконувались у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка під керівництвом М. Д. Пістуна. Основою формування економіко-географічного комплексу великого міста науковцями визначено систему зовнішніх і внутрішніх (комплексоутворювальних) зв'язків.

Середина і кінець 90-х рр. визначаються розширенням регіональних геурбаністичних досліджень. У цьому плані заслуговує на увагу дослідження Д. В. Ткача, присвячене вивченню економіко- і соціально-географічних проблем розвитку малих міських поселень, проведене на матеріалах Тернопільської області.

Значний довідковий матеріал про міста і містечка України подає А. Івченко (1999, 2000).

У сучасній українській географії в межах дослідження світових міст і метрополісів слід відмітити праці О. В. Гладкого, О. О. Денисенко, Г. П. Підгрушного, Б. П. Яценка та ін. Особливої уваги заслуговує робота Б. П. Яценка, який вважає, що з розвитком міжнародної інтеграції кордони країн стають "прозорішими", але зростає значення і розширюються функції світових міст, господарство яких безпосередньо долучається до процесів міжнародного поділу праці. На його думку, світові міста є одним з найбільш впливових елементів світового господарства, адже саме вони відіграють роль як світових фінансових центрів, так і найбільш конкурентоспроможних "точок" у світогосподарському просторі.

На сьогодні в Україні з'являються і роботи, де висвітлено результати економічного аналізу процесів розвитку міст нашої держави в період реформування. Прикладом є робота відомого управлінця І. М. Салія "Урбанізація в Україні : соціальні та управлінські аспекти" (2005 р.), де досліджено процеси функціонування міст і тенденції сучасної урбанізації.

У сучасних умовах головними напрямками розвитку геоурбаністики в Україні є вивчення особливостей трансформацій функцій міст у перехідному суспільстві, висвітлення демогеографічних і соціально-економічних проблем розвитку міст і селищ міського типу з метою наукового обґрунтування їхнього оптимального функціонування.

Зокрема, фундаментальні положення територіальної організації розселення в останні десятиріччя сформульовані дослідженнями А. І. Доценка, С. О. Ковальова, В. І. Нудельмана, Ю. М. Палехи, Ю. І. Пітюренка, А. В. Степаненка, М. І. Фащевського та ін.; проблеми демографії й географії міграцій висвітлені в роботах В. О. Джамана, Я. І. Жупанського, В. П. Круля, В. С. Стешенко, О. У. Хомри, І. І. Косташука, С. О. Западнюк та ін.; економіко-географічну типологію міст розробляли Ф. Д. Заставний, О. І. Шаблій, Н. І. Блажко, Я. Б. Олійник, П. О. Масляк та ін.; промислові агломерації розглядав О. В. Гладкий; міста

зарубіжних країн з розселенської та демографічної точок зору оцінювали В. М. Юрківський, Я. Б. Яценко та ін.; якість і умови життя населення міст розглядали І. В. Гукалова, С. А. Покляцький та ін.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Роботи яких дослідників заклали початок української школи географії міст?
2. Які риси були визначальними для геоурбаністичних досліджень в Україні в другій половині XX ст.?
3. Які напрями сучасних геоурбаністичних досліджень в українській науковій школі ви можете назвати?

Розділ 2

МІСТО В СУЧАСНОМУ СВІТІ

2.1. Місто як об'єкт дослідження суспільної географії

Місто як інтегральний об'єкт дослідження в суспільній географії. Дефініції міста. Функції міст. Критерії виділення міст. Властивості й фактори формування міст.

Місто є складним і багатогранним об'єктом дослідження суспільно-географічних наук. Різноманітність підходів до вивчення міста визначається такими обставинами:

1. *Місто – це конкретний прояв урбанізації.* Аналіз можливо здійснювати, розглядаючи місто з двох позицій:

- а) як результат впливу глобальних тенденцій;
- б) як інструмент вивчення і пізнання урбаністичних процесів.

2. *Місто – це результат людської діяльності.* Його формування характеризується:

- а) впливом суб'єктивних факторів;
- б) відносною регульованістю (керованістю);
- в) стохастичністю (випадковістю, непередбачуваністю) розвитку.

3. *Місто – це полігон випробовувань теорій і концепцій науковців.* Характерним для цієї обставини є:

- а) відсутність єдиної теорії функціонування і розвитку міста;
- б) наявність розбіжностей між декларованою метою розвитку міста і наявним результатом.

4. *Місто – це інтегральний об'єкт дослідження.* Це зумовлює:

- а) багатоаспектність вивчення;
- б) складність пізнання.

5. Місто – системоутворювальний чинник національного і регіонального рівня. Це територіальне утворення визначається як:

- а) лідер розвитку;
- б) ядро формування локальних систем.

Питання про поняття і визначення терміна "місто" з наукової і практичної позицій є дуже непростим. Ще Макс Вебер 1922 р. відмітив, що єдиної дефініції міста немає і не може бути, що зумовлюється такими причинами:

- 1) складність природи міста;
- 2) неможливість опису в межах однієї дисципліни.

Різні науковці застосовують свої дефініції поняття "місто" залежно від того, який з двох підходів до визначення вони обрали: *практичний* чи *дослідницький*.

В основі практичного підходу до дефініції міста лежать такі категорії, наприклад:

- 1) оборона;
- 2) податки;
- 3) управління.

В основі дослідницького підходу до дефініції міста знаходяться такі категорії, як:

- 1) наукова спеціалізація;
- 2) світоглядна позиція;
- 3) творче бачення суб'єкта дослідження.

Варто зазначити, що представники різних наукових дисциплін до визначення поняття "місто" підходять з позицій різних аспектів:

1) *в економічному аспекті* місто – це, перш за все, населений пункт, більшість жителів якого не пов'язана професійно із сільським господарством;

2) *у просторовому аспекті* місто асоціюється з тим місцем, де зосереджуються населення, житло. Це певна частина простору, де перехрещуються дороги, комунікації, соціальні інститути і взагалі життя;

3) *соціальний аспект* урбанізації як головна ознака міського поселення зазвичай використовує термін "міський спосіб життя".

У різних джерелах можна знайти різноманітні *визначення міста*, наприклад:

"Місто – це місце, де збираються люди, щоб жити благородно" (Арістотель).

"Місто – це спільнота людей, що веде своєрідний спосіб життя ... або ... частина земної поверхні, що відрізняється від навколишньої сільської місцевості певним типом антропогенного перетворення у вигляді забудови великими будівлями та іншими характерними спорудами" (Смайлс).

"Місто – це грандіозне за часом існування або займаною площею об'єднання людей і будівель, що відрізняються особливого роду діяльністю" (Квін, Карпентер).

"Місто – це центроване поселення, більшість працюючого населення якого зайняте несільськогосподарською діяльністю; щоб відрізнити міське населення від сільського ... обирають деяку умовну кількість населення. Але по суті визначення міського поселення є в корені питанням функції, а не величини поселення" (Дікінсон).

"Місто – угруповання, де звичайні засоби для існування забезпечуються концентрацією таких видів діяльності, які не пов'язані із землеробством, а, у першу чергу, з торгівлею та промисловістю" (Ріхтгофен).

"Місто – це замкнуте (принаймні відносно) поселення, "населений пункт", а не одне чи кілька окремо розташованих помешкань... це поселення, в якому діє ринок" (Вебер).

"Місто – це довготривале скупчення людей у містах переробної промисловості й торгівлі, зумовлене технічним прогресом виробництва та концентрацією капіталів" (Маркс, Енгельс).

"Місто – це цілісна територіальна одиниця з високою компактністю населення і значною кількістю мешканців" (Мерфі).

"у узагальненому вигляді місто – це великий населений пункт, переважна більшість жителів якого зайнята несільськогосподарською діяльністю: у промисловості, торгівлі, сфері обслуговування, науці, культурі" (Хорев, Смидович).

"Місто – це цілісне утворення, відмежоване від зовнішнього середовища функціонально (за переважно несільськогосподарським родом занять його жителів), просторово (оскільки місто розташовується на території, межі якої можна визначити), юридично (у межах політико-адміністративного поділу країни), політично (через розвиток системи місцевого самоврядування)" (Сахненко).

На основі аналізу різних визначень, з точки зору потреб геоурбаністики, можна зупинитися на такому комплексному формулюванні поняття "місто":

МІСТО – це населений пункт з розвинутою інфраструктурою та комунікаціями, віднесений законодавством держави до категорії міст (має статус міста). Як правило, має значну (порівняно із сільськими поселеннями) кількість населення, яке зайнято переважно в несільськогосподарських сферах діяльності. Міста зазвичай виділяються підвищеною густотою населення, компактністю і характерним типом забудови, часто багатоповерхової.

Роль, значення міста для території регіону чи країни, де воно розташовано, називається *функцією міста*, що визначається його спеціалізацією на певних видах діяльності, якими займаються значні групи мешканців міста. Місто виконує виробничі, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші функції, крім сільськогосподарських.

Головні *функції* міст (за О. Г. Топчієвим):

- 1) демографічно-розселенська;
- 2) адміністративно-управлінська;
- 3) виробнича (матеріальне виробництво);
- 4) соціально-побутова;
- 5) ділових послуг;
- 6) освітньо-культурна;
- 7) науково-технічна та інноваційна;
- 8) зовнішньо-економічна;
- 9) торговельно-розподільча;
- 10) комунікаційна (розподільча);
- 11) транспортно-комунікаційна;
- 12) рекреаційно-туристична;

13) спортивно-оздоровча;

14) природоохоронна, соціально-екологічна.

Для міста характерними є концентрація виробництва та підвищена компактність, а також переважно багатопверхова забудова. Хоч це твердження не є беззаперечним, наприклад мешканці міста Окленд у Новій Зеландії, кількістю в 1,4 млн чол., проживають переважно в одноповерхових будинках на території площею 1086 км². За площею – це трохи більше території Москви станом на 2011 р., кількість загального населення якої в 11 разів більше за населення Окленда.

Населення міста веде своєрідний – міський спосіб життя.

Міста традиційно є районом зосередження значних ресурсів і джерел впливу. Особливу роль міст підкреслював у своїх працях М. М. Баранський. На його думку, міста плюс шляхова мережа – це кістяк, на якому тримається все інше, кістяк, що формує територію, надає їй визначеної конфігурації.

У реаліях сьогодення ще більш знаковим є визначення міста Льюїса Мамфорда в його класичній праці "Культура міст" (1938): "Місто є точкою максимальної концентрації влади і культури суспільства. Це місце, де розсіяні промені багатьох окремих випромінювань життя потрапляють у фокус, з привнесенням користі для соціальної ефективності та значимості. Місто є формою і символом комплексних соціальних відносин; це місце храмів, ринків, судів, академій. Тут, у місті, блага цивілізації примножуються і урізноманітнюються; ось де людський досвід трансформується в життєздатні знаки, символи поведінки, системи порядку". Зазначені ознаки пов'язані із стратегічним функціонуванням міста в суспільстві загалом, його значенням як рушійної сили цивілізації, а також його участю в сприянні розвитку економіки.

Етимологія слова "місто" – citta, cite, ciudad (від лат. civitas) охоплює дві основні концепції:

1) матеріальне, археологічне, топографічне і містобудівне поняття – місто як місце зібрання людей;

2) за визначенням Італійської енциклопедії Треккані, це "історичне та юридичне явище, яке забезпечує характерне, фундаментальне ядро (фокус) життя в суспільстві".

Сьогодні місто все більше ототожнюється з поняттям "муніципалітет" (*commune, municipium, municipio, Gemeinde*) – "автономна адміністративна одиниця, що об'єднує спільноту жителів з визначеними інтересами", населений центр "з організованим будівництвом, комунальним обслуговуванням і власною адміністрацією".

Критерії виділення міст різноманітні, наприклад, історичні, юридичні, статистичні, за певним рівнем благоустрою (електро- і водопостачання, культурно-побутові заклади, інші об'єкти соціальної інфраструктури) тощо.

У багатьох країнах визначальним критерієм є переважання несільськогосподарської зайнятості населення, переважна зайнятість населення у виробничій сфері та сфері обслуговування. У кожному регіоні – в Європі, США, на сході – своя специфіка виділення міст.

Наприклад, у США, Канаді, Польщі, Болгарії, Алжирі статус міста встановлюють законодавчо.

У країнах пострадянського простору статус міста також закріплюється законом, при цьому може висуватися критерій кількості населення та зайнятості в несільськогосподарській сфері.

У багатьох європейських країнах міста виділяють за історичними та юридичними критеріями: з часів середньовіччя правова незалежність міста визначалась наданням йому *магдебурзького права* – функції самоврядування.

У латиноамериканських країнах місто – поняття не юридичне, а статистичне, іноді історичне.

У деяких країнах єдиним критерієм для виділення міст є кількість населення: у Колумбії містами є всі населені пункти з населенням 1,5 тис. і більше, у Кубі – 2 тис., у Мексиці, Венесуелі – 2,5 тис., у Гані та Мадагаскарі – 5 тис., у Сенегалі – 10 тис. осіб тощо.

В Індонезії, Бангладеш, Чехії, Словаччині, Румунії статус міста надають населеним пунктам, які досягли певного рівня благоустрою.

Єдиних для всіх країн кількісних критеріїв, за якими населений пункт отримує статус міста, не існує.

Приклади критеріїв виділення міста:

- 1) кількість населення;
- 2) густота населення;
- 3) щільність забудови;
- 4) переважний тип занять населення;
- 5) статус міста, що склався історично;
- 6) функції міста;
- 7) стиль життя тощо.

У сучасному трактуванні критеріїв міста, зазвичай, розглядаються: кількість населення, густота; функції економічної бази; адміністративні функції, культурні функції; функції центрального місця, комунікації (обмін); урбанізм.

Населення міста формами життя і повсякденної діяльності об'єднано в певну соціально-територіальну спільність, тому місто є історично конкретною соціально-просторовою формою існування суспільства. Історично місто як форма поселення виникло внаслідок суспільного розподілу праці, тобто відокремлення ремесла від сільського господарства і зосередження обміну в руках певної громадської групи. Місто відрізняється від села високим ступенем різноманітності та інтеграції трудової діяльності (виробничої та невиробничої). Тут концентрується багато галузей народного господарства — промисловість, наука, культура, інформація, що зробило міста центрами науково-технічного і соціального прогресу. Усе це в поєднанні з розвинутою соціальною та інженерною інфраструктурою зумовило формування в містах специфічного міського способу життя, який в процесі урбанізації поширюється на все більшу кількість поселень, у тому числі сільських.

Загалом, *основними ознаками, за якими виділяються міста, є:*

- 1) підвищена концентрація або щільність населення та забудови;
- 2) особливий (несільськогосподарський) вид діяльності;
- 3) особливий, міський тип забудови;
- 4) своєрідний, особливий, міський спосіб життя.

"Ми не можемо визначити міський спосіб життя інакше, як протиставивши його сільському, тобто перебуваємо на межі тавтології " (Боже-Гарнье і Шабо, 1967).

За статистичним критерієм виділення міста, тобто за людністю, у різних країнах поріг для статусу міста різний, наприклад:

- 1) у Перу – 100 жителів;
- 2) в Ісландії – 200 жителів;
- 3) у США – 2,5 тис. жителів;
- 4) у Нідерландах – 20 тис. жителів;
- 5) в Японії – 50 тис. жителів.

У світі найбільш поширеним мінімальним критерієм людності міста є кількість населення більше 1–2,5 тис. чол.

Країни з мінімальними критеріями людності:

Перу, Уганда – до міських відносять поселення з населенням від 100 чол. Додатковим критерієм у першій країні є компактне проживання мешканців, а в другій – поселення має бути центром (невеликим або торговим).

У деяких північних країнах (Гренландія, Ісландія, Норвегія, Швеція) містами вважаються центри з людністю понад 200 осіб.

В Албанії до міських відносять індустріальні поселення з населенням більше 400 чол.

В Австралії, крім поселень з населенням понад 1 тис. чол., до міських відносять також центри відпочинку, якщо вони складаються з 250 і більше мешканців, і в яких, принаймні, 100 жителів проживали (перебували) в поселенні в ніч проведення перепису.

Країни з максимальними критеріями людності:

В Японії міста (*shi*) повинні мати людність понад 50 тис. чол. за умови, що понад 60 % жителів, включаючи членів їхніх домогосподарств, включені до діяльності в промисловості, торгівлі та інших видів бізнесу, а 60 % будинків мають бути розташовані на забудованих територіях.

У дев'яти країнах (Греції, Йорданії, Кувейті, Малайзії, Італії, Португалії, Сенегалі, Іспанії та Швейцарії) містами прийнято вважати муніципалітети, комуни та агломерації, в яких кількість населення перевищує 10 тис. чол.

У колишній радянській практиці мінімальний критерій кількості населення становив у різних республіках від 5 до 12 тис. чол.

У Російській Федерації СНіПаами були встановлені такі критерії віднесення поселення до міського: кількість населення, що проживає, має бути не менше 12 тис. чол. і не менше 85 % його працюючого населення та членів їхніх сімей повинні бути зайняті несільськогосподарською діяльністю. У реальності після першого радянського перепису населення 1926 р. міськими поселеннями вважалися тільки ті, які мали офіційний статус міста.

Отже, для Росії мінімальний поріг кількості становить 12 тис. осіб, а приміром для Білорусі – 6 тис.

В Україні населений пункт може отримати статус міста тільки шляхом затвердження відповідного закону Верховної Ради України, якщо в ньому проживає не менше 10 тис. жителів, при цьому переважна більшість (дві третини населення) має бути зайнята не в сільському господарстві (Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР" від 12.03.81 за № 1654-X). Тим не менше десь п'ята частина міст України наразі має кількість населення менше 10 тис. Це пов'язано з історичними факторами, а також зі зміною (зменшенням) людності поселень, які вже отримали статус міста.

Різноманітність у критеріях виділення міст різними країнами спонукала в статистичних дослідженнях ООН застосовувати два методи обліку – так звані "національні критерії" і "кількісні параметри". Згідно з міжнародними рекомендаціями ООН для можливості зіставлення рівнів урбанізації різних країн запропоновано вважати містами всі поселення, які мають 20 тис. жителів і більше.

Регіональні відмінності виділення міст пов'язані з особливостями і традиціями окремих країн, історичним розвитком, генетичним корінням жителів та ідентифікаційними характеристиками. "Виникнення міст відповідає потребам та інтересам країн відповідно до того рівня розвитку, на якому вони перебувають" (Руссо, Возей).

Є безліч слів і виразів, в яких міста визначалися як виключні явища: "Місто – інтеграл людської діяльності",

"Місто – це краще з того, що створено людською цивілізацією за всю історію її розвитку", "Міста – духовні майстерні людства", "Місто – одне з найсильніших і найповніших втілень культури, один із самих багатих видів її гнізд", "Міста – двигуни прогресу", "Місто – це людяно".

Місто – це модель суспільства, що його породило. У нього є дивовижна здатність відображати особливості району, в якому воно розташовано, етносу, що проживає в цій частині Землі, галузі, представленої в його виробничій структурі. Різноманітні функції міста роблять його багатограним і складно влаштованим. В енциклопедичних статтях, наприклад у Великій Радянській Енциклопедії, місто визначається як надзвичайно різноплановий соціальний організм, складний економіко-географічний, архітектурний, інженерно-будівельний, культурний комплекс.

Специфічні риси міста:

- 1) економічні – зайнятість населення поза сільськогосподарською діяльністю;
- 2) розселенські – концентрація населення на незначній площі;
- 3) демографічні – специфічний характер відтворення і структури;
- 4) просторово-архітектурні – створення специфічної забудови;
- 5) соціологічні – особливий міський тип життя;
- 6) правові – адміністративні центри граничних територій.

Універсальні характеристики міста:

- 1) концентрація населення та його видів діяльності;
- 2) диференціація видів діяльності населення;
- 3) інтеграція видів діяльності.

Г. М. Лаппо виділяє такі ***фундаментальні властивості й особливості міст:***

1. ***Урбаністична концентрація.*** Це одна з фундаментальних ознак міста. Висока концентрація різноманітних об'єктів і видів діяльності, а також пов'язаного з цим населення на обмеженій території. Це особливий вид територіальної концентрації для якого характерними є масштаби і різноманітність. Це концентрація різноманітності і взаємодії (види діяльності взаємодіють, люди співпрацюють між собою).

У місті, як формі територіальної концентрації, зосереджені прогресивні сили суспільства. Це визначає найважливіші *властивості середовища міста – високий інтелектуальний і духовний потенціал*, що визначає роль міста як двигуна прогресу.

2. *Багатофункціональність*. Базується на різноманітному потенціалі міста, що включає: 1) географічне положення, 2) специфічне міське середовище, 3) розвинуту інфраструктуру, 4) висококваліфіковані кадри, 5) виробничі функції, 6) управлінські функції, 7) фінансові та інші функції, 8) культурний осередок і т. п. Багатофункціональність дає можливість місту вижити в умовах ринкової економіки, конкурентної боротьби, швидко змінюваної кон'юнктури, дає місту можливість економічного маневру, зміщення акцентів у напрямку розвитку. Міста-лідери включають види діяльності, що працюють на прогрес; історична місія міст – генерація ідей.

Приклад розвитку міст, що не мають властивості багатофункціональності – монофункціональні міста України. Вони повністю залежать від одного підприємства, помітно відстають за рівнем розвитку, володіють, як правило, практично вичерпаним природно-ресурсним потенціалом і характеризуються вкрай несприятливою екологічною ситуацією. Це, зокрема, м. Дебальцеве, м. Дзержинськ, м. Димитров, м. Добропілля, м. Докучаєвськ, м. Кіровське Донецької області, м. Куп'янськ Харківської області, м. Марганець Дніпропетровської області, м. Нововолинськ Волинської області, м. Рубіжне Луганської області тощо. Ці міста демонструють ознаки депресивності, занепаду.

3. *Динамізм*. Оскільки місто має створювати передумови для прогресивних змін у суспільстві, воно саме повинно постійно змінюватися. Місто є динамічним утворенням з першого дня виникнення і є символом розвитку.

Виділяють *динамізм функціонування і динамізм розвитку*.

Динамізм функціонування – динамічна статика – проявляється завдяки концентрації об'єктів, що взаємодіють у межах обмеженої території: притік людей з передмість до міста, з периферійних районів до центру і назад, пікові

навантаження на транспорті, безперервність дії виробництв, систем життєзабезпечення тощо.

Динамізм розвитку – безперервна трансформація функціональної структури міста, адаптація планувальної структури міста до умов, що постійно змінюються, перепланування міста, прокладання нових транспортних магістралей, створення нових промислових, науково-виробничих зон і житлових районів, оновлення забудови тощо. Концепція динамічного міста – динамополіса (за К. Доксіадісом), описує місто, що здатне розвиватися без містобудівних труднощів (концентричне зростання території міста в одному напрямку, що не перешкоджає зростанню як самого міста, так і його центру).

4. *Саморозвиток* міста – одна з основ його безперервної еволюції. Місто є відкритою динамічною системою, що самоорганізовується. Лауреат Нобелівської премії І. Р. Пригожин у 1979 р. обґрунтував теорію відкритих дисипативних та інтерактивних систем, тобто систем, які керуються позитивними зворотними зв'язками та які складаються з великої кількості взаємодіючих субсистем, якими, власне, і є будь-які складні технічні, природні та біологічні системи, у тому числі й місто. До досліджень І. Р. Пригожина вважалося, що рівновагу та діагностику будь-якої системи можна дослідити, виходячи з оцінки впливу складових елементів або зовнішніх факторів. Проте вченим було експериментально доведено, що точність, яка гарантує коректність використання цього підходу на практиці, досягається лише при дослідженні простих систем з лінійними зв'язками компонентів. Дослідження І. Р. Пригожина довели, що інтерактивні нелінійні системи ніколи не досягають рівноважного стану, вони постійно змінюються й еволюціонують від одного стану до іншого. Місто має властивості нелінійного розвитку і розвивається за законами дисипативної структури – автокаталітичної неврівноваженої відкритої системи, що організовує і посилює сама себе і все важче піддається розумному управлінню.

Місто саморозвивається під впливом *внутрішніх і зовнішніх чинників*.

Внутрішні чинники – трансформація галузевої й планувальної структур, диференціація міського середовища, вихід міста назовні й формування кілець міст-супутників. *Зовнішні чинники* – впливи, пов'язані зі зміни в країні, районі, галузі, виробничо-територіальному комплексі, що є системами вищого рангу і які мають також властивість саморозвитку. До зовнішніх чинників належать також світові глобалізаційні процеси сьогодення.

5. *Історичне нашарування*. Міста – акумулятори історії. Навіть у містах-новобудовах можна помітити пласти історії, що відмічені зміною стилю, переходом до забудови будинками іншого типу, зміною масштабів і типів вулиць тощо. А міста, які існують століттями, здатні взагалі відобразити глибину цивілізації. Палаці, фортеці, мури, бастіони, храми – усе, що свідчить про історію і минуле народу і країни концентрується нерідко також у містах і привертає увагу не тільки істориків, але й мільйонів туристів з усього світу. Єрусалим, Хюе, Рим, Париж, Лондон, Київ, – міста відомі всьому світу своїми історичними пам'ятками і духовною спадщиною.

6. *Суперечливість і проблемність*. Потенціал міста використовується для різних функцій. Це призводить до виникнення конфліктів інтересів видів діяльності, що живляться одними й тими самими ресурсами. Можна назвати деякі суперечності міст, наприклад:

1) протиріччя між старими виробництвами і новими, що виникають на вимоги часу;

2) різні верстви населення висувають і різні вимоги до організації міського простору, намагаючись сформувати міське середовище залежно від своїх смаків і потреб;

3) постійно зростаючи, місто перестає вміщуватися у вулиці і квартали, дороги не здатні пропустити транспортні потоки, виникають затори на шляхах;

4) якість міського середовища погіршується з появою маргінальних верств населення, які місто постійно приваблює, погіршується криміногенна ситуація;

5) потужності комунальних систем – водопостачання, каналізації, енергопостачання, утилізації відходів – стають

недостатніми, застарівають і потребують постійного переобладнання й оновлення;

б) зелені насадження міст знищуються під потребу нової забудови, погіршується стан довкілля міст.

У розвитку міста інколи надзвичайно активно проявляється такий собі "механізм гальмування" – місто саме собі заважає, коли намагається бути незмінним і протидіє необхідним змінам. У ньому поєднуються прагнення пристосуватися до змін, що відбуваються, і бажання зберегти старовину. Кожен крок – це протистояння різних сил. Перед дослідниками стоїть важке завдання зробити повне протиріч і проблем місто гармонійним і збалансованим, розуміючи особливості його саморозвитку і складності управління.

Причини і фактори розвитку міст. Ефективне управління розвитком сучасного міста неможливе без визначення причин і факторів його виникнення і зростання. На думку М. Вебера, виникнення міст є результатом складних взаємопов'язаних процесів – економічних, соціальних і військово-політичних. Російський соціолог Л. А. Зеленов пов'язує становлення міст з переходом від первісного ладу до класового. На думку Дж. Фрідмана, економічне зростання концентрується виключно в містах.

Відомий американський вчений Артур О'Салліван виділяє чотири основні *причини концентрації робочих місць у містах*, що обумовлюють створення і розвиток міст:

1. Порівняльна перевага, що є результатом відмінностей у рівнях продуктивності праці.

2. Ефект масштабу на транспорті, пов'язаний зі зниженням витрат на одиницю товару за умови збільшення обсягів перевезень у сукупності з наявністю доволі великих (щоб компенсувати транспортні витрати) відмінностей у рівнях продуктивності праці, ініціює створення торгових компаній, що розміщуються в зручних для акумулювання та продажу товарів місцях (містах-ринках).

3. Внутрішній ефект масштабу виробництва, пов'язаний з меншими витратами праці та ефективнішим використанням основних засобів виробництва на одиницю продукції на фабриці

(підприємстві) порівняно з аналогічними витратами окремого домогосподарства. Фабричні робітники поселяються недалеко від фабрик, що спричиняє появу фабричних міст.

4. Ефект концентрації виробництва, обумовлений зменшенням собівартості продукції в результаті групування підприємств в одному місці. Зниження собівартості – це результат зменшення транспортних витрат фірми (на доставку сировини, комплектуючих від постачальників до готових товарів покупцям), формування єдиного ринку праці та перетікання знань. Крім того, спрацьовує зовнішній ефект концентрації – вартість виробництва на конкретному підприємстві знижується за умов зростання обсягів виробництва і на інших підприємствах. Таким чином, у містах виникає декілька фабрик, що, у свою чергу, сприяє виникненню великих міст.

На думку І. М. Салія, можна додати п'яту причину – ефект просторової (агломераційної) синергії, яка ґрунтується на територіальній кооперації людей за рахунок різкого поширення найпродуктивнішого (ідеального) ділового спілкування працівників і дає змогу отримувати такі інтелектуальні продукти, які неможливо отримати за межами великих міст. У цьому контексті *синергія* означає зростання ефективності діяльності в результаті з'єднання, інтеграції, злиття окремих частин в єдину систему за рахунок системного ефекту, що створює емерджентні властивості. Це ефект підвищення результативності спільної праці за рахунок використання взаємозв'язків і взаємопосилення різних видів діяльності, коли загальний ефект у сукупності є вищим за окремі ефекти, що виникають за незалежних і відокремлених видів діяльності. Сумарна віддача всіх чинників в організації чи у великому місті вища за суму тих самих показників при їхньому незалежному використанні.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає багатоаспектність вивчення міста?
2. Що таке місто? Наведіть різні визначення міста, дайте відповідні пояснення.

3. Охарактеризуйте основні ознаки і критерії, за якими виділяються міста.

4. У який спосіб і за якими критеріями надають статус міста в країнах Заходу, пострадянських країнах, в Україні?

5. Назвіть специфічні риси й універсальні характеристики міста.

6. Розкрийте фундаментальні особливості міст за Г. М. Лаппо.

7. Які ви знаєте причини концентрації робочих місць у містах?

2.2. Економіко-географічне положення як визначальне поняття геоурбаністики

Поняття "економіко-географічне положення" та "економіко-географічні відносини" в суспільній географії. Основні територіальні рівні ЕГП. Основні риси економіко-географічного положення. Складність кількісної оцінки ЕГП.

Однією з фундаментальних концепцій економічної географії є концепція економіко-географічного положення. Серед підходів до аналізу і прогнозу перспектив розвитку міста оцінка економіко-географічного положення має особливе значення.

Вагомий внесок у вивчення ЕГП зробили економіко-географи: М. М. Баранський, Ю. Г. Саушкін, К. П. Космачов, Г. М. Лаппо, Ю. С. Нікульников, А. І. Трейвіш, П. Я. Бакланов та ін., а у вивчення цієї категорії економічної й соціальної географії зробив І. М. Маєргойз, йому належить створення принципової структури ЕГП міста з виділеними класами, підкласами, видами і підвидами.

Економіко-географічне положення (за М. М. Баранським, 1980) – це відношення об'єкта (пункту, ареалу) до інших даностей, що лежать поза ним і мають для нього економічне значення.

Об'єктом, для якого визначається ЕГП може бути поселення, місто, економічний, адміністративний, промисловий район, країна тощо.

Інші даності, що лежать ззовні об'єкта:

1) природні утворення (моря і морські узбережжя, ріки, озера, ліси, родовища корисних копалин тощо);

2) антропогенні утворення (країни, економічні, адміністративні райони, транспортні шляхи, міста, промислові центри, сільгоспугіддя, водосховища, трубопроводи, електростанції, лінії електропередач тощо).

М. М. Баранський, засновник радянської економічної географії, підкреслював, що поняття "положення" посідає особливе місце серед інших географічних понять, оскільки йдеться тут не про якийсь окремий об'єкт, а про відносини між об'єктами. Таким чином, дослідження поняття ЕГП можна вважати критерієм географічності дослідження.

Економіко-географічне положення (за П. Я. Баклановим, 2012) – це виражене в системі економіко-географічних відносин положення об'єкта (країни, міста...) стосовно інших, розташованих ззовні географічних структур та їхніх ланок, що мають для даного об'єкта (країни, міста...) певне економічне значення. Це може бути положення стосовно інших країн, регіонів, морів, узбереж, рік, зон природних ресурсів, транспортних мереж тощо.

Під поняттям *економіко-географічні відносини* економіко-географи розуміють відносини (зв'язок, сполучення, взаємодію), що мають економічне (соціально-економічне) значення і просторову (точніше просторово-часову) визначеність. Відносини, що визначають ЕГП, виявляються у певній взаємодоповнюваності господарських структур і природно-ресурсного потенціалу.

Органічний, природний розвиток міста залежить від послідовного приведення його масштабів, пропорцій функціональної структури, місця в міській ієрархічній системі відповідно до потенціалів його ЕГП. За Г. М. Лаппо, "розгляд ЕГП міста є канвою характеристики міста". У формуванні його функціональної структури потрібно бачити реалізацію тих чи інших аспектів географічного положення. ЕГП найкращим чином забезпечує виконання функцій, покладених на місто. Наприклад, місто-фортеця виконує оборонну функцію, найзручніше його розташування – на височині, або в місці злиття двох річок.

Найефективніше виконання функцій міста-порту пов'язано зі зручністю берегової смуги в поєднанні з обширним хінтерлендом⁵ і зручними зв'язками тощо. Проектуючи напрями подальшого розвитку міста, необхідно орієнтуватися на ще не задіяні потенціали і резерви ЕГП.

У межах загальної категорії ЕГП можливим є його поділ на декілька окремих складових. Сприятливою складовою ЕГП є сусідство з провідним науковим центром – це дає можливість досить швидкого поширення інновацій з наукового центру. Близькість міста до наукових і науково-освітніх центрів може розглядатися як *інноваційно-географічне положення*.

Для розвитку міста визначальним є також *транспортно-географічне положення* – розміщення стосовно транспортних шляхів, з урахуванням їхніх потужностей, ступеня завантаженості, швидкостей тощо. Наприклад, значне скупчення міст європейського дельтаполісу, відомого як модель "Блакитний банан" Роже Брюне, свідчить про те, що зона переважної концентрації населення, міст, промислової й банківської діяльності в Західній Європі виникла вздовж транспортного коридору Венеція – Роттердам, яким можна було найшвидше потрапити від Середземного моря до Північного, а також до Великобританії. Це той давній трансконтинентальний торговельний шлях, уздовж якого протягом віків відбувалося інтенсивне формування міст, складських комплексів, кредитних і банківських контор, переробних підприємств. Ще М. Баранський зауважив, що "положення стосовно шляхів сполучення доводиться враховувати найчастіше, воно має велике і водночас наочне значення. Не варто дивуватися тому, що термін "транспортне положення" нерідко вживається замість терміна "економіко-географічне положення" (Баранський, 1980).

⁵ Хінтерленд – (нім. *Hinterland*, букв. – країна позаду) – термін, що вживається для позначення території, що тягнеться в господарському відношенні до певного економічного центру, який є виходом для продукції цієї території на внутрішній або зовнішній ринок, а також місцем її переробки (Краткая географическая энциклопедия / гл. ред. А. А. Григорьев. – М.: Сов. Энцикл., 1964. – Т. 4. – 448 с.).

Окремо можна виділити також *промислово-географічне* (стосовно джерел сировини, палива, енергії, центрів видобувної та обробної промисловості тощо) та *агрогеографічне* (щодо продовольчих баз та основних центрів переробки і споживання сільськогосподарської продукції) *положення*. Стосовно трудових ресурсів і науково-технічних кадрів можна виділити *демогеографічне положення*, а щодо врахування близькості до рекреаційних центрів – *рекреаційно-географічне положення*. *Геополітичне положення* міста виділяється у зв'язку з існуванням світових і регіональних "центрів сили", геополітичних конкурентів і союзників, а *геокультурне* – стосовно основних планетарних цивілізаційних утворень та їхніх центрів.

Для змістовної оцінки ЕГП необхідним є, по-перше, структуризація великої території у вигляді економічного районування чи зонування груп країн і регіонів, а по-друге, ієрархічне економічне районування з виділенням реально існуючих територіальних структур господарства, розселення населення і всіх потенційних структурних ланок та об'єктів (районів, мікрорайонів, окремих поселень тощо). У цьому випадку ЕГП окремого району чи міста розглядається в цілісній системі районування і є найважливішою географічною властивістю всієї структурованої території.

Кожна довільно виділена територія має свої внутрішні властивості, у тому числі площу, природно-ресурсний потенціал, господарську освоєність, інфраструктуру, населення тощо. Для відносно цілісної території, якою є, наприклад, місто, усі ці характеристики набувають певної якісної завершеності, кількісної змістовності й зіставності. Для визначення ЕГП як найважливішої зовнішньої властивості цієї території, її доцільно розглядати саме як *цілісність*. Змістовність ЕГП різко зростає, якщо оцінки здійснюються для цілісних територій (об'єктів) стосовно сусідніх цілісних територій.

Отже, для оцінки ЕГП виділяються об'єкт і сусідські цілісні території чи акваторії. У першу чергу аналізуються зв'язки і відносини із сусідами I порядку (кордони яких дотичні до кордонів об'єкта), хоч можуть охоплюватися і сусіди II порядку

(ті, що безпосередньо не межують з об'єктом, а є дотичними до сусіда I порядку) (рис. 2.1).

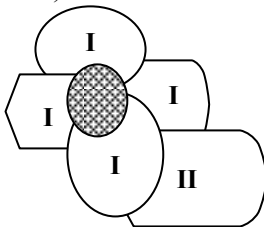

Рис. 2.1. Структуризація території для оцінки економіко-географічного положення

Існує важливе уявлення про багаторівневність ЕГП, тобто про існування мікро-, мезо- та макrorівнів просторового об'єкта.

Основні територіальні рівні ЕГП міста:

1) *мікроположення* – положення міста стосовно найближчих околиць – охоплює невеликі території, дрібні райони (в Україні – адміністративні райони областей). Вивчається за допомогою великомасштабного картографування;

2) *мезоположення* – положення міста стосовно регіонів мезорівня (середнього рівня) – області, великі економічні райони, що об'єднують декілька областей;

3) *макроположення* – положення стосовно віддалених чи великих територій – країн, материків, світу. Вивчається за допомогою дрібномасштабного картографування.

Розгляд мікро-, мезо- та макроположення дозволяє уявити місто в усій складній системі зв'язків, що є надзвичайно важливою для нього і робить характеристику міста географічно вичерпною і змістовно наповненою. Послідовність вивчення територіальних рівнів ЕГП міста сприяє відповіді на питання щодо причинно-наслідкових зв'язків виникнення міста саме в цьому місці.

Основні риси економіко-географічного положення (за Є. Н. Перциком):

1. *Історизм*. ЕГП змінюється в часі. Тільки в певний період під впливом поєднань різних економічних, політичних і природних факторів (у розвитку самого міста, територій тяжіння

і засобів зв'язку з ними) виникають передумови, що характеризують його дію саме в цій географічній точці й визначають в ній зростання міста.

2. *Унікальність, індивідуалізуюче значення.* ЕГП – найважливіша індивідуальна характеристика міста. Можна уявити собі два міста, однакові за людністю, промисловим профілем, природними умовами, характером забудови, тощо – ЕГП надає цим містам рис індивідуальності й унікальності. ЕГП найважче підлягає типології (не випадково не існує переконливих підходів до його формалізації й математичного моделювання).

3. *Непорушний зв'язок з територією, що оточує місто чи тягнє до нього.* Місто начебто виростає з території, вона створює йому ЕГП, але в процесі розвитку місто і саме більшою мірою створює і посилює своє ЕГП. Особливо його посилюють центральні функції великих і найбільших міст.

4. *Інтегральність.* "Спрацьовує" тільки вся сукупність компонентів ЕГП, однак разом із цим у дослідженнях необхідно розчленовувати це поняття і досліджувати дію його окремих компонентів. Аналіз ЕГП має виявити всі зв'язки, що є суттєвими для міста, розкрити їхню взаємодію і кореляцію, показати положення міста в системі інших міст.

5. *Взаємопов'язаність макро-, мезо-, мікроположення міста.* Ці різні рівні ЕГП взаємодіють, але вони можуть сприяти розвитку міста різною мірою: чудове макророзташування може поєднуватися з незручним мікророзташуванням. Лише в рідкісних випадках усі три рівні розташування бувають однаково сприятливими, але при цілеспрямованому виборі територій під нові міста такого поєднання можна досягнути.

6. *Особливе значення макро- і мезорозташування.* Найвищим потенціалом зростання володіють міста з видатним макро- і мезорозташуванням, що розміщені у фокусах зв'язків, які скріплюють в одне ціле значні території, у центрах промислових чи сільськогосподарських ареалів, що швидко розвиваються, на осях міжареальних зв'язків, у точках контактів різних зон, перепадів економічних потенціалів, в опорних вузлах районів нового освоєння.

7. *Тісний зв'язок мікроположення з інженерними факторами, що визначають можливості розвитку міста.* До цих факторів належать якість ділянки під забудову, можливості комбінування і комплексування промислових підприємств, наявність будівельної бази, інженерної інфраструктури та ін. Взаємопроникнення географічних, планувальних та інженерних підходів має тут особливо важливе значення.

Визначальною рисою ЕГП є його дивовижна *багатогранність*. У кінці 60-х рр. XX ст. І. М. Маєргойз розробив принципову схему ЕГП міста, де виділив 14 видів, 27 підвидів, згруповані у три класи відносин.

Унікальність економіко-географічного положення міст ускладнює його математичну інтерпретацію, кількісну оцінку; до цього часу немає достатньо переконливих підходів до формалізації параметрів ЕГП. Спроби оцінити економіко-географічне положення міста на основі підсумовування даних про кількість збіжних до нього транспортних напрямків, про відстані до інших міст тощо з бальною оцінкою цих даних дають дуже обмежені за своєю цінністю висновки. Напевне, шлях до математичної інтерпретації потенціалу ЕГП лежить через компетентний логічний аналіз й індивідуальну оцінку компонентів ЕГП та їхніх взаємодій. Однак кількісну оцінку ЕГП на основі визначення системи рентних відносин запропонував В. П. Дронов, посиляючись на положення І. М. Маєргойза, який відмітив, що: "встановлення різних видів ренти положення – один із шляхів кількісної оцінки ЕГП".

Отже, сутність економіко-географічного положення міститься в ідеї просторових відносин. Відповідь на питання, яким є економіко-географічне положення міста, ґрунтується на характеристиці того, як воно розташовано щодо джерел сировини і палива, найважливіших транспортних магістралей, ареалів розселення, районів збуту масової продукції, інших центрів тощо. Економіко-географічне положення постає як сукупність відносин, що визначають темп, напрям і масштаби розвитку міста. Система просторових відносин оцінюється умовами зв'язків. Міста переважною більшістю ростуть не на ресурсах окупованої ними території (вона вельми обмежена), а

піднімаються саме на зв'язках (далеких і ближніх). Вигідне економіко-географічне положення свідчить про здатність міста встановлювати зв'язки і служить основою його життя і процвітання. Якщо ж зв'язки, що реалізують переваги економіко-географічного положення, рвуться, місто зазнає явного збитку.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте суть поняття економіко-географічне положення.
2. Які складові можливо виділити в загальній категорії ЕГП?
3. Які територіальні рівні ЕГП міста ви можете назвати?
4. Назвіть основні риси економіко-географічного положення (за Є. Н. Перциком).
5. У чому полягає складність математичної інтерпретації ЕГП?

2.3. Класифікація і типологія міст

Ознаки, за якими здійснюються схеми класифікації й типології міст. Класифікація міст за людністю. Типологія міст за ЕГП. Типологія міст за народногосподарськими функціями. Типологія міст за ступенем їхньої участі в територіальному поділі праці. Типологія міст за генетичними ознаками. Типологія міст за типами перспективного розвитку. Типологія міст за якістю життя населення. Комплексна класифікація монофункціональних міст.

Класифікація і типологія – це методи пізнання складних об'єктів, що базуються на виявленні їхніх головних властивостей. Класифікація і типологія міст потрібні для того, щоб виявити в кожному місті найістотніші його риси, створені загальними закономірностями розвитку, віднайти місце певного міста серед інших міст. Тип міста – це коротка, максимально стисла характеристика, певною мірою його формула (Г. М. Лаппо).

Класифікація і типологія міст відображають їхні народногосподарські й територіальні функції, побудову системи міського розселення та інші характеристики, а тому є необхідними для управління і планування комплексним розвитком міст різної величини та різного народногосподарського значення, виходячи із потреб загальної регіональної політики.

За структурою зайнятості населення, джерелами його існування, характером зв'язків можна визначити функціональну структуру міста, що залежить від його величини, адміністративного статусу, геополітичного положення, історії розвитку та формування. Розрізняють міста, що мають промислові, транспортні, торговельні, розподільчі та позаекономічні (адміністративні, наукові, культурні тощо) функції. Найчастіше трапляються міста, в яких існує поєднання функцій. Є також вузькоспеціалізовані центри: промислові (Детройт), транспортні (Суец), політико-адміністративні (Вашингтон, Канберра), військові бази (Гібралтар), наукові та міста-ВНЗ (Кембридж, Гейдельберг), курорти (Ніцца, Брайтон), релігійні (Мекка, Ватикан).

У науковій літературі можна знайти численні приклади типології та класифікації міст за такими ознаками:

1) *генезисом*, тобто за походженням та особливостями історичного розвитку;

2) *географічним положенням* – геополітичним, геоекономічним, транспортно-географічним, природно-географічним;

3) *місцем і роллю в системі розселення* – виділяють національні, регіональні, локальні міста;

4) *народногосподарськими функціями*, тобто за "спеціалізацією" міста;

5) *участю в територіальному поділі праці різних рівнів* – міжнародному, національному, регіональному, локальному;

6) *особливостями планування та забудови*;

7) *людністю* (кількістю населення) та структурою його зайнятості;

8) *політико-адміністративним статусом* тощо.

За сукупністю головних класифікаційних ознак (людність, функції, політико-адміністративний статус) виділяють функціональні типи міст — від монофункціональних і вузькоспеціалізованих (2–3 головні функції у сфері діяльності міста) до поліфункціональних.

Загальноприйняті схеми класифікації міст за їхніми головними ознаками (людністю та функціями) відсутні. Їх відсутність дає змогу дослідникам акцентувати свої підходи та методичні схеми класифікації й типології міських поселень залежно від поставлених завдань і специфіки конкретних систем розселення.

Класифікація і типологія необхідні для поглибленого аналізу істотних особливостей певного міста чи певної системи міст з метою визначення найефективнішої стратегії їхнього розвитку. Таким чином, цей аналіз має значення як теоретичний, так і конструктивний.

Важливо підкреслити різницю між класифікацією і типологією.

Класифікація — це виділення міст та їхніх систем за однією чи декількома, як правило кількісними, ознаками, що характеризують їх з однієї чи декількох сторін.

Типологія — більш високий рівень узагальнення, що дозволяє дати комплексну, синтетичну характеристику міст та їхніх систем і на цій основі намітити обґрунтовану стратегію їхнього розвитку.

Деякі підходи до класифікації й типології міст і міських систем у суспільній географії:

1. *Класифікація міст за кількістю населення (за людністю)*. Основною ознакою міст, від якої залежать усі інші, є людність. За цією ознакою всі міста можна поділити на класи, наприклад: малі (до 50 тис. осіб), середні (50–100 тис. осіб),

великі (100–500 тис. осіб), дуже великі (500–1000 тис. осіб) та міста-мільйонери (мільйонники – понад 1 млн осіб). До кожної з цих груп входять міські поселення, які дуже подібні за функціями, способом життя людей, економічними та соціальними проблемами, екологічною ситуацією тощо.

Від величини міста залежать багато його ознак – темпи зростання, деякі елементи демографічної й функціональної структури, характер планування. При розробці типології міст кількість населення враховується як невід'ємна ознака.

Залежно від поставлених завдань і мети конкретного дослідження різні дослідники в Україні розробляли свої схеми класифікації міст за людністю (табл. 2.1).

Таблиця 2.1. Приклади класифікації міських поселень за людністю

О. І. Шаблій, Ф. Д. Заставний		Я. Б. Олійник, Б. П. Яценко, П. О. Масляк, П. Г. Шищенко		М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук		В. О. Джаман		А. В. Степаненко, В. В. Ковтун	
Група поселень	Населення, тис. чол.	Група поселень	Населення, тис. чол.	Група поселень	Населення, тис. чол.	Група поселень	Населення, тис. чол.	Група поселень	Населення, тис. чол.
Малі міста	до 50	Малі міста	до 50	Малі міста	до 50	1	до 5	1	до 5
Середні міста	50–100	Середні міста	50–100	Середні міста	50–100	2	5–10	2	5–10
Великі міста	100–500	Значні міста	100–250	Великі міста	100–250	3	10–20	3	10–20
Дуже великі міста	500–1000	Великі міста	250–500	Дуже великі міста	250–1000	4	20–50	4	20–50
Міста- мільйон- ники	понад 1000	Найбільші міста	500–1000	Міста- мільйон- ники	понад 1000	5	50–100	5	50–100
		Міста- мільйон- ники	понад 1000			6	100–250	6	100–250
						7	250–500	7	250–500
						8	500–1000	8	500–1000
						9	понад 1000	9	понад 1000

Ю. М. Палеха (за господарськими функціями)		А. І. Доценко		П. С. Коваленко		Ю. І. Пітюренко		Л. М. Корецький	
Група поселень	Населення, тис. чол.	Група поселень	Населення, осіб	Група поселень	Населення, тис. чол.	Група поселень	Населення, тис. чол.	Категорії та групи поселень	Населення, тис. чол.
1	5–10	1	1–50	1	до 20	1	до 50	I. Малі міста	до 50
2	10–20	2	51–100	2	20–50	2	50–100	1	до 10
3	20–50	3	101–200	3	50–100	3	100–250	2	10–20
4	50–70	4	201–500	4	100–500	4	250–500	3	20–50
5	70–100	5	501–1000	5	500–1000	5	500–1000	II. Середні міста (4)	50–100
6	100–250	6	1001–2000	6	понад 1000	6	понад 1000	III. Великі міста	понад 100
7	250–500	7	2001–3000					5	100–250
8	500–1000	8	3001–5000					6	250–500
9	1000–2000	9	5001–10000					7	500–1000
10	понад 2000	10	10001–20000					8	понад 1000
		11	20001–50000						
		12	50001–100000						
		13	100001–250000						
		14	250001–500000						
		15	понад 500000						

(Джерело: С. А. Покляцький. Умови життя населення великих міст України (суспільно-географічне дослідження), 2012)

2. *Типологія міст за їхнім економіко-географічним положенням* дозволяє визначити загальні риси їхньої економічної структури і напрями подальшого розвитку, виходячи з потенційних можливостей, що притаманні регіону чи певній фокусній точці в ньому. Типи міст за ЕГП можуть бути такі:

а) міста, розташовані у вузлах перетину транспортних шляхів (напр., Коростень, Новоград-Волинський, Ковель, Джанкой).

б) міста, розміщені у великих гірничодобувних районах (Єнакієве, Макіївка, Горлівка, Шахтарськ – весь Донбас).

в) міста, розташовані в районах обробної промисловості (Маріуполь, Миколаїв, Кривий Ріг).

г) приморські міста – портові та рекреаційні центри (Севастополь, Скадовськ, Ялта).

3. *Типологія міст за народногосподарськими функціями* поєднує основні ознаки, що визначають сутність міста з позиції економічної географії:

а) величина міста (показник людності);

б) поєднання функцій, серед яких важливо виділити провідну, лідируючу і показати її зв'язки з іншими;

в) територіальний зміст функцій, тобто територіальна сфера прояву діяльності міста, її просторова орієнтація;

г) ЕГП, що вказує на реалізовані можливості й потенційні можливості розвитку міста.

Ця типологія є, як правило, синтетичною і виявляє найважливіші особливості міст. Виділяють:

а) *поліфункціональні* (багатофункціональні) міста, які поєднують адміністративно-політичні, культурні й економічні функції. Це, наприклад, столиця нашої держави Київ, обласні центри, такі як Дніпропетровськ, Житомир, Донецьк, Полтава, Львів та ін. Міста цього типу є найважливішими районоутворювальними центрами, вони мають широкі й різноманітні зв'язки та відрізняються складною територіальною організацією.

б) *монофункціональні* міста – зокрема йдеться про промислові міста, типи яких дуже різноманітні і пов'язані з вузькою спеціалізацією, високою концентрацією промислово-виробничого потенціалу і, як правило, одним чи декількома

пов'язаними бюджетоутворювальними підприємствами, що визначають специфіку соціально-економічного розвитку міста. Наприклад, м. Авдіївка Донецької області (ВАТ "Авдіївський коксохімічний завод"), м. Кузнецовськ Рівненської області (Рівненська АЕС), м. Южноукраїнськ Миколаївської області (Південноукраїнська АЕС), м. Енергодар Запорізької області (Запорізька АЕС, Запорізька ТЕС), м. Переяслав-Хмельницький Київської області (Центр народного промислу).

4. *Типологія міст за ступенем їхньої участі в територіальному поділі праці.* Ступінь такої участі залежить від розміру міста, характеру його функцій і зв'язків. Одні міста обслуговують невеликі території й є місцевими центрами, інші – великі райони і беруть участь у міжрайонному поділі праці, значення третіх виходить за межі країни, оскільки вони обслуговують міжнародні економічні, політичні й культурні зв'язки. Характер зв'язків у кожному з таких типів міст відрізняється значним різноманіттям, одні види зв'язків можуть бути локальними, інші – міжрайонними.

5. *Типологія міст за генетичними ознаками.* Генетичний тип міста – поняття синтетичне. Воно містить у собі поєднання ознак, які в процесі розвитку обумовлюють формування якісно визначеного типу міста. Для визначення шляхів економічного розвитку важливо знати генезис їхніх народногосподарських функцій та їхні якісні перетворення. Для розв'язання планувальних проблем важливо виділити типи міст залежно від еволюції їхньої планувальної структури і форм розселення, наприклад типи міст за генетичною ознакою:

а) міста, що виникли на транспортних і торговельних шляхах (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Черкаси, Миколаїв...).

б) міста – центри гірничодобувної промисловості (Донецьк, Макіївка, Кривий Ріг, Марганець, Борислав, Калуш, Стебник...).

в) міста-курорти (Алушта, Алупка, Євпаторія, Трускавець, Моршин, Миргород...).

6. *Типологія міст за типами перспективного розвитку* застосовується в регіональних плануваннях на основі аналізу основних факторів зростання міст.

Дозволяючи комплексно і взаємопов'язано оцінити умови і перспективи розвитку міст на значній території, урахувати їхню

проектну величину, зміни функціональної структури, створення нових міст, перспективна типологія міст сприяє цілеспрямованому розвитку і перетворенню систем розселення.

7. *Типологія міст за якістю життя населення.* Прикладом такої комплексної типології, що розглядає місто як соціальний організм і середовище життєдіяльності людей, може бути типологія, здійснена в Інституті географії НАН України (С. А. Покляцький, 2012) на основі оцінки показників таких складових, як:

а) *соціальна складова* (споживання товарів і послуг; забезпеченість житлом; благоустрій житла; освітня інфраструктура; сфера охорони здоров'я; ринок праці; здоров'я населення).

б) *економічна складова* (виробничий потенціал; експортно-імпортний потенціал; доходи бюджету і населення; мале підприємництво; інвестиційна привабливість).

в) *культурна складова* (вік міста; потенціал вищої освіти; стан інфраструктури культури; сімейне благополуччя; криміногенне благополуччя; поширеність соціальних хвороб).

г) *екологічна складова* (забруднення атмосферного повітря; водоспоживання і забруднення води; стан поводження з відходами).

д) *демографічний потенціал* (людність міста; статевовікова гармонійність; відтворення населення; економічна активність і працездатність).

Приклад *комплексної класифікації монофункціональних міст*, здійсненої Інститутом стратегічних досліджень згідно із Законом України "Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст" від 04.03.04:

Згідно із законодавством України: "мале монофункціональне місто – це місто, спеціалізацію праці економічно активного населення в якому визначають підприємства здебільшого однієї-двох профільюючих галузей економіки, що формують дохідну частину бюджету міста, забезпечують функціонування соціальної інфраструктури та інших об'єктів життєзабезпечення населення".

Галузями спеціалізації монофункціональних міст може бути гірничодобувна промисловість, енергетика, переробка сільськогосподарської сировини тощо. В Україні, станом на

2003 р. нараховувалося 111 монофункціональних міст з кількістю населення до 50 тис. осіб.

Монофункціональні міста можна класифікувати за *спеціалізацією* на:

- 1) індустріальні центри;
- 2) аграрно-індустріальні центри;
- 3) транспортні центри;
- 4) наукові центри (Силіконова долина в США, в Україні спеціалізованих наукових міст немає)
- 5) лікувально-оздоровчі центри;
- 6) центри художніх промислів.

За рівнем спеціалізації виробництва монофункціональні міста можна умовно поділити на такі категорії:

1) вузькоспеціалізовані (питома вага галузі становить понад 90 %) – до цієї категорії належить 28 % монофункціональних міст України;

2) спеціалізовані (питома вага галузі становить від 75 до 90 %) – до цієї категорії належить 27 % монофункціональних міст;

3) помірно спеціалізовані (питома вага галузі становить від 60 до 75 %) – до цієї категорії належить 26 % монофункціональних міст;

4) неспеціалізовані (питома вага галузі становить менше 60 %) – до цієї категорії належить 19 % монофункціональних міст.

Ще одну класифікацію можна здійснити в типології монофункціональних міст – *за рівнем соціально-економічного розвитку*: Наприклад, монофункціональні міста України залежно від рівня соціально-економічного розвитку, розвиненості інфраструктури та життєвих умов можна поділити на такі групи:

1) міста-лідери – демонструють вищі за середньоукраїнські показники соціально-економічного розвитку, характеризуються більш розвинутою інфраструктурою та відносно невеликим техногенним навантаженням. До цієї групи можна віднести, наприклад, м. Вільногорськ Дніпропетровської області, м. Енергодар Запорізької області, м. Кузнецовськ Рівненської області, м. Нетішин Хмельницької області, м. Южне Одеської області, м. Южноукраїнськ Миколаївської області тощо;

2) міста із середнім рівнем розвитку – мають показники соціально-економічного розвитку на рівні середньоукраїнських, розміщені в зоні тяжіння великих міст, на перетині транспортних магістралей. Це, наприклад, м. Вугледар та м. Авдіївка Донецької області, м. Красноперекопськ АР Крим, м. Орджонікідзе, м. Першотравенськ та м. Тернівка Дніпропетровської області, м. Ровеньки Луганської області;

3) міста, що демонструють ознаки депресивності – повністю залежать від одного підприємства, помітно відстають за рівнем розвитку, володіють, як правило, практично вичерпаним природно-ресурсним потенціалом і характеризуються вкрай несприятливою екологічною ситуацією. Це, зокрема, м. Дебальцеве, м. Дзержинськ, м. Димитров, м. Добропілля, м. Докучаєвськ, м. Кіровське Донецької області, м. Куп'янськ Харківської області, м. Марганець Дніпропетровської області, м. Нововолинськ Волинської області, м. Рубіжне Луганської області тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть ознаки, за якими здійснюються класифікація і типологія міст.
2. Розкрийте особливості різних видів класифікації та типології міст і міських систем, які ви знаєте.
3. За якими ознаками здійснюється комплексна класифікація монофункціональних міст?

2.4. Основні історичні етапи розвитку міст

Основні історичні типи міст. Стародавнє місто. Середньовічне місто. Місто нового і новітнього часу. Радянське місто. Концепції міста майбутнього.

Слово "цивілізація" походить від латинського слова *civis* – "місто". Вважають, що людина стала цивілізованою, коли

почала будувати міста. Монголи, наприклад, міст не будували, тому як такої монгольської цивілізації не існує. Чингізхан вважав, що місто – це в'язниця, де люди знемагають під замком. Звідси всі проблеми – хвороби, корупція, жадібність, ревності, лицемірство... Напевно,десь він був правий. Під час дослідів зі щурами вчені переконалися, що жорстокість зростає в міру того, як індивідуального простору стає менше. Однак сам Чингізхан не відрізнявся лагідним характером і монгольський народ, як свідчить історія, не відрізнявся привітною вдачею... .

Історичний аналіз надзвичайно важливий для розуміння урбаністичних процесів сьогодення і передбачення майбутнього. Для сучасних аналітичних і прогнозних розробок потрібно знати економіко-географічний досвід міст: як вони створювалися, як змінювалося економіко-географічне положення міст, як формувалися зони, згустки інтенсивної урбанізації. Знання минулого дозволяє краще уявити тенденції, структуру і параметри майбутнього.

Історія міст та історія людського суспільства нероздільні. Міста виникли на початку рабовласницького ладу, пережили занепад, а потім повільний розвиток при феодальному способі виробництва і вступили в період інтенсивного росту при капіталізмі. У XX ст. місто ввійшло в якісно новий період розвитку, у XXI – набуває все більш футуристичних обрисів. За Є. Н. Перциком: "надією майбутнього є формування нового гармонійного розселення, становлення міста як місця життя і діяльності вільних людей. Проблеми міста можуть бути зрозумілими і вирішеними лише в контексті розв'язання глобальних соціально-економічних проблем розвитку суспільства".

Основні історичні типи міст:

Стародавнє місто (до V ст. н. е.). Виникнення міст належить до епохи переходу від *первіснообщинного ладу до рабовласницького* і пов'язане з поглибленням суспільного поділу праці, у процесі якого з маси населення, зайнятого сільськогосподарською працею, виділяються представники державної влади, великі землевласники, жерці, торговці та ремісники. За даними археологічних розкопок перші значні

поселення осілих землевласників з'явилися у VII–IV тис. до н. е. Час виникнення перших міст – IV–II тис. до н. е. Найбільший розвиток міста в Стародавньому Світі отримали в I тис. до н. е. і на початку I тис. н. е. На думку деяких істориків, найдавніше місто – Єрихон, якому 10 тис. років, але В. Л. Глазичев, відомий фахівець з організації та розвитку міського середовища, історії та теорії проектування, стверджує, що на той час Єрихон був у такому стані, коли ще не існує ні міста, ні села. Найвідоміші стародавні центри цього періоду – Вавилон у Месопотамії, Мемфіс – в Єгипті, Спарта, Афіни – у Греції, Мохенджо-Даро в Індії.

Існують різні точки зору щодо *причин виникнення міст*. Наприклад, що це зумовлено *економічним* прогресом – появою надлишків продовольчої продукції, що дало можливість частині людей в містах займатися різними несільськогосподарськими видами діяльності. Зайва сільськогосподарська продукція ініціює впровадження в життя нового виду економічної діяльності – збереження і захист надлишків. Спрацювання ефекту масштабу (коли спільне надійно захищене сховище ефективніше, ніж декілька сховищ по одному в кожного селянина) сприяло заміні домашнього збереження цивілізованим, що спричинило появу спеціальної робочої сили – управителів, керівників та охоронців, які обмінювали свої послуги на частину надлишків сільськогосподарської продукції та проживали поряд з місцем сховища. Таким чином виникало місце з високою густотою населення – місто. Перші міста виникали також як місця проживання правителів, жерців та як фортеці, головною *функцією* яких була *оборона*, тобто вони ставали *релігійними* і *воєнними центрами*. Крім економічних, існували також *соціальні* причини появи міст – наприклад прагнення до спілкування, забезпечення захисту, задоволення релігійних і політичних потреб тощо.

Історія Стародавнього Світу охоплює кілька тисячоліть, приблизно до V ст. н. е. (до падіння Римської імперії) і включає ряд цивілізацій, серед яких особливе значення мають цивілізації Стародавнього Сходу (Єгипет, держави Месопотамії, Індія, Китай тощо) та Античного Світу

(Стародавня Греція, Стародавній Рим). Ці цивілізації залишили спадок беззаперечного значення, без знання основних подій і пам'ятників якого не може бути зрозумілим подальший розвиток міст і суспільства загалом. При великій кількості варіацій істотно розрізняють два підтипи стародавніх міст – давньосхідний (Єгипет, держави Месопотамії, Індія, Китай тощо) та античний (Давня Греція, Давній Рим та ін.), засновані на фактичному рабстві селян у східних деспотіях і на рабстві в його "класичному" вигляді в античних державах. Уже в Стародавньому світі відбувається відділення землеробської праці від ремесла та утворення міст. Суспільний поділ праці, у тому числі й географічний, ще дуже слабкий, зважаючи на переважання натурального господарства. Місто, створене земельними власниками, і рілля є територією міста. Лише в окремих пунктах великого стратегічного значення, що панують над навколишньою територією, де до економічних функцій додається (і часто стає визначальною) адміністративна, місто виявляється осередком могутньої державної влади (уряд, чиновники, поліція, армія), що притягує до себе й інші види діяльності (ремесла, торгівля, писемність, освіта) і створює передумови для виникнення найбільших міст. Населення світу на межі нової ери – близько 230 млн осіб, частка міського населення дуже незначна, але в деяких містах вона досягає великих розмірів (Вавилон (Месопотамія), Патна (Індія), Александрія (Єгипет) – до 500 тис. осіб, Мемфіс (Єгипет), Ніневія (столиця Ассирійської держави) – 100–250 тис. осіб. У грецьких містах-"полісах" зосереджується переважна частина населення, але самі міста невеликі, стабільність забезпечення їх харчуванням підтримується відтоком надлишку населення в міста-колонії. Деякі міста – політичні й економічні центри античних держав – досягають дуже великої кількості населення (Рим – 1 млн чол., Афіни і Карфаген – по 150–200 тис. осіб).

Попри загальну різноманітність у розвитку міст у різних регіонах давнього світу в їхньому розвитку спостерігається і певна закономірність, що дає підстави типізувати їх за генезисом.

За генезисом можна виділити такі характерні підтипи стародавніх міст:

1. Міста-резиденції, де палац є осередком міста і де численне оточення царя (двір, адміністрація, військо, наймити тощо) було основною чи, принаймні, значною часткою населення. Приклад – давньоєгипетські міста.

2. Храміві міста, що виникли навколо будь-якого значного святилища. Причому в подальшому і храм, і населення, що залежало від його функціонування, відігравали значну, інколи визначальну, роль в економічному, соціальному і політичному житті країни. Приклад – Мала і Середня Азія – духовні князівства (в епоху еллінізму набула поширення назва міста "Гієраполь" – Священне місто).

3. Міста-держави, або поліси, де зосереджувалася привілейована частина населення, яка керувала залежними селянами. Органи міського управління були одночасно і загальнодержавними, адже територія цих держав була невеликою. Приклад – міста Стародавньої Греції, Риму.

4. Колоніальні міста, які виникали в результаті переселення до них сільського населення. Мали яскраво виражений аграрний характер. Колоніальні міста пов'язані також з військовою колонізацією (прикордонні військові поселення) та з торговельною колонізацією. Прикладом останніх можуть бути фінікійські та грецькі поселення – "емпорії", які часто виконували роль основного ядра, довкола якого склалися значні міські центри. Марсель, Сіракузи, Астрахань і Лондон – колишні торговельні колонії фінікійців. Саме до цієї категорії міст можна віднести міста первісного урбогенезу на території України.

Середньовічне місто (V – середина XVII ст.). В Європі міста спочатку переживають глибокий занепад, що настав з крахом рабовласницького ладу і падінням Римської імперії, вони знову оживають лише в X–XI ст. Це *міста феодального суспільства*. Посилюється суспільний поділ праці. Населення світу в умовах повільного розвитку продуктивних сил, воєн і епідемій зростає низькими темпами: 1000 р. – близько 355 млн осіб, 1500 р. – 440 млн, 1650 р. – 550 млн осіб. Зростання міст загалом

обмежене – надзвичайно слабке в ранньому і більш інтенсивне в пізньому середньовіччі – у міру формування в надрах феодалізму капіталістичних відносин. У містах проживає не більше 3–5 % населення. Навіть великі на той час міста налічують 10–20 тис. жителів. Лише деякі столичні й найбільші торгові міста досягають до кінця епохи великих розмірів (в Європі – Париж, Венеція, Лондон, Севілья, Мадрид, Лісабон тощо – до 200–500 тис. осіб; в Азії – Чаньян, Кайфин, Гуанчжоу, Делі – до 0,5–2 млн осіб). У період пізнього середньовіччя розвиваються географічні, архітектурні та філософські уявлення про міста і теорії міста.

У Північній Італії досягають свого розквіту міста-центри епохи Відродження (XIV–XVI ст.) – Флоренція, Мілан, Генуя, Венеція. Період великих географічних відкриттів (XV–XVII ст.) спричинює зміну старих торгових маршрутів і нарощування обсягів торгівлі між Європою та іншими частинами світу. Розвиваються міста, вони є центрами цієї торгівлі (Севілья, Лісабон і т. п.). Новий поштовх розвитку міст надає період Реформації. Тези Мартіна Лютера (1517), що заклали початок Реформації, значно вплинули на те, що мирське перестає вважатися гріховним. Якщо раніше вся влада і багатства зосереджувалися при монастирях, то віднині активно відбувається розвиток міст як осередків культури.

Розгалужена мережа міст Європи пізнього Середньовіччя зобов'язана інтенсивному замковому будівництву. Це був час становлення великої феодалної земельної власності, коли виникала потреба в захисті як від самих феодалів, так і від сусідів і чужоземних нападників. Замки будувалися як потужні оборонні споруди впродовж одного, а то і двох століть, поступово нарощуючи кріпосні мури, житлові та господарські будівлі. Звичайно для будівництва замку обиралися місця на скелі, на острові, біля злиття річок. Економічною базою розвитку середньовічних міст було *ремісницьке виробництво та торгівля*.

Можна простежити такі причинно-наслідкові зв'язки в розвитку міста в середні віки:

1. Ремісники, колишні селяни селяться поблизу феодальних замків і під мурами монастирів, де вони можуть знайти захист і ринок збуту своєї продукції.

2. Ремісницьке виробництво дає поштовх розвитку товарно-грошових відносин і формуванню прошарку купців.

3. Торговельна функція міста починає домінувати, і ще більшого значення для його розвитку набуває географічне положення (значні торговельні шляхи – міста Константинополь, Венеція, Брюгге, Антверпен, Лондон, Париж, Кельн).

Таким чином, визначальними *функціями* середньовічних міст були *торговельна* і *захисна*. Це позначилося на характері мережі міських поселень і плануванні їхньої території.

Мережа міських поселень середньовіччя була значною кількістю невеликих міст, розташованих на відстані 20–30, іноді 10 км одне від одного, кожне з яких виконувало роль економічного центру сільської округи. Місто з округою утворювали невеликі замкнуті територіально-господарські одиниці, досить рівномірно розташовані по країні (теорія Тюнена "Ідеальна держава", 1826). Причому обмін товаром відбувався лише в межах такої одиниці, а її розміри регламентувалися можливістю для селянина дістатися міста протягом світлового дня, збути там продукцію свого господарства, придбати необхідні ремісницькі вироби й повернутися додому.

Міста мали круглу чи овальну форму, були оточені муром, будівлі наросували висоту, вулиці вужчали, зникали тротуари, що були притаманні давньоримським містам (у давньоримських містах центральна вулиця – широка алея з колонадами з двох боків – *кардо*). Змінюється спосіб життя в містах. Купці, майстрові, міщани становлять особливий привілейований стан, відмінний від решти народу своїми вольностями (прислів'я: "міське повітря робить вільним"). Починає формуватися міська фінансова система, зароджується світська інтелігенція, починає формуватися світська культура.

Місто нового і новітнього часу. Із середини XVII ст. з розвитком капіталізму починається стрімке, прискорене зростання міст, відбувається урбанізація світу в повному

розумінні цього слова. Активний розвиток міст перетворює їх у центри прогресивних думок і центри управління територіями, закладає основу формування держав і сприяє прискоренню технологічного прогресу. Освоєння нових земель закладає початок процесам глобалізаційного обміну технологічними досягненнями і рятує від продовольчої кризи на перенаселених територіях. Здобуваючи незалежність від навколишнього середовища, людина поступово починає відчувати себе його господарем. Руйнуються існуючі раніше уявлення про численні об'єкти і явища світу.

Зростає демографічний потенціал людства: населення світу збільшується до 952 млн осіб у 1800 р. і до 1656 млн осіб у 1900 р. Машинна індустрія, на відміну від ремісничого виробництва і мануфактури, створює потужну містоутворювальну базу. Поглиблюється суспільний, у тому числі географічний, поділ праці. Капіталізм у величезних масштабах концентрує продуктивні сили, домагаючись збільшення швидкості обороту капіталу. Значна концентрація населення в містах стала можливою у зв'язку з розвитком енергетики: з розробкою технологій добування, використання і транспортування вугілля і нафти. Промислова революція спричинила появу нових *функцій міста: виробництва товарів і послуг, управління та міжрайонного обміну*. Частка міського населення світу зростає, але на початку XX ст. у більшості країн ще не перевищує 10–20 %, лише в небагатьох найбільш урбанізованих країнах становить близько 40–70 % (Англія – 70 %, США, Франція, Німеччина – 40 %): урбанізаційний, як і демографічний, вибух ще попереду. З'являються, але на принципово новій, ніж у Стародавньому світі й у часи Середньовіччя, основі, мільйонні міста: Лондон, Париж, Нью-Йорк, Петербург, Москва, Відень, Чикаго.

Перед містобудуванням постають нові завдання: розширення території міських поселень; будівництво нових промислових об'єктів, розселення трудового люду, кількість якого невпинно зростає; створення єдиної інженерно-транспортної інфраструктури; розв'язання екологічних проблем.

У теорії містобудування з'явився інтерес до більш ретельного вивчення класичної (античної) спадщини, де головним є синтез доцільного і прекрасного. Ідеалом стає регулярне місто з прямими вулицями, що перетинаються під прямим кутом. У містобудуванні й архітектурі починається доба класицизму. Одним з головних теоретиків класицизму був італієць Франческо Міліція (1725–1748). У містобудуванні він вважав головним регулярне планування районів міста, об'єднаних вулицями загальноміського значення в цілісне функціональне і соціальне утворення. Саме йому належать слова, що "краса архітектури цілком народжується з доцільності й корисності". Приклади – реконструкція Парижа, будівництво Санкт-Петербурга, Вашингтона.

Міське населення нового часу збільшується головним чином за рахунок міграції із сільських районів (саме цей фактор є визначальним на початкових етапах урбанізації), природного приросту населення міст та урбанізації сільських районів шляхом перетворення сільських населених пунктів на міські. Швидко розширюючись, міста обростають поясом промислових передмість. Виникають багаті й бідні квартали в різних частинах і поясах міста. Посилюється забруднення довкілля. У процесі зростання міст і автоматизації виробництва виникає транспортний параліч міста, ростуть безробіття, злочинність, наркоманія, інші супутники урбанізації.

Проблеми і протиріччя міст уже до середини XX ст. досягають великої гостроти, хоч це лише пролог до кризи міст у другій половині XX ст., шляхи виходу з якого людство до цих пір намагається знайти.

До теперішнього часу кожна друга людина планети – городянин (міське населення в найбільш розвинених промислових країнах – Англії, Німеччині, Нідерландах, США становить 75–80 %), у великих містах зосереджено більше чверті міських жителів, а кількість міст-мільйонерів перевищила 400 (у 1900 р. їх було 16, у 1950 – 75, у 1990 р. – 266). Міське населення останнім часом зростає вдвічі вищими темпами, ніж населення Землі загалом.

Радянське місто: етапи формування. У галузі планування міст у 20-х – початку 30-х рр. у СРСР була сформульована концепція регіонального розселення, тісно пов'язана з планом ГОЕЛРО (Б. Сакулін). Була розроблена низка оригінальних концепцій розвитку міст ("парабола" Н. Ладовського; схеми лінійних міст Н. Мілютіна; план "Нової Москви" А. Щусєва та І. Жолтовського та ін.).

В архітектурі житлових і громадських будівель чільне місце посідають ідеї конструктивізму, проголошені в перші післяреволюційні роки. Їм відповідала ясність і чистота конструктивних та об'ємно-просторових рішень, які мали строго відповідати функціональному призначенню будівель. Серед прозорих містобудівної думки 20-х рр. слід відзначити генеральний план Новосибірська 1928 р. – унікальний в історії містобудівних проєктів, що передбачив з майже неправдоподібною точністю на 50 років уперед розрахункову кількість населення Новосибірська в 1350 тис. осіб (близьку до фактично досягнутої цим містом 1978 р.).

У 1926–1939 рр. міське населення СРСР збільшилося в 2,5 рази і досягло 56 млн осіб. Широко розгортається індустріалізація країни і безпрецедентні за масштабами процеси урбанізації супроводжуються планомірним створенням багатьох сотень нових міст і перебудовою існуючих. У 30-ті рр. почалися великі роботи з перебудови центру Москви, забудови південного заходу Ленінграда, формуванню центрів столиць союзних і автономних республік, а також найважливіших промислових центрів.

Після Великої Вітчизняної війни в архітектурі посилилося прагнення до парадності, тріумфальності, а нерідко й помпезності. Були успішно проведені величезні роботи із складання проєктів планування міст, які потрібно було відновити. Сотні міст було піднято з руїн. Багато центрів великих міст отримали гідні рішення, сформувався їхній сучасний вигляд (Хрещатик у Києві, А. Власов та ін.; вулиця Леніна в Мінську, М. Парусников та ін.; центр Волгограда, В. Симбірцев та ін.)

Однак конфлікт між потребами в житлі зростаючого населення міст і концентрацією зусиль архітектури на

спорудженні унікальних будівель ставав усе гострішим. У середині 50-х рр. відбувся різкий перелом – швидке нарощування темпів масового будівництва на індустріальній основі, що супроводжувалося вимогами рішучої відмови від "прикрашання" в архітектурі. "Сталінські" будівлі змінюються на "хрущовки". Великопанельне складання в будівництві на основі монтажу конструкцій, виготовлених на домобудівних комбінатах, стало визначальним. Наприклад, 70 % житлового фонду України сьогодні становить житло, зведене ще до 70-х рр., 20 % – це великопанельні та блокові будинки перших масових серій забудови, так звані "хрущовки", які проектувалися як тимчасове житло з використанням відповідних будівельних норм і стандартів. Залишковий ресурс таких будинків сьогодні становить не більше 10–15 років. Виникає проблема із старінням житлового фонду.

Хоч переважним у містах в кінці 50-х, у 60–70-х рр. було масове житлове будівництво, широко здійснювалося також будівництво громадських будівель. В архітектурі цих будівель переміг стиль, заснований на широкому використанні стандартних конструкцій зі скла, алюмінію, пластичних мас, залізобетону.

Містобудівні пошуки концепції міста майбутнього. Багато проектів міст майбутнього було розроблено в 60–70-ті рр. Пошуки продовжуються і сьогодні. Деякі провідні ідеї в проектуванні міст майбутнього:

1. Підняти майбутнє місто вгору, використовуючи каркас його металевих конструкцій, що спирається на землю, але залишає максимум території для зелених насаджень, сільського господарства, відпочинку. У деяких випадках великі просторові конструкції проектувалися над існуючими містами (або їхніми районами), над горами, річками, морськими акваторіями.

У проектах Іони Фрідмана (Франція) просторові структури пропонувалося спорудити над землею і водою (напр., місто над р. Сена в Парижі, місто-міст над Ла-Маншем – міста з'єднують континенти). У численних варіантах просторове місто бачилося у вигляді гігантського конуса (Поль Меймон, Франція) або,

навпаки, воронки, що розширюється догори з мінімальними розмірами опорної частини (Вальтер Монас, Швейцарія; *Intrapolis* – Уолтера Джонаса), а також у вигляді інших споруд химерної форми, підпорядкованих ідеї в максимальному ступені вивільнити територію, спрямувавши місто вгору, у простір.

2. Інша важлива ідея проектів міст майбутнього – їхня мобільність, прагнення передбачити динамічний розвиток міста. Група англійських архітекторів "Аркігрем" створює низку проектів, серед яких виділяється система "Плагін сіті". У гнізда з основними комунікаціями, які розташовані на несучих конструкціях і оновлюються один раз приблизно в 40 років, уставляються змінювані житлові осередки, фізичне і моральне зношення яких може становити від 3 до 15 років. Японські метаболісти (Кензо Танге, Арата Ісозакі, Кісі Курокава і Кійонорі Кікутаке) висувують ідею постійного метаморфізму, трансформації міста у зв'язку зі змінами в ньому умов і способу життя, розробляють складні структури, що допускають постійний розвиток і оновлення. Вони сприймають місто як живий організм, з усіма властивими живому організму процесами.

3. Створення аеротрополісу – міста, організованого навколо центру авіаційного сполучення, аеропорту. Подібні міста вже формуються природним чином в Європі й Південно-Східній Азії. Багато великих аеропортів, віддалених від міст, які вони обслуговують, настільки "обростають" допоміжною інфраструктурою, офісами, готелями, торговельними центрами, що вже сьогодні стають структурними ядрами цілих самостійних поселень. Прихильники концепції аеротрополісу схильні вважати це не просто розширеним варіантом аеропорту, а новою формою міського поселення. Найяскравішим на сьогоднішній день прикладом подібного міста можна вважати Франкфурт-на-Майні в Німеччині. Не випадково саме тут у травні 2007 р. була проведена перша міжнародна конференція "Аеропорт-сіті як міжнародний ключ до регіонального економічного розвитку". Джон Кассарда, автор концепції аеротрополісу, представляє її як логічне

продовження розвитку міст і пропонує формувати міські центри навколо аеропортів.

4. Ідея "зеленого міста" передбачає створення самодостатнього міста, яке саме виробляє необхідну йому енергію з відновлюваних джерел, таких як сонячне світло, вітер, органічні відходи, геотермальна енергія, розсіяне тепло. Воно має власне сільське господарство у вертикальних фермах-хмарочосах, на дахах будинків і в парках. Таке місто має бути спроектовано на принципах пасивної архітектури, коли кліматичний комфорт досягається розташуванням вулиць і будинків, що відповідають географічному положенню і враховують місцеві вітри, особливості рельєфу і сонячного освітлення. Це дозволяє звести до мінімуму спеціальні технічні засоби для підтримки придатного клімату, поклавши їхні функції на розумно побудовані й правильно розташовані стіни. Розміри таких міст невеликі й розраховані на пішоходів, велосипедистів та екологічно чистий громадський транспорт. Це дозволяє відмовитися від зайвих неекологічних засобів пересування і економить час і здоров'я людей. Фасади будинків озеленені, висотні будинки покриті кущами та деревами на всю висоту і несуть на собі сади з могутніми деревами. Кілька проектів такого роду вже на стадії здійснення. Це, наприклад, місто Масдар, що зводиться з нуля в пустелі Абу-Дабі (генеральний план забудови міста розробив визнаний майстер екологічної архітектури і дизайну Норман Фостер) і місто Альмере, що повністю розміщено на відвойованій у моря території в Голландії.

До ідеї міст майбутнього нерідко звертаються фантасти. Унікальним у цьому плані є фантастичний роман "Гіперіон" Дена Сіммонса. У світі "Гіперіона" тампліери майбутнього відображають екологічне сумління людства, що створили практично культ охоронців природи і гармонії життя. Проживаючи на планеті Діброва Богів, покритій густою зеленою рослинністю, вони перетворили свою планету на велетенський ліс, на гілках дерев якого будувалися платформи, а на них – міста, де проживали місцеві жителі. Ця планета була островцем

екологічної розсудливості в суспільстві споживання, що не бажає замислюватися над згубними наслідками своїх примх.

Напевне людство зможе вижити тільки, якщо зрозуміє необхідність узгодження еволюції людини і людської цивілізації з вимогами біосфери. Це стосується і розвитку міст.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які історичні типи міст ви знаєте?
2. Охарактеризуйте особливості розвитку стародавніх міст. Назвіть підтипи стародавніх міст за регіональними відмінами та за генезисом.
3. Розкрийте фактори, що впливали на розвиток міст в епоху Середньовіччя. Які визначальні функції середньовічних міст?
4. Із чим пов'язаний активний розвиток міст після промислової революції?
5. Назвіть етапи формування радянських міст.
6. Які концепції міст майбутнього ви можете назвати?

Розділ 3

СВІТОВИЙ ФЕНОМЕН УРБАНІЗАЦІЇ

3.1. Теоретичні аспекти досліджень урбанізаційних процесів

Визначення і сутність процесу урбанізації. Характерні ознаки сучасної урбанізації. Особливості просторової еволюції урбанізації. Поняття "урбаністична структура", "територіально-урбаністична структура". Субурбанізація, рурбанізація, деурбанізація. Руралізація міст. Визначальні риси міського способу життя. Глобальність урбанізаційних процесів. Дослідження стадіально-регіонального характеру просторової еволюції урбанізації. Фази урбанізації. Характеристика стадій урбанізації. Хибна урбанізація. Показники урбанізації та урбанізованості території. Поняття урбанізованого розселення.

Зародившись понад сім тисяч років тому міста стали "полюсами зростання" і "командним складом" країн і народів, "інтегралом людської діяльності", "двигунами прогресу", "духовними майстернями людства", центрами влади, релігій, культур, ремесел і виробництв, торгівлі, високоспеціалізованих послуг. Феномен урбанізації – це, безумовно, одна із самих вражаючих рис сучасної цивілізації. Саме слово "феномен", що означає появу чогось незвичного, свідчить про парадоксальний характер зростання міст (Боже-Гарньє і Шабо).

Світовий феномен урбанізації пов'язаний з процесом невинного зростання міського населення, стрімкого зростання

великих міст, формування гігантських мегалополісів, перенесення міського способу життя на сільську місцевість. Основними передумовами урбанізації є поглиблення територіального поділу праці, активізація темпів індустріалізації міст і розвиток їхніх культурних і політичних функцій. Поширення міського способу життя та формування нових форм і систем розселення супроводжується глибокими структурними зрушеннями в економіці та соціальному житті суспільства. Усе це привертає увагу дослідників, потребує глибокого осмислення та з'ясування головних напрямів і тенденцій подальшого розвитку міст, агломерацій, мегалополісів.

За Є. Н. Перциком, *урбанізація* – це багатогранний глобальний (всесвітній) соціально-економічний процес, пов'язаний з різким посиленням в епоху НТР розвитком і концентрацією продуктивних сил і форм соціальної взаємодії, з розповсюдженням міського способу життя на всю мережу населених місць.

За Є. Ю. Бондаренком, *урбанізація* – це історичний процес підвищення ролі міст і міського способу життя в розвитку суспільства, пов'язаний з просторовою концентрацією діяльності в порівняно невеликій кількості міст та ареалах соціально-економічного розвитку (урбанізованих районах). Вона обумовлена глибокими структурними змінами в економіці та соціальній сфері й пов'язана зазвичай із зосередженням населення у великих центрах.

За В. О. Макухою, О. І. Драпіковським, *урбанізація* – це глобальний процес зростання ролі міст у розвитку суспільства, який визначає спосіб життя населення, його демографічну та соціально-професійну структури, види економічної та побутової діяльності, характер розселення та розміщення продуктивних сил.

І. М. Салій визначає *урбанізацію* як історичний процес виникнення і збільшення кількості міст і концентрації в них людського та економічного потенціалу, що зумовлює зростання їхнього значення в розвитку суспільства.

Підсумовуючи ці та інші визначення, можна зробити короткий висновок, що *урбанізація* – це зростання значення (вагомості, ролі) міст у розвитку суспільства.

Урбанізація зумовлює розвиток міст у часі. Усі науки, що вивчають міста, мають розглядати їх як динамічні системи, з'ясовувати тенденції їхнього розвитку, прогнозувати можливі поступові зміни.

Підвищення ролі міст у житті суспільства супроводжувало людство протягом усієї його історії. Але тільки в XIX ст. виникає помітна концентрація населення в містах. На початку XX ст. вона ще більше посилюється, особливо зростають масштаби урбанізації після другої світової війни. З 50-х рр. цей процес набуває якісних особливостей (поява нових форм розселення, агломерування, субурбанізація та ін.) Таким чином, коли ми використовуємо визначення "сучасна урбанізація", мається на увазі, як правило, її функціонування в другій половині XX ст. і пізніше.

Урбанізація – це складний, динамічний процес, який є об'єктом міждисциплінарних досліджень. Представники різних наук, а іноді навіть однієї науки, часто мають своє бачення цього процесу, вивчають різні його прояви і наслідки. Тому досі відсутнє єдине загальноприйняте визначення урбанізації.

Характерними ознаками сучасної урбанізації є:

1. Неухильне зростання міст, що виявляється у збільшенні їхньої кількості та зростанні людності при стійкому збільшенні частки населення, що мешкає у великих містах.

2. Посилення соціально-економічної неоднорідності території в результаті зосередження господарської діяльності й зростання соціальної активності в міських поселеннях, які визначаються високим ступенем насиченості соціальної та виробничої інфраструктури, інженерного облаштування та благоустрою території, що робить їх особливо сприятливими для розміщення новітніх виробництв, наукової діяльності, розвитку важливих видів управління, засобів масової інформації та сфери обслуговування.

3. Зміна структури самих поселень, що виявляється в:

а) посиленні в межах міст функціональної та соціальної стратифікації⁶ територій;

б) переростанні порівняно автономних міст, пов'язаних колись лише з прилеглою до них сільською місцевістю, у системи міського розселення (агломерації, конурбації, мегалополіси, урбанізовані райони і зони) на основі виробничої кооперації, єдності ринку праці та відтворення кадрів, спільності енергетичної та будівельної бази, інженерно-транспортної інфраструктури, зон масового відпочинку;

в) "дематеріалізації" функціонального профілю міста, що виявляється тим чіткіше, чим більше місто;

г) поглинанні містами нових земельних площ і погіршенні екологічного стану в межах міських ареалів і поблизу них.

У ході розвитку урбанізації в часі й просторі акценти в розумінні її сутності зміщуються з аналізу зростання міського населення, його частки в населенні країни чи району до вивчення особливостей концентрації населення у великих містах, агломераціях і наагломераційних формах розселення, а потім до вивчення міського способу життя, поведінки людини в місті, якості міського середовища і т. п. Названі ознаки не протистоять одна одній; виділення ж однієї з них відображає різні стадії урбанізації, коли основною формою розселення є, відповідно, місто, агломерація, а потім урбанізований район і урбанізована зона. Неоднозначність в розумінні й визначенні урбанізації багато в чому пояснюється багатогранністю процесу, що охоплює найрізноманітніші проблеми й аспекти міського розвитку: соціальні, економічні, демографічні, етнічні, культурні тощо. І кожен науку цікавлять у першу чергу "свої" проблеми. Такими для географії є переважно просторові, територіальні закономірності та особливості еволюції урбанізації.

З цих позицій основну суть урбанізації становить процес розвитку великих міст (понад 100 тис. жителів) і формування на

⁶ Стратифікація – поняття, що означає розміщення чого-небудь шарами, розшарування чогось залежно від неоднаковості якісних та кількісних ознак. Наприклад, соціальна стратифікація – диференціація суспільства на соціальні класи та верстви населення, що базується на достатку та владі.

їхній базі великих агломерацій і значних урбанізованих районів, які є головними "фокусами" територіального розвитку та основними "носіями" властивостей і особливостей сучасної урбанізації. Тому тільки тоді, коли ми розглядаємо міські процеси в більш широких просторових межах, ніж місто (в адміністративних межах), використовуючи для цього агломерацію, урбанізований район та інші подібні поняття, йдеться по суті про справді сучасну урбанізацію.

Особлива важливість вивчення урбанізації пояснюється тим, що вона є результуючим процесом, що формує взаємини людини і довкілля. Найважливішим результатом, мірилом урбанізації сьогодні все більше усвідомлюється сама людина, відтворення її можливостей, здібностей та творчого потенціалу в умовах поширення урбанізованого середовища, міської системи цінностей і норм поведінки.

Ураховуючи різний зміст, вкладений в поняття урбанізації, можна виділити два підходи до її визначення – вузький і широкий:

У вузькому розумінні урбанізація означає зростання міст, особливо великих, збільшення частки міського населення, виникнення складної системи міських поселень;

У широкому розумінні урбанізація – це історичний процес підвищення ролі міст і міського способу життя в розвитку суспільства, міський характер праці, формування і домінування міської субкультури.

Урбанізація в широкому розумінні викликає соціально-економічні перетворення міст і сільської місцевості на основі інтенсивного розвитку промисловості, транспорту, житлового будівництва, масових комунікацій, галузей обслуговування шляхом поширення міського способу життя, міської ієрархії цінностей, форм спілкування в найвіддаленіші сільські поселення.

Урбанізація – процес глибоко просторовий, концентрований і чітко виражений при його проекції на територію при картографуванні. У процесі еволюції відбувається розширення ареалів урбанізованого середовища та їхні якісні зміни.

Для просторової еволюції урбанізації характерні такі особливості:

1) концентрація, інтенсифікація і диференціація міських видів діяльності, а в останній час і сільського господарства в приміських зонах великих центрів деяких країн;

2) поширення і поза центрами урбанізованих ареалів міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій;

3) розвиток великих міських агломерацій, урбанізованих районів, зон унаслідок посилення взаємозв'язків у системах розселення;

4) ускладнення форм і систем урбанізованого розселення, перехід від лінійних форм до вузлових, комплексних тощо;

5) збільшення радіусів розселення в межах агломерацій і урбанізованих районів, пов'язаних з місцями прикладання праці, відпочинку тощо, які викликають територіальне зростання міських систем; відповідно відбувається збільшення площ високоурбанізованих територій за рахунок розширення старих і появи нових осередків урбанізації.

Для просторового розвитку урбанізації надалі визначальними є перетворення мережі міських поселень у системи розселення, диференціація міського простору, залучення нових територій до сфери впливу міст різного типу і рангу, розширення ареалів урбанізованого середовища.

При визначенні характеру урбанізації країни або регіону використовуються поняття "урбаністична структура" і "територіально-урбаністична структура".

Термін "урбаністична структура" був свого часу введений І. М. Маєргойзом. За Г. М. Лаппо та Ю. Л. Пивоваровим, *урбаністична структура* – це співвідношення (за кількістю жителів) міських поселень різної величини в загальній їхній кількості.

Під *територіально-урбаністичною структурою* Г. М. Лаппо пропонує розуміти співвідношення і взаємне розташування територій з різним рівнем урбанізованості, з різними напрямками і темпами урбанізації. Ю. Л. Пивоваров уточнює це визначення щодо властивостей цих територій, ознаками яких є: 1) розвиток урбанізації вшир (розвиток нових осередків) або вглиб (ускладнення форм і систем розселення),

2) вираженість і малюнок мережі опорних центрів розселення; 3) ступінь зрілості міських агломерацій, 4) просторова диференціація регіональних систем розселення.

Збільшення кількості міського населення відбувається за рахунок (1) міграції сільського населення в міста, (2) природного приросту міського населення, (3) перетворення сільських поселень у міські. Роль міграції сільських жителів у формуванні міського населення особливо значна на початкових стадіях урбанізації. Згодом роль міграції як джерела росту кількості міського населення зазвичай зменшується.

Урбанізація охоплює в територіальному аспекті не лише міську, а й сільську місцевість, визначаючи її демографічну, соціальну, економічну, просторову та іншу трансформацію. Міста та агломерації мають різнобічний вплив на прилеглу сільську місцевість, у результаті чого відбувається стрімкий розвиток приміської зони великих міст – *субурбанізація* (дослівно "урбанізація передмість"). При субурбанізації темпи зростання кількості населення передмість перевищують темпи зростання кількості населення міста – центру агломерації. Зростання добробуту дозволяє людям будувати будинки "сільського типу" в передмістях, проживання в яких дозволяє їм уникати таких вад великих міст, як шум, забруднення повітря, нестача зелених насаджень тощо. Однак населення передмість не стає сільським, а продовжує працювати в місті.

Визначення *субурбанізації* може бути здійснено також відповідно до двох підходів – у широкому та вузькому розумінні.

Субурбанізація у вузькому розумінні (класична субурбанізація) – переселення населення та місць прикладання праці з міста-ядра в передмістя.

Субурбанізація у широкому розумінні (структурна субурбанізація) – зростання приміської зони більш високими темпами, ніж міста – центру агломерації.

Одночасно з процесами субурбанізації спостерігається впровадження деяких міських умов і норм життя в сільські поселення – *рурбанізація* (сільська урбанізація). Урбанізація сільської місцевості призводить до її якісних змін: зростає

несільськогосподарська зайнятість сільського населення, збільшується його маятникова міграція (особливо в міста і приміську зону), змінюється спосіб життя сільських жителів, рівень благоустрою сільських поселень тощо.

Великі міста створили небачену концентрацію населення, забудови, інфраструктури, господарської діяльності, яка вкрай загострила соціально-екологічні проблеми міського середовища. Дискомфорт зростаючих антропогенно-техногенних навантажень на довкілля і населення великих міст уже певною мірою перевищує соціально-економічні переваги міського способу життя. Усе частіше зустрічаються процеси *деурбанізації* (*контрурбанізації*) – відтік населення перенавантажених міст у так звані *урбанізовані ареали* чи у віддалену *руральну* (сільську) місцевість.

Урбанізація розглядається дослідниками як неоднозначний процес, у ході якого відбуваються багаторівневі, багатоаспектні зміни не тільки соціального або економічного плану, але насамперед культурного. На думку Ю. Л. Пивоварова, *урбанізація* – це історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, утвердження міського способу життя як феномена культури й сучасної цивілізації.

Але, наприклад, на формування і розвиток культури міст СРСР, а нині на розвиток українських міст, здійснює вплив культура села, сільська традиційна культура. Цьому впливу існує спеціальне визначення – *руралізація*. За Д. А. Алісовим ("Урбанізація і культура", 1997), протилежний урбанізації за вектором своєї спрямованості процес характеризується як "руралізація" і розуміється як процес впливу сільської традиційної культури на культуру міста як шляхом міграції сільських жителів, так й іншими способами.

Отже, *руралізація міст* – це перенесення в місто сільськими мігрантами форм життєдіяльності, стилю життя, соціально-територіальної організації та видів виробництва, характерних для сільської місцевості. В умовах економічних і соціальних криз руалізація набуває специфічної форми, а саме, відбувається систематичне залучення городян до сільськогосподарської праці з метою забезпечення себе і своїх

сімей продовольством (городництво, мисливство, рибальство, збирання дарів природи тощо). У час перехідної економіки в Україні навколо великих міст також відома "дачна" економіка, яка поєднує рекреацію і сільськогосподарське самозабезпечення продуктами харчування.

Таким чином, поняття "урбанізація" включає в себе не лише бурхливий розвиток міст і зростання їхньої ролі в усіх сферах життя, а й якісні зміни в житті суспільства – перетворення його переважно в *міське* за характером праці, способом життя, розвитком культури. Загальновідомо ще з часів Арістотеля, що зростання населення понад певні межі впливає на взаємини жителів і характерні особливості міста. Велика кількість населення допускає наявність більше індивідуальних проявів, крім того, чим більша кількість індивідуумів взаємодіє, тим вище потенційна диференціація між ними. Індивідуальні особливості, рід занять, культурне життя, ідеї членів міської громади більшою мірою поляризовані серед міського населення, ніж серед сільських жителів. Подібні варіації сприяють просторовому виділенню індивідуумів за кольором шкіри, етнічною спадщиною, економічним і соціальним статусом, перевагами і смаками. Родинні зв'язки, сусідство, спільне проживання поколінь за наявності загальної традиції народу можуть бути відсутніми або слабо виявлятися в загальній сукупності різноманітних членів громади міста. За таких обставин конкуренція і формальні механізми контролю замінюють солідарність, що служить основою єдності сільської спільноти. Зростання кількості людей в стані взаємодії, при якій повноцінні особистісні контакти неможливі, викликає сегментацію людських відносин у містах.

Американський соціолог Луїс Вірт, представник Чиказької школи соціології, яка акцентувала свої дослідження на соціології міст, у своїй роботі "Урбанізм як спосіб життя" (1938) концентрував увагу на людському аспекті міського життя. Він виділив такі *визначальні риси міського способу життя*:

1) переважання вторинних контактів⁷ над первинними в системі спілкування особистості;

2) ослаблення значення сім'ї, родинних зв'язків та інституту сусідства;

3) втрата традиціями їхнього значення як базису "соціальної солідарності";

4) вищий, ніж у сільській місцевості "темп життя" і висока мобільність жителів міст;

5) послаблення соціального контролю над поведінкою особистості;

6) поверхневий, нерідко анонімний характер спілкування;

7) соціальні контакти спрямовані на досягнення прихованих цілей, а не на спілкування як самостійну цінність;

8) соціальна дистанція в стосунках;

9) загальна нестійкість життя.

Л. Вірт виділяє три основні характеристики міста: розмір міста, щільність і різномірність населення в місті, а також наслідки, до яких вони приводять. Так, наслідком величезного розміру міста стає перетворення його в мозаїку "соціальних світів", у якій послабляються зв'язки дружби та спорідненості. ЗМІ, поліція, бюрократія тощо покликані здійснювати механізми соціального контролю в індустріальному суспільстві. Незважаючи на більший обсяг контактів, люди в місті знають не більшу кількість людей, ніж сільські жителі, наростає формалізація контактів. Наслідком зростання густоти населення є підвищення кількості різнобічних впливів на людину, збільшення контактів з незнайомцями, зростання різноманітних суспільних рухів і поява складних технологій в місті.

Урбанізація – це сучасний глобальний процес. У сучасній науці глобальні процеси можна уявити як такі, що охоплюють увесь світ і пронизують усю життєдіяльність людини. Процес

⁷ Первинні контакти – відносини між індивідуумами носять інтимний, особовий, неформальний характер. Основною їхньою метою є взаємне спілкування (контакти в сім'ї, між друзями, коханими тощо). Вторинні контакти – відносини між індивідуумами носять безособовий, беземоційний характер. Такі контакти мають на меті, як правило, досягнення загальних цілей і розпадаються за відсутності таких (службові, ділові контакти тощо).

урбанізації є *глобальним*, він охоплює всю земну кулю, під його впливом перебувають усі континенти та країни сучасного світу. Крім того, глобальність урбанізації виявляється в тому, що вона змінює докорінно життя людей в багатьох аспектах.

Риси, за якими можна визначити глобальність урбанізації:

I. Урбанізація охоплює і впливає на всі сфери життя людей:

1) просторовий аспект: міста стають переважною формою проживання:

- а) 1800 р. – 3 % населення світу проживало в містах;
- б) 2009 р. – 50 %;
- в) 2050 р. – 60 % (за прогнозом ООН).

2) економічний аспект: міста стають переважним місцем створення валового продукту:

- а) у країнах, що розвиваються, 55 % ВВП країни виробляється в містах;
- б) у країнах з перехідною економікою 73 % ВВП країни виробляється в містах;
- в) у розвинутих країнах 85 % ВВП країни виробляється в містах.

3) соціальний аспект: міський спосіб життя, поведінка городянина стають домінуючими в суспільстві (мода, використання вільного часу, структура харчування тощо).

II. Урбанізація охоплює всю планету. Однак існують відмінності:

- 1) регіонального характеру;
- 2) локального характеру.

Причина відмінностей в ході процесів урбанізації в різних регіонах полягає у впливі системи факторів. Фактори, що впливають на процес урбанізації:

- 1) історичні – освоєність території;
- 2) географічні – клімат, ріки, рельєф, ґрунти, ресурси...;
- 3) економічні – технології (технологічний лаг);
- 4) транспортні – транспортна доступність і зв'язаність території.

Із плином часу в кожній країні відбуваються певні зміни у сфері розселення. Це пов'язано зі зміною типу відтворення

населення та зі зміною типу господарства. Дослідження дають підстави говорити про *стадіально-регіональний характер просторової еволюції урбанізації*. У витоків концепції стадіального розвитку урбанізації були теоретичні пошуки американського географа Джека Джіббса, який 1963 р. розробив досить універсальну схему природного історичного розвитку урбанізації. Він виділив п'ять основних стадій розселення, які пройшли чи пройдуть усі країни світу до певного етапу розвитку. Стадіальна концепція урбанізації пов'язана з особливостями регіонального соціально-економічного розвитку країн різного типу. Головний критерій виділення п'яти стадій урбанізації за Джіббсом – це співвідношення динаміки змін міського і сільського населення.

Стадії урбанізації (за Дж. Джіббсом):

Стадія 1. На відносно добре освоєних в господарському відношенні територіях, поряд з пануючим сільським розселенням, відбувається зародження міст. Цю стадію можна визначити як *передурбанізаційну*.

Стадія 2. Темпи зростання кількості населення міст перевищують темпи зростання сільського населення. Це стадія швидкого зростання міст на основі економічних факторів урбанізації – *початкова урбанізація*.

Стадія 3. Стадія *агломераційної урбанізації*, коли починається територіальна диференціація розмірів міст, формуються агломерації, посилюються міграції населення, відбувається абсолютне скорочення сільського населення.

Стадія 4. Посилення концентрації населення у великих містах, зменшення кількості малих міст, утворення метрополітенських територій і мегалополісів, розвиток субурбанізації (ця стадія називається *агломераційно-субурбанізаційною*).

Стадія 5. Це стадія значної трансформації міського розселення через деконцентрацію населення і господарської діяльності. Поступово зникають соціальні розбіжності між містом і селом на етапі постіндустріального розвитку суспільства. Підвищується цінність екологічного фактора у свідомості населення, проблеми стану довкілля міст набувають

глобального характеру. Темпи зростання міського населення стабілізуються. Це стадія *деконцентрації та поступової стабілізації*.

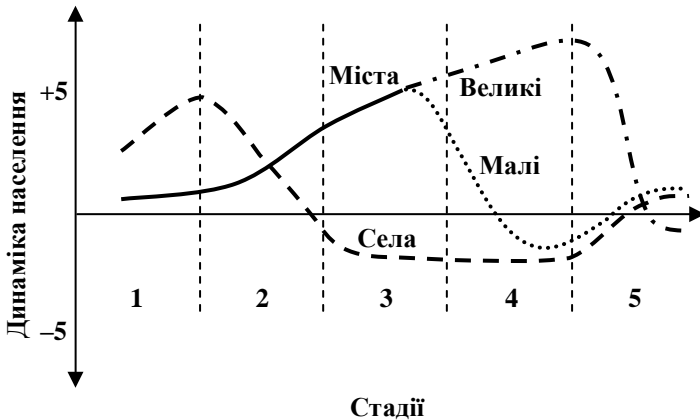

Рис. 3.1. Стадії урбанізації за Дж. Джіббсом (Gibbs, 1963)

Отже, урбанізація проходить *екстенсивний* (розвиток нових осередків – розростання вшир) і *інтенсивний* (ускладнення форм і систем розселення) шляхи розвитку. Розвиток урбанізації вшир характеризує *екстенсивний* бік процесу урбанізації, який має певну граничну межу. Зростання частки міського населення зазвичай зупиняється на межі 70–80 %. Розвиток урбанізації вглиб – це прояв *інтенсивних* процесів урбанізації, які при стабілізації частки міського населення тривають і наростають.

1981 р. Лео Клаассен із співавторами запропонував *модель стадійного розвитку* урбанізації, що заклала основу теорії диференціальної урбанізації. Згідно з моделлю Клаассена динаміка розвитку міських центрів стосовно їхнього географічного навколишнього середовища визначається сукупністю таких *стадій*:

- 1) *стадія первинної урбанізації* (зростання міст);
- 2) *стадія субурбанізації* (передмістя зростають швидше центрів агломерацій);

3) *стадія контрурбанізації чи деурбанізації* (населення ядер агломерацій скорочується швидше, ніж населення передмість; зростання кількості населення стосується периферійних територій);

4) *стадія реурбанізації* (центр знову зростає, або кількість його населення скорочується повільніше, ніж населення передмість і периферії).

У 80–90-ті рр. XX ст. з'явилися нові моделі, які отримали загальну назву *теорії диференціальної урбанізації* (Річардсон, 1980; Філдінг, 1989; Гейсер і Контулі, 1993). Суть теорії диференціальної урбанізації полягає в тому, що концентрація і деконцентрація населення, чергуючись, диференціюють міграції й зростання поселень різного розміру ввєрх чи вниз за їхньою ієрархією. Це чергування дозволяє виділити такі *фази урбанізації* (табл. 3.1):

1) доцентрова фаза: "рух до центру" – концентрація населення, видів діяльності, капіталу, послуг в ядрі агломерації;

2) відцентрова: "рух від центру" – відтік населення, трансляція стилю життя, моделі поведінки, цінностей, інформації в бік передмість і периферії.

Характеристика стадій урбанізації за моделлю Клаассена (часові рамки специфічні для США та країн Західної Європи):

1. *Стадія первинної урбанізації: "класична" урбанізація.* Зростає кількість міського населення, ростуть великі міста та їхня кількість, характерна для 50-х рр. XX ст. *Джерело поповнення населення* – сільська місцевість. *Фактори (причини):* захист, вольності, місця розвитку нових робочих місць, рівень життя.

2. *Стадія субурбанізації.* Зростання і розвиток приміських зон великих міст, у результаті чого формуються міські агломерації – 60-ті рр. XX ст. *Джерело поповнення населення* – центри міст, сільська місцевість.

Таблиця 3.1. Зміна фаз урбанізації за теорією диференціальної урбанізації

Стадія	Частина території			Фази
	центр	передмістя	периферія	
Урбанізація	++	–	–	доцентрова

Субурбанізація	—	++	—	відцентрова
Контрурбанізація	--	+	++	відцентрова
Реурбанізація	+	--	—	доцентрова

Головні фактори (причини), що "виштовхують" населення з центральних міст:

- 1) висока вартість хорошої нерухомості в місті;
- 2) проблеми перенаселення центрів;
- 3) рівень доходу;
- 4) моральний знос житла в центральних містах;
- 5) гострі екологічні проблеми;
- 6) високі місцеві податки;
- 7) сегрегація⁸;
- 8) загострення соціальних проблем (зростання злочинності, концентрація маргінальних⁹ груп населення, розширення нетрів, непрестижність адреси).

Головні фактори (причини), які залучають населення до передмість:

- 1) прагнення жити у власному будинку;
- 2) дешевша нерухомість;
- 3) сприятлива екологічна ситуація;
- 4) низькі місцеві податки;
- 5) спеціальні урядові програми з деконцентрації населення;
- 6) розвиток інфраструктури в передмістях;
- 7) прагнення зберегти "престижну адресу";
- 8) велика соціальна однорідність (передмістя еліти, передмістя середнього класу, робочі передмістя).

Причинами, що виштовхують населення з міст, звичайно визначають високу вартість нерухомості в місті, перенаселеність і моральний знос житла в центральних містах, гострі економічні проблеми, високі місцеві податки, загострення соціальних та екологічних проблем. У США

⁸ Сегрегація – різновид дискримінації, який полягає у фактичному чи юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими, релігійними, іншими ознаками, та подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

⁹ Маргінальність – це стан особистості або спільноти, що існує на межі різних культур і випадає із загальноприйнятих норм і правил поведінки.

вказують і на значення такого фактора, як побоювання зниження рівня приросту дітей, унаслідок десегрегації шкіл у 1954 р. Багато які з цих причин взаємозалежні й взаємообумовлені. Які фактори залучають населення до передмість? У США і Великобританії великого значення надають такій причині, як прагнення людей жити у власному будинку. У міському житловому фонді США односімейні будинки становлять 2/3, у передмістях – 3/4. Частка односімейних будинків постійно збільшується. Прагнення жити у власних будинках виникає, оскільки існує відносно низька вартість нерухомості в передмістях, сприятлива екологічна ситуація, низькі місцеві податки. Істотними є й такі причини, як зростання потреби у великій житловій площі, спеціальні урядові програми з деконцентрації населення, розвиток приміської інфраструктури, прагнення мати престижну адресу тощо. Нові приміські поселення до того ж відрізняються, як правило, великою соціальною однорідністю, що підтримується системою спеціальних заходів. Продаж землі тільки великими ділянками, завищує вартість будинків для небажаних поселенців. У підсумку – у даному поселенні не можуть оселитися люди з рівнем доходів нижче визначеного.

Необхідна умова субурбанізації – розвиток транспорту для забезпечення перевезень між місцем проживання і місцем роботи, оскільки люди, які переселяються, у більшості продовжують працювати в центральному місті (місті – ядрі агломерації). Саме тому перші ознаки субурбанізації з'явилися в розвинутих країнах після розвитку в них приміського залізничного і трамвайного транспорту. Але інтенсивна субурбанізація почалася з масовою автомобілізацією населення, оскільки тільки особистий автомобіль забезпечує високий рівень свободи вибору щодо розміщення місць проживання і місць роботи.

Таким чином, спочатку з центрального міста до передмість переселяються найбільш забезпечені прошарки населення. Цим вони створюють зразок поведінки для іншого населення, не реалізований з матеріальних причин: люди хотіли б переселитися, але не можуть собі цього дозволити зі своїм рівнем

доходів. З підвищенням добробуту відбувається інтенсивна субурбанізація, починається переселення численних представників середнього класу.

Природно, що субурбанізація, одна з причин якої – криза центральних міст у широкому сенсі, ще більше підсилює цю кризу. Центральні міста позбавляються значної частини податкової бази, у них скорочується кількість робочих місць і відповідно росте безробіття, збільшується концентрація маргінальних верств населення з низькими доходами і т. п.

Тому сьогодні державні програми на Заході, у США спрямовані в основному на відродження міських центрів, тоді як у перші післявоєнні роки вони були спрямовані на деконцентрацію населення з економічно великих міст.

Стадія деурбанізації (контрурбанізації): просторова експансія урбанізації в неметрополітенські ареали, занепад історичних міських ядер – 70 рр. XX ст. *Джерело поповнення населення:* міські агломерації. *Фактори розвитку:* проблеми великих міст, рівень добробуту, політика держави, розвиток індивідуального транспорту і швидкісних магістралей.

Подальший розвиток процесу субурбанізації вилився в інтенсифікацію переселень жителів не тільки до приміської зони міських агломерацій, але і на неагломераційні віддалені території. США вже стали "країною передмість" (*субурбій*) – там живе близько 60 % населення агломерацій.

Стадія реурбанізації (80–90-ті рр. XX ст.) – процес повернення центральних функцій до ядер агломерацій і відродження центрів великих міст та їхніх соціально-економічних функцій, створення ділових центрів міських агломерацій. *Джерело поповнення населення:* периферія агломерацій, сільська місцевість. *Фактори розвитку:* достаток, політика держави, субсидії держави.

Українські географи Я. Б. Олійник і А. В. Степаненко виділяють *історичні етапи урбанізації*:

1. Перший, або початковий – характеризується локальними процесами урбанізації й охоплює низку країн Західної Європи і Північної Америки переважно XIX ст. Саме за рахунок цих

регіонів питома вага міського населення світу на початок XX ст. досягла 13,3 %.

2. Другий, планетарний етап урбанізації, припадає на першу половину XX ст. Він характеризується тим, що швидке зростання міст і міського населення охоплює більшість регіонів світу. Темпи приросту міського населення прирівнюються до темпів зростання світового промислового виробництва. Саме промислове виробництво, а не сфера послуг, є основою формування й розвитку більшості міських поселень.

3. Третій, глобальний етап урбанізації, триває з другої половини XX ст. Стосовно нього в науковій літературі вживаються терміни "сучасна урбанізація" і "постіндустріальна урбанізація". Цей етап характеризується чітко вираженою концентрацією міського населення світу у великих містах і агломераціях, швидкими темпами зростання в них наукомістких виробництв, домінуванням невиробничих сфер діяльності, штучним середовищем проживання людей. У розвинутих країнах світу значення матеріального виробництва як основного фактора урбанізації помітно зменшується, при цьому зростає значення науки, освіти, інформації, банківської справи тощо. У цих же країнах класична урбанізація змінюється субурбанізацією.

Країни, що розвиваються, сьогодні продовжують рости екстенсивним шляхом, коли екстремально збільшується кількість міського населення і зростають великі міста – вони перебувають на етапі класичної урбанізації.

Особливий етап урбанізаційних процесів – *хибна урбанізація* – процес різкого збільшення міського населення, що не супроводжується поширенням міського способу життя і відповідними умовами проживання та благоустрою, характерний для країн, що розвиваються (Азія, Африка, Латинська Америка).

"Побутова" (реальна, справжня) урбанізація оцінюється за допомогою аналізу рівня урбанізованості окремих країн через рівень охоплення житлового фонду каналізацією. Тобто оцінюються системи водовідведення, водопостачання та опалення.

Характерні риси "соціалістичної" субурбанізації:

1) затушовування процесу субурбанізації постійним розширенням території великих міст;

2) більш швидке зростання зони ближніх передмість порівняно з ядром за рахунок зовнішньої міграції, а не переїзд населення з ядра;

3) широкий розвиток садівництва (дач).

При оцінюванні урбанізаційних процесів поняття "урбанізація" потрібно чітко відрізнити від поняття "урбанізованість".

Урбанізація означає процес, що триває постійно.

Урбанізованість – це показник досягнутого рівня урбанізації в ході розвитку цього процесу.

Ці поняття по-різному корелюються в економічно розвинутих країнах і країнах, що розвиваються. В економічно розвинутих країнах спостерігаються низькі темпи урбанізації за високої урбанізованості. У країнах, що розвиваються, навпаки, темпи урбанізації високі, урбанізованість – низька. Тобто в більшості цих країн основна частина населення живе в сільській місцевості, проте темпи відтоку сільського населення в міста дуже високі.

Показники урбанізованості:

1) відсоток міського населення (відношення міського населення до всього населення);

2) відсоток жителів, що проживають у великих містах;

3) густина міського населення (кількість осіб на км²);

4) кількість міських агломерацій.

Показники процесу урбанізації: темпи зростання кількості міського населення (динаміка).

У процесі зміщення акцентів з аналізу звичайної статистики до вивчення умов і стилю життя пошук індикаторів ще не завершено. Для дослідження реальної урбанізації, що супроводжується доступністю до систем каналізації й опалення, можливо використовувати показники благоустрою житла. Відсоток громадян, визначений за показниками благоустрою, не буде завищувати оцінки урбанізованості за рахунок сільських передмість.

Наприклад, за даними на 2001 р. в Україні – офіційна урбанізація за статистикою становила 68 %, а реальна (побутова) – 51 %. Росія на рівні з Мексикою – із 73 % міського населення 59 % проживало в будинках, обладнаних каналізацією, 14 % – мало сільські умови проживання (туалет на вулиці). Такого розриву немає в розвинутих країнах Європи, у США, Японії. Він характерний для Індії (офіційна урбанізація – 28 %, реальна – 12 %), Китаю (30 % і 14 %), Єгипет (42 % і 9 %), Аргентина (89 % і 70 %). На сьогодні ситуація з цифрами, напевне, дещо змінилася, але співвідношення залишається таким же.

За рівнем урбанізації (за урбанізованістю) всі країни світу можна поділити на чотири великі групи.

Умовні рівні урбанізованості (згідно з підходами ООН):

- 1) низький рівень – менше 20 %;
- 2) середній рівень – від 20 % до 50 %;
- 3) високий рівень – від 50 % до 75 %;
- 4) дуже високий рівень – понад 75 %.

Головні відміни в рівнях урбанізації можна спостерігати між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються.

1) *слабоурбанізовані країни* – наприклад, країни Центральної (Чад) та Східної Африки (Кенія, Уганда, Ефіопія), деякі країни Азії (Афганістан, Непал);

2) *середньоурбанізовані країни* – деякі країни Азії (Індія, Таїланд), країни Західної (Малі, Мавританія), Південної (Демократична Республіка Конго, Замбія, Мозамбік) Африки;

3) *високоурбанізовані країни* – Західна Європа, Північна Америка, Японія, Латинська Америка (рис. 3.7).

Поняття урбанізованого розселення. Поняття розселення означає розподіл населення по території у вигляді мережі чи системи поселень. Перехід від сільського до урбанізованого розселення становить основу еволюції урбанізації й відбувається внаслідок запровадження нових технологій в основних видах діяльності. У різних країнах цей період охоплює від 100 до 150 років. У результаті переважним стає урбанізоване розселення, яке поширюється навколо великих міст і агломерацій в ареалах із сильним взаємопроникненням міського

і сільського способу життя з різким розширенням взаємодії міста і сільської місцевості.

Під урбанізованим розселенням зазвичай розуміють розселення в порівняно великих ареалах, які характеризуються: високою густотою міського і сільського населення, їхньою тісною інтеграцією за широким набором функцій (виробничих, транспортних, обслуговування, рекреації, підготовки кадрів тощо), за способом і умовам життя, характером використання території.

Особливостями урбанізованого розселення є:

1) висока густота мережі та інтенсивність розвитку міських поселень;

2) велика насиченість і тісні зв'язки між поселеннями і всередині них;

3) різноманіття вибору (місць роботи, відпочинку) і велика щільність контактів;

4) ускладнення форм розселення, викликане посиленням взаємодії, зближенням і зрощуванням мережі поселень і агломерацій та іншими факторами.

Крім того, в ареалах урбанізованого розселення чіткіше виявляються *особливості, характерні для розселення загалом*, а саме:

1) *динамічність* – розуміють як єдність зміни розселення в часі й просторі; ця властивість визначає швидкість еволюції розселення;

2) *ієрархічність* – особливість, що вказує на певну співвідпорядкованість різних форм розселення; з нею тісно пов'язана така особливість їхньої еволюції, як сходження від нижчих форм до вищих;

3) *різноманітність* – відображає реальні відмінності одних форм розселення від інших, що співіснують у районах різного типу;

4) *інерційність* – певна стійкість розселення стосовно зовнішніх впливів. З цією особливістю пов'язана значна стабільність структур розселення і процесів порівняно із соціальними чи економічними;

5) *багатофункціональність* – відображає виконання формами розселення різних функцій: місць проживання людини, концентрації різноманітних видів діяльності, "носіїв" міського способу життя;

6) *ефективність* – указує на нерівномірність різноманітних форм розселення з погляду необхідних затрат для досягнення певних результатів (економічних, соціальних, екологічних);

7) *виборність* – пов'язана з приуроченістю форм розселення до певних точок (ареалів) переважного розвитку, що володіє підвищеним економічним і соціальним потенціалом.

Частка урбанізованого розселення в економічно розвинутих країнах і районах зростає, збільшується різноманітність його форм і структур. Взаємодія урбанізованого розселення з територією становить основу урбанізованого простору.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття урбанізації.
2. Назвіть особливості просторової еволюції та характерні ознаки сучасної урбанізації.
3. Що таке субурбанізація, урбанізація, деурбанізація?
4. Розкрийте зміст поняття "руралізація міст".
5. У чому полягає відмінність між поняттями "урбаністична структура" і "територіально-урбаністична структура"? Наведіть визначення.
6. Охарактеризуйте визначальні риси міського способу життя за Л. Віртом.
7. За якими рисами можна визначити глобальність урбанізації?
8. Розкрийте суть схеми дослідження стадіально-регіонального характеру просторової еволюції урбанізації Дж. Джібса.
9. Як відбувається зміна фаз урбанізації за теорією диференціальної урбанізації?
10. Дайте характеристику стадій урбанізації згідно з моделлю Клаассена. Які джерела поповнення населення і фактори розвитку притаманні кожній стадії?

11. Які історичні етапи урбанізації за Я. Б. Олійником та А. В. Степаненком ви можете назвати?

12. Охарактеризуйте відміни між реальною і хибною урбанізацією.

13. Які показники і рівні урбанізованості території ви знаєте?

14. Визначте особливості урбанізованого розселення.

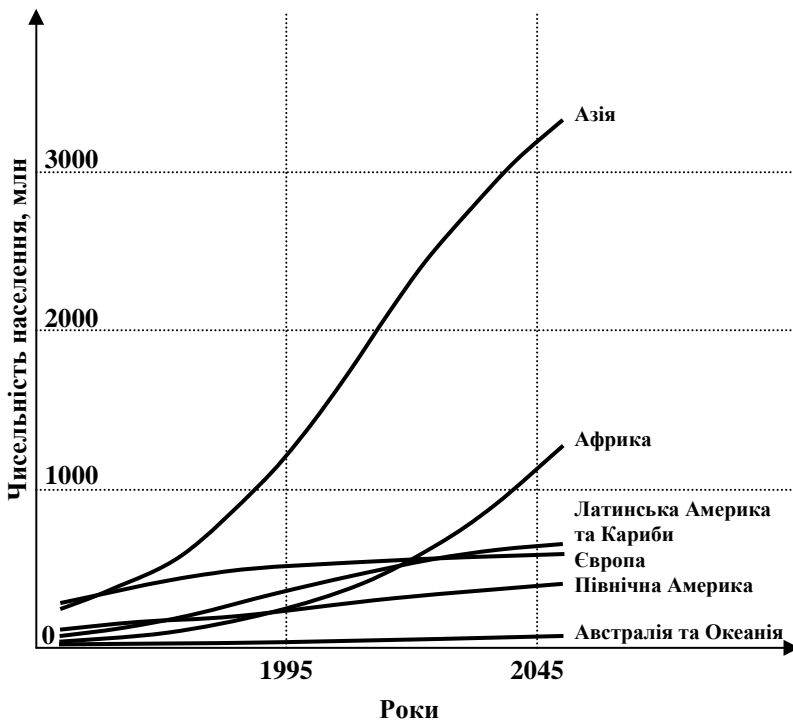
3.2. Масштаби і тенденції розвитку процесів урбанізації в сучасному світі

Особливості світових урбанізаційних процесів на сучасному етапі розвитку суспільства. Кількісні зміни міського і сільського населення у світовому розрізі та за регіонами. Тенденції розвитку міст у розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, регіонально-диференційований розвиток урбанізаційних процесів. Макрополізація світу. Формування агломераційних і надагломераційних утворень. Перспективи урбанізації.

Світовий процес урбанізації сьогодні є дуже активним і набуває все більш чітко вираженого регіонально-диференційованого характеру. У 1970-ті рр. був досягнутий паритет абсолютної кількості городян між економічно більш розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Починаючи з цього моменту, за рахунок значної різниці в прирості міського населення основні параметри глобальної урбанізації задаються країнами "третього світу". Староурбанізовані регіони світу (Європа, США, Латинська Америка) уже давно пройшли пік екстенсивного зростання міст, а в багатьох країнах, що розвиваються, він продовжується, незважаючи на те, що його кількісні параметри не відповідають якісним і нерідко мають риси хибної урбанізації. Сьогодні 9/10 усього приросту міського населення планети припадає саме на країни, що розвиваються, за прогнозами спеціалістів ООН на 2025 р. у них буде зосереджено 4/5 городян світу. На цьому фоні особливо виділяється Азія, яка традиційно акумулює найвищі темпи зростання кількості міських мешканців планети. За

вдалим висловлюванням М. А. Слуки, світовий процес урбанізації все чіткіше набуває азіатського "обличчя". За останні роки різко збільшилися темпи приросту міського населення Африки (рис. 3.2).

Іншою особливістю сучасного світу є те, що в урбаністичній структурі світу, за умови постійного зростання абсолютної кількості міст, усе більше населення акумулюється в найкрупніших формах розселення, серед яких провідне місце посідають міські агломерації з людністю понад 1 млн осіб. Подолання цього порогу має велике значення для формування особливої якості міського середовища. Процес укрупнення міських форм розселення, на думку М. А. Слуки, доцільно називати спеціальним терміном – *макрополізація* (з грец. *macro* – великий, *polis* – місто).

**Рис. 3.2. Динаміка процесу урбанізації в регіонах світу,
1950–2050 рр., міське населення, млн осіб**

(Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects:
The 2011 Revision)

Зростання абсолютної кількості надвеликих міст і концентрація в них населення мають сталий і повсюдний характер. Не випадково сучасний етап розвитку світового співтовариства часто називають "епохою великих міст". Якщо в середині минулого століття міста-мільйонери були притаманні кожній сьомій країні світу, то на сьогодні – кожній третій. На планеті нараховується близько 450 міських агломерацій з населенням понад 1 млн жителів, у них зосереджено приблизно 2/5 городян і 1/5 усіх жителів світу. Незважаючи на те, що більша кількість городян світу (51 % станом на 2010 р.) все ще зосереджена в містах з населенням до 500 тис. осіб, постійне підвищення питомої ваги надвеликих міст в урбаністичній структурі світу загалом, а також у різних типах країн свідчить про випереджувальні темпи зростання їхнього населення порівняно з містами нижчих ієрархічних рівнів (табл. 3.2).

Процес макрополізації особливо динамічно відбувається в країнах "третього світу". За останні 50 років кількість усього міського населення та населення міст-мільйонерів розвинутих країн подвоїлося, а в країнах, що розвиваються, кількість міського населення збільшилася в шість разів при десятикратному збільшенні кількості жителів міст-мільйонерів. На сьогодні практично 3/4 міських агломерацій з людністю понад 1 млн жителів зосереджено в країнах, що розвиваються.

Починаючи з 1988 р., Відділ з питань населення Департаменту з економічних і соціальних питань Організації Об'єднаних Націй кожні два роки переглядає й уточнює згідно з актуальною інформацією оцінки та прогнози розрахунки кількості міського та сільського населення всіх країн світу і найбільших міських агломерацій. Аналізуючи дані доповіді "Перспективи світової урбанізації перегляду 2011 року" (*World Urbanization Prospects: The 2011 Revision*) та інші джерела інформації щодо процесів розвитку міст і міських систем світу,

можна визначити такі *рис*и, що характеризують масштаби і тенденції світової урбанізації:

1. *Швидкі темпи зростання міського населення*. Про це свідчать дані:

У 1800 р. міське населення світу становило 27 млн чол. (3 % населення Землі на той час).

1850 р. – 75 млн чол. (6 %) – приріст міського населення за 50 років становив 3 %;

1900 р. – 218 млн чол. (14 %) – приріст – 8 %;

1950 р. – 738 млн чол. (29 %) – приріст – 15 %;

2000 р. – 2926 млн чол. (48 %) – приріст – 19 %.

Таблиця 3.2. Зміни урбаністичної структури світу (кількість міських агломерацій (МА) різних ієрархічних рівнів, кількість і частка міських жителів)*

Клас МА за людністю	Світ				Більш розвинуті країни				Менш розвинуті країни			
	1950	1970	1990	2015	1950	1970	1990	2015	1950	1970	1990	2015
10 млн і більше												
Кількість МА	2	2	10	29	2	2	4	7	–	–	6	22
Населення (тис.)	23 613	39 489	145 005	451 145	23 613	39 489	70 534	118 826	–	–	74 471	332 318
Частка (%)	3	3	6	11	5	6	9	12	–	–	5	11
5–10 млн												
Кількість МА	4	15	19	40	3	6	4	10	1	9	15	30
Населення (тис.)	25 098	108 516	141 999	281 226	20 000	47 716	33 344	62 122	5 098	60 800	108 655	219 104
Частка (%)	3	8	6	7	5	7	4	6	2	9	7	7
1–5 млн												
Кількість МА	69	128	237	449	37	66	90	105	32	62	147	344
Населення (тис.)	128 126	243 943	455 502	887 590	72 362	124 269	178 514	208 111	55 764	119 674	276 988	679 479
Частка (%)	17	18	20	23	16	19	22	24	18	18	19	23
500 тис. – 1 млн												
Кількість МА	102	186	299	587	68	95	111	141	34	91	188	446
Населення (тис.)	68 642	127 720	205 417	403 053	45 646	66 497	76 008	94 896	22 997	61 224	129 408	308 157
Частка (%)	9	9	9	10	10	10	9	10	8	9	9	10
Менше 500 тис.												
Населення (тис.)	500 015	832 751	1 333 482	1 903 779	280 224	392 603	468 697	505 765	219 791	440 148	864 785	1 398 014
Частка (%)	67	62	58	48	63	59	57	51	72	65	59	48

* Без включення групи найменш розвинутих країн світу.

(Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects: The 2011 Revision).

У 2009 р. була подолана історична віха: уперше за всю історію людства *кількість міського населення зрівнялася з кількістю сільського населення*. Дані ООН за 2011 р. показали, що на середину 2010 р. в міських поселеннях світу проживало майже 3,6 млрд чол., або 51 % від загальної кількості населення світу. Кількість сільських жителів оцінювалася в 3,3 млрд осіб. У наступні роки міське населення продовжуватиме зростати, а сільське, після певної стабілізації, почне скорочуватися в другому десятилітті поточного століття (рис. 3.3). У результаті в подальші роки все більша частина світового населення буде представлена городянами.

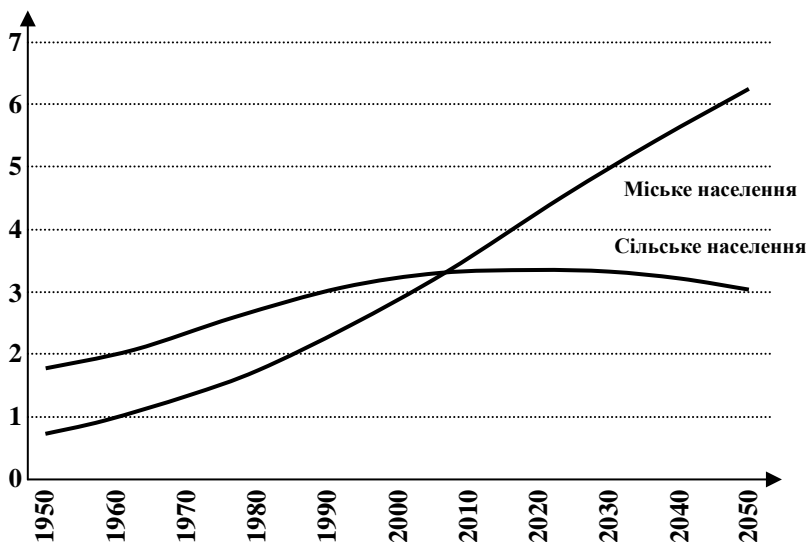

Рис. 3.3. Динаміка кількості міського і сільського населення світу, 1950–2050 рр., млрд осіб
(Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects: The 2011 Revision)

За даними ООН, у 2010 р. у більш розвинутих регіонах світу було зосереджено близько 27 % міського населення світу і лише 9 % сільського, а в менш розвинутих регіонах, відповідно, 73 % і 91 %. Що стосується великих географічних регіонів, то понад

50 % міського населення і 70 % сільського населення світу сконцентровано в Азії, 12 % і 18 % – в Африці (рис. 3.4).

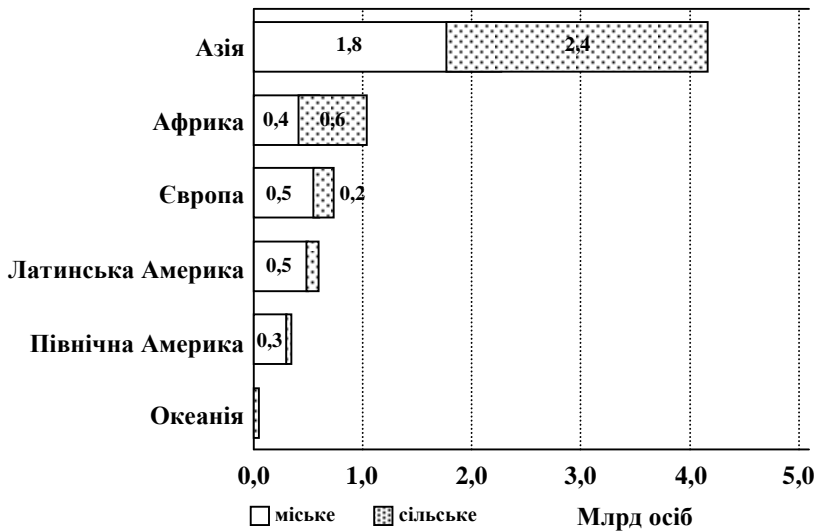

Рис. 3.4. Кількість міського і сільського населення за регіонами світу на середину 2010 р., млрд осіб.
(Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects: The 2011 Revision)

Якщо загалом по світу кількість людей, що проживають у міських поселеннях, зрівнялася з кількістю, що проживає в сільських поселеннях, а в розвинутих країнах утричі перевищує його, то в менш розвинутих країнах до цього часу переважає сільське населення (рис. 3.5). Особливо висока частка сільського населення в 49 найменш розвинутих країнах світу (71 %), в Африці (60 %) та Азії (58 %), а найнижчою вона є в Північній Америці (18 % у США, 19 % у Канаді).

Говорячи про окремі регіони Африки, можна сказати, що особливо високу частку сільського населення спостерігаємо в Східній Африці (76 %), тоді як у Південній та Північній Африці – менше половини (відповідно 41 % і 49 %). У Західній Азії сільське населення становить лише 33 %, а в Центральній і

Південній – 68 %. Помітно нижчими є відмінності за часткою міського та сільського населення між субрегіонами Європи та Латинської Америки.

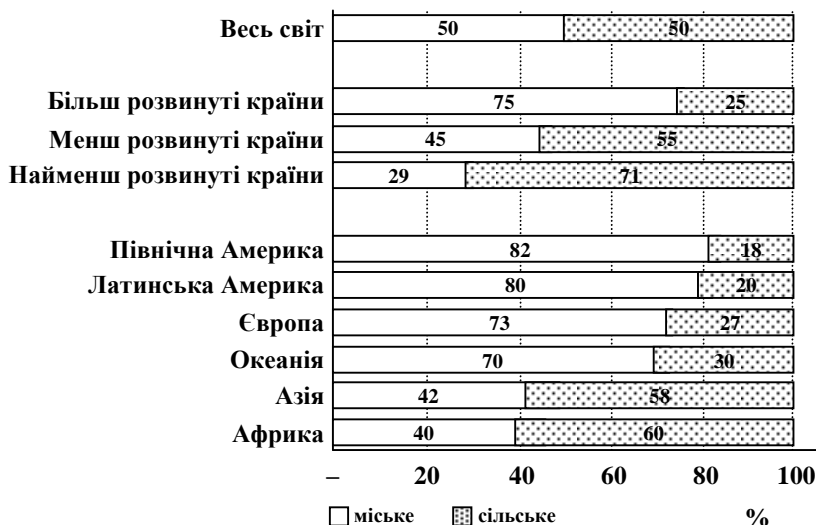

Рис. 3.5. Частка міського і сільського населення в населенні регіонів світу на середину 2010 р., %.
(Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects: The 2011 Revision)

За період 2005–2010 рр. світовий середньорічний темп приросту міського населення більш ніж учетверо перевищував темп приросту сільського населення (1,9 % проти 0,5 %). У групі розвинутих країн, у Європі та обох Америках сільське населення в ці роки скорочувалося, а міське продовжувало збільшуватися (рис. 3.6).

Приріст кількості сільського населення в Європі й Латинській Америці був від'ємним і становив –0,7 % на рік, у Північній Америці ця тенденція була більш поміркованою (–0,6 %). Швидке зростання кількості сільського населення зберігалося в Африці (на 1,6 % у рік) і в Океанії (1,4 %), а також у групі найменш розвинених країн світу (1,6 %).

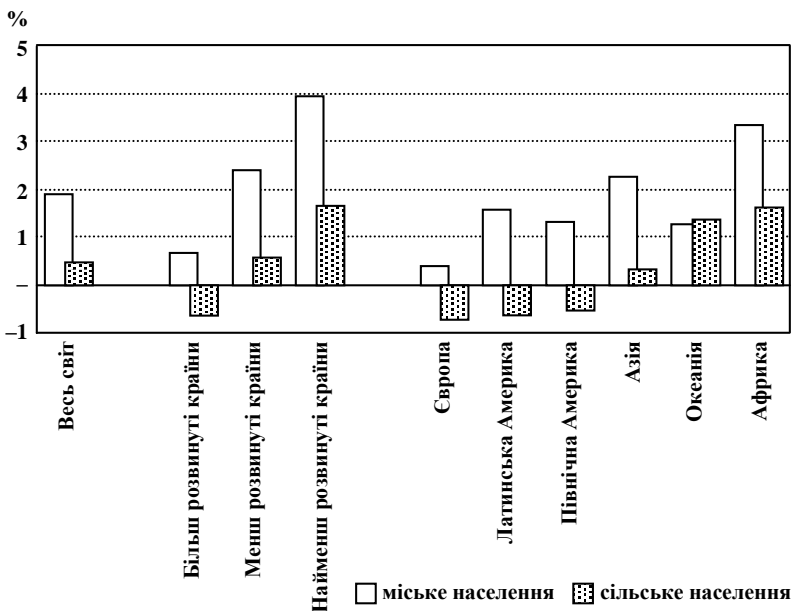

Рис. 3.6. Середньорічні темпи приросту міського і сільського населення за регіонами світу, 2005–2010 рр., %.

(Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects: The 2011 Revision)

Кількість міського населення найшвидше зростала в Африці (3,4 % у рік), а також в Азії (2,3 % у рік). Більш помірними темпами збільшувалося міське населення Латинської (1,6 %) і Північної Америки (1,3 %). Найнижчим серед усіх регіонів був темп приросту міського населення Європи (0,4 %).

Значні відмінності спостерігалися між субрегіонами й окремими країнами. Так, спад кількості сільського населення відзначався, незважаючи на загальне зростання в регіоні, у Східній Азії, Південній Африці, Австралії та Новій Зеландії. Міське населення в Південній Європі зростало на 0,9 % на рік, тоді як у Східній Європі щорічно скорочувалося на 0,2 %.

2. *Асиметричний розвиток урбанізації в ХХІ ст.:* розвиток міських поселень країн, що розвиваються перевищує темпи урбанізаційних процесів у розвинутих країнах.

Характерно, що із 70-х рр. минулого століття процес урбанізації в деяких розвинутих країнах "застопорився" і в усьому світі набув "асиметричного" стану: урбанізація зростає за масштабами в країнах, що розвиваються, і "згортається" в розвинутих країнах, де відбувається нібито "розтікання агломерацій" – розвиток міських поселень на метрополітенських просторах, особливо навколо агломерацій та з інтенсивними зрушеннями в нові райони, наприклад на південь і північ США (контрурбанізація).

Ще 20 років тому на карті світової урбанізації різко виділялися три основні регіони – США, Західна Європа, Японія. В останні два десятиліття цю картину дещо змінюють швидкозростаючі, досить потужні (хоч і менш включені у світові політичні, економічні та культурні зв'язки) міські агломерації у Східній та Південній Азії, а також у країнах Латинської Америки і менше – Африки. Це пов'язано з високими темпами зростання і концентрації в них міського населення.

На порозі XXI ст. виразно виявляється посилення південно-східно-азійського вектора у світовій урбанізації (рис. 3.7). Це пов'язано, крім відомого феномена післявоєнної Японії, зі значним збільшенням у другій половині XX ст. міської маси Китаю, Індії та деяких прилеглих до них країн Східної й Південної Азії.

"Урбаністичними гігантами" XXI ст. – країнами з міським населенням понад 100 млн осіб (за прогнозами ООН на 2025 р.) будуть: Китай (912 млн), Індія (542 млн), США (298 млн), Бразилія (190 млн), Індонезія (164 млн), Нігерія (133 млн), Японія (118 млн), Мексика (107 млн), Росія (106 млн).

Тенденція щодо повільного розвитку міст у розвинутих країнах свідчить про зміни демографічної ситуації в них (від'ємний природний приріст, відтік населення тощо), уже досягнутий дуже високий рівень урбанізованості, а також усвідомлення населенням проблем, що виникають у великих містах.

У країнах, що розвиваються, урбанізація прийняла особливо стрімкий і некерований характер. Однак для багатьох країн "третього світу" характерною є "хибна урбанізація" або несправжня урбанізація, тобто зростання міст не супроводжується поширенням міського способу життя.

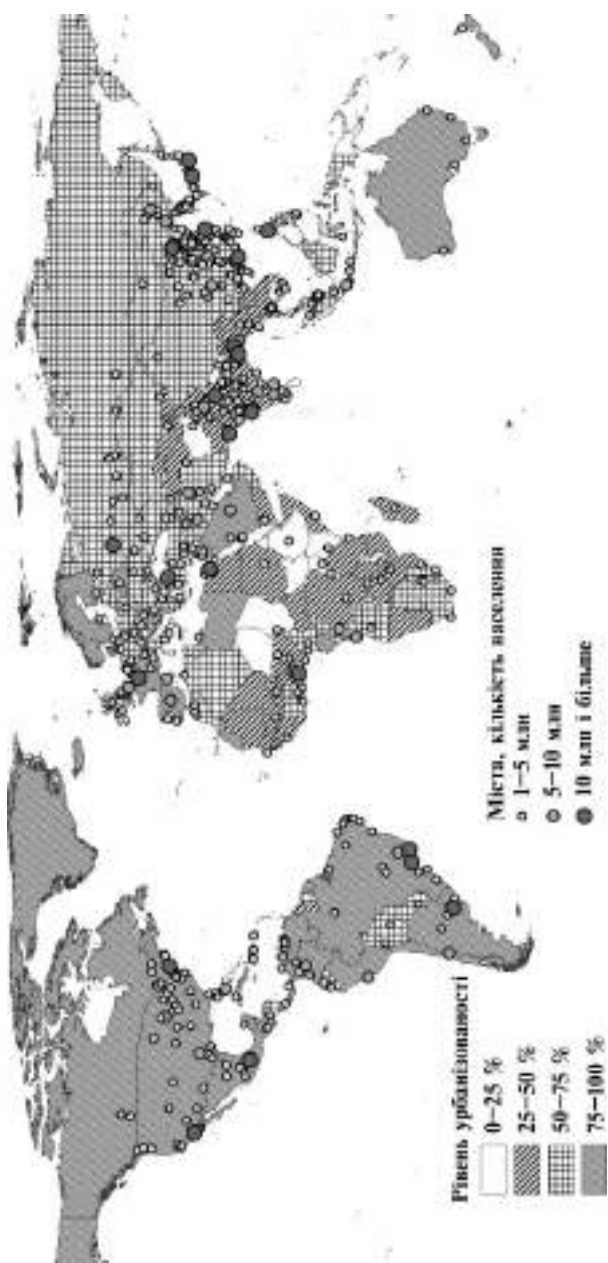

Рис. 3.7. Урбанізація світу, 2011 р.
 (Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects:
 The 2011 Revision)

Приріст міського населення сьогодні відбувається в основному за рахунок країн "третього світу". Люди в цих країнах їдуть до міст, прагнучи знайти більш оплачувану роботу, якусь життєву перспективу, оскільки глобалізаційні процеси зумовлюють розпад традиційної системи аграрного виробництва.

Багатьом не вдається заробити грошей і вони поселяються на околицях міст у *бідонвілях* – поселеннях-нетрях, які складаються із халуп, зроблені з підручних матеріалів у процесі спонтанної забудови і позбавлені елементарних зручностей: води, каналізації, електрики. Найяскравіші приклади таких поселень – *Кібера* та *Натаре* біля Найробі в Кенії. Найбільші міста "третього світу" вже сьогодні перенаселені, але процес їхнього зростання триває. Вважають, що на 2025 р. у Східній та Південній Азії проживатиме більше половини населення всього світу, а кількість міського населення Африки та Південної Азії перевищуватиме кількість городян Європи. Хибна, як іноді говорять, "трущобна урбанізація" набула дуже значних розмірів. Тому в низці міжнародних документів говориться про кризу урбанізації в країнах, що розвиваються. Але вона продовжує залишатися в основному стихійною і невпорядкованою.

В економічно розвинутих країнах, навпаки, застосовуються значні зусилля з регулювання процесів урбанізації, керування ними. У цій роботі, що нерідко здійснюється методом проб і помилок, поряд з державними органами беруть участь архітектори, демографи, географи, економісти, соціологи, представники багатьох інших наук. Сучасні процеси зростання, склад і розміщення населення є причиною багатьох складних проблем, деякі з яких носять всесвітній характер, а деякі специфічні для країн різних типів. Найбільш важливі з них стосуються саме проблем урбанізації, вони пов'язані з наростаючим зростанням населення світу та міжнаціональними відносинами.

3. *В урбанізаційній структурі світу відбувається активний процес зростання не просто великих, а надвеликих міст:*

а) 1900 р. – 16 міст-мільйонерів;

- б) 1950 р. – 75 міст-мільйонерів;
- в) 1990 р. – 266 міст-мільйонерів;
- г) 2010 р. – 449 міст-мільйонерів;
- д) 2025 р. (прогноз) – 668 міст-мільйонерів (World Urbanization Prospects..., 2011).

Про це свідчать також темпи скорочення частки міського населення, що проживає в містах до 500 тис. осіб:

- а) 1950 р. – у містах до 500 тис. жителів проживає 500 млн осіб, що становить 67 % міського населення;
- б) 1990 р. – у містах до 500 тис. жителів проживає 1333 млн осіб, що становить 58 % міського населення;
- в) 2010 р. – у містах до 500 тис. жителів проживає 1826 млн осіб, що становить 51 % міського населення;
- г) прогноз на 2025 р. – у містах до 500 тис. жителів проживатиме 1966 млн осіб, що становитиме 42 % міського населення (World Urbanization Prospects..., 2011).

4. Швидке формування міських агломерацій – сукупності міст, об'єднаних стійкою системою зв'язків, їх перерозподіл на карті світу:

Азійський вектор в урбанізації світу знаходить відображення у швидкому зростанні надвеликих міських агломерацій з населенням понад 6 млн осіб (табл. 3.3).

У 1950 р. із 30 найбільших агломерацій 20 були розміщені в Європі, Північній Америці та Японії й лише 10 – у країнах, що розвиваються. 1990 р. – співвідношення змінюється: із 30 найбільших агломерацій тільки 9 розміщені в розвинутих країнах, 21 – у країнах, що розвиваються. Список найбільших агломерацій покидають Мілан, Берлін, Філадельфія, Санкт-Петербург, Детройт, Неаполь, Манчестер, Бірмінгем, Франкфурт, Бостон, Гамбург. Цей список поповнюють: Сеул, Джакарта, Делі, Маніла, Карачі, Лагос, Стамбул, Ліма, Тегеран, Бангкок, Дакка.

За прогнозами, уже 2025 р. серед 30 найбільших міських агломерацій тільки 6 залишаться в розвинутих країнах (Токіо, Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Осака-Кобе, Париж, Москва) – цю групу покинуть Лондон і Чикаго. 24 агломерації будуть розміщуватися в країнах, що розвиваються, перш за все в Китаї та Індії. Феноменальне зростання прогнозується для Мумбаю,

Лагосу, Шанхаю, Карачі, Дакки, Кіншаси. На шостому місці в цьому переліку розміститься Нью-Йорк, 27 місце посяде Москва, 28 – Париж, а Осака спуститься на 29 місце.

Таблиця 3.3. Агломерації світу з населенням понад 6 млн осіб, 2011 р.

№	Назва агломерації	Кількість населення, тис. осіб	Складові компоненти	Країна	Континент
1	Токіо	37217	Йокогама, Кавасакі, Саїтама	Японія	Азія
2	Делі	22 654	Фарідабад, Газіабад, Гургаон	Індія	Азія
3	Мехіко	20 446	Несауалькойотль, Екатепек, Наукальпан	Мексика	Латинська Америка
4	Нью-Йорк – Ньюарк	20 352	Бріджпорт, Ньюарк, Нью Хейвен	США	Північна Америка
5	Шанхай	20 208	Шанхай, Сучжоу	Китай	Азія
6	Сан-Паулу	19 924	Гуарульюс	Бразилія	Латинська Америка
7	Мумбай	19 744	Бхіванді, Кальян, Тан, Улхаснагар, Васаї-Віар	Індія	Азія
8	Пекін	15 594		Китай	Азія
9	Дака	15 391		Бангладеш	Азія
10	Колката	14 402	Хаора	Індія	Азія
11	Карачі	13 876		Пакистан	Азія
12	Буенос-Айрес	13 528	Сан-Хусто, Ла-Плата	Аргентина	Латинська Америка
13	Лос-Анджелес– Лонг-Біч– Санта-Ана	13 395	Бхіванді, Кальян, Тан, Улхаснагар, Васаї-Віар	США	Північна Америка

					a
--	--	--	--	--	---

Продовження табл. 3.3

№	Назва агломерації	Кількість населення, тис. осіб	Складові компоненти	Країна	Континент
14	Ріо-де-Жанейро	11 960	Нова-Ігуасу, Сан-Гонсалу	Бразилія	Латинська Америка
15	Маніла	11 862	Калукан, Кесон-сіті	Філіппіни	Азія
16	Москва	11 621		Росія	Європа
17	Осака-Кобе	11 494	Кобе, Кіото	Японія	Азія
18	Стамбул	11 253		Туреччина	Азія
19	Лагос	11 223		Нігерія	Африка
20	Каїр	11 169	Гіза, Нульван, Шубраель-Хейма	Єгипет	Африка
21	Гуанчжоу, пров. Гуандун	10 849	Дельта Північної Перлової річки, Джіангмен, Чжонгшан	Китай	Азія
22	Шеньчжень	10 630		Китай	Азія
23	Париж	10 620		Франція	Європа
24	Чунцін	9 977		Китай	Азія
25	Джакарта	9 769	Бекасі, Богор, Дєпок, Тангеранг Селатан	Індонезія	Азія
26	Сеул	9 736	Бучон, Гоян, Інчхон, Соннам, Сувон	Пд. Корея	Азія
27	Чикаго	9 676		США	Північна Америка
28	Ухань	9 158		Китай	Азія
29	Ліма	9 130		Перу	Латинська

					Америка
--	--	--	--	--	---------

№	Назва агломерації	Кількість населення, тис. осіб	Складові компоненти	Країна	Континент
30	Лондон	9 005		Велика Британія	Європа
31	Кіншаса	8 798		ДР Конго	Африка
32	Ченнаї (Мадрас)	8 784		Індія	Азія
33	Тяньцзінь	8 744		Китай	Азія
34	Богота	8 743		Колумбія	Латинська Америка
35	Бангалор	8 614		Індія	Азія
36	Бангкок	8 426		Таїланд	Азія
37	Хайдерабад	7 837		Індія	Азія
38	Лахор	7 566		Пакистан	Азія
39	Тегеран	7 304	Кередж	Іран	Азія
40	Дунгуань, провінція Гуандун	7 280		Китай	Азія
41	Гонконг	7 122		Китай	Азія
42	Ченду	6 670		Китай	Азія
43	Мадрид	6 574		Іспанія	Європа
44	Фошань	6 486		Китай	Азія
45	Ахмадабад	6 425		Індія	Азія
46	Хошимін	6 405		В'єтнам	Азія
47	Маямі	6 061		США	Північна Америка
48	Багдад	6 036		Ірак	Азія
49	Сантьяго	6 034		Чилі	Латинська Америка

(Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects: The 2011 Revision)

5. Активне формування надагломераційних утворень.

Подальша еволюція форм розселення під впливом процесів розвитку і концентрації виробництва приводить до зближення та зростання міських агломерацій і формування мегалополісів – урбанізованих зон надагломераційного рівня, що займають значні території й утворюються переважно вздовж транспортних коридорів. На початку 80-х рр. ХХ ст. нараховувалося 66 мегалополісів (43 сформовані й 23, що формуються) із загальною кількістю населення 1,4 млрд осіб (Ekistics, 1980. – № 282). У 2000 р. їхня кількість перевищила 160 і в них зосередилося 50 % населення світу. Найбільші мегалополіси формуються в США вздовж Атлантичного узбережжя між Бостоном і Вашингтоном ("Босваш"), у районі Великих озер між Чикаго і Пітсбургом ("Чипітс"), у Каліфорнії між Сан-Дієго і Сан-Франциско ("Сан-Сан"), у Західній Європі в Англії (Лондон–Ліверпуль), уздовж Рейну (Рейн–Рур – Рейн–Майн), уздовж східного узбережжя Японії між Токіо та Осакою ("Токайдо") тощо.

У деяких дослідженнях визнається формування в Західній Європі міждержавного дельтаполісу Блакитний банан з населенням понад 110 млн осіб, що простягнувся від північного-заходу Великобританії до північної Італії.

Інтенсивно формуються мегалополіси Південної Америки – Сан-Ріо (Сан-Паулу–Ріо-де-Жанейро), Африки (Лагос–Ібадан) та країн сходу: Візагмаханагар (дельта Гангу–Брахмапутри в Індії), Джабан – (Джакарта–Бандунг) в Індонезії, Пектян (Пекін–Тяньцзінь), Шанхай–Нанкін–Ханчжоу в Китаї, Гуаньчжоу–Шеньчжень–Сянган у Гонконзі–Китаї, Александрія–Каїр в Єгипті та ін.

Загальні висновки щодо сучасних світових тенденцій урбанізації:

1. Країни, що розвиваються – основна територія розвитку урбанізації в ХХІ ст. Особливо це стосується країн Сходу.

2. Незважаючи на активні процеси формування міських агломерацій та надагломераційних утворень, на значні темпи зростання міст-мільйонерів, основний елемент урбанізації – не надвеликі міста, а малі, середні й великі, оскільки половина городян проживають сьогодні саме в них, і їхній збалансований

розвиток дозволить уникнути низки проблем, визначальних для міст з надмірною концентрацією населення (рис. 3.8).

3. Головне джерело зростання міського населення не природний приріст, а міграції із сільських місцевостей.

4. У зв'язку з глобалізаційними процесами відбувається зниження вагомості фактора міжнародної міграції.

5. Активний розвиток міських утворень спричинює низку проблем соціального, економічного та екологічного характеру, увага до яких потребує консолідації зусиль міжнародної наукової спільноти.

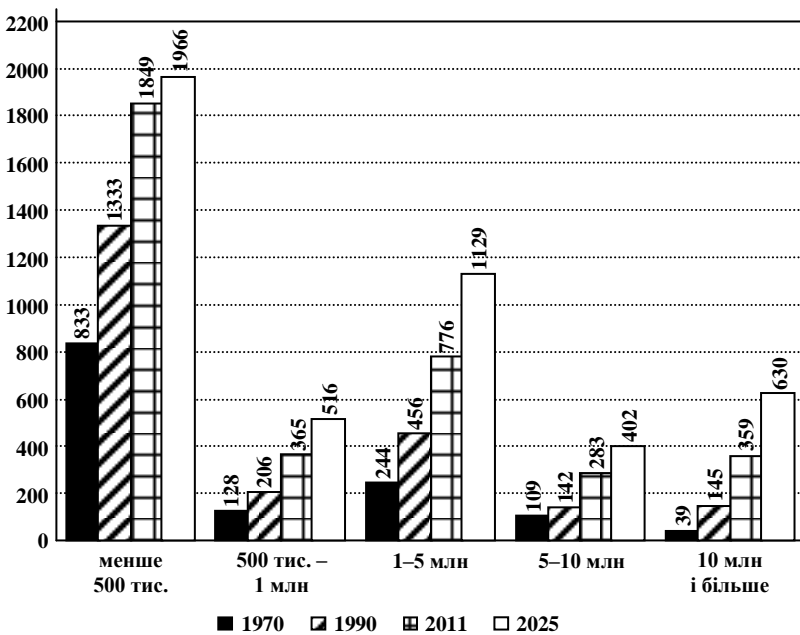

Рис. 3.8. Зміни кількості населення міських поселень світу різних ієрархічних рівнів, млн осіб, 1970–2025 рр.

(Джерело: United Nations, World Urbanization Prospects: The 2011 Revision)

Існують два відмінні погляди на *перспективи урбанізації* як глобального процесу:

1) процес урбанізації близький до завершення, настає період деконцентрації, а з ним і "деурбанізації";

2) урбанізація буде розвиватися і надалі, але її зміст, форми і просторові структури помітно змінюються в силу еволюції самого процесу в країнах різного типу.

Напевне, урбанізація має великі часові перспективи. З позицій антропокультурного підходу до урбанізації як феномена культури і цивілізації її історичні межі значно розширюються і в ретроспективі, і в перспективі. Урбанізації не може бути "занадто багато", як не можна цього сказати про культуру чи прогрес. Але межі концентрації населення, звичайно, існують, і мову тут варто вести про її розумну просторову організацію на різних стадіях урбанізації в тій чи іншій країні.

Зниження концентрації населення в міських агломераціях розвинутих країн є закономірним явищем. Адже крива концентрації не може підніматися безмежно. Це аж ніяк не означає занепад великих міських агломерацій. Навпаки, кількість їх зростає, так як зростає кількість населених пунктів, що приваблюють населення, але розвиток урбанізаційних процесів у цьому типі країн відбувається інтенсивним шляхом. Таким чином, міські агломерації залишаються основною формою просторової організації розселення, свого роду опорним каркасом території розвинутих країн.

Новий етап урбанізації дав підставу говорити про крутий перелом у характері урбанізації, зміну тенденцій, період "деурбанізації" – такі погляди стали досить поширеними в США і Західній Європі. Однак йдеться все-таки про подальше поглиблення і територіальне поширення процесу урбанізації, який на новому етапі просторової еволюції набуває нових форм і все активніше залучає у свою орбіту малі міста та сільську глибинку. Це наступна закономірна стадія урбанізації, обумовлена низкою факторів – демографічних, екологічних, соціальних, економічних, просторових.

Демографи ООН у своїх прогнозах передбачають подальше помітне збільшення кількості городян у світі, особливо в першій половині XXI ст. Звичайно, це збільшення істотно поступається динаміці міського населення світу на межі століть, але приріст

городян залишиться досить вагомим. Правда, значна частина цього приросту припадатиме на країни, що розвиваються, але і в розвинутих країнах міське населення згідно з прогнозами поступово зростатиме.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте світові тенденції розвитку урбанізаційних процесів.
2. Які особливості урбанізації в розвинутих країнах і країнах, що розвиваються? У чому полягає асиметричний розвиток урбанізації в ХХІ ст.?
3. Визначте чинники, що впливають на тенденції розвитку урбанізації в різних регіонах світу.
4. Розкрийте сутність поняття "макрополізація".
5. За даними табл. 3.2 проаналізуйте темпи розвитку міських утворень різних ієрархічних рівнів. В яких за людністю містах проживає переважна частка городян світу? В яких за людністю містах спостерігаються на сьогодні найвищі у світі темпи розвитку урбанізаційних процесів?
6. Які перспективи розвитку світової урбанізації в майбутньому?

3.3. Особливості урбанізації в Україні

Передумови сучасних процесів розвитку міст в Україні. Етап зародження і становлення міст. Індустріальний період розвитку міст. Період незалежної України. Чинники гальмування процесу субурбанізації в Україні. Особливості сучасних урбанізаційних процесів в Україні. Урбанізаційна структура України. Міські агломерації. Проблеми урбанізації в Україні. Пріоритетні заходи для покращення ситуації.

Сучасна мережа міст у регіонах України тривалий час формувалась під впливом різних зовнішніх політичних та

економічних чинників, що було зумовлено значною мірою поділом території країни в давні часи між різними державами, які мали свої відміни в здійсненні господарської й демографічної політики. Нині за часом виникнення чітко виділяються два великі ареали містоутворення: Західна Україна і Закарпаття та Донбас і Промислове Придніпров'я. У першому ареалі існуюча мережа міст фактично повністю була сформована до XV ст., тоді як у другому більшість міст засновано в XIX–XX ст.

Картографічний аналіз окремих карт "Національного атласу України" дозволяє зробити такі висновки щодо формування в просторово-часовому континуумі мережі сучасних міст України (Л. Г. Руденко, І. Г. Савчук, 2013):

- 1) найстаріші міста зосереджено в АР Крим;
- 2) найрозвинутіша мережа міст – у Львівський міжрегіональній системі розселення, що має найвище значення показника густоти сільського населення;
- 3) більшість міст найгустішої в Україні Донбаської міжрегіональної системи розселення виникли за часів першої та другої індустріалізації й пов'язані переважно з видобуванням і первинним обробленням кам'яного вугілля і нерудної сировини чорної металургії.

Отже, у *просторовому аспекті* сучасне міське населення проживає в містах різного типу. За густотою міст у країні чітко виділяються дві історичні землі – Донбас (переважно монофункціональні міста) і Галичина (переважно центри локальних систем розселення з адміністративними функціями).

Демографічний аспект розвитку міст України найповніше фіксують переписи населення. Перший перепис населення в Україні 1897 р. зафіксував кількість населення наприкінці XIX ст. Цим переписом підтверджено наявність 273 міських поселень, в яких проживало 16,2 % людей (табл. 3.4). Перша половина XX ст. з її революційними подіями 1905 і 1917 рр., кількома війнами, зокрема Першою і Другою світовими війнами, відзначена складними і суперечливими процесами в розвитку міського простору України. Тільки на початку 60-х рр. XX ст.

закінчився процес стабілізації суспільного розвитку і сформувався курс влади на інтенсивний розвиток східних регіонів УРСР у зв'язку з будівництвом у них нових промислових об'єктів.

1959 р. було проведено перший повосінний перепис населення СРСР. Він зафіксував зміни, пов'язані з Другою світовою війною та змінами державних кордонів. Перепис 1989 р. був останнім в СРСР. За роки незалежності України відбувся один перепис населення (2001). Після нього органи державної статистики публікували результати лише поточних спостережень. Усі ці дані використано для виявлення особливостей розвитку демографічних процесів міського простору країни.

Таблиця 3.4. Зміни міського населення і кількості міст України, 1897–2012 рр.

Рік (перепис населення, дані поточних спостережень)	Частка міського населення, %	Кількість міських поселень	
		міста	селища міського типу
1897	16,2	155	118
1926	19,2	184	328
1959	45,8	332	744
1970	55,6	385	857
1979	60,8	406	901
1989	66,7	434	926
2001	67,2	454	889
2012	68,8	459	885

Збільшення кількості міського населення на території України відбувалося за рахунок природного та механічного приросту, а також перетворення сільських населених пунктів у міські (адміністративно-територіальний приріст). За період між 1989 і 2012 рр. кількість міст в Україні збільшилась із 434 до 459. Зазначимо, що за роки незалежності в державі не було створено жодного нового міста, а відповідний статус отримали селища міського типу, що існували раніше. Тобто це зростання є

наслідком лише зміни адміністративного статусу населених пунктів, підпорядкування і перерозподілу території міст.

Головним джерелом поповнення населення в містах України є внутрішні міграційні процеси. У 60–70-х рр. тільки кожен третій новий мешканець міста був спадковим городянином. З 1981 р. внесок міграцій у формування корпусу нових городян почав трохи зменшуватися, поступаючись природному приросту, але вже в 1987 р. ці два джерела приросту міського населення знову міняються місцями.

Передумови сучасних процесів урбанізації в Україні.

Етап зародження і становлення міст. Сучасний стан міської системи розселення, як і рівень урбанізації в Україні, є результатом історичного спадку, матеріальним і духовним відображенням тих соціально-економічних процесів, які мали місце на території держави, особливо в минулому столітті. Урбанізація відбувалася з глибоким запізненням як у кількісному, так і в якісному плані, мережа міст держави формувалася нерівномірно. На відміну від багатьох країн Європи міста в Україні здебільшого молоді, але є й такі, які виникли ще до нової ери та у феодальний період. Перші міста виникають у VII–V ст. до н. е. Це були поселення, засновані грецькими колоністами, на місці яких розташовані сучасні Севастополь (колишній Херсонес), Керч (Пантікапей), Феодосія (Теодосія), Ялта (Яліта), Білгород-Дністровський (Тіра), Євпаторія (Керкінітида), а також зниклі міста, такі як Ольвія, Німфей, Тірітака. Останнім із сучасних міст був заснований Славутич (1986).

Про зародження міст уже свідчать антські городища (VI ст.), які були осередками племінної організації. Більшість з них мали великі розміри, до них прибували нові мешканці, які займалися торгівлею і ремеслами. Ці городища ("гради") були осередками майбутніх міст, що зароджувалися перш за все в часи Київської Русі.

Етап активного зростання міського населення пов'язаний з періодом становлення і розквіту давньоруської держави Київська Русь. Основою для закладання та будівництва міст того часу було законодавство Русі, насамперед "Закон

градський", що регулював питання благоустрою та реконструкції міст і містився в численних "Кормчих книгах", які зберігалися в соборі кожного міста. Найважливіший містобудівний аспект "Закону градського" — закон щодо влаштування просвітів між будинками, якого не існувало в римському та західноєвропейському законодавстві. Згідно з цим законом жодний мешканець не мав права будувати на сусідській ділянці та зводити новий будинок так, щоб він руйнував взаємозв'язок існуючої забудови з природою, річкою, садами, громадськими спорудами й пам'ятками. Важливим було врахування того, що кожен новий дім впливає на загальний вигляд міста, нове будівництво мало здійснюватися лише з дозволу місцевої влади і погоджуватися із сусідами.

За даними літописів, на кінець XII ст. на Київській Русі налічувалось 238 міст, які відігравали роль торговельно-ремісничих, оборонних центрів тощо. Серед них найбільшими і найвидатнішими були Київ, Чернігів, Переяслав, Іскоростень, Ізяслав, Луцьк, Теребовля, Новгород-Сіверський, Галич, Глухів, Канів, Корсунь, Львів, Бахота, Коломия, Крем'янець та ін. Більшість міст були невеликими, але окремі з них у часи свого розквіту досягали 50–100 тис. жителів (Київ, Переяслав, Чернігів). Міста за часів Київської Русі були центрами торгівлі, ремесел, освіти і культури, вони також виконували оборонну функцію. Міста цього часу значно відрізнялися за своїм виглядом і планувальною структурою від сільських поселень. У них виділялась центральна частина (фортеця на горбі) та пригороддя ("посад" або "поділ", де проживали купці та ремісники). За своєю економікою і культурою міста Київської Русі прирівнювалися до передових міст тогочасного світу. Але пізніше, як засвідчують окремі історичні дослідження, унаслідок монголо-татарської навали ці міста занепали і почали розвиватися знову лише в XV–XVII ст.

У феодальний період процеси зростання міст відбуваються досить повільними темпами у складних соціально-економічних умовах. У середині XVII ст. в Україні нараховувалося 756 міст, в яких мешкало 1,4 млн чол. Велика кількість міст у цей період була зумовлена значним розосередженням ремісничого

виробництва, промислів і торгівлі, а також прийнятим тоді порядком віднесення поселень до категорії міст.

З другої половини XVII ст., після унії України з Московщиною, починається новий період зростання міст, коли відбулося інтенсивне заселення Слобідської України. Зростання міського населення характеризувалося швидкими темпами і появою нових міських поселень.

У XVII ст. з розвитком мануфактурного виробництва в Лівобережній і Слобідській Україні зріс приплив сільського населення в міста, а також приписування кріпосних і державних селян навколишніх сіл до поміщицьких і казенних мануфактур. Наслідком цього було зростання "прихованого" міського населення, тобто сільського населення, зайнятого в промисловості.

У цей період виникають нові міста, серед яких Чигирин, Біла Церква, Тульчин, Берестечко, Тернопіль, Ізмаїл, Очаків, Кременчук, Коростишів, Сімферополь та ін. У середині XVII ст. в Україні вже було близько 1000 міських поселень. Розвитку багатьох міст у той час сприяло надання їм магдебурзького права, яке передбачало міське самоврядування, виділення міських жителів в окремих стан.

У XVIII–XIX ст. міста виникають як пограничні фортеці для забезпечення південних кордонів Російської імперії – Єлизаветград (Кіровоград), Олександрія, Павлоград, Херсон, Миколаїв, Одеса, Севастополь та інші, або як промислові центри – Чугуїв, Харків, Луганськ, Донецьк, Алчевськ, Юзівка (Донецьк), Дебальцеве, Стрий, Борислав, Дрогобич, Катеринослав (Дніпропетровськ), Кам'янське (Дніпродзержинськ) та ін. Ліквідація кріпосного права, розвиток транспорту та гірничодобувної промисловості сприяли швидкому зростанню людності міст та їхньої кількості. Уже на кінець XIX ст. у центральній і східній (підросійській) частині було 118 міст, в яких проживало понад 3 млн жителів. Якщо в домонгольські часи одним з найбільших ремісничо-торговельних центрів України був Київ, в якому налічувалось понад 60 ремісничих спеціальностей, то наприкінці XIX ст. географія промислових центрів поширюється на південно-східні райони. Центрами

металургійної промисловості стали Донбас і Придніпров'я, машинобудівної й металообробної – Харків, Донбас, Придніпров'я, Київ, Херсон, Одеса, цукрової – Правобережна і частково Лівобережна (Карлівка, Лохвиця на Полтавщині) Україна.

Індустріальний період розвитку міст. До 1918 р. Україна була аграрною і в містах проживало 18 % населення. Інтенсивний процес урбанізації в Україні розпочався в 1926–1939 рр., коли було взято курс на індустріалізацію народного господарства. Усього за 13 років кількість міського населення зросла в 2,4 рази.

Поряд з традиційними галузями промисловості з'явилися нові – енергетична, тракторна та комбайнобудівна, хімічне машинобудування тощо. Були створені нові промислові центри в Придніпров'ї (Запоріжжя, Кривий Ріг та ін.), Харків перетворився на один з найбільших машинобудівних центрів СРСР. Змінилося розміщення промисловості в старих промислових районах. Зросла промисловість у Києві, Одесі, Кіровограді, Миколаєві та інших містах.

Було здійснено індустріалізацію західних областей України. Міста Львів, Ужгород, Нововолинськ, Дрогобич, Стрий та багато інших стали великими індустріальними центрами України.

На початку XX ст. в мережі міст України чітко виділились великі міста Одеса (404 тис. осіб), Київ (248 тис. осіб), Львів (206 тис. осіб), Харків (174 тис. осіб), Катеринослав (120 тис. осіб) та середні міста – Миколаїв, Єлизаветград, Кременчук, Бердичів, Полтава, Житомир, Херсон. У цих містах проживала майже половина міського населення України. На цей час існувало багато невеликих міст і містечок, які вже традиційно склалися як міські поселення, та нових, що виникали навколо промислових підприємств. 1925 р. у Радянській Україні назву "містечко" було ліквідовано, а населені пункти, які її мали, стали селищами міського типу. Уже в 1926 р. було впорядковано перелік міських поселень, вони були представлені 184 містами і 328 селищами міського типу (місто нараховувало понад 10 тис. жителів, а смт – понад 2 тис. жителів). У 1956–1965 рр. в Україні ще існували так звані "робітничі селища" (з

людністю понад 500 осіб, більшість із них – робітники і службовці), населення яких належало до групи міських жителів.

Протягом тривалого часу процес урбанізації в Україні визначався особливостями командно-адміністративної системи Радянського Союзу. Індустріалізація в 30-ті рр. XX ст. прискорила темпи міграції сільського населення до міст, тому вже на початок 40-х рр. у містах мешкало 14 млн осіб – понад третини населення України. Найбільші темпи урбанізації припадають на 50–60-ті рр. XX ст., кількість міського населення лише за п'ять років (1950–1955) зросла на 22,7 % та ще на 26,8 % у наступні п'ять років (з 1955 по 1960 р.). У 1965 р. міське населення зрівнялося за кількістю із сільським населенням. До середини 70 рр. кожен п'ять років міське населення зростало на 10 % і більше. Потім темпи приросту міського населення уповільнилися.

Державна політика розселення, що здійснювалася в Україні в 70–80-х рр. командно-адміністративними методами, обмежувала розвиток великих міст, сприяла прискоренню розвитку середніх і малих міст. Значного поширення набуло створення малих монофункціональних промислових міст за рішенням ЦК КПРС, відомств і міністерств щодо створення єдиного господарського комплексу СРСР. Централізоване планування розвитку міст спричиняло штучність економіки, що концентрувалася в місті. Часто рішення про розміщення індустріальних об'єктів у населених пунктах приймалися під впливом партійно-політичних ідеологій, без урахування місцевої ситуації та природних тенденцій розвитку регіонів. Крім того, існувало домінування економічних пріоритетів над соціальними. Ця риса була визначальною для розробки генеральних планів радянських міст. Параметри розвитку виробничої сфери визначали необхідні обсяги житлового будівництва та кількість населення, для яких знаходилися території для розвитку сільбищної забудови. Галузеві міністерства СРСР приймали рішення про розміщення промислового підприємства, не враховуючи місцевої специфіки, інколи навіть не погоджуючи з українськими органами влади. Багато сучасних соціальних проблем своїм корінням сягають у 70–80 рр. минулого століття, коли Мінмашпром,

Мінооборонпром, Мінелектронпром, Мінрадіопром та інші міністерства розміщували в малих і середніх містах України філії закритих підприємств, деякі з них були розташовані на відстані тисяч кілометрів від центрального підприємства. Завезення робочої сили до цих підприємств ілюструє розвиток "єдиного господарського комплексу СРСР".

За статистичними даними, у радянські часи в Україні, що займала лише 2,7 % території колишнього СРСР, вирощувалося, добувалося і вироблялося 18–20 % загальносоюзного обсягу товарної продукції (сировини, промислових і сільськогосподарських напівфабрикатів і продуктів). Найважливішими галузями промисловості, що справили вплив на зростання старих і виникнення нових міських поселень у Лівобережній Україні, стали гірничодобувна і насамперед вугільна, металургійна і пов'язана з нею коксохімічна, машинобудівна та хімічна галузі; на території правобережної частини України – машинобудівна і металообробна, легка і харчова, меншою мірою – деревообробна промисловість. Вочевидь, зростання міського населення могло б бути і більшим, якби не наслідки війни, а також соціальні потрясіння, викликані масовими політичними репресіями і голодомором.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. відбулася зміна стратегічного курсу СРСР на розбудову великих і найбільших міст. Обґрунтування територіального розвитку міст відбувалося шляхом будівництва кварталів масової (типової) багатоквартирної забудови. Соціально-економічним підґрунтям цього стало завдання забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою, завдання, яке в кінцевому результаті так і не було реалізовано за радянських часів. До кінця 90-х рр. минулого століття площа найбільших міст України зросла майже вдвічі. На периферії міст були споруджені гігантські житлові масиви, наприклад Троєщина в Києві, Салтівка в Харкові, Сокіл і Тополь у Дніпропетровську.

Водночас у радянській школі домінував екстенсивний підхід до розробки генеральних планів, який ґрунтувався на включенні до меж населених пунктів значних прилеглих територій та їхнє освоєння як під сільбищні, так і під виробничі потреби.

Особливістю процесу урбанізації в Україні в радянський період є *значний розрив між її кількісними і якісними параметрами*. Загальновідомо, що в розвинутих країнах урбанізація зумовлюється не лише переселенням у міста основної маси населення, його концентрацією у великих містах тощо (кількісний аспект), а й поширенням і ствердженням міського способу життя як невід'ємного феномена сучасної цивілізації (якісний аспект). В Україні ще й досі не завершено процес адаптації сільських жителів до міського способу життя, оволодіння ними відповідною системою цінностей, норм поведінки тощо. Незавершений характер урбанізації визначається також тим, що значна частина міського населення за характером зайнятості, рівнем обслуговування, різноманітністю дозвілля тощо ще не повністю опанувала міський спосіб життя. Якщо на Заході поселення з декількох десятків будинків живе динамічним урбанізованим життєм, то в нашій державі десятитисячні міста потопають у глибоко сільському укладі. Крім того, оскільки розвиток міст при соціалізмі здійснювався під владою ідеологічного тиску, міста втратили природність свого розвитку, ключові процеси міської динаміки в Україні мали жорстко керований характер ідеологізованого "соціального інжинірингу". На думку українського вченого Ю. Саєнка, *українці – люди з глибинним сільським менталітетом*. Протягом віків український спосіб життя, українська ментальність сформувалися переважно під впливом землеробської культури. Весь уклад життєдіяльності українця був визначений природними циклами і мав прив'язку до сільськогосподарського укладу життя. Порушення екологічної цілісності України, примусова зміна господарського укладу за період радянської влади закінчилися занепадом і знищенням існуючої культури, порушенням взаємодії людини з природою, цілою низкою екологічних катастроф і створенням тяжких соціальних реалій сьогодення.

Високі темпи приросту міського населення та низькі доходи городян зумовили особливості урбанізації, що пов'язані з низьким рівнем життя мешканців, їхньої культури, якості міського середовища, погіршенням екологічної ситуації тощо.

Таким чином, у спадщину від Радянського Союзу Україна отримала низку негативних наслідків урбанізації, а саме:

- 1) незавершеність сприйняття міського способу життя значною частиною городян;
- 2) низький рівень життя міських жителів і рівень їхньої культури;
- 3) низька якість міського середовища;
- 4) поєднання (залежність) соціальної інфраструктури з виробничими підприємствами;
- 5) погіршення екологічної ситуації;
- 6) критичний стан малих міст.

Фундаментальними рисами соціалістичної урбанізації в Україні стали:

- 1) абсолютний пріоритет політичних, у тому числі оборонних цілей, який обумовив майже насильницьку урбанізацію, що перетворилася на засіб розвитку промисловості країни;
- 2) погляд на населення, процеси його концентрації в містах як на джерело насамперед робочої сили для зростаючих і нових виробництв;
- 3) "стирання граней між містом і селом", наслідком чого стали безумовне віддання переваги містам чи укрупненим населеним пунктам будь-якого рівня, а також зміни соціальної структури українського суспільства; при цьому село і земля втратили свого господаря;
- 4) єдині стандарти планування, забудови міст, розвитку комунального господарства.

Період незалежної України. 1993 р. Україна отримала статус держави з новою ринковою економікою, значно змінивши пріоритети розвитку і внутрішню політику. Держава вже майже не інвестує кошти в розвиток міської інфраструктури (як інженерної, так і соціальної), вона взагалі перестала бути носієм єдиної стратегії влаштування життя населення, тому містобудування тепер має спиратися в тому числі й на приватні інвестиції. На перший план виходять інтереси якщо не населення, то приватних суб'єктів економіки, які вільно обирають місце як для життя, так і для бізнесу, відбувається роздержавлення

власності на землю, нерухомість, включаючи житлово-комунальну сферу міст. Виникає потреба в побудові нової конструкції громадянського урбанізованого суспільства, яка буде враховувати ці зміни і дбати не тільки про міста і міське населення, але й про регіони загалом. Каркасом територіальної організації країни в майбутньому вимушені стати не просто міста, а "по-міському" обладнана територія, яка належатиме як державі, так й іншим господарям.

Проблеми, які накопичилися протягом років прискореного зростання, але недостатнього розвитку міст, можна об'єднати у дві групи:

1) проблеми, пов'язані з розривом між статусом міста і реальними умовами міського комфортного і модернізованого середовища;

2) проблеми, пов'язані з адаптацією вчорашніх сільських жителів до міського середовища, засвоєння ними навичок міської культури, норм поведінки, організації побуту, відпочинку тощо.

Починаючи з 1991 р., у зв'язку з кризовими явищами в економіці в деяких регіонах країни сформувалася тенденція до стабілізації чи зниження питомої ваги мешканців міст у загальній кількості населення, однак її конкретні прояви не вплинули на загальну оцінку рівня урбанізації. Відновлення Україною незалежності збіглося з початком кардинальних змін у демографічній ситуації держави.

Напередодні відновлення незалежності Україна впритул підійшла до межі, за якою подальше зростання міського населення за рахунок сільського реально стало неможливим. Свого піку населення України досягло 1992 р. (52,2 млн осіб) і з того часу невпинно скорочується. За період незалежності держава втратила понад 6 млн осіб, при тому самому рівні урбанізованості – у середньому 68 %.

Характерною рисою сучасної урбанізації в Україні є значне скорочення кількості середніх і великих міст. 1989 р. в Україні було 106 міст з населенням понад 50 тис. осіб, у 2001 р. – 97, а в 2012 р. таких міст лише 89. Загальні втрати населення середніх і

великих міст сягають 1 млн 878 тис. осіб, або 7,9 % за період 1989–2012 рр.

За період з 1979 по 2012 р. (табл. 3.5) із 10 найбільших міст України населення зросло в чотирьох (Київ, Львів, Кривий Ріг, Миколаїв) і зменшилося так само у чотирьох містах (Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Маріуполь). У Харкові й Запоріжжі ситуація залишається на рівні з 1979 р., хоч на 1989 р. кількість городян цих міст зростала. У ретроспективний період Київ перетнув межу в 2,5 млн осіб, а Миколаїв увійшов до групи найбільших міст і знову вийшов з неї. Одночасно Донецьк уже не належить до міст-мільонерів, а Маріуполь вийшов зі складу найбільших міст.

Таблиця 3.5. Зміни в кількості населення найбільших міст України в 1979–2012 рр.

Місто	Кількість населення, тис. осіб				Зміна кількості населення 1979–2012 рр., тис. осіб на рік
	за даними перепису			за поточним обліком	
	1979	1989	2001	2012	
Київ	2144	2588	2611	2814	20,3
Харків	1444	1610	1471	1441	–0,1
Дніпропетровськ	1066	1178	1065	1000	–2
Одеса	1046	1115	1029	1008	–1,2
Донецьк	1021	1109	1016	955	–2,0
Запоріжжя	781	884	815	772	–0,3
Львів	667	791	733	730	1,9
Кривий Ріг	650	713	669	660	0,3
Маріуполь	503	519	492	464	–1,2
Миколаїв	440	503	514	497	1,7

За період незалежності серед найбільших міст лише в Києві спостерігаються позитивні темпи динаміки населення, усі інші міста поступово втрачають свою людність. За 23 роки (з 1989 по 2012 рр.) більш ніж на 100 тис. осіб зменшилося населення Дніпропетровська (178 тис. осіб, 15 %), Харкова (169 тис. осіб, 10 %), Донецька (154 тис. осіб, 14 %), Запоріжжя (111 тис. осіб, 13 %), Одеси (107 тис. осіб, 10 %). Однак варто відмітити, що

загальна частка населення найбільших міст у загальній кількості населення держави постійно зростає, нині вона становить близько 23 %. Відбувається це, насамперед, унаслідок збільшення кількості населення столиці.

Найвищих темпів процес скорочення населення набуває в Дніпропетровську та Донецьку, де за останні роки депопуляційні процеси посилюються. Загалом депопуляції зазнають промислові міста різних класів людності по всій державі, найбільш прискорені її темпи в містах Донецької та Луганської областей.

У перехідний період значна кількість монопрофільних малих міст унаслідок закриття підприємств утратили містоутворювальну базу, а особисте підсобне господарство стало для багатьох мешканців єдиним джерелом отримання доходу і продуктів харчування. Повернення сільськогосподарської діяльності на власних чи стихійно захоплених ділянках означало в перехідний період не стільки несформованість міст, недостатню адаптацію вчорашніх селян до міських умов, скільки найдоступніший спосіб утримати певний життєвий рівень у скрутні часи змін. За різних причин значна кількість міст і міських територій в Україні тільки наближається до типових міських характеристик зайнятості населення, використання вільного часу, проведення відпусток, рівня благоустрою і комфорту. Таким чином, *в Україні домінує хибна урбанізація*, особливо на сході та півдні, більшою мірою це стосується малих і середніх міст (рис. 3.9).

Про те, що процеси адаптації колишніх сільських жителів України до міського способу життя, опанування ними міської культури, норм поведінки тощо, ще далекі від завершення, свідчить, зокрема, те, що приблизно третина міського населення України більшою чи меншою мірою включена в агросферу і використовує значну частку робочого часу для сільськогосподарських робіт. Те ж саме стосується проникнення урбанізації в села, що означає значну диверсифікованість сільської соціальної інфраструктури, торгівлі, благоустрою житла, якісних доріг, зв'язку і телебачення. З усіх цих параметрів "наша" урбанізація значно відрізняється від "західної". Її проникнення нерівномірне не лише на рівні

областей, але й у межах окремих з них. Зокрема, лише близько 10–15 % існуючих сільських рад в Україні мають дільничні лікарні, не більше 30 % мають амбулаторно-поліклінічні заклади, тобто можуть забезпечити первинне медичне обслуговування. Працюючі заклади побутового обслуговування існують лише в 20–25 % сільських рад.

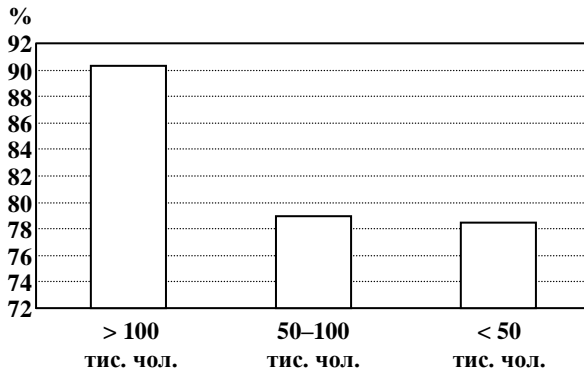

Рис. 3.9. Середня питома вага житлової площі, що обладнана каналізацією, у групах міст різної людності в Україні, 2009 р., %

(Джерело: С. А. Покляцький, 2012)

Процеси субурбанізації мали до останнього часу незначний розвиток в Україні. *Чинники гальмування процесу субурбанізації в державі:*

- 1) низький рівень життя населення і відсутність доступної системи кредитування;
- 2) бідність місцевих бюджетів, що перешкоджає будівництву сучасної інфраструктури і доріг;
- 3) збереження інституту прописки-реєстрації в містах, що затримує легальний виїзд городян за межі міст;
- 4) неузгодженість законодавства щодо ринку землі й нерухомості тощо.

Субурбанізація отримала досить активний розвиток тільки в найбільших і дуже великих містах, де рівень доходів окремих верств населення дозволяє їм будувати житло в передмістях.

Навколо таких міст формується мережа котеджних поселень, частина з яких є закритими спільнотами, де мешкають багаті верстви населення (напр., смт Козин біля Києва, або смт Брюховичі біля Львова).

Перехідний характер багатьох міст і містечок України (спорудження п'ятиповерхівок типової забудови) став відповіддю на дуже високі темпи зростання міського населення, але його можна розглядати і як відповідь на намагання держави ще за радянських часів мінімізувати витрати на людину в місті, а в транзитний період – на загальне падіння рівня життя, постійний дефіцит коштів на модернізацію. Він також зумовлений об'єктивними наслідками переходу до ринку, згортанням багатьох виробництв. Недостатній рівень розвитку житлово-комунального господарства в містах, украй низькі стандарти обладнання житла та інфраструктури в малих містах і селищах міського типу, а також у зонах міських агломерацій і, незважаючи на це, величезні масштаби міграції сільських жителів у міста, призвели, на жаль, не до різноманіття в усіх формах діяльності, не до високих досягнень культури, соціально-інфраструктурного забезпечення, а до консервації в межах нових збудованих міст напіваграрних умов життєдіяльності, нерідко монозайнятості населення, що досі перешкоджає розвитку справжньої урбанізації в її сучасному розумінні.

Сельбищна "напіваграрна", або навпаки "напівіндустріалізована" сутність багатьох міст разом із занедбаністю сіл, із фрагментарними ознаками в деяких з них міського способу життя, *є характерною рисою урбанізації в Україні.*

Особливості сучасних урбанізаційних процесів в Україні.

Україна має середній рівень урбанізованості за європейським виміром – 68,8 %. Для порівняння, такий саме рівень урбанізованості (67–69 %) мають, наприклад, Італія, Австрія, країни Балтії. Вищу частку міського населення в загальній кількості мають ФРН (74 %), Норвегія (79 %), Великобританія (80 %).

Високий рівень урбанізованості в названих країнах пояснюється такими факторами:

1) для країн Західної Європи – визначальний вплив на розвиток міст мала промислова революція як історичний фактор;

2) для країн Північної Європи – розвиток міст залежить від певної структури господарства, де переважає трудомістке виробництво.

Рівень урбанізації в Україні вищий, ніж загалом у світі, але нижчий, ніж у середньому в розвинутих країнах і в Європі (рис. 3.5). Як уже відмічалось, в Україні процес урбанізації був надзвичайно інтенсивним у зв'язку із загальносоюзним курсом на індустріалізацію в післявоєнні часи минулого століття. Загальне зростання кількості населення супроводжувалося значними змінами в його структурі – зменшенням кількості сільського і стрімким зростанням міського населення. У східних регіонах держави за сто років відбулося зростання густоти населення в три рази, а в окремих адміністративних районах і більше. У структурі населення цих регіонів міське населення становить більше 70 % (табл. 3.6). Урбанізаційні процеси минулого століття відбувалися в нашій державі не еволюційним шляхом, а під тиском командно-адміністративної системи, що стимулювала штучний розвиток міст.

Частка міського населення в загальній кількості мешканців держави за період з 1959 по 2012 р. збільшилася із 45,8 % до 68,8 %. Причому питома вага міського населення в Україні з 1991 р. утримувалася приблизно на тому самому рівні. Таким чином, дві третини населення України сьогодні є міськими мешканцями.

За попередніми даними загальноукраїнського перепису населення, який відбувся в грудні 2001 р., кількість населення України становила 48 млн 457 тис. осіб, з нього – кількість міського населення – 32 млн 574 тис., сільського – 15 млн 883 тис. осіб.

Станом на 1 лютого 2012 р. кількість населення України становила 45 млн 617 тис. осіб, з нього міського населення – 31 млн 372 тис. осіб, або 68,8 %, сільського – 14 млн 245 тис. осіб. Порівняно з 2001 р. кількість міського населення зменшилась на

1 млн 202 тис. осіб (на 3,7 %), проте його частка в загальній кількості населення України збільшилась на 1,6 % (табл. 3.6). Це свідчить про значні темпи зниження загальної кількості населення в Україні, а також про активний відтік сільських жителів у міста.

Таблиця 3.6. Міське населення та міські поселення України, 2001, 2012 рр.*

Область	2001 р.					2012 р.				
	Усе населення	Міське	Міське, у % до загальної кількості	Кількість міських поселень		Усе населення	Міське	Міське у % до загальної кількості	Кількість міських поселень	
				міста	сmt				міста	сmt
Україна	48457,0	32574,0	67,2	454	889	45617,5	31372,4	68,8	459	885
АРК	2033,7	1274,3	62,7	16	56	1962,8	1232,0	62,8	16	56
Вінницька	1772,4	818,9	46,2	18	29	1633,5	815,8	49,9	18	29
Волинська	1060,7	533,2	50,3	11	22	1038,7	539,2	51,9	11	22
Дніпропетровська	3567,6	2960,3	83,0	21	47	3318,9	2771,1	83,5	20	46
Донецька	4841,1	4363,6	90,1	51	132	4400,1	3984,7	90,6	52	131
Житомирська	1389,5	775,4	55,8	10	44	1272,6	740,3	58,2	11	43
Закарпатська	1258,3	466,0	37,0	10	20	1251,0	465,4	37,2	11	19
Запорізька	1929,2	1458,2	75,6	14	23	1790,7	1378,7	77,0	14	22
Івано-Франківська	1409,8	593,0	42,1	15	24	1380,0	597,6	43,3	15	24
Київська	1827,9	1053,5	57,6	25	29	1719,6	1059,4	61,6	26	30
Кіровоградська	1133,1	682,0	60,2	12	26	1001,6	622,6	62,2	12	27
Луганська	2546,2	2190,8	86,0	37	109	2271,0	1970,3	86,8	37	109
Львівська	2626,5	1558,7	59,3	43	35	2540,6	1544,6	60,8	44	34
Миколаївська	1264,7	838,8	66,3	9	17	1177,8	797,9	67,7	9	17
Одеська	2469,0	1624,6	65,8	19	33	2388,0	1594,8	66,8	19	33

Область	2001 р.					2012 р.				
	Усе населення	Міське	Міське у % до загальної кількості	Кількість міських поселень		Усе населення	Міське	Міське у % до загальної кількості	Кількість міських поселень	
				міста	сmt				міста	сmt
Полтавська	1630,1	956,8	58,7	15	21	1476,2	904,5	61,3	15	21
Рівненська	1173,3	549,7	46,9	11	16	1154,4	552,2	47,8	11	16
Сумська	1299,7	842,9	64,9	15	20	1151,5	778,8	67,6	15	20
Тернопільська	1142,4	485,6	42,5	18	17	1080,0	475,0	44,0	18	17
Харківська	2914,2	2288,7	78,5	17	61	2740,6	2196,2	80,1	17	61
Херсонська	1175,1	706,2	60,1	9	30	1082,8	662,1	61,1	9	31
Хмельницька	1430,8	729,6	51,0	13	24	1319,7	728,3	55,2	13	24
Черкаська	1402,9	753,6	53,7	16	15	1276,6	718,1	56,3	16	15
Чернівецька	922,8	373,5	40,5	11	8	905,1	383,1	42,3	11	8
Чернігівська	1245,3	727,2	58,4	15	30	1087,6	687,2	63,2	16	29
м. Київ	2611,3	2611,3	100,0	1	–	2814,6	2814,6	100,0	1	-
м. Севастополь	379,5	358,1	94,4	2	1	381,3	357,7	93,8	2	1

* Автономна Республіка Крим розглядається у складі адміністративного устрою України, не зважаючи на політичну кризу, пов'язану з анексією Російською Федерацією. 20 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію "Про боротьбу за звільнення України", в якій, зокрема, зазначено, що "Крим був, є та буде у складі України".

(Джерело: Держкомстат України)

На сьогодні *джерелом формування міського населення на 30 % є відтворення та на 70 % – міграція із сільської місцевості.*

Україна є однією з країн, які мають найвищий у світі ступінь *депопуляції*, зниження багатьох якісних характеристик населення, у першу чергу його здоров'я. Сьогодні середня очікувана тривалість життя в Україні є нижчою, ніж це було 45 років тому. Рівень народжуваності – один з найнижчих в Європі. Ми маємо високий рівень смертності (з 1993 р. дотепер у країні померло на 2 млн чол. більше, ніж помирало в попередній період). Масштабність і сталість депопуляції в Україні зумовлена специфічними проблемами історичного та соціально-економічного походження. Депопуляція в ХХІ ст. охопила всі регіони України за винятком її столиці. Це пояснюється змінами функцій Києва у зв'язку із здобуттям незалежності України, суттєвою концентрацією в місті інвестицій та економічної активності. За роки незалежності серед усіх міст країни з населенням понад 50 тис. осіб лише в Києві зростала кількість населення.

Сучасні найбільші міста України (з людністю понад 500 тис. жителів) – це поліфункціональні центри з політичними, культурними та адміністративними функціями, розвинутою промисловістю, соціальною інфраструктурою тощо. У цих містах, за даними Національного атласу України, у 2007 р. проживало 35 % усього міського населення країни.

Серед великих міст з людністю 100–500 тис. жителів (30 % міського населення держави станом на 2007 р.) більше половини – це обласні центри з притаманними їм функціями, а також інші поліфункціональні, а в основному промислові міста.

Міста з людністю 50–100 тис. жителів – це, як правило, адміністративні центри районів, монофункціональні промислові, транспортні, рекреаційні та інші центри. У них у 2007 р. проживало понад 13,4 % міського населення України.

Найчисельніша в Україні – група малих (з людністю до 50 тис. жителів) міст, в яких у 2007 р. проживало 21,7 % міського населення. Ці міста відіграють велику роль у формуванні поселенської мережі та розвитку й розміщенні продуктивних сил. Найбільше малих міст (майже 50 %) є адміністративними,

організаційно-господарськими та культурно-побутовими центрами місцевого значення. Близько 25 % з них – переважно монофункціональні міста з аграрно-промисловими або промисловими функціями.

Крім міст, до міських поселень належать ще й селища міського типу, в яких станом на 2007 р. проживало близько 12 % міського населення. Це населені пункти, що є перехідною формою між селами та малими містами, в яких більше 85 % населення зайнято в несільськогосподарських галузях господарства. Специфічною особливістю селищ міського типу є те, що вони відіграють роль місцевих регіональних центрів, які забезпечують навколишні сільські поселення первинними формами обслуговування: виробничою – переробкою сільськогосподарської продукції (молокозаводи, зерносховища, м'ясокомбінати тощо); будівельною (підприємства деревообробки тощо); побутовою – пошиття одягу, взуття, столярні майстерні; культурно-освітньою – середніми та іншими навчальними закладами, послугами бібліотек, будинків культури; оздоровлення населення – лікування в поліклініках, стаціонарних закладах тощо. Важливою особливістю селищ міського типу є сприяння функціонуванню і розвитку міст, насамперед їхньої виробничої діяльності – забезпечення робочою силою, місцевими сировинними ресурсами, створення умов проживання для працівників, зайнятих у містах тощо.

Станом на 1 лютого 2012 р. в Україні налічується 459 міст (включаючи міста, де відсутнє населення – Прип'ять і Чорнобиль), а також 885 селищ міського типу. Концентруючи в собі 68,8 % населення країни, міські утворення становлять лише 4,5 % від усієї кількості населених пунктів. Порівняно з 2001 р. кількість міст збільшилась на 5 міст, а кількість селищ міського типу зменшилась порівняно з 1996 р. на 22. Найбільше міст зосереджено в Донецькій (52), Луганській (37), Львівській (44), Київській (26), Дніпропетровській (20) областях. Найменше – у Миколаївській, Херсонській (по 9 міст), Рівненській, Закарпатській, Волинській, Чернівецькій, Житомирській (по 11 міст) областях. Найбільш густа мережа міських населених

пунктів в областях Донбасу (Донецька – 183, Луганська – 146). Далі йдуть Львівська, Дніпропетровська, Харківська області та Автономна Республіка Крим (кожна має понад 70 міських поселень) (табл. 3.6).

За показником урбанізованості всі області України можна поділити на декілька груп (рис. 3.10):

1) найбільш урбанізовані області, які мають рівень урбанізації більше 70 % – Донецька (90,6 %), Луганська (86,8 %), Дніпропетровська (83,5 %), Харківська (80,1 %), Запорізька (77,0 %); У цих п'яти найбільш урбанізованих областях України проживає майже 40 % усього міського населення держави.

2) середньоурбанізовані області, які мають рівень урбанізації від 50 до 70 % – АРК (62,8 %), Волинська (51,9 %), Житомирська (58,2 %), Київська (61,6 %), Кіровоградська (62,2 %), Львівська (60,8 %), Миколаївська (67,7 %), Одеська (66,8 %), Полтавська (61,3 %), Сумська (67,6 %), Херсонська (61,1 %), Хмельницька (55,2 %), Черкаська (56,3 %), Чернігівська (63,2 %);

3) слабоурбанізовані області, в яких частка міського населення становить менше 50 % – Вінницька (49,9 %), Закарпатська (37,2 %), Івано-Франківська (43,3 %), Рівненська (47,8 %), Тернопільська (44,0 %), Чернівецька (42,3 %).

За останні 11 років зростання частки міського населення характерне для всіх областей України (табл. 3.6).

Специфіка просторової диференціації урбаністичної структури держави полягає в тому, що в східних і південних регіонах переважають великі й надвеликі міста, а на заході та в центрі – малі, середні, великі міста (рис. 3.10).

Офіційна статистика свідчить, що серед усіх міських груп поселень на сьогодні приблизно однаковий "внесок в урбанізацію" за кількістю населення зробили *малі міста* і *міста-мільйонери* (по 20–23 %), хоч ще в 1991 р. мільйонники були однозначними лідерами серед усіх груп, а в 1970 р. внесок у міське населення малих міст був вдвічі вищим за внесок мільйонників.

Як і всюди у світі, основою просторового розвитку урбанізації в Україні є територіальна концентрація населення у

великих і вище за ієрархією містах, яка привнесла із собою "концентрацію різноманіття" (вибір видів діяльності, соціальне і культурне різноманіття). І хоч абсолютна кількість населення великих міст і сама їхня кількість загалом зменшується, їхня питома вага в загальній кількості населення в останні десятиріччя неухильно зростає.

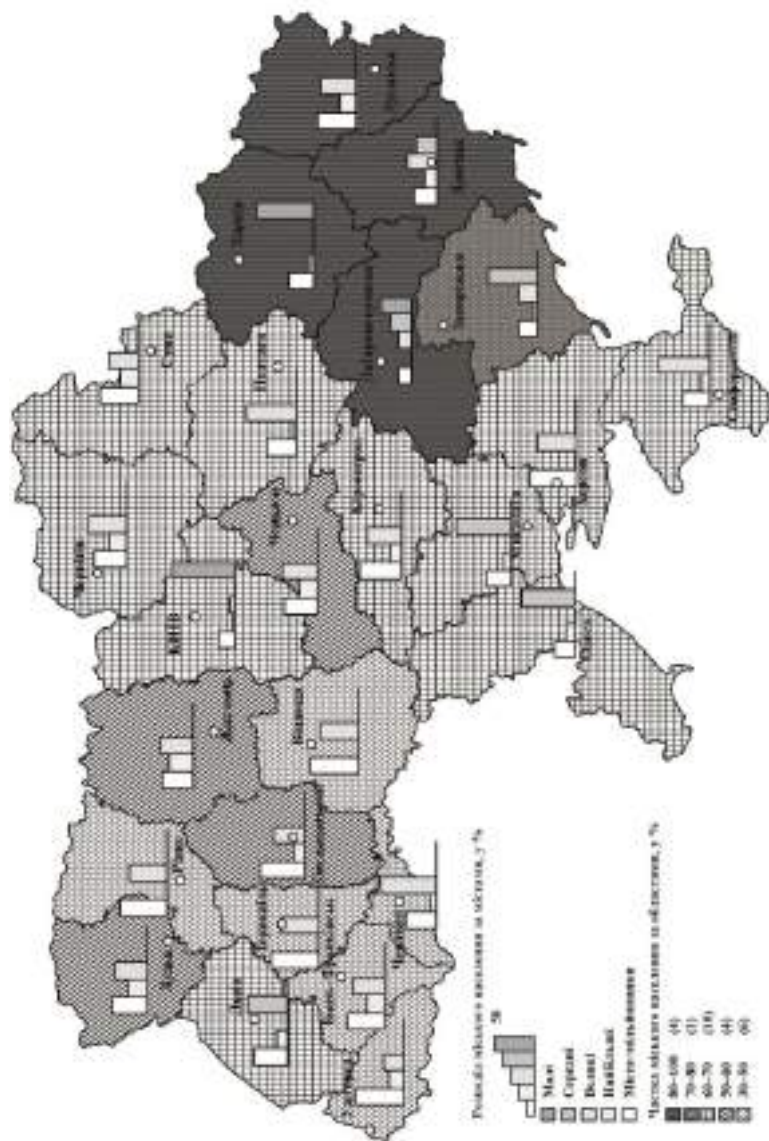

Рис. 3.10. Міське населення України, 2012 р.

У надвеликих містах, тобто в *містах-мільйонерах*, зосереджуються метрополітенські функції, які перетворюють їх з національних у регіональні та транснаціональні центри, що виконують організаційно-управлінські, інноваційно-креативні, транспортно-комунікаційні, духовно-культурні та інформаційно-репрезентативні функції. Кількість міст, що мають статус мільйонерів в Україні, тобто в них проживає більше мільйона осіб, скорочується. Якщо на початок ХХІ ст. їх було п'ять: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса і Донецьк, то станом на 2012 р. це чотири міста – Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ (табл. 3.5). Як було вже зазначено, когорту мільйонників покинув Донецьк. Отже, відбувається тенденція до зменшення кількості міст-мільйонерів. Однак зростання їхньої частки в загальній кількості населення, що за свідченнями фахівців через 20 років може перевищити 25 % на фоні загального скорочення населення, свідчить про значну деформацію структури системи розселення в державі й може призвести до небажаних наслідків.

Найбільших міст на території України з кількістю населення від 500 до 1 млн осіб, станом на 2012 р., чотири: Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Донецьк.

Великих міст в Україні з населенням 100–500 тис. осіб – 36 (на 2012 р.). На сьогодні 40 % великих міст України зосереджено в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Луганській областях.

Занепад розвитку промисловості й значна трансформація виробництва, відповідні зміни в кількості населення після 1991 р. стали причиною змін урбаністичної структури і випадіння деяких міст з категорії великих, насамперед у розвинених промислових регіонах. За останні 20 років 100-тисячники залишили Єнакієве, Стаханов, Красний Луч, Костянтинівка й Олександрія. Швидке зростання їх у другий половині ХХ ст. було зумовлено розвитком видобувної промисловості й пов'язаним з цим припливом населення. Закриття шахт і скорочення працівників разом з негативною демографічною ситуацією призвело до найбільш інтенсивного (до 30 % за період незалежності) зменшення населення цих міст порівняно з рештою великих міст України. Наприклад, темпи

природного скорочення населення в Нікополі за 1991–2010 рр. становлять 22 %, у Горлівці – 21,7 %.

Більшість міст України – це малі й середні міста. До групи малих міст належать 369, а до групи середніх – 46 міст. *Малі міста* в Україні розміщені нерівномірно. Близько 1/3 їхньої кількості припадає на чотири області – Львівську (37), Донецьку (32), Луганську (24) і Київську (20). У межах України виділяється велика група областей, які мають не більше 10 малих міст (Волинська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька та АРК).

Середні міста в Україні розміщені теж нерівномірно. Дев'ять із них розташовані в Донбасі. У переважній більшості областей – 1–2 середніх міста, а в п'ятих областях вони відсутні (Вінницька, Тернопільська, Рівненська, Чернівецька, Херсонська). Малі та середні міста – це, як правило, центри адміністративних районів. У них діють різні промислові, агропромислові соціальні об'єкти. Розміщення таких міст поблизу джерел сільськогосподарської сировини, родовищ корисних копалин створює умови для розвитку переробних підприємств, що дає змогу раціонально використовувати трудові ресурси не тільки даних міст, а й навколишньої сільської місцевості. Багато малих міст України є центрами обслуговування туристів і людей, які відпочивають і лікуються (міста Закарпаття, Південного берега Криму та ін.).

Селищ міського типу в Україні 885. Вони розміщені по всій території нашої держави, але найбільше їх у Донецькій (131) та Луганській (109) областях. Також значна кількість селищ міського типу в АРК (56), Харківській (61), Дніпропетровській (46), Житомирській (43) областях. Значно менше селищ міського типу у поліських, подільських та деяких південних областях України, де в цілому незначна мережа міських поселень (від 1 до 34 селищ міського типу) (табл. 3.6).

Для найнижчих за рангом міських поселень спостерігаються суттєві розходження у визначенні понять про розмір (людність) міста і встановлення відповідного рангу міста чи смт, що зумовлено різними, у т. ч. об'єктивними причинами (напр., м. Угнів Львівської області (1008 осіб) на початок 2010 р. майже

у 20 разів менше за смт Пісочин Харківської області (21451 осіб)).

Середня людність селища міського типу протягом 1989–2005 рр. зменшилася з 5,1 до 4,6 тис. осіб. Одночасно спостерігалися зрушення структури сельбищної мережі в напрямку її здрібнення. Якщо питома вага великих селищ (людністю понад 10 тис. осіб) зменшилася з 8,5 % у 1989 р. до 6,7 % у 2005 р., середніх (5–10 тис. осіб) – із 34,6 до 31,9 %, то малих (менше 5 тис. осіб) – збільшилася відповідно з 56,9 до 61,4 %. Отже, відбувається процес здрібнення сельбищної мережі, що має негативні економічні й соціальні наслідки, для подолання яких необхідно здійснювати активну державну регіональну політику, спрямовану на соціально-економічне відродження міських селищ.

В окремих районах України, де зосереджена велика кількість промислових підприємств, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, високою є густота населення і населених пунктів, добре розвинута транспортна мережа, виникли *агломерації міських поселень*, в яких на кінець ХХ ст. проживало близько 40 % усього населення держави. Трансформаційні процеси, що відбуваються останніми роками, призводять до суттєвих змін складу та меж таких агломерацій, зменшується їхній вплив у промисловому розвитку регіонів.

За різними критеріями в Україні можна нарахувати від 6 до 31 агломерації. Окремі дослідники виділяють моноцентричні агломерації (Київська, Харківська, Одеська, Львівська), що сформувалися під впливом важливих центрів переробної промисловості, науки, культури, освіти, охорони здоров'я і транспортних вузлів (Київ, Львів, Одеса, Харків). Поліцентричні агломерації (Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська та ін.) виникли в індустріальних районах Донбасу та Придніпров'ї, де швидко розвивалися галузі гірничодобувної промисловості та металургії. Також в Україні виділяють агломерації, що повністю не сформовані, наприклад, Ужгородсько-Мукачівська, Чернівецька, Кам'янець-Подільська, Стрийська, Калуш-Долинська, Тернопільська, Хмельницька та ін.

М. А. Алфьоров (2012) виділяє 19 найбільших міських агломерацій в Україні: Київська, Харківська, Донецько-Макіївська, Дніпропетровська, Одеська, Криворізька, Львівська, Горлівсько-Єнакіївська, Центрально-Луганська (Алчевсько-Стаханівська), Краматорська, Південно-Луганська (Краматорська), Херсонська, Кременчуцька, Лисичанська, Шахтарська, Нікопольська.

О. В. Гладкий (2008) у межах України виділяє шість промислових агломерацій: Київську, Харківську, Донецько-Макіївську, Дніпропетровсько-Дніпродзержинську, Львівську та Одеську. Під промисловою агломерацією він пропонує розуміти форму територіальної зосередженості виробництва, що сформувалась на основі урбанізованої концентрованої системи розселення і характеризується значною економічною ефективністю розвитку промисловості за рахунок використання специфічних соціально-економічних переваг. Він визначає такі критерії віднесення певного локального територіально-виробничого утворення до промислової агломерації: 1) наявність великого багатофункціонального міста (групи міст), що виконує(ють) функції ядра і організує(ють) навколо себе зону тяжіння завдяки формуванню цілого ряду конкурентних переваг розміщення виробництва; 2) наявність високоурбанізованої неоднорідно скупченої та висококомунікативної зони агломерування навколо центрального ядра (ядер), яка має підвищену здатність до засвоєння й адаптації агломераційного ефекту та ефективного використання сформованих конкурентних переваг; 3) формування високих абсолютних показників розвитку промислового виробництва, значного рівня індустріального освоєння території та концентрації виробничої діяльності; 4) розвиток специфічного агломераційного ефекту території, який проявляється в зростанні показників економічної ефективності виробництва, підвищенні рівня комунікативності та інтегративності середовища.

Сьогодні в Україні поняття "агломерація", "міська агломерація" залишаються майже чисто теоретичними в галузі державного управління та регіональної економіки. Агломерація в Україні не є ні адміністративною одиницею, ні суб'єктом

державного управління, тобто є майже чимось віртуальним з точки зору практики. Це щонайбільше терміни чи категорії зі сфери економічної географії, геоурбаністики та теорії містобудування, що потребують уніфікації підходів, визнання та загальноприйнятого визначення на державному рівні. Детальніше теоретичні й практичні аспекти розвитку агломерацій розглянуто в підрозд. 4.5.

У загальному висновку доцільно відмітити, що процеси урбанізації в Україні характеризується певними *проблемами*, які виявляються в таких аспектах:

1) екологічний аспект: надмірне навантаження на навколишнє середовище; шумове забруднення; підвищений електромагнітний фон тощо;

2) управлінський аспект: концентрація населення в міських агломераціях, що простягаються за межі адміністративних кордонів первісних міст і охоплюють дві та більше адміністративні одиниці, веде до того, що єдина територія має місцеві органи влади з різними можливостями і пріоритетами в управлінні її розвитком;

3) соціальний аспект: незавершеність сприйняття міського способу життя значною частиною міського населення; розшарування населення; соціальні контрасти всередині міст;

4) демографічний аспект: надмірне скупчення населення в урбанізованих територіях; збільшення захворюваності та смертності, зменшення тривалості життя;

5) економічний аспект: вузька спеціалізація окремих міст, надмірна концентрація виробництва в урбанізованих територіях; надмірна кількість транспорту у великих містах;

6) містобудівний аспект: низька якість міського середовища; слабо розвинена соціальна і транспортна інфраструктура; проблеми водопостачання та утилізації відходів; низька якість житлово-комунальних послуг; низькі темпи будівництва житла та об'єктів соціальної інфраструктури.

Удосконалення систем розселення є однією з найважливіших проблем раціонального розміщення та територіальної організації продуктивних сил України.

Головною метою розвитку міських і сільських населених пунктів України є забезпечення сприятливих умов життєдіяльності населення на основі створення інтегрованої системи розселення, поглиблення і розширення виробничих і соціальних зв'язків між поселеннями різних рангів, зміцнення містоутворювальної економічної бази.

З метою створення умов сталого розвитку поселень і забезпечення високих соціальних стандартів проживання населення необхідно реалізувати такі *пріоритетні завдання* (за А. І. Доценком):

1) для обласних центрів з потужним соціально-економічним потенціалом – підвищення ефективності його використання та переваг географічного положення з їхнім розвитком як центрів економічного зростання й активності, інновацій та розвинутого обслуговування населення; узгодження соціального, економічного, містобудівного й екологічного аспектів розвитку цього типу поселень і прилеглих територій; формування повноцінного життєвого середовища на основі раціонального використання земельних, водних, рекреаційних та інших природних ресурсів, створення умов для їхнього відновлення;

2) для обласних центрів з населенням понад 300 тис. осіб, а також міст зі складною екологічною ситуацією – першочергове вдосконалення структури економічної бази шляхом її диверсифікації та розвитку галузей, що виробляють продукцію з високою часткою доданої вартості, екологічне оздоровлення території, деконцентрація виробництва, розвиток соціальної інфраструктури міжобласного значення;

3) для обласних центрів з населенням менше 300 тис. осіб, а також промислових центрів із складною екологічною ситуацією – реструктуризація економічної бази, суттєве скорочення або повне виведення з експлуатації шкідливих виробництв, удосконалення соціальної інфраструктури з метою створення умов для розвитку дошкільного виховання, освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і відпочинку, поліпшення демографічної ситуації; оптимізації структури землекористування, екологічне оздоровлення міських територій;

4) для малих міст і селищ міського типу – розміщення об'єктів малого підприємництва, упровадження заходів щодо залучення коштів в економіку і соціальну сферу поселень шляхом включення до інвестиційних проектів державного і регіонального значення, покращення транспортного та телекомунікаційного обслуговування;

5) для міст зі значним рекреаційно-оздоровчим та історико-культурним потенціалом – стимулювання розвитку туристичних функцій із заборобою будівництва нових промислових підприємств, не пов'язаних із забезпеченням потреб місцевого населення; здійснення заходів щодо охорони і реставрації пам'яток історії та культури, архітектури й містобудування, паркових і садових комплексів, природних заповідників, з пристосуванням пам'яток у необхідних випадках до сучасних функцій і потреб;

6) для малих міст і селищ міського типу – адміністративних центрів районів, центрів низових локальних систем розселення та господарських центрів місцевого значення – пріоритетним є розвиток виробництв, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції та зміцненням соціальної інфраструктури з урахуванням можливостей обслуговування сільського населення, забезпечення водо-, газо- й енергомережами, дорогами;

7) для монофункціональних малих міст і селищ міського типу – розвиток сучасних мереж і засобів зв'язку, кооперування з підприємствами великих міст, раціональне використання місцевих природних і матеріальних ресурсів, розвиток малого підприємництва, створення умов для продуктивної самозайнятості населення; удосконалення транспортного сполучення з великими містами;

8) для великих сільських поселень – створення умов для продуктивної зайнятості й збільшення реальних доходів сільського населення, державна підтримка розвитку селянських господарств різних форм власності, забезпечення мережами водо-, газо- й енергопостачання, регулярним транспортним сполученням, дорогами та телекомунікаційною мережею;

9) для малих сільських поселень – формування аграрного ринкового середовища, прискорення темпів формування селянських (фермерських) господарств, державна підтримка малих форм господарювання та матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, стимулювання розвитку лізингових відносин і підприємств з обслуговування агропромислового комплексу; подолання тенденцій депопуляції та старіння населення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яким чином можна охарактеризувати просторовий і демографічний аспекти розвитку міст України?

2. Охарактеризуйте етап зародження і становлення міст на території нашої держави.

3. Розкрийте суть урбанізаційних процесів в період індустріалізації України.

4. Назвіть особливості і фундаментальні риси урбанізації в Україні у радянський період.

5. З чим пов'язане гальмування процесу субурбанізації в Україні?

6. Які зміни відбувалися в системі українських міст після здобуття нашою державою незалежності?

7. Які фактори визначають сучасний рівень урбанізованості в державі в цілому та в окремих регіонах? Аргументуйте свою думку.

8. Охарактеризуйте зміни урбаністичної структури України та опишіть її сучасний стан.

9. Які міські агломерації в Україні ви можете назвати? Назвіть критерії виділення промислової агломерації за О. В. Гладким. Який статус мають ці територіальні утворення в нашій країні?

10. Визначте проблеми, пов'язані з урбанізаційними процесами в Україні й пріоритетні заходи, що пропонуються з метою створення умов сталого розвитку поселень.

Розділ 4

МІСТО ЯК СИСТЕМА. МІСТО В СИСТЕМІ МІСТ

4.1. Системний аналіз міста й урбанізованих систем

Застосування системного аналізу в геоурбаністиці. Поняття урбанізованої системи. Властивості й принципи конструювання урбанізованих систем. Ознаки міста як системи. Підсистеми міста. Соціально-економічний паспорт міста.

Видатний німецький соціолог, філософ, історик, економіст Макс Вебер (1864–1920) був, по суті, першим, хто наважився розглянути місто як *соціально-географічний системний феномен*, у всій складності його системоутворювальних ознак і в процесі його тривалої еволюції на різних континентах. Започаткувавши застосування системного підходу до міста як до своєрідного співтовариства громадян, що еволюціонувало в бік перетворення в автономну корпорацію, М. Вебер виступив основоположником того напрямку в суспільних науках, який сьогодні передається поняттям *urban history*. При цьому йому вдалося вирішити цілу низку взаємопов'язаних завдань – дати узагальнену дефініцію міста як суспільного явища, прояснити обставини виникнення міст, простежити роль глобальної цивілізаційної матриці їхнього розвитку, створити узагальнену типологію міст на основі дослідження функціонально-просторових, соціальних, духовних та інших параметрів міської життєдіяльності.

Сучасна наука розглядає місто як систему у великій системі міських поселень. Системний підхід передбачає пошук

найбільш загальних властивостей і принципів конструювання великих систем, що дозволяють виробити стратегію досягнення цілей, які забезпечують успіх застосування окремих підходів і методів дослідження.

З досить широко розробленої методології системного аналізу для геоурбаністики важливо виділити такі два моменти:

По-перше, будь-яку реальну систему можна охарактеризувати величезним числом змінних (напр., до системи міських поселень входять такі елементи, як населення, сприятливість навколишнього середовища, віддаленість об'єктів один від одного, етнічний склад жителів, функціональність тощо). Будь-яка система, таким чином, є нескінченно складною, і можна аналізувати лише модель, отриману в результаті спрощення реальної системи.

По-друге, географія та геоурбаністика зазвичай мають справу із складними системами, тобто такими, елементи яких самі є системами, що виступають як підсистеми складної системи вищого рівня. Це положення повною мірою стосується і міст.

Місто є *складною системою*, що включає підсистеми населення, виробництва, транспорту, житлово-комунального господарства, сфери обслуговування, культури та ін. Одночасно місто є *складовим елементом* більш загальних систем – регіональних, національних, міжнародних, які стосуються: 1) розселення населення; 2) територіальної організації господарства; 3) адміністративно-територіального устрою; 4) управління.

Властивості й принципи конструювання урбанізованих систем. Під *урбанізованою системою* Є. Н. Перцик пропонує розуміти просторову форму розселення будь-якого таксономічного рангу, ядром якої є місто: автономне місто, міська агломерація, урбанізована система наагломераційного рівня. Розглянемо деякі загальні властивості й закономірності формування урбанізованих систем з позиції системного підходу.

У кібернетичному сенсі¹⁰ урбанізована система є складною динамічною системою управління, що включає систему, якою управляють (планування міста, агломерації, планувальна ситуація тощо), і систему, яка управляє (проект, схема, процес проектування, галузь знань).

Для проектування урбанізованих систем Є. Н. Перцик закликає враховувати ряд їхніх властивостей, на основі яких розробляються конкретні принципи конструювання.

Головні *властивості* урбанізованих систем (УС), які необхідно знати при їхньому конструюванні:

1. *Складність, органічність і неадитивність*¹¹. Урбанізована система характеризується великим різноманіттям компонентів, що її формують. Їхнє функціонування за межами системи неможливе, воно взаємопов'язано з функціонуванням усієї системи; взаємодія підсистем і компонентів суттєво змінює їхні властивості й властивості системи загалом.

2. *Динамізм*. Урбанізована система завжди перебуває в стані розвитку. Її масштаби, темпи і характер на окремих етапах різні. Можна виділити періоди відносно повільного еволюційного розвитку і періоди швидкого зростання, що пов'язані зазвичай зі змінами в провідних ланках територіально-виробничого комплексу району чи міста, які викликані переоцінкою природного чи економічного потенціалу, економіко-географічного положення, кардинальними вдосконаленнями в інфраструктурі. Зміна цих факторів викликає ланцюгову реакцію наслідків в урбанізованій системі.

¹⁰ В управлінському сенсі. Першим, хто застосував термін "кібернетика" для управління в загальному сенсі, був, очевидно, старогрецький філософ Платон. Проте реальне становлення кібернетики як науки відбулося значно пізніше. Воно було зумовлено розвитком технічних засобів управління і перетворення інформації.

¹¹ Емерджентність – виникнення нової якості в результаті взаємодії та інтеграції багатьох елементів системи, стійке поєднання в єдине ціле окремих частин, що створює новий продукт. Емерджентність виникає в результаті синергізму – самочинного об'єднання елементів у систему.

3. *Стохастичність*. Непередбачуваність. Імовірнісний характер зростання і змінюваності структури населення, науково-технічного прогресу, масштабів і темпів економічного розвитку, а також міжрайонних зв'язків установлюють значну зону впливу факторів невизначеності в розвитку УС, що посилюють складність її конструювання.

4. *Інерційність*. За умов великої динамічності й стохастичності розвитку УС характеризується разом із тим сильною інерційністю своєї основної структури, окремі ланки нарощуються на каркасі системи, яка змінюється набагато повільніше, ніж елементи, що її формують. У регіональних системах розселення нові міста виникають на каркасі існуючих вузлів чи магістралей, у міських агломераціях виникають нові субцентри зростання (промислові й житлові зони на периферії), але ядро агломерації зберігається, його розміщення найперше визначає характер планувального розвитку, навіть напрямки магістралей в містах, що давно вже втратили початковий сенс, нерідко, як і раніше, усе ще визначають структуру плану.

5. *Поліієрархічність* з різнотипною і змінюваною в часі координацією і субординацією підсистем та їхніх елементів. Одна із цілей конструювання УС – зберегти, відновити чи створити рівновагу в ній та в її підсистемах, сконструювати і реалізувати раціональні зв'язки підпорядкування. Найпростіший приклад – раціональна організація ієрархії елементів сфери обслуговування, раціональна організація груп населених пунктів у системі розселення. Координацію і субординацію зв'язків виробничих об'єктів, комунікацій, використання природних ресурсів, взаєморозміщення промислових, селітебних, рекреаційних, сільськогосподарських, природоохоронних підсистем і елементів системи можна дослідити й обґрунтувати надійніше, ніж конкретні параметри їхнього зростання.

6. *Нерівномірність розвитку*. Різні темпи і швидкості розвитку підсистем і компонентів УС у часі й просторі (на території), з одного боку, ускладнюють конструювання системи, а з іншого – сприяють пошуку ліній розвитку системи шляхом аналізу факторів, які легше прогнозуються, а також через виявлення закономірностей їхнього зв'язку з тими факторами, що важко спрогнозувати.

7. *Конфліктність ситуацій*. Оскільки всі варіанти розвитку системи реалізуються в обмеженому просторі міста, виникає проблема вибору пріоритетів і можливостей, що виключають одна одну (напр., створення ГЕС із затопленням сільськогосподарських земель і поселень чи втрата потенційних енергоресурсів; використання земель під промисловість чи під створення рекреаційних зон; організація одного великого чи кількох невеликих міст тощо). У результаті відбуваються зміни функцій територій, які важливо передбачувати при виборі пріоритетів.

8. *Значний "лаг"¹² запізнення*", що розділяє момент конструювання системи і момент реалізації проектних рішень.

9. *Неможливість експерименту*. Система, як правило, не піддається експериментуванню в реальній дійсності через її масштабність і складність, експеримент можливий тільки на етапі прогнозування, програмування і проектування, тобто конструювання.

10. *Географічна конкретність*. Шляхи розвитку системи, пов'язані з географічними особливостями даного міста чи району, відображають його унікальність. Важливо проводити аналіз закономірностей розвитку значної кількості однотипних районів (міст).

З названих особливостей і властивостей урбанізованих систем впливає низка провідних *принципів* і спільних ідей їхнього конструювання:

1. *Принцип загальної (інтегральної) ефективності*. Необхідність урахування інтегрального ефекту від прийняття проектних рішень. Інтегральний ефект при проектуванні міста чи міської системи полягає в досягненні поєднання безпосередньої та потенційної ефективності планування, що досягається комплексом результатів унаслідок взаємодії: а) економічного ефекту (економія капіталовкладень у результаті врахування проектних рекомендацій); б) соціального ефекту (покращення умов розселення; створення можливостей ширшого вибору професій для населення; підбір підприємств,

¹² Лаг – показник, що відображає відставання або випередження в часі одного явища (причини) порівняно з іншим, пов'язаним з ним явищем (наслідком).

що поєднують працю чоловіків і жінок тощо); в) екологічного ефекту (оздоровлення довкілля й умов життя; раціональне взаєморозташування промислових виробництв і селітебних зон, при якому виключається задимлення житлових районів тощо); г) архітектурного ефекту (найестетичніше поєднання в архітектурному відношенні структури селітебних, промислових і рекреаційних зон з урахуванням ландшафтних, композиційних та інших умов); д) інформаційного ефекту (створення "інформаційних ресурсів" для подальшого управління містом); е) психологічного ефекту (поява усвідомлення мешканцями міста відповідальності й складності прийняття проектних рішень); є) оборонного ефекту.

2. *Принцип субоптимізації.* Незалежна оптимізація підсистем не завжди приводить до оптимізації всієї системи, крім того, удосконалення однієї окремої підсистеми без урахування інтегрального ефекту може призвести до погіршення властивостей всієї системи. Тобто при конструюванні не можна зосереджуватися на оптимальному розвитку однієї підсистеми (напр., окремо транспортної чи гідробудівної), якщо він іде в розріз з оптимальним станом цілісної системи міста. Перевага віддається єдиній системі. Цей принцип відповідає властивості органічності й неадитивності УС.

3. *Принцип дальності перспективи.* Висока інерційність УС вимагає значної тривалості періоду, на який має бути сконструйована система. Наслідки прийнятих у проектних розробках рішень простягаються на таку далеку перспективу, що доцільно говорити навіть не про 25–30 років, а про 50–100 років і більше.

4. *Принцип використання ефекту тих урбанізованих структур, що склалися і вже існують.* Інерційність розвитку УС передбачає також, що при проектуванні будуть ураховані переваги, пов'язані з потенціалом розвитку системи.

Визначаючи й описуючи властивості та принципи конструювання урбанізованих систем, важливо розуміти, що за своєю суттю ці системи є *резистентними*, тобто вони самоорганізуються і важко піддаються управлінню. Процес управління може направляти розвиток УС, але не повинен

суперечити внутрішній логіці, провідним природним тенденціям їхнього розвитку, які мають бути максимально вивчені й ураховані при проектуванні.

Місто як система. Місто є складовою частиною держави і регіону як систем вищого порядку. У цих системах місто виконує безліч різних функцій: адміністративну, виробничу, транспортну, культурну, освітню, наукову та ін. На різних етапах історії людства ця роль змінювалася. Наприклад, значення міста як фортеці на сьогодні втрачено, натомість в епоху глобалізації виникає нова функція міст як "командних пунктів".

У свою чергу, місто – це не просто скупчення матеріальних об'єктів (житлових і виробничих будівель, комунікацій і т. п.), а цілісна, складна соціально-господарська система, що динамічно розвивається, в якій взаємодіють суспільство, природа, економіка, міський простір тощо.

За Ю. Ф. Дегтяренком, *місто як система має такі ознаки:*

1) велика кількість складових елементів, що виконують різні функції;

2) складна структура, складні взаємозв'язки між елементами і властивостями системи, динамічна поведінка елементів і системи загалом;

3) різноманітні й нерегулярні впливи зовнішнього середовища, стохастична поведінка елементів і системи загалом;

4) гомеостаз, тобто здатність зберігати структуру і функції в певних межах змінності та варіативності, підтримувати рівновагу взаємодії системи із зовнішнім середовищем;

5) наявність підсистем ієрархічного і функціонального характеру, що мають власні цілі функціонування та розвитку;

6) певний характер просторового розміщення та територіальної організації складових елементів і підсистем, їхню просторову взаємодію.

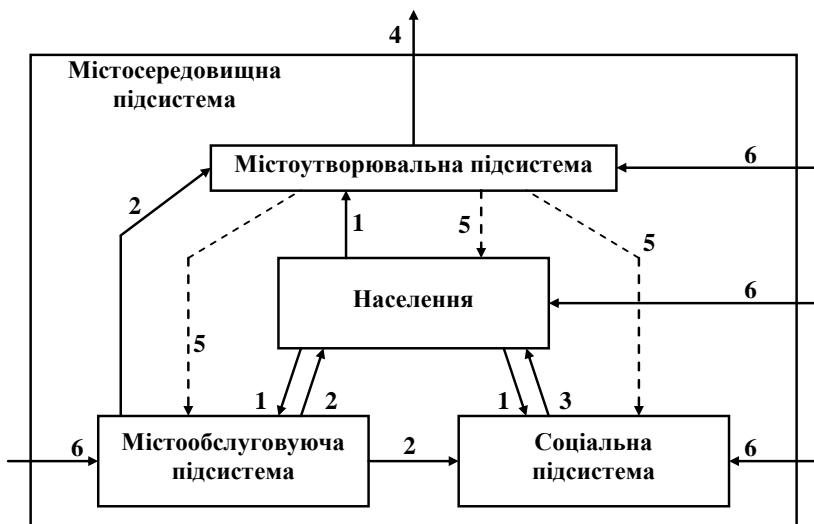
Складна цілісність, якою є місто, може успішно функціонувати тільки тоді, коли вона влаштована системно. Місто, за своєю суттю, не може не бути системою, воно складається з різних за призначенням складових частин, що

доповнюють одна одну і перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності. Складовим частинам міста притаманні:

- 1) співрозмірність – належне співвідношення частин одного цілого;
- 2) визначене їхніми функціями взаєморозташування;
- 3) охоплення зв'язками.

Усі функціональні частини міста об'єднані спільністю ресурсної бази, що наявна на міській території, спільністю місця. Усі складові частини беруть участь у формуванні міського середовища. Зміна одних частин спричиняє зміну інших – це все властивості складних відкритих систем.

Аналізуючи підходи Г. М. Лаппо, Ю. Ф. Дегтяренка та інших дослідників, можна зробити висновок, що з точки зору географії у місті доцільно розглядати сукупність кількох головних підсистем (рис. 4.1).

1. Трудові ресурси
2. Продукція і послуги міського господарства
3. Послуги соціальної сфери
4. Продукція і послуги містоутворювальних підприємств
5. Частина продукції і послуг містоутворювальних підприємств, що реалізується у місті
6. Зовнішня продукція і послуги

Рис. 4.1. Система міста, основні зв'язки у системі міста

Підсистеми міста:

1. *Містосередовищна підсистема.* Територія з її ландшафтом, природними ресурсами і забудовою, що формують міське середовище.

2. *Населення,* яке може бути розділено на працездатне (трудові ресурси) і непрацездатне.

3. *Містоутворювальна підсистема.* Підприємства промисловості, транспорту, будівництва та інші незалежно від розмірів і форми власності, що визначають спеціалізацію міста та його місце в територіальному поділі праці.

4. *Містообслуговуюча підсистема* або міське господарство, від якого залежить життєзабезпечення міста (житло, транспорт, водопостачання, торгівля тощо).

5. *Соціальна підсистема*, що забезпечує здоров'я, допомогу соціально незахищеним верствам, духовні та інші нематеріальні потреби людей.

Містосередовищна підсистема – це територія, що визначає ЕГП міста. Її становлять навколишнє природне середовище, зокрема природний ландшафт міста, планування і забудова міста, ресурсна база міста (земельні, водні, мінерально-сировинні ресурси), системи зелених насаджень – парків і лісопарків різного функціонального призначення, а також ділянок короткочасного і тривалого відпочинку населення (пляжі, зони відпочинку, санаторно-курортні комплекси тощо).

Містоутворювальна підсистема охоплює підприємства чи галузі, визначальні тим, що їхня продукція в основному реалізується за межами міста. Такі підприємства мають регіональне, загальнодержавне, а іноді й світове значення. Саме поява таких підприємств (факторів) служить стимулом появи або розвитку міста.

Містоутворювальні галузі, підприємства:

1) промислові підприємства, продукція яких розповсюджується і споживається не тільки в даному населеному місці, а й за його межами (напр., фабрики і заводи регіонального/загальнодержавного/міжнародного значення);

2) компоненти системи зовнішнього транспорту: залізничного, водного, повітряного, автодорожнього (залізничні станції та вузли, морські та річкові порти, аеропорти, автовокзали та ін.);

3) адміністративно-політичні, громадські та культурно-освітні установи, значення яких виходить за межі даного населеного місця (урядові установи, обласні та районні держадміністрації, органи місцевого самоврядування, музеї, бібліотеки і театри тощо);

4) вищі навчальні заклади та науково-дослідні установи;

5) будівельні організації, які здійснюють нове будівництво в даному населеному пункті (але не ремонтні організації, пов'язані з експлуатацією існуючих будівель і споруд);

б) лікувальні та оздоровчі заклади (санаторії, будинки відпочинку, туристичні бази тощо), значення яких виходить за межі даного населеного місця (напр., санаторії й будинки відпочинку Криму, Кавказу та інших курортних зон).

Спеціалізація міста визначається галузями містоутворювальної підсистеми, особливості функціональної структури міста є основою для функціональної типології міст. Залежно від містоутворювальних підприємств, за ступенем розвинутості функціональної структури, міста поділяються на дві великі групи: монофункціональні й поліфункціональні. Якщо в місті одне або кілька споріднених містоутворювальних підприємств, то таке місто характеризується моноструктурним характером економіки (напр., Енергодар, Авдіївка, Дебальцеве, Марганець та ін.). Це великий мінус для міста, оскільки він потрапляє в залежність від економічного та фінансового стану містоутворювального підприємства.

Прогресивні напрями розвитку містоутворювальної підсистеми:

1) курс на багатофункціональність, у промисловій сфері – на багатогалузеве виробництво;

2) зростання частки нематеріальної сфери (наука, інновації, високоспеціалізовані послуги, освіта, управління) за умови скорочення частки матеріальної сфери (промисловість, транспорт, будіндустрія);

3) посилення комплексності, розвиток додаткових, допоміжних і супутніх виробництв;

4) удосконалення технологій (перехід на нові технології), підвищення технічного рівня;

5) звільнення функціональної структури від ланок, що стали для міста недоречними і гальмівними.

Містообслуговуюча підсистема включає галузі, які й становлять у сукупності міське господарство, забезпечують комунальні, побутові та інші потреби населення міста, а також частково забезпечують інфраструктурні потреби містоутворювальних галузей. Це підприємства місцевої промисловості, ремонтні організації, що обслуговують місто, заклади житлово-комунального господарства, місцевої торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування населення.

Сюди входять системи виробничої інфраструктури, міського транспорту, водо-, електро-, газо-, тепlopостачання, каналізації й санітарного очищення міста, системи екологічної інфраструктури (очищення стічних вод, інженерний захист берегів, протизсувні споруди, захист ярів від активної ерозії, дренажні системи для пониження рівня ґрунтових вод тощо).

Соціальна підсистема включає заклади освіти, охорони здоров'я, мистецтва і культури, фізкультури і спорту, відпочинку і розваг.

Містообслуговуюча і соціальна сфери в сукупності становлять міську інфраструктуру (транспортну, інженерну, соціальну). Розміри міського господарства залежать від території міста, кількості населення, складу містоутворювальної підсистеми. Містоутворювальні підприємства залежно від свого профілю можуть постачати міське господарство технікою, матеріалами, паливом та іншими ресурсами. Містообслуговуючі галузі обслуговують потреби один одного. Вони є не причиною, а наслідком розвитку міста.

Населення становить окрему підсистему міста. Воно виступає "замовником" різноманітних видів господарської діяльності, "виробником" і одночасно "споживачем" значної частини товарів і послуг, що їх виробляє місто. Населення своєю господарською діяльністю створює відповідне антропогенно-техногенне навантаження на міське середовище і саме "споживає" його негативні наслідки, що погіршують соціально-екологічну ситуацію в місті. Підсистема міського населення виступає головним реципієнтом якості міського середовища: населення, у першу чергу, сприймає і "фільтрує" через себе будь-яке погіршення, чи покращення якості міського середовища. Головна специфіка підсистеми населення: її *активна, управлінська роль* відносно всіх інших підсистем і міста загалом. Параметри та організація інших підсистем міста залежать від населення. Від того, якою мірою населення міста розуміє та усвідомлює свої управлінські функції й можливості, значною мірою залежить поступальний розвиток міста та якість міського середовища зокрема. *Людність* (кількість жителів) є

базовим показником для всіх містобудівних розрахунків і для отримання похідних показників, що характеризують розвиток міста з різних позицій.

На основі детального вивчення окремих підсистем міста складається *загальна характеристика міста (соціально-економічний паспорт міста)*, яку можна розглядати як базову характеристику міста для будь-яких обстежень і обслідувань, а також для потреб управління і планування його подальшого розвитку.

Комплексна розширена соціально-економічна характеристика міста (за О. Г. Топчієвим) розкриває такі питання:

I. *Загальні відомості.*

1. Назва.
2. Рік утворення.
3. Сучасний адміністративний статус.
4. Відстань від залізничної станції, аеропорту, річкового/морського порту.
5. Географічне положення.

II. *Земельні ресурси.*

1. Карта міста: адміністративні райони та їхні межі, селища, житлові масиви, мікрорайони та їхні межі.

2. Загальна площа міських земель, у тому числі забудовані землі та міські угіддя:

- а) міста загалом;
- б) адміністративних районів;
- в) селищ, житлових масивів, мікрорайонів.

3. Функціональні зони міста: перелік зон, межі.

4. Кадастрова оцінка (вартість) земель у різних районах міста.

III. *Житловий фонд.*

1. Житловий фонд міста:

- а) загальна і житлова площа;
- б) кількість житлових квартир, динаміка за роками;
- в) показники загальної та житлової площі на 1 жителя, динаміка;
- г) розподіл житлового фонду за формами власності, динаміка.

2. Загальна площа житлового фонду зношеного (понад 70 %) та аварійного.

3. Загальні відомості про кадастрову оцінку нерухомості міста:
- а) приблизна вартість житла (грн/кв. м) у різних районах і житлових масивах міста.

IV. Рівень благоустрою міста.

1. Благоустрій та озеленення: загальна площа і протяжність вулиць усіх класів; загальна площа зелених насаджень у межах міста.

2. Водопровід, каналізація, санітарне очищення міста:

- а) протяжність водопроводу, його потужність, обсяги водоспоживання;
- б) наявність і протяжність каналізаційних систем усіх типів, потужність очисних споруд, річні обсяги скидання стічних вод;
- в) санітарне очищення міста: парк сміттєвозів і поливних машин, річні обсяги вивезення сміття тощо.

3. Газифікація та теплофікація: протяжність газових і теплових мереж, обсяги споживання газу і централізованого тепла, динаміка тощо.

V. Населення міста та його розселення.

1. Загальна кількість населення міста та його динаміка (за 10–15 років).

2. Природний та механічний рух населення, динаміка (за 10–15 років) (в абсолютних і відносних показниках):

- а) народжуваність;
- б) смертність;
- в) природний приріст;
- г) еміграція;
- д) імміграція;
- е) сальдо міграції.

3. Статевікова структура населення:

- а) кількість населення за основними віковими групами – допрацездатного, працездатного, післяпрацездатного віку;
- б) співвідношення чоловіків і жінок у різних вікових групах.

4. Трудові ресурси та їхнє використання:

- а) наявні трудові ресурси;
- б) зайнятість за основними видами діяльності;

- в) рівень безробіття (у динаміці 10–15 років);
- 5. Розселення:
 - а) кількість населення адміністративних районів, житлових масивів, мікрорайонів;
 - б) густота населення адміністративних районів, житлових масивів, мікрорайонів.

VI. *Господарський комплекс міста.*

1. Соціально-економічні функції та галузі народногосподарської спеціалізації міста в господарському комплексі країни та регіону.
2. Основні показники економічного розвитку міста в динаміці:
 - а) кількість промислових підприємств та обслуговуючих закладів;
 - б) вартість промислово-виробничих фондів;
 - в) обсяги капітальних вкладів (інвестицій);
 - г) обсяги промислового виробництва за галузями;
 - д) обсяги виробництва предметів споживання;
 - е) середньорічна кількість робітників і службовців у різних сферах.
3. Функціональна структура господарства, проблеми її вдосконалення і модернізації:
 - а) співвідношення секторів господарства – державного, корпоративного, середнього і малого бізнесу – за кількістю підприємств, зайнятим населенням, обсягами товарів чи послуг;
 - б) розподіл основних видів економічної діяльності та галузей за:
 - обсягами виробництва;
 - вартістю ОВФ;
 - зайнятим населенням.
 - в) головні зрушення і тенденції розвитку структури господарства міста протягом останніх 10–20 років за співвідношеннями: матеріальне виробництво до сфери послуг; виробництво засобів виробництва до виробництва засобів споживання; частка галузей НТП у складі промисловості та окремих галузей тощо.
4. Напрями та пріоритети структурної та технологічної перебудови господарства міста.

5. Інноваційна, інвестиційна, зовнішньоекономічна діяльність.

VII. Сфера обслуговування, міська інфраструктура.

1. Загальна характеристика сфери послуг:

а) розподіл підприємств і закладів сфери послуг за формами власності, галузями, видами економічної діяльності;

б) кількісні та якісні характеристики рівня розвитку основних видів обслуговування порівняно із середніми по країні.

2. Міський транспорт і зв'язок:

а) експлуатаційна протяжність трамвайних, тролейбусних, автобусних ліній та маршрутних таксі;

б) парк машин міського транспорту за видами; кількість перевезених пасажирів різними видами транспорту, динаміка за 10–15 років;

в) кількість підприємств зв'язку;

г) кількість телефонних апаратів (телефонів-автоматів, квартирних);

д) підприємства мобільного зв'язку та обсяги послуг мобільного зв'язку;

е) кількість трансляційних теле-, радіоточок.

3. Народна освіта: кількість, ємність, динаміка:

а) дошкільних закладів;

б) загальноосвітніх шкіл;

в) ВНЗ різних (1–4) рівнів акредитації.

4. Медичне обслуговування: кількість, динаміка:

а) лікарів;

б) лікарняних ліжок;

в) амбулаторно-поліклінічних закладів;

г) відділень і станцій швидкої та невідкладної допомоги.

5. Соціальне забезпечення: кількість і динаміка:

а) пенсіонерів на обліку в органах соціального забезпечення;

б) кількість будинків-інтернатів для старих та інвалідів, а також для дітей-інвалідів.

6. Культура, духовна діяльність міста:

а) кількість закладів культури різних видів – бібліотек, клубів, музеїв, кінотеатрів, концертних залів, театрів,

галерей – їхня місткість і відвідуваність, обсяг книжкових і музейних фондів;

б) конфесійний склад населення, релігійні структури;

в) політичні партії та громадські рухи й організації;

г) ЗМІ.

7. Торгівля: кількісні показники і динаміка:

а) торговельних підприємств різних форм власності;

б) підприємств громадського харчування.

8. Фізична культура і спорт:

а) види спортивних споруд, їхня кількість, пропускна здатність і місткість;

б) спортивні клуби і школи.

9. Рекреація і туризм: структура місцевих рекреаційних ресурсів за місткістю та кількістю рекреантів:

а) курортно-рекреаційне господарство – кількісні та якісні характеристики курортно-рекреаційних закладів різних видів;

б) туризм – кількість туристів з різних видів туризму, готельне господарство (готелі, туристичні комплекси і бази, тощо), їхня пропускна спроможність і рівень обслуговування;

в) масовий неорганізований відпочинок населення в сезон – кількість рекреантів та основні ділянки неорганізованої рекреації, ринок вторинного (орендного) житла.

VIII. Екологічна ситуація. Природоохоронна діяльність.

1. Екологічна ситуація в місті:

а) кількісні та якісні характеристики забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів;

б) основні види забруднень;

в) загальна тенденція зміни рівнів забруднення міського середовища.

2. Характеристика основних забруднювачів:

а) головні джерела забруднень міського середовища, "гарячі точки", що потребують особливої уваги;

б) обсяги і характер викидів забруднень в атмосферне повітря та скидів стічних вод у водойми;

в) наявність очисних систем і споруд, ступінь очищення викидів і скидів;

- г) загальна тенденція зміни обсягів викидів і скидів;
 - д) система платежів на охорону довкілля і штрафів за порушення встановлених норм і правил.
3. Природоохоронні заходи:
- а) система моніторингу стану навколишнього природного середовища;
 - б) наявні інженерно-технічні споруди і системи для охорони природи і запобігання розвитку несприятливих природних процесів (зсуви, абразія берегів, просадки, суфозія, карст, підтоплення тощо);
 - в) заходи, що обмежують господарську діяльність згідно з установленими природоохоронними нормами.

IX. *Аналіз приміської зони.*

1. Орієнтовні розміри приміських зон великих міст оцінюють за радіусами:
- а) для міст-мільйонерів – 35–40 км.
 - б) для великих міст (250–1000 тис. жителів) – 20–25 км.
2. При аналізі приміської зони розглядають:
- а) наявний проект приміської зони міста (у складі Генплану чи як окрема розробка);
 - б) адміністративно-територіальний склад приміської зони, її соціально-економічні функції;
 - в) планувальна і функціональна організація території приміської зони.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке урбанізована система та які її головні властивості?
2. Розкрийте принципи конструювання урбанізованих систем.
3. Які ознаки міста дозволяють розглядати його як систему?
4. З яких підсистем складається система міста? Які функції вони виконують і як взаємодіють між собою?
5. Охарактеризуйте структуру та зміст соціально-економічного паспорта міста.
6. Дайте деталізовану характеристику основних розділів соціально-економічного паспорта міста.

4.2. Системна концепція вивчення міст і провідні теоретичні моделі дослідження міських мереж

Системна концепція дослідження міст Б. Беррі. Модель "Ізольована держава" Й. фон Тюнена. Транспортна ієрархічна модель Й. Коля. Модель центральних місць В. Кристаллера. Економічний ландшафт А. Льюїса. Секторальна структура міських систем У. Ізарда. Правило Ципфа "ранг-розмір". Закон К. Кларка. Гравітаційні моделі розвитку міст. Динамічні моделі розвитку міст.

Розглядаючи міста як складові компоненти систем вищого рангу, значна кількість дослідників спрямовувала свої зусилля на створення наукових концепцій та розробку математичних моделей для адекватного опису просторової організації розселення. Деякі провідні теоретичні підходи до вивчення міських систем у загальній організації територіальної соціально-економічної системи розселення варті детальної уваги з позицій геоурбаністики, а саме: системна концепція; просторова концепція; каркасна концепція дослідження міст.

Ці концепції започаткували окремі напрями досліджень міських систем. Щодо кожної окремої теоретичної концепції доцільно з'ясувати базові ідеї, які були закладені в основу розробки моделей урбанізованих систем, у межах кожного окремого зазначеного підходу.

Системна концепція дослідження міст.

Автор: Брайан Беррі, Техаський університет, Даллас, США (Brian J. L. Berry, "Cities as systems within systems of cities", 1964).

Суть концепції: міста розглядаються як системи в системах міст.

"Міста можуть розглядатися як системи – утворення, що містять взаємодіючі, взаємозалежні частини. Вони є структурованими, функціональними та динамічними, можуть бути вивчені на різних рівнях і розділені на різні підсистеми. Безпосередньою складовою середовища будь-якого міста є інші

міста, мережі міст також утворюють системи, яких стосується все сказане раніше. Для систем міст самим безпосереднім середовищем є соціоекономіка, частиною якої вони є" (Б. Беррі).

Значення застосування концепції Б. Беррі:

1. Головна увага зосереджується на зв'язках:
 - а) внутрішніх, що формують цілісність міських систем;
 - б) зовнішніх, що визначають тренди розвитку міських утворень.
2. Інтеграція в геоурбаністику теорії центральних місць (В. Кристаллер, 1933) та інших теорій щодо ієрархічної організації міських систем.
3. Установлення ієрархічної структури систем розселення (міських систем) на різних рівнях:
 - а) глобальний рівень – світові міста;
 - б) національний рівень – мегалополіси;
 - в) регіональний рівень – агломерації;
 - г) локальний рівень – міста.
4. Емпіричне застосування математичних моделей функціонування і розвитку міст і систем розселення:
 - а) правило Ципфа: визначення ідеальної моделі розподілу міст за величиною, з якою порівнюється реальний стан;
 - б) модель Кларка: зона впливу міста пропорційна його масі й обернено пропорційна віддалі.
5. Визначення внутрішньої структури міста та трендів (динаміки) її розвитку – застосування динамічних моделей розвитку міст.

Отже, концепція Б. Беррі передбачає застосування фундаментальних теорій і моделей розвитку міських систем, які з певними адаптаціями до сучасних умов є актуальними для дослідження урбанізованих структур і сьогодні.

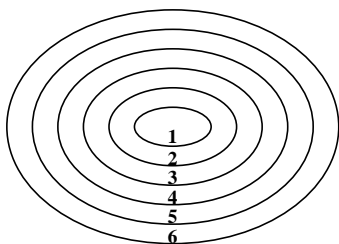
Ієрархічна організація урбанізованих систем. Прагнення виявити й описати ієрархію населених пунктів можливо більш строгими логічними чи математичними методами виникло ще в ХІХ ст. Питання стояло щодо того, чи існує якийсь певний порядок у розподілі населених пунктів по території й якщо так, то який він цей порядок.

Саме виникнення міст пов'язано з початковою неоднорідністю природного і соціального простору, з наявністю місць, які забезпечують різноманітні переваги розміщення. Сюди належить близькість до джерел сировини, до ринків, транспортних вузлів, де збираються і сортуються продукти, що надходять з великих зон сільськогосподарського виробництва, до перевалочних центрів міжнародної торгівлі (портових міст) тощо. Саме виникнення міста породжує серію кумулятивних ефектів, що підсилюють привабливість подібного місця. Для спрощення процесу вивчення міських систем вплив різноманітних факторів середовища на їхнє функціонування не враховується, застосовуються моделі ідеального розміщення міст. Порівняння реально існуючого розміщення населених пунктів з модельним дозволяє зробити висновки про найважливіші закономірності соціально-економічного розвитку території, що підкоряються об'єктивним економічним і просторовим законам. *Ідеальні моделі розміщення міст* – це моделі, націлені на пошук оптимального розміщення географічних об'єктів в однорідному просторі: на безкрайній рівнині, з однаковою щільністю і купівельною спроможністю населення, з однаковим для всіх транспортним сполученням, тобто на ідеальній території, де вплив географічних чинників рельєфу, клімату, соціально-економічних умов еліміновано. За допомогою ідеальних моделей вивчаються міські системи в загальній організації територіальних соціально-економічних систем розселення, їхнє застосування допомагає дослідникам зосереджуватися на конкретних необхідних характеристиках, нівелюючи вплив численних факторів реального світу, що завжди вносять елемент похибки в дослідження.

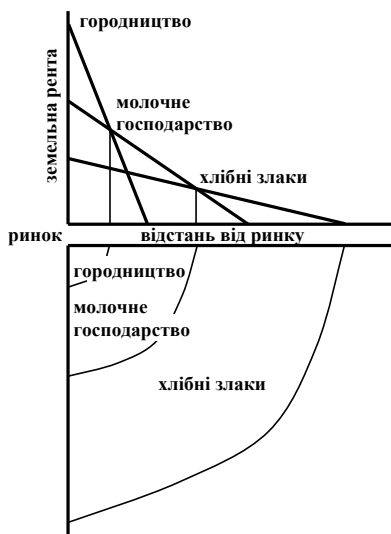
В історії просторової економіки першою спробою серйозного теоретичного аналізу просторової конкуренції, зумовленої боротьбою за доступність центру, є *модель фон Тюнена*.

Йоганн фон Тюнен у своїй праці "Ізольована держава стосовно сільського господарства та національної економіки" (1826) припускав наявність економічно ізольованої від решти світу держави, у межах якої є центральне місто, яке є єдиним

ринком збуту сільськогосподарської продукції та джерелом забезпечення промисловими товарами. За Тюненом, оптимальна схема розміщення сільськогосподарського виробництва – це система концентричних кіл різного діаметра навколо цього центрального міста, що розділяють зони розміщення різних видів сільськогосподарської діяльності. Таким чином, він представив єдиний ринок для сільськогосподарських продуктів і заявив, що визначальним фактором виробництва продукції в кожній конкретній зоні, ціни на різні види сільськогосподарської продукції й ренти, отриманої в кожному конкретному місці цієї зони, буде відстань. Базована на цій змінній модель підказала зональну модель землекористування (рис. 4.2). Через варіювання вартостей перевезення різних сільськогосподарських продуктів, більш громіздкі та/чи швидкопсувні товари виробляються найближче до ринку, де земельна рента в результаті найвища, викликаючи градієнт послаблення з відстанню. Й. фон Тюнен створив свою модель для умов "одинокого міста на безкрайній рівнині" – першу ідеальну модель розміщення міст.

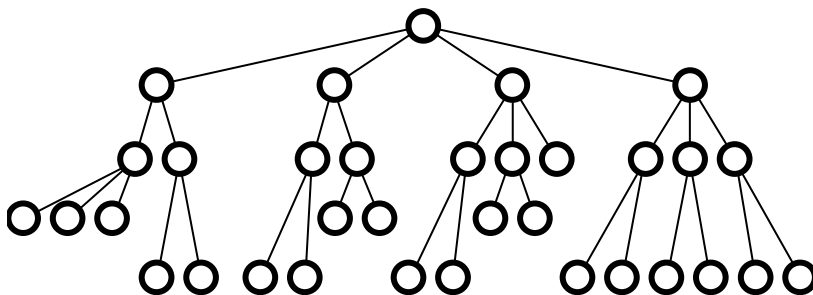
1. Молочна продукція, овочівництво.
2. Лісове господарство.
- 3, 4, 5. Зернові культури, впорядковані за зниженням інтенсивності обробки ґрунту.
6. Екстенсивне пасовищне тваринництво

**Рис. 4.2. Зональна модель землекористування
Й. фон Тюнена, 1826**

Пізніше, у 60-х рр. XX ст. ідеї Й. фон Тюнена щодо зональної моделі землекористування, змін ренти і щільності населення залежно від відстані від центру були використані при розробках моделей урбанізованих систем американськими економістами Коліном Кларком (1951) та Уільямом Алонзо (1964).

Одним із перших спробував описати ієрархію населених місць *Йоганн Коля* (1850). Він запропонував схему розгалужених транспортних систем з деревоподібною структурою, що сходяться до головного центру, кожна з яких займає свій сектор простору навколо цього центру. У місцях прилягання "гілок" до "стовбурів дерев" і на їхніх подальших розгалуженнях Й. Коля припускав закономірним розміщення населених місць (рис. 4.3). В основі моделі Коля лежить реальна ієрархічна система транспортних магістралей деякої країни, що включає дороги загальнонаціонального значення, які зв'язують найважливіші регіональні центри зі столицею; дороги обласного значення, що зв'язують ці центри із середніми містами відповідного регіону; дороги районного значення, що зв'язують середні міста з малими тощо. Учений розглядає міста насамперед як транспортні вузли системи доріг. Відповідно, ієрархія цих доріг визначає ієрархію міст.

**Рис. 4.3. Модель системи розселення
Й. Коля, 1850**

Німецький вчений *Вальтер Кристаллер* 1933 р. опублікував результати своєї докторської дисертації "Центральні місця в Південній Німеччині", присвяченої вивченню міської системи Південної Німеччини.

Модель центральних місць Кристаллера – це теорія оптимального розміщення міст, згідно з якою ідеальне розміщення міст може існувати тільки на нескінченно однорідній рівнині (ізотропній поверхні).

Центральне місце в теорії Вальтера Кристаллера – це місто, центр для всіх інших населених пунктів даного району, що забезпечує їх центральними товарами і центральними послугами. Центральне місце обслуговує прилеглі райони.

За В. Кристаллером, група тотожних центральних місць має шестикутні прилеглі райони, а самі центральні місця утворюють правильну шестикутну решітку (шестикутник).

Основний постулат теорії центральних місць полягає в тому, що розміщення економічної діяльності головним чином визначається умовами попиту і пропозиції. Однак реальний географічний простір украй неоднорідний, і такі фактори, як рельєф, населення, транспорт відіграють найважливішу роль. Щоб перевірити вплив тільки попиту і пропозиції, необхідно спростити інші фактори і зробити припущення "за інших рівних умов", тобто застосувати ідеальну модель розміщення населених пунктів. Для теорії центральних місць це спрощення полягає в тому, що район розглядається як однорідна рівнина з однаково родючими ґрунтами, однорідно розподіленим населенням, для якого характерні однакові потреби і надання переваг. Передбачається також транспортна доступність у всіх напрямках. Таким чином, теорія центральних місць Кристаллера заснована на застосуванні ідеалізованої території, так званої ізотропної поверхні. На такій території витрати з постачання поселень будуть залежати тільки від відстані між місцем виробництва товару і цими поселеннями. Зі збільшенням витрат попит на більшість товарів зменшується, і тому очевидно, що зі зростанням відстані попит на будь-який товар у будь-якому

районі буде зменшуватися до тих пір, поки не буде досягнута точка, де на відповідні товари і послуги не знайдеться жоден споживач. А оскільки населення, у свою чергу, розміщено рівномірно і транспортні витрати пропорційні відстані, то зона збуту будь-якого товару матиме форму круга і місце виробництва цього товару розташується в центрі зони збуту, тобто стане "центральною місцем", а всі поселення, які забезпечуються з цього центру, будуть "залежними" місцями. У підсумку, за наявності безлічі міст, уся територія виявиться розділеною на сфери впливу. Реальний розмір зони збуту товару повністю визначається ціною товару в центральному місці й відстанню, на якому транспортні витрати ще допустимі порівняно з ціною такого ж товару з іншого центрального місця.

Весь район, що досліджується, можна було б розділити на ряд зон круглої форми, але тут виникає певна складність: якщо кола торкаються один одного, то виникають необслуговувані території, якщо ж кола навпаки заповнюють усю територію, то вони повинні перетинатися і накладатися, унаслідок чого виникають зони перекриття. Тому найбільш ефективною формою районів збуту є форма правильного шестикутника (рис. 4.4, а). Райони у формі шестикутника рівномірно заповнюють усю територію (рис. 4.4, б).

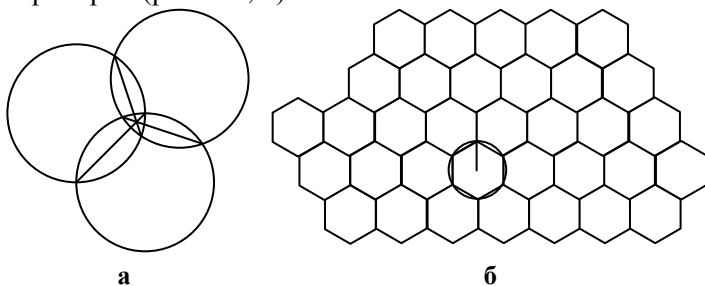

Рис. 4.4. Модель центральних місць В. Кристаллера, 1933:

а – накладання зон впливу кількох міст, підсумкова межа зон впливу;
б – розподіл території на шестикутні зони впливу міст-центрів

В. Кристаллер довів, що центральні місця утворюють ієрархію: існує велика кількість міст з ринком, кожна група

таких міст зосереджена на більшому адміністративному центрі, який також є містом зі своїм ринком і т. д. До умов Південної Німеччини вчений виділив сім рівнів ієрархії міст (центр землі, округу, району, громади, місто в межах громади, поселення чи село з адміністративними службами, торговельний центр). Мінімум послуг мають надаватися найнижчим центральним пунктом цієї ієрархії, якого будь-який мешканець найближчої околиці може досягти пішки за одну годину (тобто радіус цієї території – трохи більше 3 км). З підняттям ієрархічною драбиною вгору набір послуг збільшується.

Незважаючи на те, що не функції обслуговування, а виробничі функції визначають розміщення міських поселень, а також на те, що в реальному житті вплив різноманітних факторів (відмінності в рельєфі, розміщенні ресурсів, транспортні умови, тощо) змінює умови ізотропного простору, для якого здійснювалося дослідження В. Кристаллера, ідея кристаллеровської решітки щодо закономірної, ієрархічно побудованої структури мереж обслуговування і розселення справила глибокий вплив на аналіз і зокрема проектування просторової організації розселення та обслуговування.

Німецький вчений *Август Льош* (1940) у своїй праці "Просторова організація господарства" надав більше гнучкості й достовірності ідеї В. Кристаллера, збільшивши набір розглянутих видів обслуговування і припустивши, що кожен з них може мати власну гексагональну систему, що накладається на інші. Уся ця структура, більш складна і диференційована, ніж у Кристаллера, з різною кількістю населених пунктів, була названа Льошем економічним ландшафтом. *Модель "Економічний ландшафт" А. Льоша* – удосконалена модель оптимального розміщення міст В. Кристаллера, в якій використовуються додаткові фактори, що наближають модель до реального світу. Економічний ландшафт Льоша неоднорідний за своєю природою. Він передбачає формування секторів багатих і бідних міст. Зростання ціни на продукцію і зниження попиту зі збільшенням відстані від центру

створює конуси попиту¹³ і визначає межі ринків збуту продукції (рис. 4.5). Орієнтація робиться на виробничу сферу, а не на сферу послуг (Льош пропонує виробничий каркас території). Головним додатковим фактором є загальне для всіх населених пунктів даної території центральне місце – один найважливіший економічний центр країни.

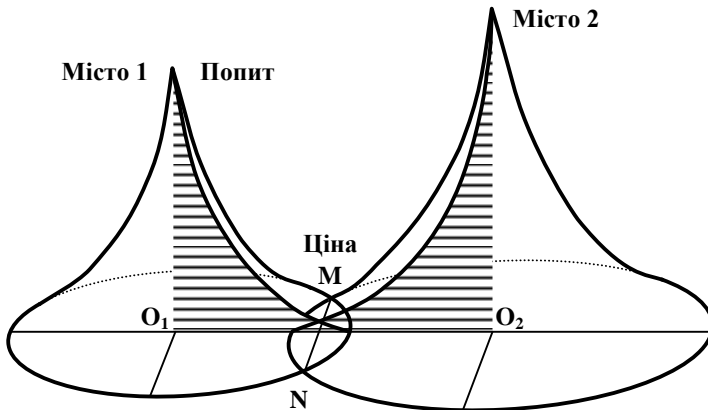

Рис. 4.5. Конуси попиту і межі ринкових зон (NM) А. Льоша, 1940

А. Льош був першим ученим, який запропонував теорію розміщення виробництва в умовах ринкової економіки, де головна роль відводилася не зниженню витрат (сировинних і транспортних), а максимізації прибутку. Визначальним фактором економічного ландшафту Льоша є зони збуту підприємств різного рівня, що утворюють мережу економічних районів з вузлами в містах. Модель Льоша є моделлю ринкової рівноваги, фактично це модель територіальної "самоорганізації" суспільства і його економічного життя.

Американський географ і один із засновників школи просторового аналізу *Уолтер Ізард* (в іншій транскрипції – Айзард)

¹³ Конус попиту – радіус зони збуту центральних товарів, нижня межа якого визначається граничним розміром ринку, а верхня – відстанню, поза якою центральне місце вже не здатне збувати свій товар (кількість товару, який збувається, скорочується зі зростанням відстані, оскільки збільшуються транспортні витрати).

(1956) модифікував схему В. Кристаллера і А. Льоша, виходячи із впливу міських агломерацій. Він аргументував, що правильна решітка Кристаллера і Льоша в реальному житті, як правило, не зустрічається. За Ізардом, через високу щільність населення в центральному ядрі площа ринків збуту в центрі зазвичай менша, ніж на периферії. Учений запропонував схему, яка, зберігаючи положення системи Льоша, включає одночасно концепцію більш щільного розміщення центрів поблизу спільної вузлової точки. Шестикутник утрачає своє значення просторової форми коли починають діяти нездоланні сили агломерації. З віддаленням від головного центрального місця система рівномірного розподілу міст у просторі, згідно з Ізардом, перетворюється на *секторальну структуру*.

Поряд із так званими "горизонтальними" схемами розкрити ієрархію населених пунктів намагалися за допомогою "вертикальних" схем, аналізуючи співвідношення між рангом і розміром міст.

1913 р. німецький вчений *Фелікс Ауербах*, аналізуючи фактичні дані щодо співвідношення кількості міст різних розмірів, виявив закономірність, згідно з якою людність міста і його порядковий номер перебувають у такій залежності: кількість населення будь-якого міста дорівнює кількості мешканців найбільшого міста, поділеного на порядковий номер (ранг) цього міста. Закон Ауербаха не отримав широкої популярності, однак згодом, 1949 р., подібна закономірність була знову з'ясована соціологом *Джоржем Ципфом* (в іншій транскрипції – Зипфом), за іменем якого вона нині визначається як *правило Ципфа, або правило "ранг-розмір"*.

За правилом (законом) Ципфа, в ідеальному випадку населення будь-якого міста прагне бути рівним кількості населення найбільшого міста, поділеного на порядковий номер (ранг за кількістю) даного міста в ранжованому ряді.

Кількість населення будь-якого міста залежить від його рангу, тобто місця в ряді міст країни, економічного району, адміністративної одиниці.

Правило Ципфа виражається формулою:

$$N_r = N_1 / R,$$

де N_r – населення даного міста рангу R , N_1 – населення найбільшого міста в країні (регіоні), R – ранг даного міста, тобто порядковий номер міста в послідовності міст деякої країни, регіону або світу, вишикуваних у порядку зменшення розміру.

Таким чином, в ідеальній ситуації, якщо кількість населення самого великого міста (міста рангу 1) гіпотетичної країни становить 1 млн осіб, то розрахункова кількість 2-го міста – 500 тис. чол., 3-го – 333 тис. чол., 4-го – 250 тис. чол., 5-го – 200 тис. чол. і т. д. (рис. 4.6). Правило застосовується при ранжуванні міст, кількість населення яких перевищує 1 тис. осіб.

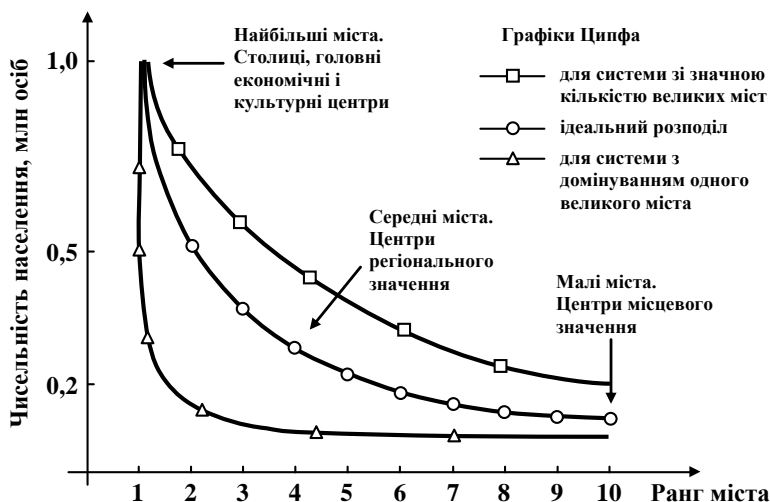

Рис. 4.6. Графік розподілу міст за правилом Ципфа

Правило Ципфа було виведено емпірично і нерідко відповідає, наприклад, не сукупності всіх міст системи розселення, а лише її частини. Відхилення розподілу міст від правила "ранг-розмір" пов'язані з історичними чинниками та особливостями розвитку економіки, природними умовами, порушеннями природного шляху формування державного простору країн і регіонів тощо. Для прикладу можна порівняти графіки розподілу міст за кількістю населення, побудовані за

реальними даними та за правилом "ранг-розмір" для ФРН та України (рис. 4.7).

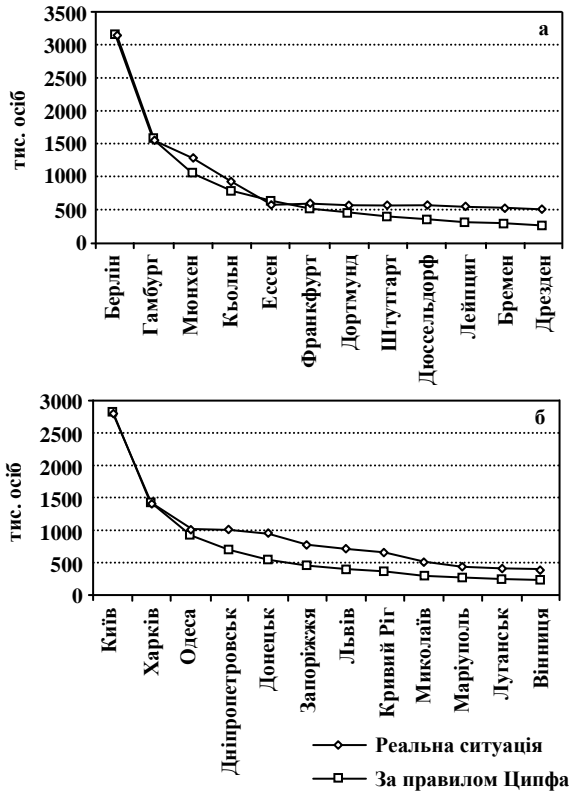

Рис. 4.7. Розподіл міст за реальною кількістю населення та за правилом Ципфа:
а – ФРН; б – Україна

Для врахування місцевих особливостей з метою мінімізації похибок з деяким часом до правила "ранг-розмір" був введений певний коефіцієнт b , що залежить від конкретних місцевих умов системи розселення: $N_r = N_1 / R^b$.

Варто ще раз підкреслити, що правило Ципфа було висунуто для ідеальних міських систем, тобто тих, які розташовані в

однорідному географічному просторі – на нескінченній рівнині, з однаковою щільністю населення, однаковим для всіх транспортним сполученням. У реальності ж жодна міська система у світі не відповідає правилу, але якщо вона близька до математично прорахованої гіпотетичної моделі, то вважається більш сформованою і збалансованою.

Іншою важливою властивістю урбанізованих систем, поруч з ієрархічною організацією, є їхня *просторова нерівномірність*. Вона полягає в наростанні просторової неоднорідності й посиленні концентрації під впливом центроспрямованих процесів зосередження видів діяльності. Західними науковцями запропоновано численні моделі, що виявляють кількісні показники просторової нерівномірності розподілу населення, ціни на землю тощо. Однією з найвідоміших є *модель Кларка*, яка є емпіричним підтвердженням ідей Й. фон Тюнена.

Модель Кларка описує просторову нерівномірність у розподілі густоти населення в місті. При вивченні густоти населення основна увага приділяється фактору відстані до центру міста. *Закон Кларка*, відображений у його праці "Густота міського населення" (1951), є виразом емпірично встановленої залежності внутрішньоміського розселення від віддаленості району відносно центру. Приймаючи як основну, найбільш універсальну характеристику внутрішньоміського розселення густоту населення, Кларк показав, що ця величина – густота населення D за межами центрального ділового району (ЦДР) зменшується експоненціально зі збільшенням відстані від центру міста. Як підсумок була отримана формула:

$$D = a \cdot e^{-br} = a \cdot \exp(-br),$$

де D – густота, r – відстань від центру міста, a – густота в центральних кварталах міста, b – деякий коефіцієнт ($b > 0$), специфічний для кожного окремого міста (рис. 4.8).

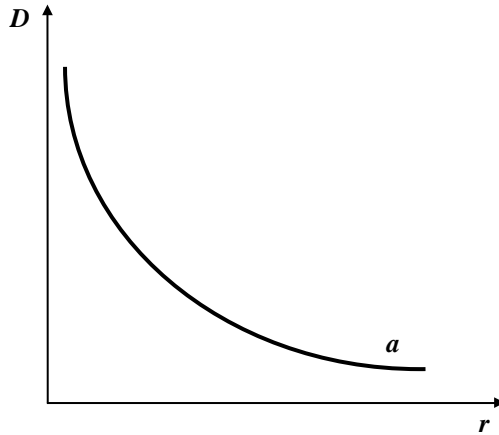

Рис. 4.8. Графік залежності між густотою населення і відстанню від центру міста за законом Кларка, 1951

У географічній літературі оцінці цієї моделі приділено значну увагу. Однак варто відмітити, що неоднорідність умов у місті, особливо транспортних, призводить до відхилень розподілу густоти населення від цієї моделі. Якщо ж мірилом відстані використовувати не геометричну відстань до центру, а час, за який можна досягти центру, то це буде, напевно, краще відповідати розподілу густоти населення в місті й урахувувати зосередження розселення поблизу радіальних магістралей.

Закономірності *просторової взаємодії* лежать в основі зв'язків між містами (переміщення людей, вантажів, інформації, дифузія нововведень тощо). На їхній основі виникла ідея скористатися фундаментальним законом всесвітнього тяжіння, згідно з яким два тіла притягуються одне до одного із силою, прямо пропорційною добутку їхніх мас і обернено пропорційною квадрату відстані між ними. У розрахованих на основі цього закону *гравітаційних моделях розвитку міст* (Рейлі, 1929; Конверс, 1939) як маса береться кількість населення, або вагомий для кількох міст економічний показник. Гравітаційні моделі вперше були запропоновані на

основі досліджень торговельної привабливості міст США. Численні емпіричні дослідження виявили нереалістичність претензій стандартної "гравітаційної" моделі просторової економіки на повну аналогію з класичним законом гравітації. Однак ця проблема легко знімається, якщо ми готові фіксувати лише факт наростання доступності в міру скорочення відстані між містами. За П. Хаггетом ("Просторовий аналіз в економічній географії", 1968), завдяки швидкісним засобам транспорту (літаки, швидкісні поїзди тощо) надвеликі міста нібито зближаються між собою, тоді як розміщені недалеко малі міста не мають такої ж доступності, – відбувається "імплізія міст" на основі властивості відносного *стискання простору* між великими містами.

Динамічні моделі розвитку міст. Застосовується ефект мультиплікатора, тобто вплив деяких процесів, що лежать в основі розвитку міста (напр., промислового виробництва), на взаємозв'язані з ними процеси (напр., подальше зростання населення, сфери обслуговування тощо). Цей взаємозв'язок можна кількісно виміряти, зробивши певні припущення й обмеження.

Модель "*міський мультиплікатор*" *Лоурі* (1964) відображає взаємозв'язок секторів економіки в системі міського господарства та їхній взаємний вплив на зростання людності міста. Розвиток базових (містоутворювальних) виробництв сприяє розширенню містообслуговуючих виробництв і зростанню зайнятості як у них самих, так і в секторі домашнього господарства. Отже, ця модель виявляє залежність економічної та територіальної структури міста від особливостей розвитку і специфіки базового та обслуговуючого секторів економіки, їхній вплив на зростання людності й площі міста.

Відомою є також динамічна модель *Дж. Форрестера* (1969), яка розглядає місто як складну резистентну систему з множиною прямих та зворотних зв'язків. Динамічні моделі орієнтуються на бажані (цільові, оптимальні) параметри, але для них характерна певна умовність, пов'язана зі складністю

однозначного визначення критеріїв оптимальності й управляючих впливів, необхідних для їхнього досягнення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте суть і значення системної концепції вивчення міст Б. Беррі.
2. Що таке ідеальні моделі розміщення міст? Для чого вони застосовуються?
3. На якій змінній базується зональна модель землекористування Й. фон Тюнена?
4. Охарактеризуйте модель ієрархії населених місць на основі дослідження організації транспортних магістралей.
5. Розкрийте суть моделі центральних місць В. Кристаллера.
6. У чому полягають переваги моделі "економічний ландшафт" А. Льюша? Які модифікації гексагональних систем розселення здійснив У. Ізард?
7. Розкрийте ієрархію населених місць за правилом "ранг-розмір". Проаналізуйте графіки на рис. 4.7. Якщо порівнювати системи розселення ФРН та України, яка з них є умовно більш збалансованою і чому? Обґрунтуйте свою думку.
8. Яку залежність описує закон Кларка?
9. Що таке гравітаційні моделі розвитку міст?
10. Які ви знаєте динамічні моделі розвитку міських систем?

4.3. Просторовий аспект дослідження міст. Морфологія міста

Просторова концепція дослідження міст Д. Херберта. Взаємовідношення "центр – периферія". Моделі територіальної структури міст Е. Барджесса, Х. Хойта, Ч. Харріса, Е. Ульмана. Територіальна структура великих міських утворень/столичних регіонів.

В основу вивчення просторової організації урбанізованих систем закладена *просторова концепція дослідження міст Д. Херберта*.

Автори: Девід Херберт, декан, Колін Томас, доцент. Географічний факультет Уельського університету, Великобританія (David T. Herbert, Colin J. Thomas, "Cities in Space: City as Place", 1990, the Third Edition – 1997").

Суть концепції: Місто досліджується як місце в неоднорідному географічному просторі, визначається вплив різноманітних факторів на його розвиток.

Праця авторів у першій своїй редакції була опублікована під назвою "Геоурбаністика – перший підхід" ("*Urban Geography – A First Approach*"), вона презентує особливості дослідження міських утворень географією і пропонує баланс між дослідженнями міських систем у просторі за класичними традиціями географічного аналізу з одного боку, і дослідженнями конкретних міст з їхньою мікрогеографією, компонентами, населенням, динамікою розвитку тощо, з іншого. Ці два підходи не суперечать один одному, оскільки місто є частиною суспільства і процеси глобалізації та будь-які інші впливи, що виникають, стосуються як систем розселення, так і окремих конкретних міст. Автори демонструють активне залучення географічних підходів до загальної міждисциплінарної сфери досліджень урбаністичних систем.

Значення застосування концепції Д. Херберта:

1) дає змогу аналізувати територіальні й позатериторіальні параметри (характеристики) міст:

- а) людність;
- б) економічну базу;
- в) невиробничі функції:
 - адміністративні;
 - культурні;
 - столичні тощо;

2) акцентує увагу на територіальні характеристики міст:

- а) характер забудови;
- б) ринки нерухомості й ринки праці, фінансові ринки;
- в) просторову поведінку населення:
 - прикладання праці;

- купівля;
- відпочинок;

г) функціональне зонування території;

3) дає змогу інтегрувати в географію міст моделі морфології міських утворень.

На просторову організацію розміщення населення впливають різні фактори, у тому числі економічні. Неоднорідність економічного простору в будь-якому конкретному місті виявляє наявність привілейованих полюсів, значення яких обумовлюється перш за все економікою. Саме виникнення подібного полюсу породжує деякі сили економічного тяжіння. Населення, компанії, фірми прагнуть розміщуватися в максимальній близькості до вихідної точки поляризації – центру, або як її називають у західній літературі – центрального ділового району (ЦДР). Тут важливо ще раз підкреслити значення понять "відстань", "доступність", "рента", які закладають економічне підґрунтя взаємовідношення "центр – периферія". Фірми або групи населення, які не змогли посісти місце в центральній зоні міста, продовжують боротьбу за отримання ділянок в його серединній зоні. При цьому різниця у функціональній орієнтації учасників конкуренції визначає їхнє вподобання щодо близькості до тих чи інших об'єктів центральної зони. Однак емпіричні дослідження виявляють загальну закономірність тяжіння до центральної зони більшості учасників цієї конкурентної боротьби. Таким чином, *доступність центру* виступає як головний фактор формування економічної структури спочатку всередині всього центрального ділового району (ЦДР), далі в серединній зоні й потім у периферійній частині міста. При цьому саме поняття ЦДР на ранній стадії існування міста може бути застосовано лише до дуже обмеженого простору, у подальшому, в міру розвитку, ця територія розширюється, аналогічні міркування можна застосувати й до поняття серединної зони. Отже, важливо зафіксувати принцип доступності (у першу чергу центральної зони), що визначає вартісну ієрархію ділянок міської й приміської території.

Загальний зміст поняття "доступність" полягає в повній або частковій відсутності "бар'єру", створюваного просторовою

віддаленістю (*відстанню*). Відстань виявляє себе як особливий фактор, що ускладнює контакти (обмін чи безпосередню взаємодію всередині певної соціальної структури), перешкоджаючи переміщенню людей, товарів, послуг, інформації. У кінцевому рахунку відстань породжує транзакційні витрати особливого роду. В умовах ринкового механізму ми можемо констатувати зв'язок між розміщенням різних видів економічної активності (виробничої та житлової) і ціною землі. *Рента* місцеположення обумовлена підвищеним попитом на певні ділянки і, у свою чергу, організовує розміщення видів діяльності на території, тим самим структуруючи її. Ми можемо виявити внутрішню економіко-просторову підставу ренти, яка є цілком незалежною від аспекту родючості ґрунту. Це один з основних результатів аналізу, проведеного Й. фон Тюненом. *Рента виникає як наслідок попиту на доступність*. Таким чином, вона безпосередньо пов'язана з дією фактора *відстані* (з витратами на переміщення). В умовах досконалої конкуренції на земельному ринку просторово розподілена ціна землі забезпечує оптимальний розподіл території міста (обмеженого ресурсу) між альтернативними користувачами.

Це взаємовідношення "центр – периферія" в економічному просторовому аналізі носить універсальний характер. Вона може бути застосована не тільки на мікрорівні при розгляді внутрішньої структури простору міста (де в ролі периферії виступає приміська зона) і виділенні певних функціональних зон міста. Ця опозиція може бути успішно застосована і на макрорівні при дослідженні великого міжміського простору, де в ролі центру виступає все місто, а в ролі периферії – вельми значна територія, що прилягає до нього і є залежною від нього (зона впливу міста).

При поглибленому дослідженні територіальної структури американських міст і мозаїки цін на земельні ділянки, для них були запропоновані диференційовані моделі, що відповідають особливостям різних міст: концентрична (Е. Барджесс), секторна (Х. Хойт), багатоядерна (Ч. Харріс, Е. Ульман), які на сьогодні стали класичними прикладами виділення типів міських

районів і організації життєдіяльності населення в міському просторі.

Моделі територіальної структури міст дозволяють пояснити функціональну організацію економічного простору міста на основі ціни на землю – ренти. Розвиток подібних моделей входить до робіт *американської школи, що отримала назву "екологія міста"*.

Концентрична (кільцева) модель. Вивчаючи соціально-економічну ситуацію в Чикаго на початку 20-х рр. XX ст., Е. Барджесс у 1925 р. запропонував модель з п'ятьма концентричними зонами (рис. 4.9, а).

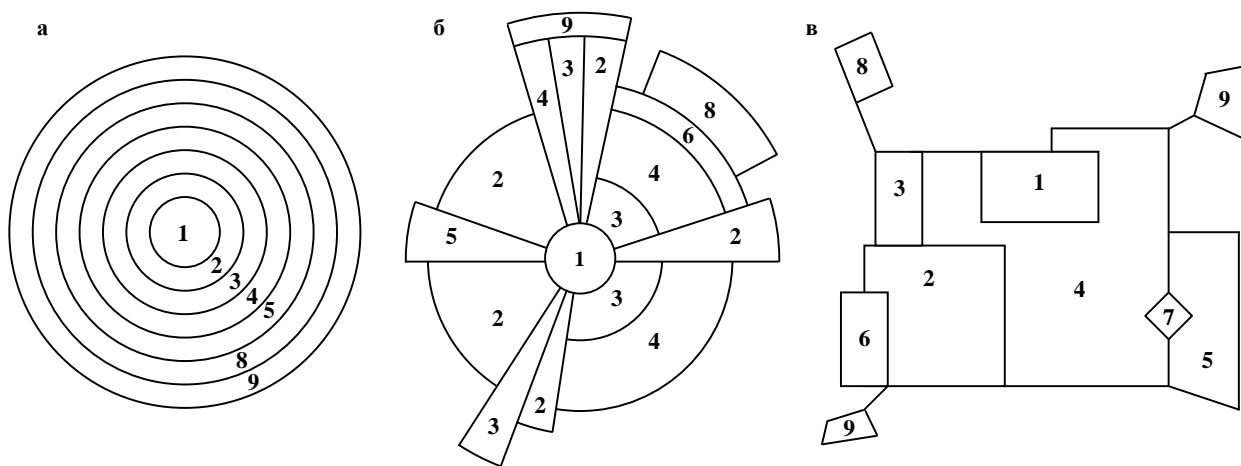

Рис. 4.9. Моделі територіальної структури міст:

а – концентрична модель структури міста Е. Барджесса, 1925; б – секторальна модель структури міста Х. Хойта, 1939; в – багатоядерна модель структури міста Ч. Харріса, Е. Ульмана, 1945;

1. ЦДР. Діловий центр, який об'єднує комерційні та управлінські функції й відіграє роль транспортного вузла.
2. Район оптової торгівлі й легкої промисловості.
3. Зона розміщення традиційних деградуєчих підприємств промисловості та проживання соціально неблагополучних груп населення.
4. Зона більш комфортного житла для середнього класу.
5. Зона комфортного житла для заможного класу.
6. Зона розміщення заводів важкої промисловості й проживання їхніх робітників.
7. Діловий центр другого рівня (зовнішній діловий район).
8. Приміська зона, в якій розташовуються котеджні селища найбільш заможних верств населення.
9. Зона промислового передмістя

Концентрична модель – типова для старих міст з радіально-кільцевою структурою, які мають довгу історію економічного розвитку. На перший погляд, послідовність житлових районів у запропонованій моделі суперечить відносинам "центр – периферія" із закономірностями розподілу цінового градієнта, згідно з яким городяни з достатнім доходом мають прагнути жити ближче до центру, на більш дорогій землі, компенсуючи затрати суттєвою економією на транспортних витратах для поїздки на роботу. Проте насправді заможні люди воліють мати більш сприятливе природне оточення і більшу земельну ділянку, дозволяючи собі додаткові транспортні витрати і не звертаючи особливої уваги на додаткові затрати часу для поїздки до центру. Тобто їхня поведінка менше підпорядкована економічним законам і більшою мірою мотивується психологічними перевагами, які, однак, не перестають залежати від економічних факторів. Натомість ближче до центру розміщується зона традиційних промислових підприємств, до яких прив'язані будинки проживання їхніх працівників, що з часом починають деградувати і перетворюватися на нетрі.

Основний фактор диференціації районів за Барджессом – відстань, соціально-економічні ознаки. Сьогодні подібна модель розміщення лише частково втратила свою значимість. Однак вона безумовно різко спрощує реальну картину простору міста, тому вже в довоєнний період були зроблені спроби розробки альтернативних моделей. Серед них до сьогодні популярною є модель Хойта, розроблена на основі вивчення більше сотні міст США, у кінці 30-х рр.

Секторальна модель (Х. Хойт, 1939). Автору моделі вдалося виявити тенденцію секторального зонування території міста поза ЦДР. Основним чинником, що визначає подібне розташування різних функцій міста, є фактор структури транспортної системи. Близькість до провідних радіальних магістралей дає територіальні переваги розташованим поблизу них ділянкам. При цьому склалася певна функціональна спеціалізація лінійних радіальних зон. Деякі з ділянок зайняті промисловими підприємствами та житловими кварталами, заселеними переважно робітниками цих підприємств. Інші

лінійні зони – це переважно житлові квартали середнього класу з відповідною концентрацією сфери послуг. Модель заснована на тому, що різні типи використання землі в містах "прив'язані" до певних радіальних доріг, що утворюють сектори, відходячи від ЦДР (рис. 4.9, б). Відмінності в доступності ділянок, що розташовані між радіусами, призводять до різниці цін на землю від одного сектора до іншого. Основний фактор диференціації районів за Хойтом – структура транспортної системи, час досягнення ЦДР, рівень доходів.

Багатоядерна модель (Ч. Харріс, Е. Ульман, 1945). Третій поширений тип моделі є поліцентричною схемою розміщення функцій міста, що відповідає просторовій структурі нових американських міст, орієнтованих на домінування автомобіля. Ці моделі відповідають і більш пізнім роботам Харріса і Ульмана, їх називають також багатоядерними моделями міста. У них розглядається місто з кількома провідними фокусами ділової активності. Таким чином, тут відсутня ситуація класичного ЦДР, і ми маємо справу з просторово ускладненим варіантом міського каркаса. Житлові квартали та пов'язані з ними підприємства обслуговування розташовуються навколо кількох ділових центрів (рис. 4.9, в).

Можна виділити декілька основних груп факторів, що визначають конкретну специфіку подібної багатополусної структури міста:

1. Специфічні вимоги деяких видів діяльності, зокрема орієнтація на доступність (напр., можливість негайного отримання стратегічної інформації для управлінських чи бізнес-структур, центр приваблює висококваліфіковані кадри, оскільки надає можливість працевлаштування тощо).

2. Тенденція до угруповання функціонально близьких підприємств (напр., близькість розташування наукових, освітніх закладів та бібліотек; або вокзалів і готелів, складів тощо).

3. Обмеження можливостей спільного розміщення для певних видів діяльності (напр. зони комфортного житла не розміщуються поруч з металургійними заводами тощо).

4. Рентабельність функціонування деяких підприємств навіть при високому рівні орендної плати (напр., бізнес-центри, фешенебельні торговельні центри тощо).

У сучасних мегалополісах проявляються тенденції розміщення, які відповідають усім трьом зазначеним типам моделей. В реальних прикладних дослідженнях необхідно розглядати досить складні просторово-функціональні структури, які враховують також *соціально-культурну специфіку міст*, що складається історично і відображається в архітектурно-планувальній структурі міст (табл. 4.1).

**Таблиця 4.1. Основні типи
архітектурно-планувальної структури сучасних міст**

Типи міст	Особливості архітектурно-планувальної структури
Західноєвропейський	Компактна забудова зі старовинними будівлями в центрі, сучасні мікрорайони на околицях
Східноєвропейський	Історичний центр, типова забудова спальних районів радянського періоду, повсюдні вкраплення хаотичної й непорядкованої забудови хмарочосами новітнього часу
Північноамериканський	Накопичення хмарочосів у ЦДР, котеджна малоповерхова забудова з ґратчастою структурою і прямокутною мережею вулиць навколо, значні площі субурбій
Латиноамериканський	Старе ядро часів колоніального панування, сучасні багатоповерхові квартали, нетрі на околицях
Східноазійський	Дуже щільна, переважно малоповерхова забудова будинками із плоскими дахами і торцевими стінами, що виходять на вулицю в поєднанні із сучасними кварталами хмарочосів
Індійський	Поєднання старих традиційних мікрорайонів з розподілом кварталів за кастовим принципом, європейських кварталів періоду колоніалізму, сучасних кварталів багатоповерхової забудови, периферійна зона нетрів

Арабський (Північна Африка і Близький Схід)	Старе ядро з дуже щільною забудовою східного типу, європейські квартали з багатоповерхівками і хмарочосами, периферійна зона нетрів
Африканський (чорна Африка)	Забудова сільського типу з хатинами і городами, поселення-нетрі

(Складено за Г. С. Камериловою, В. А. Ніколаєвим).

Міста неповторні, чим старше місто, тим сильніший на ньому відбиток неповторності. "Історичне минуле розриває коло монотонності", як писав колись один із французьких урбаністів, збереження історичної своєрідності міст усе більше стає сьогодні усвідомленою роботою спеціалістів, державних діячів, громадськості. Рис неповторності надають місту багато факторів: природні особливості, архітектурні споруди, історичні пам'ятники тощо. Найбільше у своїй сукупності ці фактори виражені в *морфології (мікрогеографії) міста*, його просторовій організації, що найповніше формує "просторовий образ" міста. У сучасній геоурбаністиці зазвичай виділяються декілька ключових елементів, чи зон у територіальній структурі великих міських утворень – "історичне ядро", "центральна зона", "власне місто", "велике місто", "агломерація", "міський регіон" (табл. 4.2). Зокрема, Є. Н. Перцик (1999) на прикладі столичних агломерацій виділяє такі принципово різні зони, як *типові і функціонально закономірні утворення*:

1. *Історичне ядро міста* – дуже невелика за розмірами територія, в якій зосереджені видатні в архітектурно-історичному плані споруди, адміністративний, культурний і діловий центри міської агломерації. Ці центри є в Лондоні, Парижі, Токіо, Москві, Києві та в інших містах. Для історичних центрів європейських столиць характерні:

- а) дуже щільна забудова, що складається протягом багатьох століть;
- б) радіально-кільцеве, чи близьке до нього планування, успадковане від історичного минулого;
- в) поступове витіснення житлової забудови будівлями урядового чи ділового значення;

г) значний розвиток культурних, торговельних закладів, готелів, музеїв тощо;

д) денне населення значно переважає нічне за своєю кількістю (у центрі Нью-Йорка в 5 разів);

е) кількість постійного населення постійно знижується.

У цивілізованих країнах історичне ядро міста охороняється законом з строгим обмеженням забудови і збереженням архітектурно-планувальних особливостей.

Таблиця 4.2. Територіальна структура провідних глобальних центрів світу

Структурні зони	Париж	Лондон	Нью-Йорк	Токіо
1. Історичне ядро	"Священний овал" (20 км ² ; 0,6 млн осіб)	Сіті ("Квадратна миля", 7 тис. осіб)	Манхаттан (60 км ² ; 1,4 млн осіб)	Міські райони Тійода, Тюо, Мінато (42 км ² ; 0,3 млн чел.)
2. Центральна зона	Департамент Париж (105 км ² ; 2,3 млн осіб)	"Внутрішній Лондон" (311 км ² ; 2,9 млн осіб)		7 міських районів "Ку" (97 км ² ; 1,2 млн осіб)
3. Власне місто	Паризька агломерація у вузьких межах (460 км ² ; 6,6 млн осіб)	"Великий Лондон" (1,6 тис. км ² ; 7,4 млн осіб)	Нью-Йорк Сіті (781 км ² ; 8,2 млн осіб)	Власне Токіо (621 км ² ; 8,4 млн осіб)
4. "Велике місто"	Паризька агломерація в широких межах (1,2 тис. км ² ; 9,8 млн осіб)	Агломерація Великого Лондона у вузьких межах (5,4 тис. км ² ; близько 10 млн осіб)	Великий Нью-Йорк, урбанізований ареал (7,3 тис. км ² ; близько 16 млн осіб)	Великий Токіо (префектура Токіо) (2,2 тис. км ² ; 12,6 млн осіб)
5. Агломерація	Паризький район – Іль-де-Франс (12,0 тис. км ² ; 11,6 млн осіб)	Лондонський метрополітенський район (11,4 тис. км ² ; біля 17 млн осіб)	Агломерація Великого Нью- Йорка*, (12,5 тис. км ² ; 18,7 млн осіб)	Агломерація Токіо –Йокогама (13,6 тис. км ² ; 35,2 млн осіб)

* У межах Нью-Йорк – Півн. Нью-Джерсі – Лонг-Айленд.

(Джерело: Є. Н. Перцик, 1999, актуальні дані Н. А. Слуки, 2009)

2. *Центральна зона міста* включає, крім історичного ядра, найближчу до нього інтенсивно забудовану територію, що сформувалася також, як правило, до середини XIX ст. (у дозалізничну епоху) і пізніше була охоплена кільцем залізниць, вокзалів, промислових і складських територій. На сьогодні ця зона досить трансформована, але значною мірою зберігає своє планування, тут багато цінних споруд. Зі зростанням і територіальним розширенням адміністративних, ділових, культурних, наукових, торговельних функцій столиць вона все більше перебудовується, переплановується, змінює свій вигляд і, що особливо важливо, набуває функцій центру. До цієї зони можна віднести, наприклад, центральну планувальну зону Москви в межах кільцевої залізниці; власне Лондон – колишнє Лондонське графство, що включало Сіті і внутрішнє кільце старих передмість – 12 міських округів; Париж у межах "бульварів маршалів", Київ у межах кільцевої залізниці. Для центральних зон загалом, як і для історичних ядер столиць, характерним є значне переважання кількості денного населення над нічним, поступове зниження кількості постійного населення.

3. *Зовнішня зона міста.* У Москві ця територія в межах Московської автомобільної кільцевої дороги (МКАД). У Парижі – це "перший міський пояс", до якого віднесено 70 комун, разом з містом – це "Паризька агломерація у вузьких межах". У Лондоні – зовнішній пояс старих передмість (20 округів). У Києві сюди можна віднести територію в межах Великої Окружної дороги Правобережжя і спальні райони (Троєщина, Харківський масив, Позняки...) Лівобережжя.

На сьогодні основна частина населення столичних міст зосереджена в периферійних зонах і в міру того, як вся територія цих зон заповнюється забудовою, кількість їхнього населення зростає, але згодом спостерігається тенденція до зниження та експансії за межі міської смуги (так само, як це відбувалося із внутрішніми складовими міст – з їхніми історичними ядрами і центральними зонами).

4. *Приміська зона.* Приміська зона великих міст разом із самим містом формує широке утворення, яке можна розглядати як агломерацію.

Умовно зону передмість можна поділити на дві частини:

I частина – внутрішня зона ближніх передмість, або лісопарковий пояс приміської зони із строгим обмеженням забудови. Наприклад, приміські зони з лісопарковим захисним поясом Москви; урбанізовані передмістя "другого приміського поясу" в Парижі – департаменти Сен-Сен-Дені, О-де-Сен, Валь-де-Марн, що разом з містом становлять "Паризьку агломерацію в широких межах"; внутрішнє кільце графств, "зелений пояс" метрополітенського поясу Лондона; урбанізований ареал Нью-Йорк; зона ближніх передмість, лісопарковий пояс і супутники першого поясу Києва – Конча-Заспа, Бориспіль, Бровари, Пушча-Водиця, Вишгород, Боярка тощо. Місто разом із зоною ближніх передмість утворює "ядро агломерації", яке можна визначити як *"Велике місто"* – Великий Лондон, Великий Париж, Великий Київ, Велика Москва, Великий Нью-Йорк (останній так і називається в американських джерелах).

II частина – зовнішній пояс приміської зони включає дальні передмістя з певною стимуляцією розвитку міст-супутників (напр., міста-супутники Москви – Зеленоград, Пушкін, Щелково; міста-супутники Лондона – Харлоу, Кроулі, Хартфілд; зона зовнішніх передмість другого поясу Парижа (департаменти Івелін, Ессон, Валь-д'Уаз, Сена і Марна), що разом з містом утворюють плановий економічний район Іль-де-Франс; міста-супутники другого поясу Києва – Фастів, Макарів, Баришівка, Бородянка, Березань, Іванків та ін.). Зовнішній пояс приміської зони можна розглядати як зовнішнє кільце агломерації, що разом з ядром агломерації становить власне *агломерацію*.

Для всіх агломерацій загалом характерно:

- а) послідовне зміщення населення від внутрішніх кілець агломерації до зовнішніх;
- б) потужний розвиток маятникових міграцій, що затухають на периферії зі зростанням відстані від центру;

в) обмежувальні містобудівні заходи у внутрішніх субурбанізованих кільцях агломерації й розвиток міст-супутників у зовнішніх кільцях.

5. *Зовнішня зона столичного регіону.* Під столичним регіоном пропонується розуміти зону, на яку розповсюджується безпосередній та інтенсивний вплив столиці й виникає потреба в цілеспрямованих містобудівних заходах, пов'язаних з цим впливом. Тут перестає діяти чи максимально послаблюється дія найважливішого містобудівного параметра, який конструює простір – впливу щоденних маятникових трудових міграцій. Зовнішня зона стає ареною значних заходів з розвитку систем міст-"контрмагнітів", що сприяють розвантаженню агломерації зі створення рекреаційних зон, сільськогосподарських баз, промислових підприємств тощо. Особливості містобудівної політики тут уже мають бути суттєво іншими.

Приклади столичних регіонів – Москва і Московська область; Південний-Схід Англії; Паризький басейн (долина Сени від Парижа до Руана-Гавра); район Асоціації районного планування Нью-Йорка. Щодо Київського столичного регіону – виділення його меж є питанням дискусійним. Наприклад, О. І. Шаблій (1994) пропонує включення до складу Київського регіону власне Києва, Київської області, а також сусідніх земель Вінницької, Житомирської, Черкаської, Чернігівської областей,

що становлять Столичний соціально-економічний макрорайон України. На думку С. І. Іщука та О. В. Гладкого (2005), столичний регіон – це адміністративно-територіальне утворення, яке охоплює ядро агломерації та адміністративні райони периферійної зони тяжіння, територіальні межі столичного регіону ширші за саму агломерацію, вони включають ті території, які пов'язані зі столицею не лише функціонально, але й адміністративно. На думку вчених, столичний регіон функціонує в чітких межах адміністративних одиниць, щодо Києва його доцільно розглядати в межах Київської області (Київ і десять низових адміністративних районів) з метою запровадження в ньому чіткої системи регіонального управління.

Наведені приклади морфології великих міських утворень свідчать про складність однозначного виділення рівнозначних структурних складових. Усі міські агломерації є багат шаровими утвореннями, їхні складові сегменти суттєво відрізняються не тільки за історичними передумовами розвитку, ЕГП, площею, але й за демографічними показниками, планувальними, містобудівними підходами тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте суть і значення просторової концепції дослідження міст Д. Херберта.
2. Яке ваше розуміння взаємовідношення "центр – периферія"?
3. У чому полягає суть концентричної моделі структури міста Е. Барджесса.
4. Розкрийте суть секторальної моделі структури міста Х. Хойта.
5. Які фактори визначають специфіку багатоядерної моделі Ч. Харріса та Е. Ульмана.
6. Які типи архітектурно-планувальної структури сучасних міст ви можете назвати? Охарактеризуйте їх.
7. Охарактеризуйте типові структурні зони великих міських утворень на прикладі провідних глобальних центрів світу.

4.4. Каркасний підхід до дослідження міських мереж

Основи класичної каркасної концепції в регіональній економіці. Поняття "каркас" і "тканина", їхнє взаємовідношення. Конструкція "мережі зірок" у просторовому економічному аналізі. Теорії кумулятивного зростання і розвитку. Концепції "полісів зростання" Ф. Перру, "полісів розвитку" Ж. Будвіля, "осей розвитку" П. Потье та ін. Опорний каркас розселення Г. М. Ланпо. Визначення, елементи, властивості, стадії формування опорного

каркаса розселення. Просторові форми опорних каркасів. Складові каркасного ефекту. Значення концепції опорного каркаса розселення.

Класична концепція каркаса і мережі міст у просторовому економічному аналізі. З позицій регіональної економіки каркас міст є одним з найважливіших понять. Цей термін був введений П. Жоржем у 50-ті рр. XX ст. в межах досліджень регіонів Франції. Він ґрунтується на двох аспектах:

1. Міста не є ізольованими економічними агентами, вони включені до системи зв'язків з іншими містами. Ці зв'язки можуть бути ієрархічного, взаємодоповнювального чи конкурентного типу.

2. У сукупності міста та їхні зв'язки визначають характер економічного простору країни.

Таким чином, поняття каркаса як категорії просторової економіки, акцентуючи увагу на містах, як на полюсах економічної активності (що відповідає традиціям німецької школи, починаючи з Й. фон Тюнена), дозволяє розглядати економічний простір як структурно організоване утворення.

Рівномірно розподілена на території сільськогосподарська діяльність пов'язана з містами через систему сільських поселень нижнього рівня (селищ). Одна з найважливіших функцій таких поселень – сприяння зв'язку між містом і сільськогосподарськими полями (урожай збирають з полів, ввозять у селище, із селища відправляють на продаж до міста). Відповідно, поля, що оточують таке селище, є елементарною зоною впливу для самих нижчих центрів, з яких починається каркас. У свою чергу, ці селища входять до зони впливу того міста, яке є їхнім ринком збуту. Виділення каркаса дозволяє відобразити економічний простір як сукупність осередків (зон) елементарного рівня. Потім вони укрупнюються, формуючи зони більш високого рівня.

Міста визначаються високою інтенсивністю економічного життя і відповідно високою щільністю освоєння території. Порівняно з ними територія полів постає як економічно низькоінтенсивний, малоосвоєний простір. Саме тому міста і шляхи, які їх пов'язують (магістралі, а також лінії телеграфу,

телефону, авіалінії), уявляються у вигляді каркаса, деякої гратчастої структури, на яку "натягнуто" тканину полів. Тому для опису такої моделі використовуються терміни "каркас-тканина". Термін "тканина" широко використовується в економіці міста.

Тканина – економічно другорядні просторові зони, які одночасно є резервами для розвитку каркаса. Серед полів може виникнути нове селище, із селища – мале місто, з малого міста – середнє і т. д.

Каркас – це сукупність міст певної території, що розглядається разом із системою відносин між цими містами та прилеглими сільськими зонами впливу, а також разом із зовнішніми зв'язками цих міст (з іншими містами такого ж рангу за ієрархією).

Отже, каркас міст структурує територію і економічно є її найважливішою частиною. Історично формування такого каркаса починалося із сільськогосподарського освоєння територій. Водночас ця галузь була основою народного господарства. Поступово над цією первинною тканиною складалася пірамідальна структура міст різного рівня, поєднаних вертикальними ієрархічними зв'язками. Розвиток промисловості вніс істотні зміни до цієї простої, логічної й стрункої схеми. Суттєві зрушення в післявоєнній економіці Європи призвели до необхідності вдосконалення концепції каркаса і подолання обмежень, пов'язаних з вихідною класичною концепцією.

Концепція каркаса надалі розвивалася за двома основними напрямками:

- 1) були запропоновані більш гнучкі схеми просторових зв'язків, що дозволяють реалістично описати економіку;
- 2) оскільки просторові зв'язки обумовлюються явищами функціональної спеціалізації, що визначають взаємодоповнюваність міст каркаса, виникає потреба вивчення функцій міст, їхньої взаємодоповнюваності та конкуренції.

Найперспективнішою просторовою формою каркасів міст у просторовому економічному аналізі була визначена конструкція *мережі зірок*, в якій з'являються горизонтальні

мережні зв'язки. В основі цієї конструкції містяться вузли (фокуси активності) і промені, що відповідають потокам товарів, людей та інформації. Промені, що виходять з одного центру, визначають його зону впливу і поєднують цей центр з іншими рівнозначними центрами (рис. 4.10).

Серед чинників, які призводять до формування горизонтальних зв'язків і породжують мережі великих міст (зірок), можна відмітити такі:

1) у сучасних умовах набувають меншого значення зв'язки між центрами різного рівня;

2) ускладнюється схема поділу праці між містами;

3) ієрархічні відносини міст-партнерів набувають більшої гнучкості, вони вже не вписуються в жорстку пірамідальну структуру. У сучасному виробництві відбувається розчленування функцій, їхня екстерналізація і досить складна організація учасників;

4) розчленування функцій дозволяє диференціювати вимоги до території, на якій вони здійснюються.

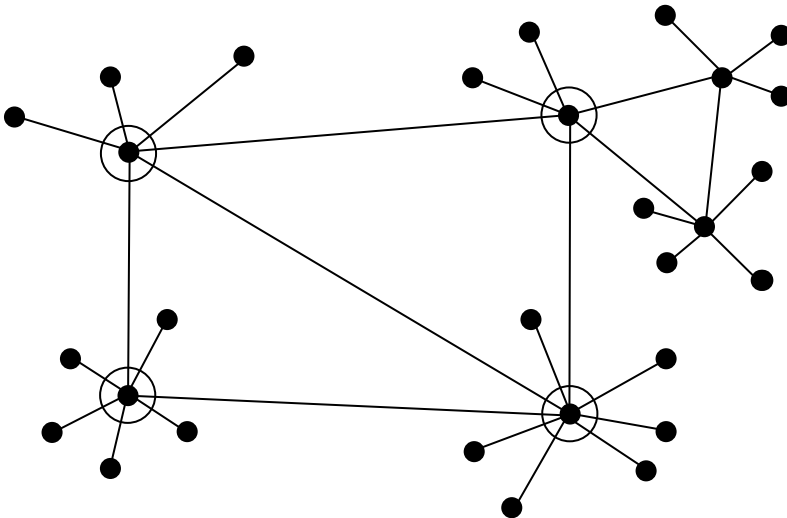

Рис. 4.10. Схема каркаса міст типу "мережа зірок"

Роль міста більше не визначається розмірами його найближчої територіальної зони впливу та обсягом його виробничих потужностей. Рівень міста визначається його здатністю надати розвинену інфраструктуру, ефективно включити до свого економічного простору різні види діяльності. Завдяки різкому зниженню витрат на транспорт і зв'язок міста, що забезпечують свою привабливість для бізнесу, різко збільшують діапазон своїх зв'язків, вторгаючись тим самим у зони впливу віддалених міст такого ж рівня. Ці "довгі" зв'язки і формують ті пучки променів, які визначають просторову модель мережі зірок.

Таким чином, у межах однієї мережі існують декілька ієрархій, вершини яких лежать у різних місцях, нерідко кожна з цих ієрархій сформована в межах окремого функціонального підкаркаса. Найбільш цікаві приклади таких функціональних підкаркасів відповідають випадкам, коли верхні вузли лежать у глобальних (світових) містах. Виникнення вузлів, в яких сходяться достатньо віддалені промені, може бути викликано інноваційними процесами, коли реалізація масштабних проектів вимагає певної "критичної маси", що забезпечує рентабельність інвестицій. Наприклад, аеропорт чи вокзал високошвидкісної залізниці виявляється фокусом, до якого тягнуться промені автострад із сусідніх міст. Тим самим формується чергова "зірка", яка вбудовується в мережу більш високого рівня, представлену авіалініями або залізничними магістралями.

Роль найважливіших міст каркаса можна виявити з достатньою повнотою, якщо обмежитися послідовним розглядом їхніх функцій за окремими видами діяльності. Це пов'язано з тим, що для найбільших міст характерна поліфункціональність, витоки якої лежать в ефекті агломерації.

В епоху постіндустріального суспільства значного поширення набула мережна концепція функціонування світового господарства М. Кастельса (1996), де провідна роль відводиться містам різного рангу. Згідно з його теорією роль лінійних елементів каркаса відіграють потоки інформації, капіталу тощо, що характеризує нові умови суспільного розвитку. Такі потоки безпосередньо не пов'язані з фізичним

простором і часто поєднують між собою просторово віддалені, але пов'язані діловими, фінансовими, господарськими та іншими зв'язками потужні ядра. Таким чином формується множина спеціалізованих мереж, де окремі вузли одночасно виступають багатофункціональними центрами стратегічного значення.

Теорії кумулятивного зростання і розвитку. У 60-ті рр. XX ст. питання впливу міст на оформлення і структуру простору в регіональній економіці отримали розвиток у працях засновників теорії й дослідників кумулятивного зростання, зокрема Ф. Перру, П. Пот'є, Х. Річардсона, Х. Гірша та ін. Прибічники теорії поляризованого розвитку "центр – периферія" доводили переваги концентрації виробництва, особливо "динамічних", пропульсивних¹⁴ галузей в певних містах-центрах, що створює додатковий економічний ефект. Основу їхніх досліджень становили такі базові положення, як виникнення центрів зростання і розвитку, каналів розповсюдження, утворення агломерацій і центральних місць, дифузія нововведень, розвиток периферійних територій, нерівномірний розвиток в умовах вільної конкуренції.

Під *полюсами зростання* французький економіст Франсуа Перру, засновник цієї теорії ("Економіка XX ст.", 1961), розумів місця, де отримує динамічний розвиток комплекс пропульсивних галузей промисловості (точне машинобудування, хімічна промисловість, електроніка тощо), в яких зосереджується "імпульс розвитку", що має вплив на територіальну структуру господарства та її динаміку. Це відбувається в результаті концентрації нововведень, які зосереджуються навколо провідної галузі. Таким чином, за Ф. Перру, полюс зростання є функціональним поняттям. Зростання економіки країни в усіх регіонах не відбувається рівномірно, воно з'являється в деяких пунктах або полюсах зростання, із змінною інтенсивністю воно поширюється різними каналами і з певним змінним ефектом розповсюджується на всю економіку. На думку західних економістів, полюсами зростання варто

¹⁴ Галузі "прориву" – здатні створювати позитивний мультиплікаційний ефект для розвитку усієї економіки країни.

розглядати не лише сукупність підприємств провідних галузей, але конкретні міста, що виконують в економіці країни чи регіону функцію джерела інновацій і прогресу. У сучасній практиці просторового економічного розвитку ідея полюсів зростання реалізується у створенні вільних економічних зон, технополісів, індустриальних парків тощо.

Розвитком теорії Ф. Перру стала концепція *полюсів розвитку* Ж. Будвіля, згідно з якою зростання виробництва відбувається нерівномірно не тільки в просторому аспекті, але й щодо галузей господарства, які, власне, і є полюсами розвитку. Учений вводить поняття *регіональний полюс зростання* – набір галузей, що швидко розвиваються і поширюються, розміщених на високоурбанізованій території й здатних викликати подальший розвиток у всій зоні свого впливу. Таким чином, полюс зростання можна трактувати як агломерацію, тобто поєднання близько розташованих міст, в яких розвивається комплекс передових виробництв, що сприяють економічній активності регіону. Ж. Будвіль виділяє полюси зростання таких видів: дрібні й "класичні" міста, спеціалізовані на галузях третинного сектора, що обслуговують прилеглу сільську місцевість; промислові міста середнього розміру з диверсифікованою структурою господарства, що розвивається за рахунок зовнішніх впливів; великі міські агломерації, що включають пропульсивні галузі й обумовлюють автономність зростання; полюси інтеграції, що охоплюють декілька міських систем і визначають всю еволюцію просторових структур. Він стверджує, що автономне зростання властиве лише верхнім ієрархічним рівням центральних місць, тоді як зростання низових територіальних структур визначається механізмами дифузії нововведень.

Каркасного ефекту теорії полюсів зростання надає пов'язана з нею концепція *осей розвитку* П. Пот'є. Її центральним положенням є те, що розвиток передається вздовж головних транспортних каналів, які сполучають між собою найважливіші господарські центри. Території, які розміщені між полюсами зростання і які забезпечують транспортний зв'язок, отримують додатковий імпульс завдяки розвитку інфраструктури і

розповсюдженню інновацій. Таким чином, вони перетворюються на осі (коридори) розвитку, які разом з полюсами зростання визначають просторовий каркас економічного зростання великого регіону чи країни.

Подальший розвиток теорії полюсів зростання відбувся в дослідженнях американського географа Д. Дарвента, який надавав особливого значення принципу ієрархічності полюсів зростання і розробив їхню класифікацію, намагаючись перейти від абстрактних теоретичних побудов до реального географічного простору. Він орієнтувався на вивчення конкретних центрів і галузей, що, на його думку, є полюсами зростання.

Спираючись на теорії кумулятивного зростання, Дж. Фрідман розробив свою теорію світового міста, указавши на те, що економічне зростання відбувається в полюсах зростання, якими є виключно великі міста.

Концепція опорного каркаса розселення. Для геоурбаністики з метою аналізу просторових форм розселення, особливо в їхніх сучасних модифікаціях, важливе значення має поняття опорного каркаса розселення. Опорний каркас розселення є втіленням взаємозв'язку господарства і населення в їхній територіальній організації та взаємодії. Вивчення цієї взаємодії є надзвичайно важливим для економічної та соціальної географії й підносить значення дослідження опорного каркаса в географічній науці. Через призму опорного каркаса можна повніше уявити багатогранні географічні проблеми, розкрити головні особливості окремих країн і регіонів.

Розробник концепції: Г. М. Лаппо, Інститут географії РАН, 1980 р. Базова ідея опорного каркаса розселення належить М. М. Баранському.

В опублікованій 1956 р. статті "Про економіко-географічне вивчення міста" М. М. Баранський сформулював важливе положення про економічний каркас території. Він писав, що "міста і мережі доріг – це остов, на якому все тримається, остов, що формує територію, надає їй певної конфігурації".

Суть концепції: міста як фокуси економічного, соціального і культурного життя країни (регіону) разом із соціально-еконо-

мічними лініями (транспортними магістралями), що їх сполучають, формують опорний каркас системи розселення.

Значення застосування концепції опорного каркаса Г. М. Лаппо:

1. Міста і транспортна мережа розглядаються як визначальні фактори освоєння території.

2. Міста визначаються як фокуси зростання, що дозволяє інтегрувати в геоурбаністику теорію полюсів зростання Ф. Перру, Ж. Будвіля, П. Потье та інших економістів.

3. Дозволяє інтегрувати в географію підходи класичної каркасної концепції, зокрема схему формування мережі міст ("мережа зірок").

4. Каркасний підхід закладає основу проведення суспільно-географічного районування території країни.

5. Принцип опорного каркаса застосовується в проектно-планувальних роботах.

Термін "Опорний каркас розселення", що виражає ієрархічно побудовану сукупність центрів різного рівня, був введений Б. С. Хоревим, який визначив його як важливу частину запропонованої ним концепції єдиної системи розселення. Каркасний підхід застосовували у своїх працях учені російської школи – О. К. Кудрявцев, І. М. Масргойз, А. Е. Владимиров, П. М. Полян та ін.

У своїй монографії П. М. Полян довів, що опорний каркас розселення відображає найважливіші (не другорядні) географічні особливості країни, причому особливості не тільки розміщення продуктивних сил, а й фізико-географічних умов, зокрема орографії, гідрографічної мережі, конфігурації території тощо.

Опорний каркас (ОК) – це генералізований, вільний від деталей, географічний образ країни чи регіону, що виражає головні риси їхньої територіальної організації (Г. М. Лаппо). Вузли і лінії ОК створюють вершини і хребти економічного рельєфу території. Рисунком ОК підкреслюється розміщення господарства і міст Австралії по периметру, концентрація діяльності вздовж урбанізованої осі Канади поблизу кордону із США, притиснення виробництва і населення до узбережжя Атлантичного океану в Бразилії тощо. Отже, ОК – це

лаконічний географічний портрет, в його концепції закладена важлива властивість географії – *властивість географічної генералізації*.

Ланки каркаса концентрують у собі провідні елементи виробничих сил, на них, як правило, припадає більша частина промислового виробництва, транспортних потоків і сфери послуг. Економічне зближення різних частин країни відбувається завдяки вузловій (у містах) і лінійній (на магістралях) концентрації господарських функцій і зв'язків.

Отже, *елементи опорного каркаса*: вузлові й лінійні (рис. 4.11).

Вузлові елементи: міста та агломерації (від селищ міського типу на рівні мезорайону до найбільших (світових) міст на глобальному рівні).

Вузли ОК виконують значну роль у територіальній організації суспільства, зокрема у формуванні територіальної структури господарства.

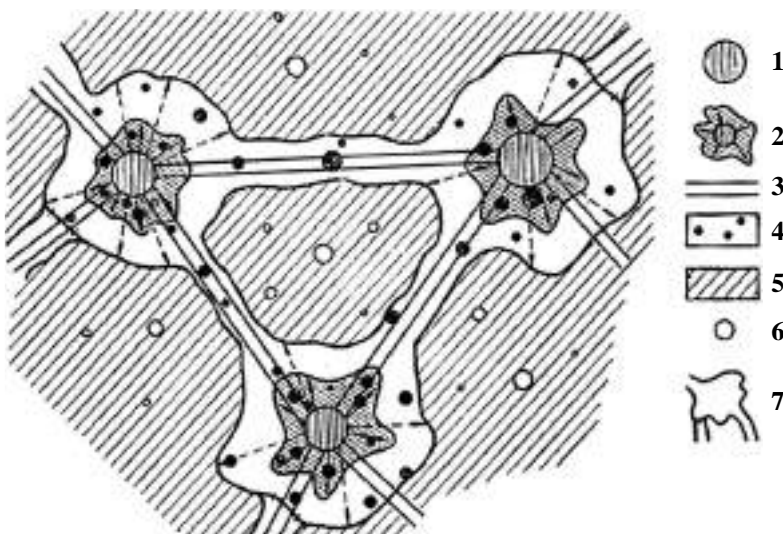
Функції вузлових елементів:

1. *Районоутворювальна і районоорганізовуюча*. Формують соціально-економічний розвиток району, системи розселення, транспортну мережу, територіально-рекреаційні системи, створюють сферу обслуговування району.

2. *Роль факторів взаємодії*. Як фокуси внутрірайонних зв'язків вузли збирають і переробляють продукцію – сировину, паливо, напівфабрикати, деталі, готові комплексні продукти. Працюють як транспортно-формувальні вузли. Важливим є їхнє значення, оскільки вони встановлюють мережні зв'язки і раціоналізують міжрайонну взаємодію в промисловості, сферах науки, культури тощо. Центри інновацій і розвитку.

3. *Освоювальна функція*. Вузли ОК організовують освоєння нових територій, надають йому інформаційне, організаційне, проектне, транспортне, кадрове забезпечення.

Лінійні елементи: магістралі й полімагістралі.

**Рис. 4.11. Тенденція у розвитку системи розселення
(наслідки формування опорного каркаса)**

(Джерело: Г. М. Лаппо, 1997):

- 1 – ядра вузлових елементів опорного каркаса – багатофункціональні великі міста; 2 – міські агломерації; 3 – полімагістралі (економічні осі, що формують коридори помірної концентрації господарства і населення); 4 – міські поселення в агломераціях і зонах помірної концентрації (міста-супутники);
- 5 – глибинні території – міжагломераційний простір;
- 6 – організаційно-господарські центри (невеликі міста і великі села) в міжагломераційному просторі; 7 – зони помірної концентрації, стабілізації або помірної зростання населення

Головні властивості ОК: сталість, інтегрованість, динамізм, концентрація, саморозвиток, відгук на управління.

Формування опорного каркаса – це генералізований вираз географічного (просторового) руху урбанізації, прояв центроспрямованих і лінійноспрямованих тенденцій в розселенні. Формування ОК має три стадії:

1. *Центрова ("точкова") концентрація* – зростання кількості і збільшення розмірів великих міст.

2. *Агломерування* – коли велике місто стає ядром агломерації і формує навколо себе плеяду супутників.

3. *Регіоналізація*, за якої високого рівня досягає імплізія – економічне зближення взаємодіючих центрів на основі вдосконалення системи транспорту (стискання простору).

За Г. М. Лаппо, формування ОК має різноманітні економічні та соціальні наслідки, викликає свого роду широкий просторовий резонанс. Посилюється контрастність розселення в результаті зосередження виробництва в центрах та ареалах концентрації при одночасному "вимиванні" населення з глибинних районів.

Г. М. Лаппо виокремлює такі *просторові форми регіональних опорних каркасів* міського розселення:

1) *радіально-кільцева* – у ній існує одне велике головне ядро, а інші ядра розміщені на радіальних лініях, що йдуть від головного і часто з'єднані кільцями (їхніми частинами, хордами), для них визначальним є переважаючі доцентрові зв'язки, домінування головного центру над іншими (ця форма каркаса характерна, наприклад, для міст Франції чи Угорщини тощо);

2) *прямокутно-регулярна, ґратчаста* – у ній міські поселення і лінії, що їх з'єднують, візуально утворюють сукупність прямокутників. У кутах цих фігур розташовані значні за людністю міські поселення. "Решітка" центрів і магістралей трапляється в районах, де столиця (регіональний лідер) сформувалася історично під впливом адміністративних чинників (напр., каркаси Південної Німеччини);

3) *лінійно-вузлова* – більшість значних поселень цього каркаса розміщені на одній лінії вздовж потужної транспортної магістралі – автомобільної, залізничної, річкової, що виступає внутрішньою економічною віссю (каркаси Канади, В'єтнаму тощо);

4) *приморська* – ядра зосереджені вздовж морського узбережжя, територія прилягає до морського узбережжя й утворює морський фасад (такі каркаси яскраво виражені в Бразилії, ПАР, на Каліфорнійському узбережжі США);

5) *нерегулярна (багатоядерна, осередкова)* – ця форма характерна для гірничодобувних регіонів з басейновою

концентрацією продуктивних сил, в яких важко виявити якусь закономірність у розміщенні більш-менш значних за людністю міських поселень (напр., цей каркас характерний для вугільно-металургійних районів Руру, Верхньої Сілезії, Донбасу).

Функціонування опорного каркаса розселення країни дає змогу одержати додатковий економічний, соціальний та екологічний ефект. Г. Лаппо виділяє три основні складові каркасного ефекту: 1) ефект агломерації; 2) ефект магістралізації; 3) композиційний ефект.

Ефект агломерації дає змогу використовувати потенціал великого міста. Агломерація, як правило, формує локальні виробничо-територіальні системи з високою часткою ближніх економічних зв'язків.

Ефект магістралізації, з одного боку, знижує витрати і скорочує час на перевезення, а з іншого – підвищує ефективність роботи транспорту.

Композиційний ефект (ефект зміщення) виникає як наслідок поступового просторового зближення вузлів, завдяки чому значно скорочуються обсяги транспортних перевезень між великими містами. Зближення провідних центрів, а в результаті – економія відстаней при побудові каркаса дають підстави твердити про дію закону економії відстаней.

На думку В. І. Нудельмана, поняття опорного каркаса розселення має визначальне значення для містобудування, зокрема для прогнозування і планування регіонального розвитку на рівні регіонального планування. Оцінка опорного каркаса надає необхідну інформацію щодо тих місць, в яких необхідно розмішувати нові об'єкти будівництва з метою комплексного і перспективного розвитку територіальної системи.

У певний період часу існувала дискусія щодо конфліктності концепції опорного каркаса розселення з ідеями економічного районування. Однак, за словами Л. В. Смирнягіна, одного з основоположників районології, "районування зовсім не володіє монополією на представлення структури географічного простору, йому є щонайменше одна альтернатива, і називається вона найчастіше геоструктурним підходом. У Росії його adeptами були Л. І. Василевський, І. М. Маєргойз, П. М. Полян,

віддав йому дань Г. М. Лаппо. Ідеться тут про те, що структура географічного простору постає не у вигляді сукупності контурів, що володіє площею, а у вигляді якогось рисунка з ліній і вузлів; саме вузли і лінії (напр., міста і транспортні артерії) мають сенс, тоді як територія, на яку така мережа накладена, виглядає просто інертним вмістилищем" (Смирнягин¹⁵,2004). Немає підстав протиставляти теорії опорного каркаса та економічного районування. Дослідження території на основі принципів економічного районування і з допомогою концепції опорного каркаса доповнюють один одного. На думку М. М. Баранського, вирішальну роль у виявленні особливостей районів має встановлення їхніх каркасів, що складаються з транспортних мереж і міст. На підтвердження цієї думки можна навести цитату з роботи одного з учнів М. М. Баранського – В. В. Воробйова: "Якщо міста є "каркасом" кожної території, то, вивчаючи процес формування мережі міст, ми одночасно вивчаємо генезис економічного району, вивчаючи ж зв'язки міст (а міста, як відомо, "живуть" зв'язками), ми вивчаємо внутрішні й зовнішні зв'язки економічних районів". Таким чином, каркасний підхід закладає основу вивчення економічних районів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте суть і значення класичної каркасної концепції, запропонованої П. Жоржем. Як "каркас" і "тканина" структурують територію, на основі яких зв'язків?
2. У чому полягає конструкція каркаса "мережі зірок"? Визначте чинники, що впливають на її формування.
3. Охарактеризуйте теорії кумулятивного зростання і розвитку Ф. Перру, Ж. Будвіля, П. Потье та інших дослідників цього напрямку. У чому полягає їхній каркасний ефект і значення для геоурбаністики?

¹⁵ Смирнягин Л. В. Читая Лейзеровича (вместо предисловия) // Лейзерович Е. Е. Экономические микрорайоны России (сетка и типология) / ред. Л. В. Смирнягин. – М. : Трилобит, 2004. – С. 4–12.

4. Визначте основні положення концепції опорного каркаса розселення Г. М. Лаппо. Назвіть елементи, функції, головні властивості й стадії формування опорного каркаса.

5. Які просторові форми регіональних опорних каркасів міського розселення ви знаєте?

6. Назвіть основні складові каркасного ефекту.

7. У чому полягає значення і переваги теорії опорного каркаса розселення?

4.5. Найкрупніші форми міського розселення

Просторовий і функціональний феномен агломерації. Просторова структура і шляхи формування агломерацій. Властивості агломерацій. Етапи розвитку великих міських агломерацій. Критерії виділення меж агломерацій. Управління агломераціями. Переваги і недоліки агломерацій. Урбанізований район, зона. Формування мегалополісів у світі.

Агломерація. В історичній еволюції форм розселення на зміну традиційним типам населених місць – міським і сільським поселенням, що розвиваються автономно, усе більше приходять нові, "групові" форми висококонцентрованого розселення, що утворюються при зближенні розміщення поселень і формуванні між ними інтенсивних зв'язків. Посилення різноманітних зв'язків між близько розташованими містами і поселеннями сприяє виникненню агломерацій. Це більш складна форма розселення, що стає в розвинутих країнах і районах сучасного світу провідною. Одночасно вона є закономірним етапом в ході просторової еволюції урбанізації, важливою її стадією (рис. 4.12).

Розвиток агломерацій – суперечливий, проте об'єктивний світовий процес, пов'язаний з ускладненням територіальної організації суспільства та розвитком функціональної структури господарства країн світу. Це скупчення населених місць, що швидко розвиваються у всьому світі й складаються нерідко з

десятків, а інколи і сотень населених пунктів, включаючи і тісно пов'язані між собою сільські поселення. Їхній розвиток – найхарактерніша риса сучасного розміщення виробничих сил і розселення. Виникнення агломерацій знаменує якісне зрушення в розселенні, коли мережа поселень перетворюється на систему.

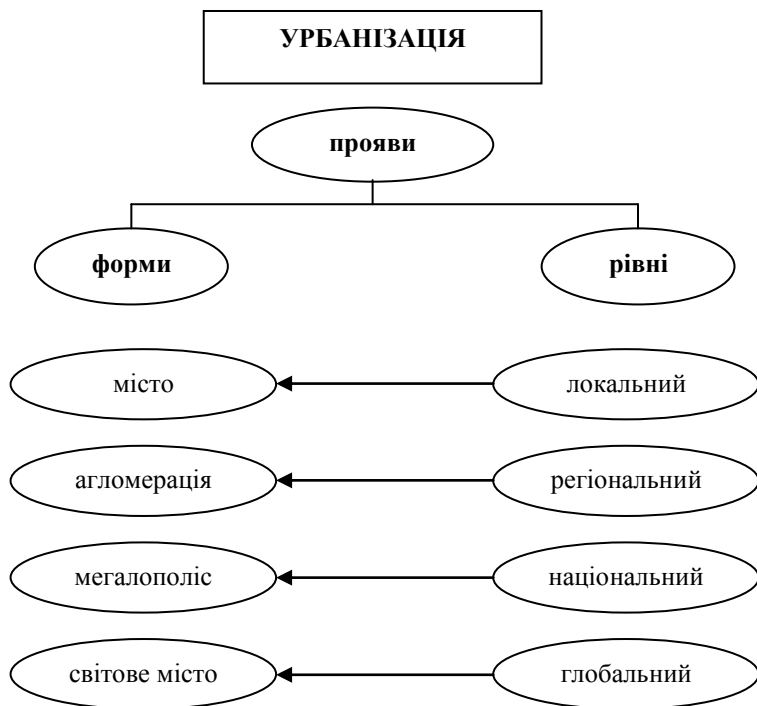

Рис. 4.12. Просторові рівні й форми урбанізації

Агломерація – результат дії поєднання історичних, економічних, соціально-демографічних і ресурсних чинників. Науковий інтерес вивчення міських агломерацій міститься у функціональному і просторовому феномені цього явища.

Функціональний феномен агломерації полягає в тому, що трудовими маятниковими поїздками населення, що проживає в її межах, поєднуються в добовому циклі функції місць праці, сфери

послуг, проживання. У тижневому циклі до цих функцій приєднується також відпочинок. Просторовий феномен агломерації ґрунтується на поєднанні на її території різних зон забудови: селітебної, промислової, рекреаційної, обслуговування (рис. 4.13).

Рис. 4.13. Функціональний і просторовий феномен агломерації

Існує багато визначень агломерацій, наприклад:

Боже-Гарньє, Шабо: На певному етапі розвитку продуктивних сил зв'язки міста з його оточенням стають настільки тісними, що "виникає нове, більш широке поняття, яке, крім власне міста, включає і сусідні пункти, що живуть життям даного міста, навіть якщо вони безпосередньо до нього не примикають... цьому комплексу присвоюють загальну назву "агломерація".

Е. Б. Алаєв: Міська агломерація – це типова форма розселення, яка виникає на базі великого міста і створює значну зону урбанізації, відрізняється високим рівнем територіальної концентрації різних виробництв, має вирішальний вплив на навколишню територію, змінюючи її економічну структуру та соціальні аспекти життя людей, демонструє високий ступінь комплексності господарства і територіальної інтеграції його елементів.

С. І. Іщук, О. В. Гладкий пропонують визначення господарської агломерації, як "багатофункціонального утворення поліструктурного характеру": господарська агломерація – це компактне функціонально-територіальне, техніко-економічне та соціальне поєднання підприємств і закладів різних галузей людської діяльності, сформоване на основі урбанізованої концентрованої системи розселення, інтенсивних комунікацій та різноманітних зв'язків (виробничих, соціальних, екологічних, управлінських), що характеризується цілісним взаємообумовленим розвитком і створює додатковий соціально-економічний ефект.

Підсумовуючи думки переважної більшості вчених-геоурбаністів, Г. М. Лаппо (2012) пропонує таке визначення міської агломерації:

Міська агломерація – це компактне територіальне угруповання міських і сільських поселень, об'єднаних у складну динамічну локальну систему різноманітними інтенсивними зв'язками – діловими, трудовими, виробничими, комунально-господарськими, культурно-побутовими, природоохоронними, рекреаційними тощо, а також спільним використанням ресурсів даного ареалу.

Якщо, згідно з класичною каркасною концепцією, окремі міста визначаються як зірки, то агломерація – це сузір'я міст.

Агломераційні утворення носять характер емерджентної системи і створюють додатковий соціально-економічний (синергетичний, агломераційний) ефект, оскільки в їхньому середовищі зростає рівень економічної активності населення, підвищується продуктивність праці, темпи розвитку науково-технічного прогресу, рівень комплексності господарства і територіальної інтеграції його елементів тощо (О. В. Гладкий).

Агломераційний ефект полягає в можливості розвивати взаємодоповнювальні виробництва і види діяльності, використовуючи ближні зв'язки, які не вимагають великих затрат часу і засобів.

У складі агломерації міста здійснюють більш складну і більш ефективну у соціальному і економічному аспекті діяльність. Агломерація – це форма функціонування сучасного великого міста. За словами Г. М. Лаппо, велике місто й агломерація подібні за значенням для територіальної організації суспільства і за характером діяльності, вони розрізняються лише за просторовою структурою.

Поняття агломерації включає не тільки сукупність взаємопов'язаних поселень різного типу і розміру, але й простір між ними. Таким чином, агломерація – це високоурбанізована територія з густою мережею населених пунктів.

Основу територіальної структури агломерації утворює її опорний каркас, перш за все центральне місто (ядро) і радіальні транспортні магістралі, а також головні населені пункти – агломеровані поселення. Уздовж транспортних радіусів формуються промені розселення, широкі біля основи і звужені з віддаллю від центру, у місцях, де затрати часу на регулярні щоденні поїздки в центральне місто перевищують допустимі, з точки зору населення, межі. За умов розвинутого багатопроменевого транспортного вузла агломерація набуває вигляду зірки (рис. 4.14).

Просторова структура агломерацій:

1. *Ядро.* Ядро – це центральне місто, що визначає функціональний профіль агломерації, характер та інтенсивність зв'язків, розвиток адміністративних, інноваційних, культурних, освітніх та інших процесів і додаткових переваг агломерування.

2. *Агломеровані поселення (міста-супутники).* Міські населені пункти, розташовані в зоні тяжіння ядра і мають з ним тісні й різноманітні зв'язки. За територіальною локалізацією можна виділити агломеровані поселення I та II поясу (порядку). Агломеровані поселення (супутники) *першого порядку (поясу)* – максимально пов'язані з ядром різноманітними господарськими,

трудовими та інфраструктурними зв'язками, є його функціональним продовженням і виконують роль сельбищного розвантаження агломерації. Переважно багатофункціональні поселення (напр., у межах Київської агломерації – це Вишгород, Бровари, Бориспіль, Ірпінь, Боярка, Васильків та ін.). Агломеровані поселення (супутники) *другого порядку (поясу)* – визначаються низькоінтенсивною та більш однорідною зв'язаністю з ядром, що носить переважно аграрний, природоохоронний та рекреаційний характер. Соціальні, трудові та господарські зв'язки цих територій, як правило, незначні й мають вузьку направленість (Фастів, Макарів, Баришівка, Бородянка, Березань, Іванків тощо).

3. *Транспортні сполучення*, як правило, радіальні (променеві), що розходяться від центру. Агломеровані поселення переважно концентруються поблизу радіальних транспортних магістралей, таке скупчення призводить до зосередження значної кількості населення, промислових об'єктів і підприємств соціального комплексу та інфраструктури в певних лінійних напрямках, що називаються *секторами агломерації*. Головна магістраль є своєрідною основою кожного сектора, а від неї розходяться другорядні транспортні шляхи, що сполучають між собою близько розташовані населені пункти.

4. *Приміська територія (зона тяжіння)* – частина міської агломерації, територія із сільськими населеними пунктами, включаючи простір і зелені насадження між поселеннями та магістралями, яка оточує велике місто і перебуває з ним у тісному взаємозв'язку.

5. *Периферійна територія (зовнішня зона)*. Територія столичного регіону, що оточує зону агломерованих поселень і не пов'язана з ядром щоденними трудовими поїздками населення.

6. У складі розвинених агломерацій утворюються *агломерації другого порядку* або малі агломерації.

Фактично, агломерація – це союз великого центру, ядра агломерації з малими та середніми (а інколи і з великими) агломерованими поселеннями – містами-супутниками. Це

зручна і взаємовигідна форма співробітництва всіх учасників союзу. Центральне місто розвантажується від деяких видів діяльності, що стають для нього обтяжливими, і отримує можливість зосередитись на своєму головному завданні – створенні нового в культурі, науці, техніці, технології тощо. Тим самим воно має можливість ефективніше виконувати свою історичну місію двигуна прогресу.

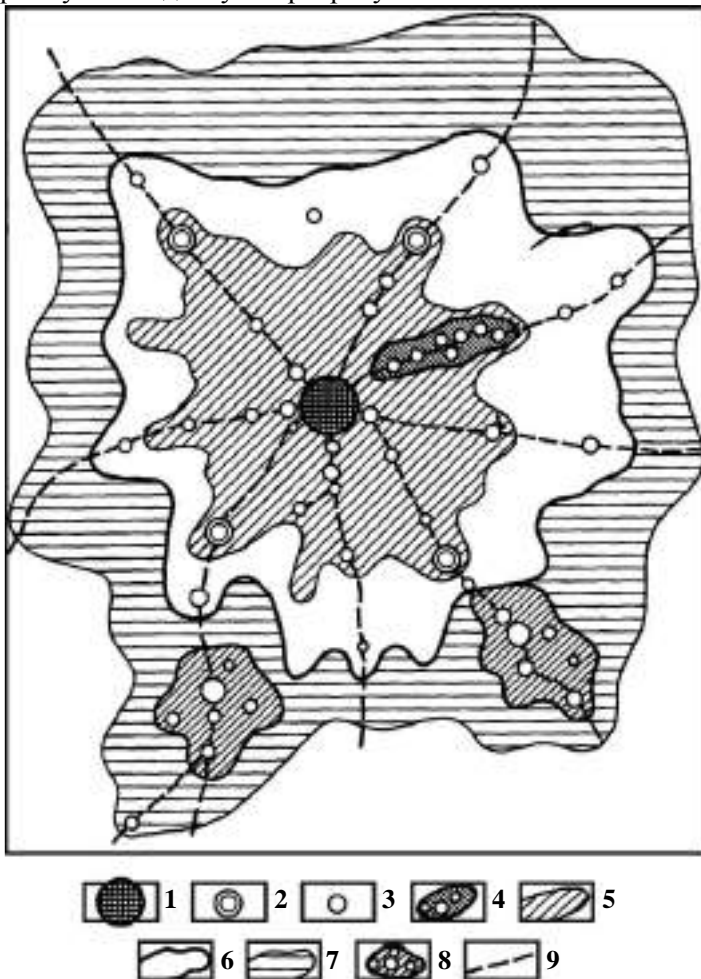

Рис. 4.14. Територіальна структура міської агломерації

(за Г. М. Лаппо):

- 1 – центральне ядро; 2 – прикінцеві агломеровані поселення (супутники);
3 – інші агломеровані поселення (супутники); 4 – агломерації другого
порядку; 5, 6 – приміська зона (5 – перший пояс агломерованих
поселень (супутників), 6 – другий пояс агломерованих поселень
(супутників)); 7 – периферійна зона; 8 – вузли-"противаги";
9 – транспортні магістралі

Міста-супутники також отримують багато переваг, які надає їм близькість і функціональна зв'язаність з великим центром. Вони використовують його як дуже ємний ринок праці, розвинуту і різноманітну сферу обслуговування. Це надає населенню агломерованих поселень значні можливості при виборі місць прикладання праці, навчання, відпочинку. Тому навіть монофункціональні міста, що перебувають у складі агломерацій, не настільки гостро відчувають свої недоліки, пов'язані з обмеженістю містоутворювальної бази і дефіцитом різноманіття у сфері прикладання праці й відпочинку.

Г. М. Лаппо виділяє такі визначальні особливості функцій міст-супутників: тісна взаємодія з містом-центром; обслуговування його потреб; участь у розв'язанні його проблем; сприяння в реалізації його потенціалу.

Агломеровані поселення (супутники) за своїми функціями поділяються на два типи (Іщук, Гладкий):

1. *Багатофункціональні* поселення, що орієнтовані на задоволення потреб міста-ядра в господарському, розселенському та інфраструктурному аспектах (розташовані поблизу ядра та виконують розвантажувальні функції). Для таких міст характерна висока концентрація населення, значна частка якого працює на підприємствах ядра. У них активно розвиваються високотехнологічні галузі промислового виробництва, сфери послуг та інфраструктури, орієнтованої на потреби центру.

2. *Вузькофункціональні (монофункціональні)* поселення, переважно невеликі за розміром, які спеціалізуються на окремих додаткових і допоміжних галузях господарства центрального міста (розташовані на певній відстані від ядра і виконують

обслуговуючі функції). Переважно це функції агропромислового виробництва приміського типу, лісового господарства, промисловості будівельних матеріалів, а також природоохоронної, туристичної й рекреаційної діяльності.

За особливостями ядра та процесів формування агломерації поділяються на:

1) *моноцентричні агломерації* – сформувалися на базі одного великого міста, переважно в районах з вигідним суспільно-географічним положенням (в Україні – Київська, Харківська, Одеська, Запорізька агломерації – моноцентричні).

2) *поліцентричні* – виникли на базі декількох міст – потужних господарських центрів, переважно видобувного напрямку та важкої промисловості (Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакієвська, Стаханово-Алчевська – поліцентричні).

Таким чином, найбільш поширеними є два шляхи формування міських агломерацій: "від міста" і "від району":

Формування агломерації "від міста". При досягненні певного "порога" місто виносить у поселення-супутники функції, які воно не в змозі розмістити на своїй території. Одночасно в його приміській зоні розміщуються об'єкти, які притягуються самим містом. Такий розвиток є визначальним переважно для моноцентричних агломерацій (рис. 4.15, а).

Розвиток агломерації "від району" характерний для ресурсних зон, у місцях розвитку добувної промисловості, де при розробці великих родовищ виникає група селищ однієї спеціалізації. Згодом одне з них, що має більш вигідне становище і кращі умови для розвитку, стає центром, а решта поселення – його супутниками. Таким чином формуються, як правило, поліцентричні агломерації (рис. 4.15, б).

Поліцентричні агломерації, в яких чіткого домінування одного центру не виявлено, а існує кілька рівнозначних центрів, нерідко називають *конурбаціями* (термін уперше використано в британській геоурбаністиці, автор – П. Геддес, праця "Міста в еволюції", 1915 р., частіше застосовується на Заході). Інтенсивні маятникові поїздки між центральними

містами конурбації практично не виникають. Один з найяскравіших прикладів конурбацій – Рандстад, густозаселений район у Нідерландах, який складається з чотирьох найбільших міст країни (Утрехт – Роттердам – Гаага – Амстердам) навколишньої території та декількох невеликих міст і селищ. До конурбацій належать, наприклад, Рейнська в Німеччині (Рур – Дортмунд – Бохум – Гензелькірхен – Ессен – Дуйсбург – Дюссельдорф – Вупперталь – Кельн – Бонн), Верхньосілезька в Польщі (Сосновець – Катовіце – Хожу – Бито – Забж – Гливіце) тощо.

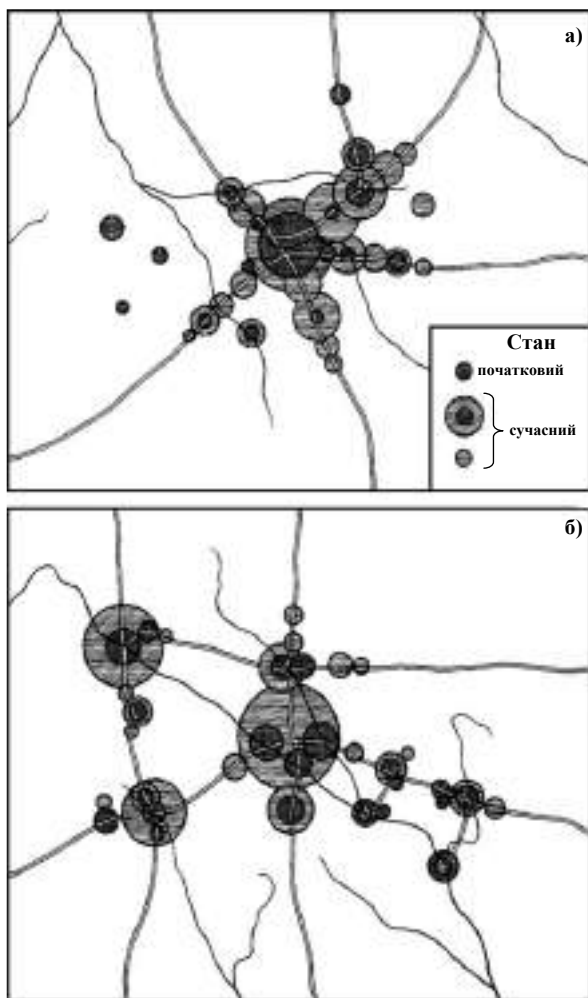

Рис. 4.15. Шляхи формування міських агломерацій
 (за Г. М. Лаппо):
 а – "від міста"; б – "від району"

Як закономірний результат еволюції розселення агломерації не виникають автоматично. Їхнє формування (агломерування) є географічно вибірковим процесом, який розгортається там, де

для нього існують сприятливі умови. Агломерації розрізняються за переважними видами діяльності населення, величиною, ступенем зрілості. Однак як особлива форма розселення вони мають деякі загальні, спільні для всіх властивості. *Фундаментальні властивості агломерацій* (за Г. М. Лаппо) такі:

1. *Зближеність (зосередженість)* міст і поселень в агломерації, висока щільність їхньої мережі сприяють їхній інтенсивній та ефективній взаємодії. Агломерація є ареалом ближніх зв'язків, що не вимагають великих затрат часу і ресурсів. Можливість підключення міст і поселень агломерації до системи внутрішніх (ближніх) і дальніх (міжрегіональних і світогосподарських) зв'язків забезпечує раціональність їхнього використання.

2. *Взаємодоповнюваність (компліментарність)* складових елементів агломерації – центрів різного профілю. Міста і поселення взаємно орієнтовані на надання послуг одне одному, що також визначає високу щільність і ефективність зв'язків, надаючи агломерації цілісності й комплексності.

3. *Динамізм розвитку і функціонування*, успадкований від великого міста, що проявляється навіть у зіркоподібній конфігурації агломерації – промені розселення нібито проникають у навколишній район;

4. *Високі стартові можливості й мобілізаційна готовність до впровадження інновацій*, що робить агломерацію полюсом зростання, центром пріоритетного розвитку і фактором розвитку прилеглої території. Використання ефекту ближніх зв'язків в умовах високоурбанізованого середовища з його унікальною інформаційною насиченістю дає додаткову перевагу за рахунок економії часу на поширення нововведень.

Характерні риси розвитку агломерацій:

1) нарощування гігантських міських скупчень, включаючи ядра, що постійно ростуть і збільшуються, залучають до своєї орбіти все більші території із збільшенням концентрації населення;

2) швидкий розвиток передмість, поступовий перерозподіл населення між містами-центрами і зонами передмість;

3) залучення сільського населення до несільськогосподарської праці, особливо в міській місцевості;

4) маятникові міграції й систематичні пересування людей в межах агломерації на роботу, навчання, до місць культурно-побутового обслуговування і відпочинку.

Економічними передумовами розвитку агломерацій є:

1) високий рівень концентрації й диверсифікації виробництва;

2) концентрація кваліфікованих кадрів;

3) максимальна ефективність систем виробничої й соціальної інфраструктури.

Формування і розвиток агломерацій – це природний процес, що відбувається з ускладненням структури системи розселення і підлягає зовнішнім впливам. Глобалізаційні процеси і постіндустріальна економіка роблять свій внесок у трансформацію просторових форм і систем зв'язків агломераційних утворень. На сьогодні відбуваються принципово нові процеси розвитку великих міських систем, відмінні від тих, які відбувалися в індустріальний період розвитку суспільства. Міські агломерації закладають початок розповсюдження постіндустріальних зрушень у глобальній економіці, що відбуваються на основі нового "портфеля ресурсів", до якого входять людський капітал, сміливі й динамічні ринки, інновації, високотехнологічні основні фонди, постіндустріальний тип організації виробництва.

Еволюція практично кожної агломерації відбувається протягом послідовної зміни певних етапів розвитку. У межах досліджень російського Центру стратегічних досліджень "Північно-Захід" були виявлені такі *найважливіші етапи розвитку великих міських агломерацій*:

1. *Індустріальна агломерація*. Її визначальними характеристиками є такі:

а) базова функція полягає в промисловому виробництві;

б) відсутність єдиного ринку праці, землі, нерухомості та інших ресурсів;

в) основа ближніх зв'язків і взаємозв'язків між містами і поселеннями – промислова кооперація і комбінування.

На цьому етапі агломераційний економічний ефект пов'язаний з економією затрат, що виникає завдяки: концентрації масового виробництва на обмеженій території; наявності спільної інфраструктури; низьким транспортним витратам.

2. *Трансформаційна агломерація*. Характеристики:

- а) базова функція пов'язана зі зростанням сектора послуг і ринку праці в центральному місті – ядрі агломерації;
- б) виникнення доцентрових трудових маятникових міграцій;
- в) виникнення (агломерування) єдиного ємного і різноманітного ринку праці.

3. *Динамічна агломерація*. Характеристики:

- а) переміщення виробництв, центрів споживання і розваг на периферію – відцентровий розвиток, починають домінувати відцентрові потоки;
- б) поєднання (агломерування) житлової, торговельної, виробничої нерухомості, тобто виникнення єдиного ринку нерухомості.

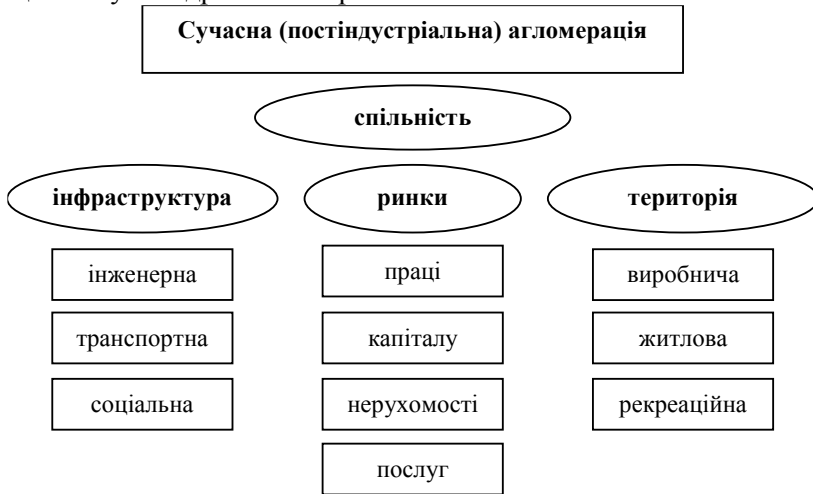
4. *Постіндустріальна агломерація*. Характеристики:

- а) розвиток "хордових" зв'язків між агломерованими поселеннями;
- б) нова ємність ринку і потужність мобілізації ресурсів;
- в) входження до глобальної мережі світових центрів і робота на підвищення статусу;
- в) наявність центрів чи філій транснаціональних корпорацій.

На цьому етапі агломераційний економічний ефект досягається за рахунок економії на спільних ринках: праці, капіталу, нерухомості, послуг (рис. 4.16).

Таким чином, перехід від індустріальної агломерації до постіндустріальної фактично проходить три головні фази. Ці фази об'єднують у собі комплекс соціально-економічних процесів, що змінюють функціональну і просторову структуру агломерації й є основою для прийняття найважливіших управлінських та інвестиційних рішень з боку системи управління.

Перша фаза розвитку полягає в укрупненні й об'єднанні (агломеруванні) ринку праці. Ядро стає найдинамічнішим осередком розвитку сфери послуг, де зосереджується управління потоками товарів, капіталів і трудових ресурсів. У результаті збільшується доцентрова трудова маятникова міграція, зростає навантаження на транспортну інфраструктуру, що сполучає ядро і агломеровані поселення.

**Рис. 4.16. Агломераційний ефект
постіндустріальної агломерації**

Друга фаза переходу до постіндустріальної агломерації полягає у формуванні (агломеруванні) єдиних ринків торговельної, житлової й виробничої нерухомості. Ряд функцій "ядра" (споживання, розваги, виробництво) переміщається на периферію і до агломерованих поселень, зростає попит на землю та базову інфраструктуру (тепло-, електро-, водопостачання). Характерною особливістю цієї фази є зростання добробуту населення і, як наслідок, зростання автомобілізації й мобільності жителів. Також з цією фазою пов'язані процеси реорганізації, модернізації й фактично переродження промислового комплексу великих міст. Відбувається винесення

промислових підприємств з центру до хінтерленду з паралельною їхньою модернізацією і прямим оновленням, коли старі заводи банкрутують, а нові інвестиційні проекти реалізуються в приміських зонах. Ці принципово нові виробництва залежать від рівня розвитку транспортно-логістичного сектора економіки регіону і формування мережі офісів і представництв в ядрі агломерації, необхідних для виконання управлінських функцій.

Третя фаза формування постіндустріальної агломерації передбачає ускладнення внутрішніх функціональних зв'язків між окремими складовими агломерації. Зокрема, розвиваються прямі зв'язки між агломерованими поселеннями і зростає ємність і різноманітність ринків, збільшуються обсяги і якість попиту на всі види інфраструктур в центрах агломерації та коридорах між ними – аеропорти, дороги, телекомунікації тощо. Таким чином, сучасна агломерація визначається не тільки єдністю виробничої і розселенської систем, скільки цілісністю ринків праці, нерухомості, землі, а також рівнем функціональної зв'язаності окремих її компонентів. Статус сучасної агломерації залежить від рівня її залучення до системи горизонтальних зв'язків у глобальній мережі світових центрів.

Механізми управління розвитком агломерації лежать головним чином у сфері інфраструктурного розвитку територій та інституціональній облаштованості основних ринків. Однак через складність реалізації великих інфраструктурних проектів і проблем підтримання єдиного правового простору в деяких країнах, включаючи Україну, необхідно розв'язувати і цілий комплекс питань адміністративного і наукового характеру, зокрема таких, як установлення єдиних принципів виділення меж агломерацій.

Сучасні підходи до *визначення меж і характеристики рівня розвинутості агломерацій* залежать від мети і масштабу досліджень.

Існує багато різноманітних критеріїв визначення меж агломерацій, вони розрізняються залежно від поставлених

завдань. *Загальні ознаки виділення міської агломерації* зокрема такі:

- 1) густота міського населення і безперервність забудови;
- 2) наявність великого міста-центру;
- 3) інтенсивність і дальність трудових і культурно-побутових поїздок;
- 4) кількість людей, що працюють не за місцем проживання;
- 5) кількість агломерованих поселень – супутників та інтенсивність їхніх зв'язків з містом-центром;
- 6) кількість телефонних розмов з центром;
- 7) виробничі зв'язки;
- 8) зв'язки із соціально-побутової та технічної інфраструктури;
- 9) наявність регулярних приміських електропоїздів, автобусів, теплоходів;
- 10) спільність аеропорту, залізничного вузла-терміналу;
- 11) щільне розселення вздовж транспортних коридорів тощо.

В одних дослідженнях як критерій береться комбінація ознак, в інших орієнтація робиться на одну з них (напр., виділяють межі агломерації методом ізохрон¹⁶ – за затратами часу, необхідного для поїздки до центру).

Географічні критерії виділення меж агломерацій (за Г. М. Лаппо та П. М. Поляном):

1. *Центральне місто з населенням понад 250 тис. жителів.* Однак кількісні критерії при виборі мінімального порога людності центрального міста в різних дослідженнях різняться фактично на порядок: від 25 тис. осіб до 250 тис. осіб.

2. *Наявність біля ядра мінімум двох міст-супутників.*

3. *За ізохронами транспортної доступності.* Зазвичай як межа агломерації береться 1,5–2-годинна ізохрона транспортної доступності (доступність від межі до центру на громадському транспорті). Установлюються ізохрони зон доступності,

¹⁶ Ізохрони – лінії на карті, що поєднують точки з одночасним настанням певного явища. У даному випадку, ізохрони доступності – точки з однаковим значенням затрат часу, необхідного для досягнення центру (Г. М. Лаппо).

наприклад: І пояс – 1,0 год, ІІ пояс – 1,5 год, ІІІ пояс – 2,0 год. Найчастіше, межею агломерації вважається двогодинна ізохрона.

4. *Інтенсивність зв'язків за населенням* (оцінюються масові маятникові міграції (трудові, навчальні, побутові, культурні й рекреаційні поїздки):

а) кількість поїздок на одного жителя до центру агломерації на одиницю часу (за місяць, квартал, рік);

б) частка зайнятих, що виїжджають за межі свого населеного пункту на роботу тощо.

Для оцінки рівня розвинутості (сформованості, зрілості) агломерацій застосовуються коефіцієнти та індекси розвинутості (агломеративності).

Коефіцієнт розвинутості міської агломерації був запропонований П. М. Поляном і визначається за такою формулою:

$$K_{\text{розв}} = P \cdot (M \cdot m + N \cdot n) \geq 1,0,$$

де $K_{\text{розв}}$ – коефіцієнт розвинутості агломерації, P – кількість міського населення агломерації (млн осіб), M, N – кількість міст і селищ міського типу відповідно, m, n – їхні частки в міському населенні агломерації відповідно.

Додатково розраховуються коефіцієнт агломеративності та індекс агломеративності.

Коефіцієнт агломеративності – це відношення щільності мережі міських поселень в агломерації до середньої відстані між ними. Визначається за формулою:

$$K_a = (N/S) \cdot R > 0,1,$$

де K_a – коефіцієнт агломеративності, N – кількість міських поселень в агломерації, S – розміри території агломерації, R – середня відстань між міськими поселеннями агломерації.

Індекс агломеративності – це відношення кількості міського населення зони супутників до міського населення всієї агломерації. Визначається за формулою:

$$I_a = P/P_a > 0,1,$$

де I_a – індекс агломеративності, P – кількість населення зони супутників, P_a – кількість міського населення агломерації.

Чим вище коефіцієнт та індекс агломеративності, тим розвинутіша агломерація.

Поряд з поняттям "міська агломерація", найпоширенішим у вітчизняній та російській школах, щодо даного об'єкта вживають різні інші терміни, наприклад: "метрополітарні регіони", "метрополітенські ареали", "конурбації", "райони великих міст", "локальні або групові системи розселення", "ареали взаємопов'язаного розселення", "міста-поля" тощо.

Наприклад, Федеральна агенція Німеччини з будівництва і регіонального планування визначає метрополітарний регіон як центральне місто разом з прилеглою територією, які характеризуються цілісним суспільно-просторовим потенціалом.

За О. О. Денисенко (на основі детального аналізу західних наукових досліджень): прилегла зона найбільш інтенсивного впливу метрополісу разом з містом утворює цілісний у функціональному відношенні *метрополітарний регіон*. *Metropolis* (від грец. *Metropolis* – головне місто, столиця) – це форма територіальної організації суспільства, що розвивається на основі окремих міст і характеризується гнучкістю і диверсифікованістю структури їхніх суспільно-територіальних комплексів, активністю інноваційної діяльності та високою галузевою, міжгалузевою і територіальною інтегрованістю, особливими властивостями соціально-культурного середовища (насиченість об'єктами та зв'язками, динамізм, контактність, соціальна мобільність), що дає їм змогу реалізувати метрополітарні функції. Метрополітарні функції: організаційно-управлінська, інноваційно-креативна, духовно-культурна, інформаційно-репрезентативна, транспортно-комунікаційна. Концентрація високотехнологічних видів діяльності, інформації, фінансів, високого професіоналізму менеджменту і трудових ресурсів породжують у метрополісах просторові інноваційні хвилі поширення в навколишній суспільний простір нових знань, технологій, моделей поведінки. Поряд з цим метрополіси є

ядрами світового геополітичного простору (О. О. Денисенко). У становленні й розвитку метрополітарного регіону провідну роль відіграють не масштаби концентрації населення, господарства, інфраструктури, а розвиток і посилення якісних властивостей тих чи інших компонентів на основі тісної інтеграції як у межах власного суспільно-територіального комплексу, так і з метрополітарними регіонами інших країн. Системоформувальну роль у структурі господарства метрополітарного регіону відіграє невиробнича сфера. Фактично метрополітарний регіон є сучасною агломерацією постіндустріального суспільства.

Формування агломерації – це реалізація потенціалу великого міста, розширення можливостей його розвитку і засіб розв'язання багатьох гострих містобудівних проблем, а також, паралельно, повніше використання можливостей всього агломераційного ареалу: його ресурсів, інфраструктури, території, географічного положення. Водночас створення міських агломерацій спричинює появу нових проблем в управлінні їхнім розвитком. Концентрація населення в міських агломераціях, що простягаються за межі адміністративних кордонів первісних міст і охоплюють дві та більше адміністративні одиниці, веде до того, що єдина територія має різні місцеві органи влади з різними можливостями і пріоритетами в управлінні їхнім розвитком, тому, в окремих випадках, населення страждає через відсутність координації з боку органів влади.

Питання *виділення і управління агломераціями* є досить складним і має свої варіації відповідей залежно від прийнятих підходів різних країн. У багатьох державах регулярно проводяться дослідження і постійний статистичний облік розвитку великих міських утворень, працюють відповідні координаційні й управлінські структури.

На сьогодні ряд країн світу, наприклад США, Канада, Франція, Італія та інші активно використовують в законодавчому полі терміни-синоніми поняття "агломерація" та "міська агломерація" на рівні норм конституційного права. Внесення відповідних змін до їхнього законодавства було спричинено передусім намірами підвищення ефективності

регіонального управління і конкурентоспроможності своїх економік.

З 1950 р. у США виділяють статистичні метрополітенські ареали на фазі сітки графств, які є статистичним виразом міської агломерації.

Метрополітенський (статистичний) ареал – визначення, прийняте в США для міської агломерації як урбанізованої зони навколо одного або декількох великих міст-ядер з високою щільністю населення і тісними економічними зв'язками. Це поняття ширше, ніж тісна щільна агломерація за американськими і європейськими критеріями, але відповідає агломерації за пост-радянськими критеріями. Метрополітенські ареали (МА) визначаються Бюро управління і бюджету США і використовуються Бюро перепису населення США та іншими американськими урядовими установами тільки для статистичних цілей. МА не є юридично зареєстрованими адміністративними одиницями.

Отже, *метрополітенський* ареал – це територіально-статистична одиниця, сформована з:

1) графства (або групи графств), на території якого розташовано хоча б одне міське поселення (або група поселень, що злилися в суцільну зону міської забудови) із загальною кількістю населення понад 50 тис. осіб.

2) прилеглих графств, що тяжіють до поселення (критерій тяжіння – більше 25 % жителів графства працюють у центральному графстві або більше 25 % місцевих робочих місць зайнято жителями центрального графства).

МА поділяються на *стандартні* і *консолідовані* (ті, що виникли зі злиття стандартних МА).

У США також існує поняття *мікрополітенський* ареал, який формується навколо поселення з кількістю населення від 10 до 50 тис. осіб.

У Канаді Округ Метрополії Торонто (*Toronto Metropolitan Unit*), за своєю суттю також міська агломерація, був сформований ще в 1934 р.

У країнах ЄС існує свій підхід до визначення статистичних ареалів – це одиниці NUTS. *NUTS* (фр. *Nomenclature des unités*

territoriales statistiques) – це Номенклатура територіальних одиниць для статистичних цілей – стандарт територіального поділу країн, розроблений Європейським Союзом з метою уніфікації статистичних показників, спрощення системи формування бюджетів і здійснення розрахунків фінансового характеру. Територіальні одиниці (NUTS-одиниці), як правило, збігаються з адміністративно-територіальним поділом і межами відповідних одиниць, але бувають і винятки. Кодування має кілька рівнів. На сьогодні стандарт визначає NUTS-одиниці трьох рівнів:

1. NUTS 1 – головні соціально-економічні регіони, тобто цьому рівню може відповідати група регіонів усередині країни або навіть ціла країна (населення від 3 до 7 млн).

2. NUTS 2 – базові регіони для застосування регіональної політики (населення від 800 тис. до 3 млн).

3. NUTS 3 – невеликі регіони для специфічної діагностики (населення від 150 до 800 тис.).

Для порівняння, більшість моноцентричних агломерацій України приблизно відповідають критеріям, що належать до критеріїв NUTS 3 і тільки п'ять українських міст зіставні з NUTS 2.

У Великобританії поняттю "агломерація" в регіональному розрізі найбільше відповідають *Великий Лондон* і *метрополітенські округи* (Великий Манчестер, Уест-Мідлендс, Західний Йоркшир та ін.). Крім того, агломерації сформувалися навколо Глазго, Единбургу та інших міст. Питаннями управління розвитком агломерацій займаються об'єднані адміністрації метрополітенських округів.

Показовим прикладом переходу від управління містом до управління агломерацією є досвід Барселони. У 2003 р. був розроблений перший стратегічний план *метрополії Барселони*, одним із результатів впровадження принципів стратегічного планування стала зміна статусу Барселони: Законом уряду Каталонії (03.08.10) був закріплений новий статус Барселони як агломерації (метрополітенська зона Барселони). Акцент у новому стратегічному плані метрополії "Бачення 2020" зроблений на важливість побудови взаємовигідних відносин

міста з периферією і є, таким чином, першим кроком до формування більш злагодженої й цілісної системи управління метрополією.

У Франції особливий статус міських агломерацій закріплено законом. Також для країни характерною є поява нових міських агломерацій (Сержі-Понтуаз, Еврі, Мален-Сенар, Марн-ла-Валде, Сент Квентін-ан-Івелін у районі Іль-де-Франс та Іль д'Або (Ізер), Рив-де-л'Етан-де-Берр у гирлі Рони, Водрей (Сен-Маритим), Вільнев д'Аск на півночі), де невеликі міста (до 60–100 тис. населення) поєднують свої зусилля і формують регіони інтенсивного розвитку. Створення *синдикатів агломерацій* (надкомунальних управлінських органів) регламентується законом від 1983 р., згідно з яким необхідна згода 2/3 муніципальних рад, що представляють 3/4 населення агломерації. Синдикати агломерацій є тимчасовими структурами, які створюються для виконання завдань переустрою територій і мають особливий юридичний і фінансовий статус. Повноваження Синдикату формуються шляхом делегування йому повноважень комун. Основне завдання Синдикату – створення умов для комплексного інноваційного розвитку місцевих угруповань у межах агломерації. Для цього в особливий спосіб структурується територія між містами і виокремлюються спеціальні зони (точки зростання), у межах яких діє система пільг і стимулів соціально-економічного розвитку. Після того, як завдання вирішено, відбувається повернення до комунального статусу шляхом злиття комун або їхніх частин у межах периметра урбанізації.

В Україні за різними критеріями виділяють від 6 до 31 (і навіть до 50) агломерацій, єдиного підходу до виділення не існує. У Росії різні дослідницькі центри виділяють також різну кількість агломерацій: від 53 великих агломерацій (за методикою ІГ РАН) до 183 вузлових економічних районів у зонах тяжіння значних міст (за Е. Лейзеровичем). Міські агломерації в Україні й у Російській Федерації не виділяються офіційною статистикою і не мають правового статусу, не існує також органів управління агломераціями. Органи державної

влади і місцевого самоуправління не розглядають агломерації як об'єкти системного спостереження, вивчення та управління.

Систему адміністративно-територіального устрою України встановлює безпосередньо Конституція України (розд. IX). Поняття "агломерація", "міська агломерація" в документі не згадуються. Відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції України територіальний устрій України визначається виключно законом. Територіальний устрій держави є територіально-просторовою основою для утворення та діяльності органів публічної влади, і Основний Закон не передбачає можливості утворення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на рівні "міських агломерацій", тобто сьогодні в контексті державного права говорити можна лише про "віртуальні" агломерації, хоч насправді вони є об'єктивно існуючими утвореннями і в межах текстів окремих постанов Кабінету Міністрів України та указів Президента України поняття "агломерація" застосовується. Цілком практичного змісту це поняття може набути лише після прийняття Верховною Радою України окремого закону чи кількох законів, наприклад "Про адміністративно-територіальний устрій" чи "Про агломерацію населених пунктів".

Таким чином, *на сьогодні в Україні агломерація не є інструментом регіонального управління.*

На основі зазначеного можна окреслити такі *основні проблеми управління агломераціями в Україні:*

- 1) відсутнє поняття агломерації, як юридичної категорії;
- 2) агломерація не є територіально-адміністративною одиницею;
- 3) фактичні межі агломерації не збігаються з межами наявних адміністративних територіальних одиниць;
- 4) агломерація не є одиницею офіційного статистичного спостереження.

У даній ситуації можливі шляхи розв'язання проблем управління агломераціями можуть бути пов'язані зі створенням координаційних рад агломерацій; установленням умовних меж агломерацій згідно меж адміністративно-територіальних одиниць (районів, областей); злиттям в управлінсько-адміністративному сенсі із центральним містом, ядром

агломерації. Пріоритетно важливим є вдосконалення правової бази, яка б визначила напрями організації обліку, моніторингу і управління розвитком міських агломерацій.

Очевидно, що в глобалізованому світі Україна не може далі ігнорувати феномен, що з'явився на певному етапі розвитку – агломерації, а отже, їй слід зробити кроки, направлені на те, щоб вони знайшли своє місце в правовому полі й у практиці управління та економічного розвитку. Безумовно, досліджуючи позитивні практики, набуті й практично імplementовані деякими державами, варто врахувати й негативні аспекти розвитку агломерацій, відомі зі світової історії.

Головними перевагами агломерацій є такі:

- 1) потужний ринок праці, різноманітність місць прикладання праці й кумулятивний ефект у створенні нових робочих місць;
- 2) широкий вибір соціальних послуг для мешканців у центральному місті;
- 3) розширення зони обслуговування населення;
- 4) можливості використання розосередженої концентрації (завдяки перевагам за рахунок сумарної людності агломерації й меншої величини поселень, що її утворюють);
- 5) швидкість поширення ближньої дифузії інновацій та ін.

Слід зауважити, що при всіх своїх перевагах, насамперед для економіки, агломерації мають і низку суттєвих недоліків, їхня мінімізація є дуже затратною. Через зосередження в агломерації великої кількості населення та значної частини економічного потенціалу різко зростає антропогенне навантаження на довкілля і погіршуються умови проживання людей. Наприклад у Донецькій області України, яка відрізняється розвитком своїх агломерацій, сконцентрована п'ята частина промислового потенціалу держави при рівні забруднення повітря, що в п'ятдесят разів перевищує максимально допустиму норму.

Проблемними також є такі питання:

- 1) роздробленість управління, складність налагодження чіткої системи управління, особливо у випадках, коли "багато влад і багато громад" діють у межах порівняно невеликої території;

2) територіальна несправедливість, соціальна фрагментація (виникнення бідних і багатих осередків);

3) зіткнення субкультур (етнічне розшарування, потенційна можливість конфлікту культур, проблема руралізації міст тощо);

4) транспортні проблеми;

5) забудова зелених секторів тощо.

Зокрема, наприклад, у Європейській Хартії міст "Маніфест нової урбаністики", прийнятої Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи 29.05.08 у Страсбурзі відмічається стурбованість через питання територіальної несправедливості в містах і міських агломераціях. Учасники Конгресу констатують "тривожні явища пауперизації"¹⁷. Зокрема в документі сказано: "Значні верстви населення міст страждають від серйозної соціально-територіальної нерівності. Крім глибоких соціальних відмінностей, які розділяють квартали, необхідно пам'ятати про екологічні нерівності, важливо щоб найбільш вразливі верстви населення не були зосереджені на тих територіях, де якість довкілля знаходиться на найнижчому рівні, що може викликати драматичне поєднання різних форм нерівності. Ми вельми стурбовані цими процесами територіальної несправедливості, які виражаються в тому, що деякі міські райони перетворюються на "привілейовані", у центрах міст спостерігається неконтрольований сплеск цін на нерухомість, розвиваються одночасно явища виникнення гетто в приміських районах або подекуди з'являються приватні зони з високим рівнем безпеки, а все це призводить до територіальної сегрегації, що руйнує наші міста". Ці та інші питання щодо проблемних аспектів розвитку міських агломерацій потребують уважних наукових досліджень з метою забезпечення обґрунтованих рішень з боку системи управління і суспільства загалом.

Агломерації є проміжним етапом у просторовій еволюції урбанізації. Їхнє накопичення, територіально зближуючись, формують у розвинутих або густо заселених державах великі

¹⁷ Пауперизація – масове збідніння населення, що виливається в жебрацтво та бродяжництво, веде до зростання злочинності.

надагломераційні структури мегалополісного типу, які в багатьох дослідженнях визначаються як *урбанізовані райони та урбанізовані зони*.

Урбанізований район – це порівняно великий ареал розселення з високою густотою населення і високим рівнем розвитку міських поселень, який формує систему взаємопов'язаних і взаємодоповнювальних одна одну агломерацій різного рангу за наявності різноманітних багатофункціональних центрів. Основу урбанізованого району становлять зазвичай декілька великих міських агломерацій, які завдяки своєму розвитку формують територію із загальними функціональними і морфологічними особливостями. Фактично велика конурбація за британською термінологією є урбанізованим районом.

Урбанізований район формують переміщення населення тижневого і місячного циклу життєдіяльності, виробничі зв'язки, єдина транспортна та інженерна інфраструктура, спільна схема використання ресурсів і охорони навколишнього середовища. Для його розвитку характерні посилення міжагломераційної взаємодії, скорочення міжагломераційних просторів.

Розвинуті урбанізовані райони є важливими ланками територіальної організації розселення. Їхнє становлення можна розглядати як один із способів більш ефективного використання соціально-економічного потенціалу міста, який збільшується в ході його розширення до агломерації й урбанізованого району.

Урбанізована зона – це складна і велика структура, особливо важлива для перспективної просторової організації розселення країни. Її визначає інтенсивний розвиток міських поселень і зон їхнього впливу. Урбанізована зона включає декілька урбанізованих районів і характерна лише для країн і регіонів з високим рівнем урбанізації. Урбанізована зона вирізняється швидше інтенсивністю розвитку міських поселень, ніж їхньою кількістю. В американській геоурбаністиці урбанізована зона називається консолідованим метрополітенським ареалом, що формується зі злиття кількох стандартних метрополітенських ареалів.

Урбанізований район і зона є реальними територіальними соціально-економічними системами, вони характерні для певної стадії просторового розвитку урбанізації. Їхнє поширення підкреслює посилення зв'язків між урбанізацією і територіальною структурою господарства. Подальша еволюція форм розселення під впливом процесів розвитку і концентрації виробництва приводить до зближення і зростання міських агломерацій, формування *мегалополісів* – форм розселення найвищого ієрархічного рівня, що включають велику кількість міських агломерацій (метрополітенських ареалів) і розміщуються на значних територіях. Це великі урбанізовані зони смугоподібної конфігурації, які утворюються в результаті фактичного зрощування багатьох сусідніх агломерацій різного рангу. Зазвичай такі урбанізовані смуги визначаються щільною міською забудовою і простягаються вздовж найважливіших транспортних магістралей і полімагістралей, тобто свого роду економічних осей. Вони мають декілька центральних ядер.

Суттєві відмінності між агломерацією і мегалополісом такі:

1. *Розмірні характеристики території.* За площею будь-який мегалополіс набагато перевищує саму велику агломерацію.

2. *Демографічний потенціал.* За кількістю населення мегалополіси на порядок перевищують агломерації. За Ж. Готтманом – справжній мегалополіс повинен мати як мінімум 25 млн осіб.

3. *Морфологічна будова.* Агломерації – це концентричні формації із зонами ядер, мегалополіс – ареально-лінійне утворення у вигляді гірлянди міст, нанизаних на природні чи штучні транспортні шляхи, при їхньому формуванні починає працювати принцип мережного розвитку.

4. *Просторова структура.* Для великих моноцентричних агломерацій типовим є зменшення всіх соціально-економічних і щільнісних показників від центру до периферії. У мегалополісі розподіл цих показників по головній осі має хвилеподібний характер, а в поперечному розрізі – поясний.

Термін "мегалополіс" (Мегалополь) виник у Стародавній Греції приблизно в 370 р. до н.е. і означав центр союзу аркадських міст у результаті злиття більш ніж 35 поселень.

Поняття "мегалополіс" важливо не плутати в термінологічному аспекті з "мегаполісом", що означає місто-гігант, або його агломерацію, а це різні таксономічні рівні урбанізації.

На сьогодні найбільшими сформованими мегалополісами є:

- 1) у США – Приатлантичний, Приозерний та Каліфорнійський;
- 2) у Західній Європі – Рейнсько-Рурський, Рандстад, Лондонсько-Ліверпульський;
- 3) в Японії – Притихоокеанський.

Отже, у результаті розростання і поступового злиття десятків сусідніх великих міських агломерацій вздовж транспортних магістралей в багатьох країнах, насамперед у трьох регіонах світового масштабу (США, Європа, Тихоокеанська Азія), складаються великі урбанізовані зони смугоподібної конфігурації. Найбільш відома з них уперше була виявлена і досліджена французьким географом *Жаном Готтманом* у 50-х рр. XX ст. в північній частині Атлантичного узбережжя США. Її протяжність близько 1000 км, ширина сягає місцями 200 км. Вона складається з перетікаючих одна в одну агломерацій Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії, Балтимора, Вашингтона (звідси її назва *Босваш*, або *Приатлантичний*), а також низки інших менш великих (усього 40 агломерацій) загальною площею 100 тис. км². Жан Готман дав їй назву Мегалополіс, що стала потім загальною назвою. Населення цієї "головної вулиці" Америки налічує близько 50 млн осіб (майже 20 % усього населення США), тут виробляється приблизно 1/4 промислової продукції США. Інший мегалополіс – *Чунімс* (Чикаго – Пітсбург), або *Приозерний* сформувався в США на південному узбережжі Великих Озер шляхом злиття агломерацій Чикаго, Детройта, Клівленда, Пітсбурга та інших – усього їх 35, його площа – 160 тис. км², а населення приблизно 35 млн жителів. Наймолодший мегалополіс країни – *Сан-Сан* розташований в Каліфорнії (*Каліфорнійський*), він простягнувся від Сан-Франциско через ланцюжок центрів Великої Каліфорнійської долини до Лос-Анджелеса і Сан-Дієго і налічує всього 15 агломерацій з населенням 20 млн осіб. Усього в цих трьох мегалополісах концентрується майже половина населення США.

У Канаді найважливішою ланкою розселення є лінійно витягнута урбанізована зона (вісь) від Квебека до Вінсора (Квебек, Монреаль, Оттава, Торонто, Вінсор) протяжністю близько 1000 км і шириною до 300 км, а в її межах зосереджено 55 % населення країни і 73 % усіх зайнятих в обробній промисловості.

Найбільший у світі за кількістю населення мегалополіс – *Токайдо (Притихоокеанський)* (близько 70 млн осіб) склався на Тихоокеанському узбережжі Японії. Ця велика урбанізована зона протяжністю в 700 км включає в себе найбільші агломерації країни – Токіо, Йокогама і Кавасакі (що утворюють разом з прилеглими районами столичний метрополітенський ареал *Кейхин* з населенням майже 30 млн осіб), з Нагоя, Кіото, Осака, Кобе та іншими містами – усього понад 20 агломерацій. У мегалополісі Токайдо зосереджено приблизно 60 % населення країни і близько 2/3 її промислового виробництва.

Мегалополіси формуються і в Західній Європі; там вони, як правило, менші за масштабами концентрації населення, ніж у США та Японії. Виділяються за своїми розмірами *Англійський* мегалополіс (об'єднує агломерації Лондона, Бірмінгема, Манчестера, Ліверпуля тощо) і *Рейнський* (конурбація Рандстад у Нідерландах, Рейн-Рур, Рейн-Майн у ФРН та ін.). Кожен з них має площу близько 60 тис. км², населення понад 30 млн осіб і включає до 30 агломерацій. Розвиток мегалополісів і тут пов'язаний із швидким розширенням найбільших агломерацій.

Усе виразніше намічається формування міждержавних мегалополісів – *дельтаполісів*. Як приклад можна назвати відомий "Блакитний банан", що простягнувся від північного заходу Великобританії до півночі Італії і включає міста: Ліверпуль, Манчестер, Лідс, Бірмінгем, Лондон, Брюссель, Антверпен, Амстердам, Роттердам, Гаага, Люксембург, Рейн, Рур, Франкфурт-на-Майні, Мюнхен, Штутгарт, Базель, Цюрих, Турин, Мілан та ін., із загальною кількістю населення у 110 млн осіб.

Три урбанізовані зони мегалополісного типу складаються в Китаї: *Шанчжен* (Шанхай, Нанкін, Ханчжоу), *Пектян* (Пекін, Тяньцзинь), *Гуансян* (Гуанчжоу, Шеньчжень, Сянган).

Формуються мегалополіси і в інших країнах, що розвиваються: Сан-Паулу – Ріо-де-Жанейро – Белу-Орізонті в Бразилії; Каїр – Александрія в Єгипті; Лагос – Ібадан у Нігерії; Колката – Асансол у долині р. Дамодар в Індії; Джакарта – Бандунг в Індонезії тощо.

Незважаючи на все більш чітке оформлення в ряді країн мегалополісів, уявлення про саму сутність мегалополісу, його якісну новизну порівняно з міською агломерацією, можливості та перспективи розвитку залишаються все ще не до кінця вивченими. З цим пов'язані й вельми значні розбіжності в поглядах між різними авторами при оцінці перспективності мегалополісів як найбільшої просторової структури розселення. Так, Ж. Готтман, основоположник концепції мегалополісу, вважає, що мегалополіс знаменує собою не тільки етап в організації території та міського життя, а й "сповіщає нову еру в розміщенні населення і господарської діяльності людини". Перспективність цієї структури розселення підтверджують також багаторічні дослідження прогнозів розселення в глобальному масштабі, здійснені Міжнародним центром екістики в Афінах у межах програми "Місто майбутнього" під керівництвом відомого грецького архітектора К. Доксіадіса в 70–80-х рр. XX ст. На думку К. Доксіадіса, зростаючись між собою, мегалополіси мають сформувати свого роду безперервне місто під назвою *Ейкуменополіс* і вперше в історії людина буде мати одне місто, що буде сприяти єднанню його мешканців. Ейкуменополіс унаслідок своєї фізичної протяжності, структури і форми буде складатися з багатьох великих і малих міст, взаємопов'язаних в єдину систему. За словами вченого, це буде унікальне місто людини, що створюватиме безперервну, диференційовану, але також об'єднану структуру і управлятися буде як єдиний організм.

З іншого боку, не можна не враховувати наявності реальних негативних аспектів розвитку таких систем розселення, пов'язаних із впливом на довкілля, виникненням соціальних проблем, складністю управління тощо. Наприклад, у тому ж "Маніфесті нової урбаністики" зазначено, що існуючий розподіл міських територій викликає занепокоєння у європейської

спільноти. Розкидане і не сконцентроване місто, як правило, супроводжується функціональною і секторальною спеціалізацією просторів, що різко підриває цілісність і екологічний капітал міст. На думку учасників Конгресу у Страсбурзі, потрібно планувати міста навколо компактних і щільних урбаністичних форм, що вимагають мінімуму ресурсів для підтримки і дозволяють городянам одразу по сусідству мати доступ до різних міських структур і служб, а також до простору для відпочинку. У документі сказано: "Ми хочемо бачити місто економним щодо своїх ресурсів, своєї землі, переміщення людей та енергетики. Тільки координація і компактність наших міст дозволять зробити міський простір більш легким, доступнішим, більш живим для всіх городян незалежно від їхніх соціальних умов, віку або стану здоров'я".

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке агломерація? У чому полягає просторовий і функціональний феномен агломерації?
2. Назвіть і охарактеризуйте складові просторової структури агломерації. Які типи агломерацій за особливостями ядра та процесів формування ви знаєте?
3. Визначте фундаментальні властивості, характерні риси та економічні передумови розвитку агломерацій.
4. Охарактеризуйте етапи розвитку великих міських агломерацій.
5. Які критерії виділення меж агломерацій застосовуються в географії? Як визначається рівень розвинутості (сформованості) агломерації?
6. Наведіть приклади виділення і управління агломераціями у світовій практиці. Як ці питання вирішуються в Україні?
7. У чому полягають переваги і недоліки агломерацій?
8. Що таке урбанізований район і урбанізована зона?
9. Дайте визначення поняття "мегалополіс". Які суттєві відмінності між агломерацією і мегалополісом? Охарактеризуйте найбільші сформовані мегалополіси світу і назвіть мегалополіси, що формуються.

Розділ 5

МІСТО У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ ПРОСТОРІ

5.1. Глобальні міста

Глобалізація і постіндустріальна економіка як передумови виникнення глобальних міст. Загальні підходи до виділення глобальних міст. Теорії глобальних (світових) міст П. Геддеса, П. Холла, Г. Ріда, Дж. Фрідмана, С. Сассен. Дослідження групи GaWC П. Тейлора.

Сучасна географія глобальних міст. Концепція олігополісу Д. Гімено. Вплив глобалізаційних процесів на внутрішній стан міста.

Кожний етап у тривалій історії світової економіки має свої специфічні риси. Особливість сучасного етапу – це панування інформаційних технологій і пов'язане з ним зростання мобільності й ліквідності капіталу. Міста завжди були місцем концентрації потужних сил змін та інновацій, вони завжди створювали можливості для прогресу та адаптації до змін. Крім того, міста є особливими територіальними полюсами економіки знань, яка визначає поступальний розвиток суспільства. Зі вступом у нове тисячоліття містам відводиться ще більше історичне значення у функціонуванні нової економічної системи, коли в результаті приватизації відбувається проникнення іноземних фірм на національні ринки і зростає участь найбільших національних компаній на міжнародній арені. Деіндустріалізація територій, поширення нових інформаційно-комунікаційних технологій, виникнення біо- і нанотехнологій, а також розвиток нематеріальної економічної

діяльності загалом створюють нові форми розвитку, міста мають можливість зіграти найважливішу роль у цій новій організаційній структурі. У новому "нематеріальному" світі міста стають опорними центрами, в яких зосереджуються потоки влади, знань, інформації, капіталів і культури.

Одним з найяскравіших і найфундаментальніших проявів глобалізованої сучасності є створення єдиної транснаціональної урбаністичної системи світу, основу якої становлять так звані світові чи глобальні міста. Початково поняття "світове місто" використовувалося в спеціальній літературі для визначення столиць колишніх імперій, таких як Лондон, Париж, Відень, Мадрид, чи міст особливого культурно-релігійного значення, наприклад таких, як Вавилон або Рим. Сучасна теорія глобальних міст заснована на розробках в галузі геоekonomіки і геополітики, вона пов'язана з особливою участю ряду "обраних" центрів в архітектурі світової системи, яка включає три взаємопов'язані аспекти колективних дій – економічну, політичну і соціокультурну. Такі центри виділяються за діапазоном дій і ступенем впливу, вони є свого роду командними пунктами всієї світової системи і як наслідок займають ключові позиції світової ієрархії планети. Теорія глобальних міст має досить значну історію, протягом якої склалася ціла низка наукових шкіл у різних країнах світу.

Передумови виникнення глобальних міст. Новітній етап розвитку світового господарства, що розпочався на межі 1970–1980-х рр., знаменується потужними інтеграційними тенденціями, об'єднаними поняттям глобалізації, що є безумовною передумовою виникнення глобальних міст.

Глобалізація (термін має еkleктичне поєднання глобального і локального: англ. *global* – всесвітній, *local* – місцевий) виражає складний взаємний прояв універсальних закономірностей світового рівня та особливостей розвитку конкретної території. Глобалізація – процес всесвітній, вона охоплює процеси формування міжнародних господарських систем як цілісності, до складу якої належать і національні господарства, і транснаціональні одиниці, і світові організації, а також взаємодію цієї цілісності з навколишнім середовищем. Різноманіття аспектів

глобалізації та наукової належності її дослідників зумовлюють величезну палітру визначень цього феномена. Авторство терміна "глобалізація" належить соціологу Р. Робертсону (1992), який вважав глобалізацію "процесом дедалі зростаючого впливу на соціальну дійсність окремих країн різних факторів міжнародного значення: економічних і політичних зв'язків, культурного та географічного обміну".

Найважливішим аспектом глобалізації є *інтеграція* – процес збільшення щільності зв'язків між географічними утвореннями, що часто супроводжується збільшенням кількості загальних, типових ознак.

Виходячи з цього аспекту, з точки зору географії, вважається доцільним застосування визначення глобалізації Є. О. Маруняк (2007): *Глобалізація* – це процес територіальної й галузевої перебудови національних господарств, що характеризується утворенням системи різновекторних зв'язків глобального, регіонального та локального рівнів, якісні й кількісні параметри яких зумовлюють динамічні зміни світової економіки в напрямку формування цілісної моделі розвитку.

На сьогодні у світі відбуваються зміни політичного, економічного, соціального життя суспільства, які характеризуються такими тенденціями:

1. У політичній сфері: відбуваються процеси деетатизації¹⁸, а також стирання бар'єрної функції кордонів держав і регіонів.

2. В економічній сфері: домінують процеси транснаціоналізації, коли головним господарчим об'єктом стає велика фірма; відбувається виникнення нового міжнародного поділу праці; створення глобальної фінансової системи та глобального ринку послуг.

3. У науковій і технологічній сферах: помітним стає прогрес на транспорті, у телекомунікаційних та інформаційних технологіях; відбувається виникнення єдиного інформаційного поля планети.

Безпосереднім наслідком цих тенденцій стало швидке зростання рівня зв'язаності й всепроникності глобального

¹⁸ Деетатизація (роздержавлення) – складна сукупність процесів, направлених на зменшення державного впливу в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

простору, а разом з ним і потоків інформації, капіталу, товарів, послуг, населення. "Стискання" простору і часу спричинило об'єктивну потребу у формуванні єдиної системи "вузлових точок" зв'язків інформаційної ери. Ця місія покладена на міста, головна функція яких сьогодні полягає в управлінні різноманітними економічними і соціальними потоками. Просторовою проекцією глобалізаційних процесів стало виокремлення "архіпелагу міст" як опорного мережно-вузлового каркаса світового господарства при характерній для нього жорсткій конкуренції та суворій підпорядкованості міських центрів. Функціонування транснаціональних урбаністичних систем об'єктивно вимагає формування особливих фокусних вузлів – глобальних міст, що є небагатьма центрами здійснення владних функцій і стратегічного керівництва в мережі.

Ще в середині ХХ ст. відомий англійській економіст *Колін Кларк* висунув концепцію трьох секторів суспільного виробництва, згідно з якою з розвитком економіки країн відбувається послідовна зміна ролей основних її секторів – первинного (виробництво сировини), вторинного (переробка сировини в готову продукцію і будівництво) і третинного (види діяльності, що забезпечують розвиток перших двох секторів і відтворення трудових ресурсів). Згодом ця теорія розвивалася *Деніелом Беллом* (60–70-ті рр. ХХ ст.), який запропонував п'ятисекторальну концепцію постіндустріального суспільства, згідно з якою третинний сектор економіки включає транспортні, комунальні послуги і відпочинок, четвертинний сектор – торгівлю, фінанси, страхування та операції з нерухомістю, а п'ятиринний – охорону здоров'я, освіту, науку, культуру та управління.

Найбільш удаюю і логічною серед цих та інших концепцій західних і вітчизняних економістів, які намагалися здійснити класифікацію суспільного виробництва за секторами економіки, вважається концепція чотирьох секторів *Марка Пората*, відображена в його праці "Інформаційна економіка" (1977). Відповідно до концепції М. Пората відбувається розподіл суспільного виробництва на чотири сектори: первинний сектор – доаграрний, аграрний, аграрно-видобувний; вторинний сектор –

добувна й обробна промисловість; третинний сектор – сервісна економіка, послуги (бізнес послуги, транспортні й комунальні послуги, охорона здоров'я, туризм, юридичні послуги, відпочинок тощо); четвертинний сектор – інформаційна економіка, економіка знань (контроль та управління, освіта, наука, культура, інформація).

У ході економічного розвитку в аграрний, індустріальний і постіндустріальний періоди економічне значення цих секторів змінювалось. Галузі первинного сектора (насамперед сільське господарство) упродовж тривалого періоду економічної історії відігравали провідну роль в економіці як за кількістю зайнятих, так і за обсягом продукції. На сьогодні їхня частка має тенденцію до скорочення. Так, на початок ХХІ ст. частка сільського господарства у ВВП країни в середньому по світу становила 4 %, при цьому існували значні розбіжності між економічно розвиненими країнами (близько 2 %) і країнами, що розвиваються (12 %). Водночас питома вага зайнятих в аграрному секторі, як і раніше, залишалась відносно високою, у середньому по світу – 35 %, у країнах, що розвиваються – близько 40 %, у розвинутих – 4 %.

Частка промисловості досягла піку в індустріальний період, коли швидкими темпами розвивалися видобувні галузі, будувалися нові заводи і фабрики, зростали виробничі потужності й споживання енергії. Цей період характеризується загостренням екологічних проблем.

У ході історичного розвитку сфера послуг мала тенденцію до постійного зростання. У другий половині ХХ ст. в розвинутих індустріальних суспільствах з'явилися паростки постіндустріального розвитку, спочатку вони проявилися в розвинутих країнах Європи, США та Японії, а потім і в інших країнах. У країнах постіндустріального розвитку основою економіки стає сфера послуг. Третинний сектор на сьогодні відіграє серйозну роль в економіці розвинених країн (більше 60 % у структурі ВВП). У країнах цього типу частка промисловості поступово знижується, а частка первинного сектора мінімальна.

Однак постіндустріальні тенденції – це не просто зростання сфери послуг. У постіндустріальному суспільстві наголос

робиться на високоспеціалізовані послуги – юридичні, фінансові, страхові тощо. Але пріоритет надається сфері знань та інформації – управлінню, освіті, науково-дослідній діяльності, а також інформаційному та технологічному забезпеченню, що є вирішальним для постіндустріального суспільства (рис. 5.1).

Рівень і якість постіндустріального розвитку країни залежить від співвідношення двох секторів – третинного і четвертинного. Їхнє домінування над первинним і вторинним секторами служить чи не найголовнішою ознакою постіндустріалізації.

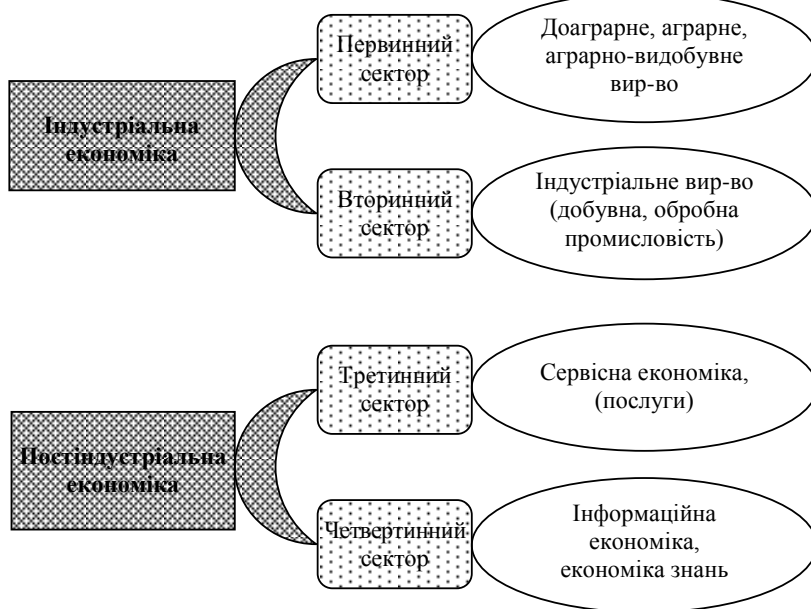

Рис. 5.1. Провідні сектори індустріальної та постіндустріальної економіки (за М. Поратом, 1977)

Послідовність зміни економічних секторів у різних країнах різна, інколи вони існують одночасно. Наприклад, у старопромисловій Європі вторинний сектор економіки колись довгий час охоплював 50 % і більше зайнятих. У США, Канаді, Японії, а також у країнах "тиграх-драконах" Азії він довго

поступався аграрному, а потім одразу звільнив місце сервісному та інформаційному секторам.

Постіндустріальна економіка і постіндустріальний соціум – це глобальна і національна реальність, що тримається на "трьох китах" – інформації, знаннях та інноваціях. Критерієм визначення постіндустріальної економіки є частка, у першу чергу четвертинного сектора у ВВП країни. За оцінками експертів внесок інформаційного сектора у ВВП розвинутих країн становить у середньому 20–25 %, у США – 40 %, у Росії – 16 %. Внесок галузей виробництва інформаційно-комунікаційних технологій і обсягу інформаційно-комунікаційних послуг у ВВП України становить близько 6 %.

Натомість третинний сектор (послуги) сьогодні в Україні й у Росії досить значний, 40–45 % у структурі ВВП кожної країни. Раніше четвертинний сектор в СРСР домінував над третинним – сфера послуг була "ненав'язливою", а наука і технології були необхідні наддержаві для воєнного паритету із Заходом.

Вплив сервісної та інформаційної економіки на організацію простору різний. Наприклад, *інформація* – не має меж, має потужні канали передачі, має високу швидкість і мобільність, вона вміє об'єднує країни і регіони.

Послуги, наприклад, туристичні, соціальні, медичні, освітні, не підлягають торгівлі, або їхній експорт є "невидимим", чи є прив'язка до місця (напр., комунальні послуги, що прив'язані до нерухомості). Вони менш транспортабельні й мобільні, ніж клієнт.

Для сучасного світу характерними є мережна структура та ієрархічність. Постіндустріальний парадокс сьогодення полягає в тому, що інформаційно-ділові актори мислять і діють глобально, стираючи дистанції й кордони, але в межах свого сектора вони влаштовані ієрархічно, вибірково і локально. Великі транснаціональні корпорації мають мережне виробництво і продаж продукції по всьому світу, однак компанія всередині має сувору ієрархію взаємовідносин розділів і підрозділів, етапів виробництва, поставки продукції тощо. Отже, ми живемо в епоху *поліцентричних мережних структур*, що будуються на основі поєднання, з одного боку, мережних

горизонтальних зв'язків, а з іншого – центрованих ієрархічних зв'язків.

Фактично, етапи розвитку статусу міста відповідають стадіям формування економік світу:

1. До XVIII ст. у світі домінувала аграрна економіка і місто мало значення перш за все адміністративного і політичного центру.

2. XIX–XX ст. – панування індустріальної економіки, коли місто почало відігравати роль економічного центру.

3. Початок XXI ст. відзначився започаткуванням постіндустріальної економіки, під впливом якої місто набуває значення контролюючого центру.

Отже, провідними факторами виникнення і розвитку глобального міста є глобалізація і постіндустріальна економіка. Постіндустріальний етап розвитку економіки збігся з новою хвилею глобалізації, зниженням ролі держав та їхніх кордонів у світовій економіці, якою править транснаціональний капітал. Тут наявним є вплив інформатизації, що полегшує оперативне управління бізнесом, розсіяним по світу. Транснаціональні корпорації (ТНК) як головні агенти глобалізації можуть досить вільно розмішувати капітали і підприємства, зберігаючи пункти управління у своїх опорних центрах. У кожній корпорації своя мережа таких командних пунктів, а всі разом вони тяжіють до місць, які виросли як вузли керування великими державами. Це і є світові, або глобальні міста. Світове місто – це каркасний вузол "неоглобальної" економіки, хоч у нього можна віднайти незвичні властивості. У міст виникають нові, непритаманні їм раніше функції. Виконання цих нових функцій вузлами веде до перетворення міст у:

- 1) ядра концентрації спеціалістів з високою кваліфікацією;
- 2) центри збирання і розповсюдження інформації, у тому числі через ЗМІ, друковані, електронні видання тощо;
- 3) центри культури, освіти і розваг;
- 4) ядра споживання як предметів розкоші, так і предметів масового виробництва.

У процесі розвитку постіндустріальних тенденцій в містах з'являються нові фактори, що сприяють виведенню за межі міст застарілих функцій (виробництв), а саме:

- 1) виникнення особливого міського середовища;
- 2) наявність нових ресурсів (кадри, ЗМІ, фінанси, системи управління тощо);
- 3) активний розвиток ділової активності.

Еволюція теорії "глобальних міст". Існує немало труднощів на шляху дослідження глобальних міст. Частина з них зумовлена динамічним розвитком і ускладненням геополітичного і гео економічного простору світу, а також стрімким розвитком трансформаційних процесів у містах, інша частина тісно пов'язана з певними слабостями міжнародної статистики і не відпрацьованістю методичної бази дослідження. Автори застосовують різні оцінки і підходи до виділення і вивчення світових міст. Наслідком цього є, з одного боку, наявність різних трактувань рівня значимості великих міст, а з іншого – різноманітність термінів для визначення цього явища. У спеціальній літературі часто зустрічаються такі назви, як "світовий центр", "інформаційне місто", "рефлексивне місто", "космополіт", "метрополіс", "глобальний міський регіон" тощо. На сьогодні існує цілий ряд наукових шкіл у різних країнах світу, що вивчають цей феномен.

На основі аналізу різних досліджень можна окреслити загальні підходи до виділення глобальних міст у системі світового господарства:

1. Під впливом процесів транснаціоналізації світової економіки, стратегічне лідерство міст визначається ступенем концентрації в них штаб-квартир найбільших ТНК. *Критерій виділення – штаб-квартири ТНК.*

2. На базі історичного факту дерегуляції національних фінансових систем та інтенсифікації вивезення вільного капіталу головні міста ідентифікуються як міжнародні фінансові центри. *Критерій виділення – банківські й фінансові змінні.*

3. Зміна функцій міст та їхньої диференціації на старший і молодший "командний склад" у контексті становлення системи нового міжнародного поділу праці на основі інформаційних

технологій і комунікацій. *Критерій виділення – інформаційні та комунікаційні зв'язки.*

4. Прив'язка ієрархії міст до їхньої участі в процесі інтернаціоналізації, концентрації й посиленні значення у світовій економіці сфери послуг, перш за все бізнес-послуг. Водночас, коли виробництво розсіюється по світу, сектор високоспеціалізованих ділових послуг усе більшою мірою концентрується у відносно невеликій кількості центрів – у глобальних містах. *Критерій виділення – високоспеціалізовані ділові послуги.*

Ці чотири підходи не конфліктують між собою, а швидше доповнюють один одного і певним чином визначають фази розвитку як світового господарства, так і міст.

Концепція системи глобальних міст у загальних рисах включає такі ієрархічно поєднані компоненти:

1) глобальні фірми (ТНК) як головні діючі особи на міжнародній арені;

2) глобальна мережа міст як сукупність вузлових пунктів, де розробляється і виробляється "продукт" глобальних фірм;

3) рівень світової економіки, на якому рекламується, пропонується і споживається "продукт" глобальних фірм;

4) світові міста як місця локалізації штаб-квартир глобальних фірм та їхніх інноваційних підрозділів, як керуючі елементи глобальної мережі міст.

Концепції глобальних міст.

1. Автор: *Патрік Геддес (P. Geddes)*, 1915 р., британський урбаніст, основоположник сучасного дослідницького напрямку глобальних міст, автор категорії "*світовий центр*", яку він особисто, однак, не розглядав як науковий термін, а застосовував лише для демонстрації особливої ролі у світі кількох центрів того часу.

Критерії виділення світового центру за Геддесом:

- а) політичне значення;
- б) економічна потужність;
- в) людність міста.

Перелік світових центрів за П. Геддесом:

- а) столиці країн Європи: Лондон, Париж, Берлін, Відень;

б) найбільші міста США: Нью-Йорк, Бостон, Чикаго, Філадельфія.

Важливим є те, що вчений визнавав факт перспективного формування аналогічних центрів в інших регіонах світу, зокрема в Азії.

2. Автор: *Пітер Холл (P. Hall)*, 1966 р., британський урбаніст. Диференціював *світові міста* на основі набору і масштабу функцій, які вони виконують.

П. Холл виділяв світові міста як центри:

- а) політичної влади національного і світового рівня;
- б) розміщення урядових, громадських організацій, торговельних союзів, підприємницьких федерацій, профсоюзів тощо;
- в) національних і міжнародних систем зв'язків;
- г) банківських, фінансових і страхувальних послуг;
- д) потужних транспортних потоків і комунікацій.

Перелік світових міст за П. Холлом: Лондон, Париж, Москва, Нью-Йорк, Токіо, а також такі великі урбанізовані райони, як Рандстад і Рейн-Рур.

3. Автор: *Герберт Рід (H. Reed)*, 1981 р., автор концепції *світових міст як міжнародних фінансових центрів*.

В умовах поширення процесів транснаціоналізації й глобалізації в кінці 1970-х на початку 1980-х рр. особливого значення набуває фактор "вивезення капіталу". Концепція світових міст трансформується в інтерпретацію їх як *міжнародних фінансових центрів*. Під керівництвом ученого був проведений аналіз дев'яти банкових і фінансових змінних, ураховуючи особливості формування 76 міст у 40 країнах за період 1900–1980 рр. На основі дослідження Г. Рід створює п'ятирівневу ієрархічну систему міжнародних фінансових центрів, котру очолив Лондон.

Критерії виділення глобальних фінансових центрів за Г. Рідом:

- а) банкові й фінансові змінні;
- б) географічні, політичні, економічні, соціокультурні особливості формування.

Г. Рід класифікує міста на дві головні категорії – глобальні й міжнародні фінансові центри, у кожній з яких є центри першого і другого порядку (табл. 5.1):

Таблиця 5.1. Ієрархія глобальних фінансових центрів за Г. Рідом

Категорії		Фінансові центри	Кількість міст
Глобальні центри	першого порядку	Лондон, Нью-Йорк	2
	другого порядку	Амстердам, Франкфурт-на-Майні, Париж, Токіо, Цюрих	5
Міжнародні фінансові центри	першого порядку	Базель, Брюссель, Відень, Гамбург, Гонконг, Дюссельдорф, Мадрид, Мельбурн, Мехіко, Мумбай, Рим, Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Сан-Франциско, Сідней, Сінгапур, Торонто, Чикаго	18
	другого порядку	Бахрейн, Буенос-Айрес, Кобе, Лос-Анджелес, Люксембург, Мілан, Монреаль, Осака, Панама, Сеул, Тайбей	11

(Джерело: Reed H. Financial centre hegemony, interest rates and the global political economy, 1989).

Нині критерії Г. Ріда є вагомими складовими будь-якої класифікації фінансових центрів світу – *"столиць капіталів"*. Сучасні тенденції оцінюються як посилення поляризації між провідними – Лондон, Нью-Йорк, Токіо, Гонконг, Париж, Франкфурт-на-Майні, Сінгапур та іншими фінансовими центрами світу – Чикаго, Цюрих, Сідней тощо.

4. Автор: Джон Фрідман (*J. Friedmann*), 1986 р., американський дослідник.

Дж. Фрідман намагався поєднати процес світової урбанізації з розвитком глобальної економіки на шляху транснаціоналізації й інтернаціоналізації капіталу й обґрунтувати об'єктивність становлення системи світових міст. Гіпотеза *світового міста* Дж. Фрідмана має *політекономічний характер*, належить до

просторової організації нового міжнародного поділу праці й складається із семи положень:

1) форма і ступінь інтеграції глобального міста у світову економіку, його функції в межах нового міжнародного поділу праці мають визначальне значення для будь-яких змін внутрішніх міських структур;

2) глобальний капітал використовує світові міста як основні вузли у просторовій організації виробництва і збуту;

3) функції контролю й управління світовою економікою знаходять безпосереднє відображення у структурі й динаміці міської економіки та зайнятості населення;

4) світові міста – головні центри концентрації й накопичення міжнародного капіталу;

5) світові міста приваблюють значну кількість внутрішніх і міжнародних мігрантів;

6) світові міста – носії головних протиріч індустріального капіталізму, зокрема соціальної й просторової поляризації населення;

7) зростання світових міст призводить до зростання соціальних витрат темпами, що перевищують фіскальні можливості держави.

Критерії виділення світових міст за Дж. Фрідманом:

1) значна кількість населення;

2) концентрація штаб-квартир ТНК і міжнародних економічних і геополітичних організацій;

3) важливий фінансовий центр;

4) центр обробної промисловості у світовому масштабі;

5) великий транспортний і комунікаційний вузол міжнародного значення;

6) високорозвинута сфера ділових послуг.

На основі цих критеріїв Дж. Фрідман запропонував орієнтовний список "світової ієрархії" із 30 міст (табл. 5.2). Залежно від значення і ступеня інтеграції у світову економіку міста були ним розведені у дві групи – первинні й вторинні за двома типами країн – найбільш індустріально розвинуті держави Центру і країни Напівпериферії – держави, що розвиваються з найбільш розвинутою ринковою економікою.

Таблиця 5.2. Ієрархія глобальних міст за Дж. Фрідманом

Розвинуті країни		Країни, що розвиваються	
первинні центри	вторинні центри	первинні центри	вторинні центри
Європа		Африка	
Лондон	Брюссель		Йоганнесбург
Париж	Мілан		
Роттердам	Відень		
Франкфурт	Мадрид		
Цюріх			
Північна Америка		Латинська Америка	
Нью-Йорк	Торонто	Сан-Паулу	Буенос-Айрес
Чикаго	Майамі		Ріо-де-Жанейро
Лос-Анджелес	Хьюстон		Каракас
	Сан-Франциско		Мехіко
Азійсько-Тихоокеанський регіон			
Токіо	Сідней	Сінгапур	Гонконг
			Тайбей
			Манила
			Бангкок
			Сеул

(Джерело: Friedmann J. The World City Hypothesis, 1986).

Дж. Фрідман у наступних своїх роботах визнавав, що його початковий список центрів є недостатньо повним і точним, роль окремих міст переоцінена (напр., Роттердам, Торонто, Каракас), а деяких, навпаки, недооцінена (напр., Гонконг), що перелік світових міст може видозмінюватися залежно від прийнятої системи "діагностики", а крім того, активно доповнюватися в результаті динамічного розвитку і появи нових економічних і геополітичних центрів.

Дослідження Дж. Фрідмана пробудили підвищений науковий інтерес до вивчення категорії світових міст загалом і в їхній ієрархії зокрема. Подальші дослідження здійснювали: С. Сассен, М. Кастеллс, К. Аббот, П. Тейлор, А. Скотт, П. Маркузе, М. Слука, А. Трейвіш та ін.

5. Автор: *Саскія Сассен (S. Sassen)*, 1990-ті рр., професор соціології Чиказького університету.

С. Сассен концентрує увагу в дослідженнях глобальних міст на появі нового аспекту розвитку світової економіки, а саме на інтенсивному переході основних завдань менеджменту, координації й фінансування до фірм – виробників наукоємних послуг. В умовах нового міжнародного поділу праці відбувається розсіювання виробництва по всьому світу і концентрація високоспеціалізованих послуг у відносно невеликій кількості міст, що отримали назву "*глобальні міста*". *Глобальні міста*, за Сассен, – це місця виробництва високоспеціалізованих виробничих послуг, що представлені крупними фінансовими інститутами, консалтинговими й аудиторськими компаніями, колегіями адвокатів, рекламними агенціями тощо.

С. Сассен виділяє чотири ключові групи високотехнологічної діяльності у сфері обслуговування:

1. "*Фінансові й ділові послуги*":
 - а) банківська справа і страхування;
 - б) комерційні ділові послуги (юриспруденція, бухгалтерія, реклама і зв'язки з громадськістю);
 - в) дизайнерські послуги (архітектура, цивільне будівництво, індустріальний дизайн і мода).
2. "*Влада і вплив*" ("*управління і контроль*"):
 - а) органи національних державних структур;
 - б) наднаціональні організації (ООН, ЮНЕСКО, ОЕСР, НАТО тощо);
 - в) штаб-квартири ТНК.
3. "*Креативні види діяльності*":
 - а) масові перформанси (театр, опера, балет, концерти);
 - б) музеї, галереї, виставки;
 - в) друковані та електронні ЗМІ.
4. "*Туризм*":
 - а) діловий і пізнавальний туризм;

б) інфраструктура туризму (засоби розміщення, система громадського харчування, об'єкти індустрії розваг, транспорт тощо).

Усі ці різноманітні галузі об'єднують кілька спільних моментів, а саме: для кожної з них надзвичайно важливим є "рівень швидкості" збирання, передачі й споживання інформації; усі ці види діяльності тісно пов'язані між собою і взаємодіють; у силу інформаційного характеру і синергічного ефекту всім блокам діяльності притаманна значна територіальна концентрація.

У такому контексті Сассен приділяє значну увагу внутрішнім аспектам розвитку глобальних міст на прикладі Нью-Йорка, Лондона і Токіо.

Розглянуті концепції базуються перш за все на геоекономічному підході. З позиції географії важливо оцінити *просторовий аспект* і такий важливий системний компонент, як *взаємозв'язки між окремими елементами міських мереж*. Ці аспекти були простежені в межах досліджень "Групи з досліджень глобалізації і світових міст" під керівництвом П. Тейлора.

6. Науковий колектив "*Групи з досліджень глобалізації та світових міст*" (*Globalization and World Cities Study Group – GaWC*) британського університету Лафборо (*Loughborough*) на чолі з професором *Пітером Тейлором* запропонували методику вивчення взаємозв'язків міст і здійснили спробу їхньої класифікації на цій основі (від початку 1990-х – до наших днів).

Перевага концепції світових міст П. Тейлора полягає саме в тому, що аналізується просторовий аспект і взаємозв'язки між окремими елементами міських мереж.

На початку досліджень група запропонувала три різні методи виміру відносин між глобальними містами. Перший з них ґрунтувався на аналізі провідних ділових газет, другий – даних інтерв'ю з підприємцями, третій – різних видів виробничих послуг, включаючи такі, як юриспруденція та бухгалтерський облік. Надалі третій метод використовується найбільш інтенсивно. Хоч він не відображає окремих операцій, але дає загальне уявлення щодо просторових стратегій провідних фірм.

Таким чином, GaWC намагається емпірично дослідити глобальні міста як складові частини всесвітньої й взаємозалежної системи. У даному випадку застосовується підхід, при якому розглядаються глобально функціонуючі фірми, що займаються наданням послуг, та їхні транснаціональні організаційні мережі. На базі обробки значного обсягу корпоративної інформації складаються моделі зовнішніх зв'язків, що дозволяють визначити просторові відносини між будь-якою парою глобальних міст. Такий підхід дає можливість формалізувати концепцію у вигляді трирівневої моделі: 1) рівень світової економіки, на якому пропонуються послуги; 2) міста як вузлові пункти, в яких здійснюються наукоємні послуги; 3) фірми як дійові особи. Отже, міста в цій мережній системі сприймаються як вузлові пункти, в яких перетинаються мережі глобальних фірм.

Для виявлення міжміських взаємозв'язків учені GaWC здійснили аналіз офісних центрів 100 найбільших глобальних фірм – виробників послуг шести галузей з представництвами, як мінімум, у 15 містах за умовою наявності хоча б одного офісу в межах кожної з трьох "арен глобалізації" (Північна Америка, Європа, Східна Азія) станом на 2000 р. Загалом матеріал був зібраний стосовно 23 банків; 11 страхових компаній; 18 аудиторських компаній; 16 фірм з юриспруденції; 17 консалтингових фірм; 15 рекламних агенцій.

Для приведення всіх даних до єдиного формату було застосовано бальну оцінку з використанням шестибальної шкали (від 0 – "нема присутності" до 5 – "правління компанії"). Матриця даних створена для 315 міст світу, 100 фірм і 31500 "оцінок послуг".

Важливий результат досліджень GaWC пов'язаний з оцінкою владних (управлінських) зв'язків у мережі світових міст на основі аналізу просторового розміщення штаб-квартир і представництв ТНК у сфері високоспеціалізованих ділових послуг. На основі бальної оцінки функцій міст у сфері чотирьох типів високоспеціалізованих ділових послуг (бухгалтерський облік і аудит, реклама, фінанси і банки, страхування) була запропонована класифікація світових міст (табл. 5.3) з такими висновками щодо *результатів дослідження*:

1) виділено 55 фокусів "швидкого світу" – світу розвитку вузлів каркаса сучасної глобалізації, що розподілені за сумою набраних балів на класи *альфа*, *бета* і *гамма*;

2) виділено 60 потенційних кандидатів на роль світових міст;

3) виявлено існування трьох головних арен скупчення міст усіх трьох класів: Європа (найбільша кількість), США і Азійсько-Тихоокеанський регіон;

4) у напівпериферійних країнах є міста класу *бета* (Москва, Сан-Паулу, Сеул), на периферії мало навіть гамма-центрів;

5) в Індії, яку все частіше відносять до напівпериферій світу, не знайдено жодного світового міста, тільки три потенційні;

6) людність і статус столиці світової ролі не гарантують, наприклад:

а) Женева (0,4 млн жителів) – входить до мережі світових міст GaWC (*гамма*);

б) Франкфурт-на-Майні (до 700 тис. жителів) – *альфа*, а не великий і не столиця;

в) Цюрих (800 тис. жителів з передмістями) – *бета*, а Стамбул (12 млн осіб) – *гамма*.

Отримані результати підтвердили безумовне лідерство Лондона і Нью-Йорка за ступенем залучення до глобальної мережі міст, а також нерівномірний розподіл ключових вузлів мережі. Найбільш інтегровані в мережу міста концентруються в Північній Америці, Західній Європі, Азійсько-Тихоокеанському регіоні (рис. 5.2). При цьому історичне значення європейських міст як вихідних пунктів зародження феномена "світового міста" відображається в більшій їхній кількості, але з різним рівнем залучення до всесвітньої мережі. В Азійсько-Тихоокеанському регіоні інтегрованих до мережі міст небагато, але рівень їхнього залучення досить високий. За межами цих регіонів особливо інтегрованих міст практично не існує. Одним з очевидних висновків дослідження є наявність жорсткої поляризації міст у межах глобальної мережі. У територіальному аспекті світові міста розподілені нерівномірно, відповідаючи географії економічно найбільш розвинутих і багатих країн світу.

Таблиця 5.3. Класифікація світових міст за GaWC, 1999 р.

Класи світових міст		Міста
а (альфа) – провідні	12	Лондон, Нью-Йорк, Париж, Токіо
	11	
	10	Лос-Анджелес, Мілан, Сінгапур, Сянган, Чикаго, Франкфурт-на-Майні
β (бета) – головні	9	Сан-Франциско, Сідней, Торонто, Цюрих
	8	Брюссель, Мадрид, Мехіко, Сан-Паулу
	7	Москва, Сеул
у (гамма) – другорядні	6	Амстердам, Бостон, Вашингтон, Каракас, Даллас, Джакарта, Дюссельдорф, Женева, Йоганнесбург, Каракас, Мельбурн, Осака, Прага, Сантьяго-де-Чилі, Тайбей, Хьюстон
	5	Бангкок, Варшава, Монреаль, Пекін, Рим, Стокгольм
	4	Атланта, Барселона, Берлін, Будапешт, Буенос-Айрес, Гамбург, Копенгаген, Куала-Лумпур, Маніла, Маямі, Міннеаполіс, Мюнхен, Стамбул, Шанхай
δ (дельта) – формуються	3	Афіни, Відень, Дублін, Люксембург, Ліон, Мумбай, Нью-Делі, Ріо-де-Жанейро, Тель-Авів, Філадельфія, Гельсінкі
	2	Абу-Дабі, Алма-Ата, Бірмінгем, Богота, Братислава, Брісбен, Бухарест, Ванкувер, Гаага, Детройт, Дубай, Каїр, Кельн, Київ, Клівленд, Ліма, Лісабон, Манчестер, Монтевідео, Осло, Роттердам, Сіетл, Хошимін, Штутгарт
	1	Аделаїда, Антверпен, Балтимор, Бангалор, Богота, Бразилія, Генуя, Глазго, Гуанчжоу, Дрезден, Единбург, Калгарі, Канзас, Кейптаун, Колумбус, Лідс, Лілль, Марсель, Ричмонд, Санкт-Петербург, Ташкент, Тегеран, Турін, Утрехт, Ханой

(Джерело: Beaverstock J., Smith R., Taylor P. A Roster of World Cities, 1999).

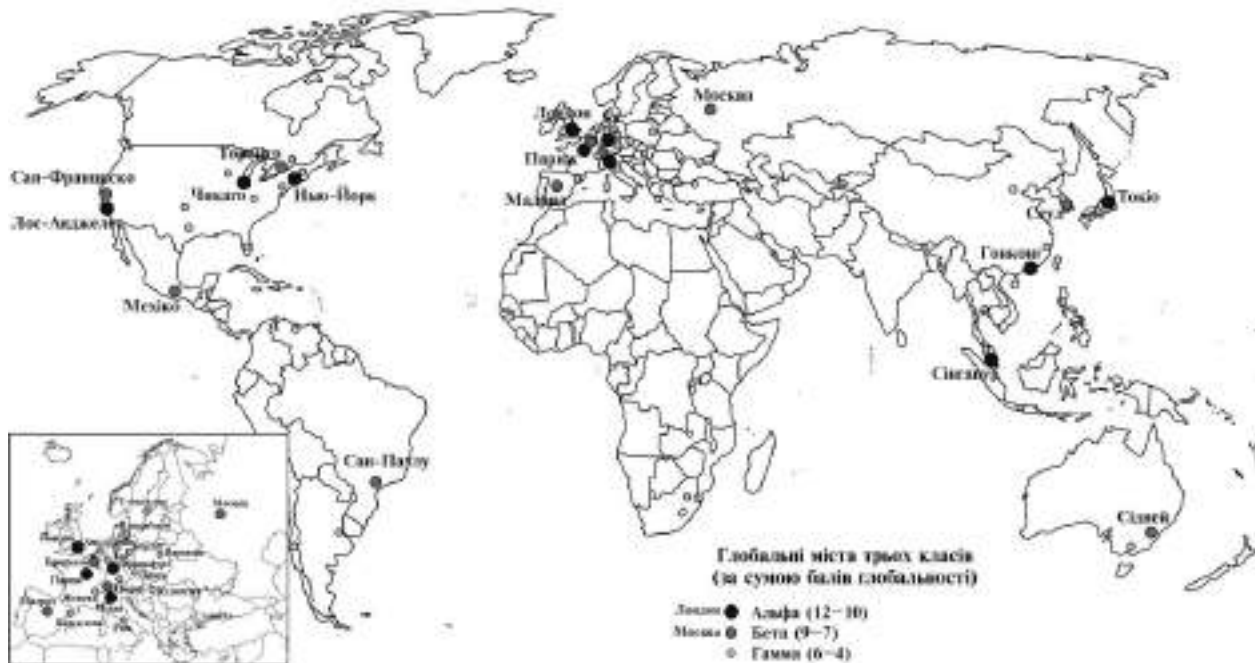

Рис. 5.2. Мережа світових міст групи GaWC

Київ – єдине місто України, що має ознаки "глобальності", за дослідженням GaWC входить до когорти світових міст, але має низький рівень інтегрованості в глобальну мережу. У системі класифікації щодо наявності головних центрів управління належить до класу *дельта* як потенційний кандидат на роль світового міста.

За оцінками фахівців у критеріях і методах досліджень GaWC існують певні *недоліки*, серед яких, наприклад:

1) неврахованість значення наявності в містах ТНК інших галузей, наприклад промислової чи транспортної, які безумовно впливають на функціонування світової економіки;

2) неврахованість політичної ролі міст, у тому числі наднаціональної, наприклад, за представництвами геополітичних міжнародних організацій;

3) відсутність серед критеріїв світових міст комунікаційної та інформаційної компонент;

4) відірваність від національних, регіональних і місцевих умов розвитку глобального міста. Функціонування всього організму міста залежить від традицій і коріння, які є важливими для його загального успіху не менше ділових і технічних чинників. Існує потреба в поєднанні універсальних критеріїв з персональним аналізом географічних і соціокультурних особливостей окремих світових міст та їхніх національних груп.

Отже, на думку критиків і самих авторів, створена класифікація не є досконалою, однак її важливі переваги, такі як відпрацьована система аргументів побудови і повнота охоплення міських центрів, забезпечують їй належну репрезентативність і заслужене визнання.

Ураховуючи зазначені концепції, зрозуміло, що полеміка щодо методичних підходів і вибору адекватних індикаторів досліджень світових міст ще не завершена. Очевидно, що найоб'єктивнішу картину дає застосування синтезу деяких показників, а найбільш наочні результати демонструють рейтингові дослідження.

Сучасна географія глобальних міст. За ступенем залучення міст до керівництва і контролю глобальною економікою, що відображається рівнем концентрації штаб-квартир найбільших

ТНК, серед усіх міст явно виділяються Токіо, Париж, Лондон і Нью-Йорк (табл. 5.4). Згідно з переліком Global-500 разом на них припадає до 1/4 усіх штаб-квартир ТНК із 500 найбільших нефінансових компаній у світі. Деякі вчені схильні вважати, що сьогодні саме Токіо є провідним центром управління всією промисловістю світу. За даними на 2010 р. тут розміщується 49 штаб-квартир найбільших ТНК світу і 9 із 12 найбільших промислово-фінансових корпорацій країни, включаючи Mitsubishi, Nissan, Fuji, Toshiba, Honda, Sony та ін. Разом з тим, за останні 10 років у рейтингу світових керуючих центрів відбулися відчутні зрушення. Якщо в 1995 р. перша десятка міст містила майже половину всіх штаб-квартир найбільших ТНК, то в 2010 р. тільки трохи більше третини. Останнім часом різко підвищив свій статус Пекін (30 штаб-квартир станом на 2010 р.), що нині посідає друге місце у світі за кількістю штаб-квартир ТНК. Активно прогресують позиції відносно молодих глобальних центрів, таких як Сінгапур, Тайбей, Мумбай, Шанхай та інші, в яких відбувається швидке зростання кількості регіональних штаб-квартир і представництв ТНК. Наприклад, у Сянгані за 1991–2003 рр. їхня кількість зросла більше ніж у чотири рази.

Таблиця 5.4. Міста – лідери за кількістю штаб-квартир ТНК, 1995–2010 рр.

Ранг	1995 р.		2005 р.		2010 р.	
	Місто	Кількість штаб-квартир	Місто	Кількість штаб-квартир	Місто	Кількість штаб-квартир
1	Токіо	93	Токіо	56	Токіо	49
2	Осака	32	Париж	27	Пекін	30
3	Париж	27	Лондон	23	Париж	25
4	Лондон	26	Нью-Йорк	22	Нью-Йорк	19
5	Нью-Йорк	2	Пекін	12	Лондон	18

6	Сеул	11	Сеул	9	Сеул	9
7	Мюнхен	9	Осака	9	Осака	8

Закінчення табл. 5.4

Ранг	1995 р.		2005 р.		2010 р.	
	Місто	Кількість штаб-квартир	Місто	Кількість штаб-квартир	Місто	Кількість штаб-квартир
8	Франкфурт-на-Майні	7	Мюнхен	7	Торонто	7
9	Атланта	7	Торонто	7	Мюнхен	6
10	Цюрих	7	Атланта	7	Цюрих	6

(Складено М. А. Слукою за Fortune "Global 500", 2001–2010).

Розширивши систему індикаторів до 15 показників, за врахуванням політичного, соціального і культурного аспектів дослідники GaWC у 2005 р. здійснили нове багатофункціональне ранжування міських систем за участю в глобалізаційних процесах (табл. 5.5). У даному дослідженні застосовано такі групи індикаторів:

1) розміщення штаб-квартир найбільших не фінансових ТНК;
 2) мережні зв'язки глобальних фірм високоспеціалізованих послуг (рекламні послуги, бізнес-консалтинг, банкові й фінансові послуги, страхування, бухгалтерський облік і аудит, юридичні послуги);

3) показники політичної глобалізації (організації ООН, національні дипломатичні місії, провідні організації локального рівня);

4) показники соціальної глобалізації (міжнародні неурядові організації (НУО), наукове співробітництво);

5) показники культурної глобалізації (мас-медіа, "архітектурний інженеринг").

Стосовно всіх показників визначався розмір вузла ("нодальний розмір") і рівень зв'язаності ("мережна зв'язаність").

Принцип розподілу міст на дві категорії (глобальні й світові) ієрархічний: до глобальної категорії включається місто, якщо воно досягає порогових значень розміру і рівня зв'язаності.

Таблиця 5.5. Рейтинг міст за участю в процесах глобалізації, GfWC, 2005 р.

Глобальні міста				
<i>Комплексні</i>			<i>Спеціалізовані</i>	
<i>Надвеликі центри глобалізації</i>	<i>Великі центри глобалізації</i>	<i>Глобальні міста початкового рівня</i>	<i>Центри економічної глобалізації</i>	<i>Центри політичної і соціальної глобалізації</i>
Лондон, Нью-Йорк	Лос-Анджелес, Париж, Сан-Франциско	Амстердам, Бостон, Мадрид, Мілан, Москва, Торонто, Чикаго	Сінгапур, Сянган, Токіо	Брюссель, Вашингтон, Женева
Світові міста				
<i>Провідні центри окремих глобалізаційних підмереж</i>			<i>Провідні "нодальні" (нішеві) центри глобалізації</i>	
<i>Культурна глобалізація</i>	<i>Політична глобалізація</i>	<i>Соціальна глобалізація</i>	<i>Економічна глобалізація</i>	<i>Поза-економічна глобалізація</i>
Берлін, Копенгаген, Мельбурн, Мюнхен, Осло, Рим, Стокгольм	Бангкок, Відень, Пекін	Маніла, Найробі, Оттава	Маямі, Мюнхен, Осака, Сідней, Сінгапур, Франкфурт-на-Майні, Цюріх	Абіджан, Аддис-Абеба, Атланта, Базель, Барселона, Делі, Денвер, Каїр, Ліон, Маніла, Мехіко,

				Мумбай, Хараре, Шанхай
--	--	--	--	------------------------------

(Джерело: Taylor P. Leading World Cities: Empirical Evaluations of Urban Nodes in Multiple Networks, 2005).

За результатами дослідження до глобальних комплексних міст віднесені Лондон і Нью-Йорк, які посідають лідируючі позиції за переважною більшістю індикаторів. Лос-Анджелес, Париж і Сан-Франциско є центрами з менш активною участю в глобальних процесах, але з підвищеним значенням показників культурної глобалізації. Серед спеціалізованих центрів економічної глобалізації провідні місця посідають великі міста Азійсько-Тихоокеанського регіону – Токіо, Сінгапур і Сянган. Європейські Брюссель і Женева, а також Вашингтон потрапили до спеціалізованих глобальних центрів за рівнем залучення до політичного і соціального життя. Решта 32 міста належать до категорії "світових" міст за своїм вузловим положенням в окремих глобалізаційних мережах (напр., Відень як центр підмережі структур ООН), або за підвищеною вагою в певних "нішах" – в економічній сфері (напр., Франкфурт-на-Майні за зосередженням банківських і фінансових установ) чи позаекономічній діяльності (напр., Маніла за концентрацією штаб-квартир міжнародних НУО).

У цьому рейтингу порівняно з попередньою класифікацією міст групи GaWC (1999) є певні зміни, наприклад:

1) "вилітають" чотири міста Латинської Америки (Буенос-Айрес, Каракас, Сан-Паулу, Сантьяго-де-Чилі) і залишається тільки Мехіко;

2) є "нашестя" міст Африки (Абіджан, Аддис-Абеба, Каїр, Найробі, Хараре) – замість самотнього Йоганнесбургу;

3) для Азійського регіону індійські Мумбай і Нью-Делі замінили Сеул, Тайбей і Джакарту.

Висока концентрація міжнародних функцій в обмеженій кількості глобальних міст, а також зростання системності глобальної міської мережі свідчить про формування особливої урбаністичної архітектури світу, що дозволяє застосувати до вивчення загальнопланетарної системи міст позиції економічної

теорії олігополії¹⁹. За аналогією з економічною теорією щодо розвитку міст можна говорити про виникнення феномена *олігополісів* (грец. *oligos* – нечисленний, *polis* – місто), тобто панування у світовій системі господарства порівняно невеликої кількості найбільших міст. Авторство однієї з перших робіт у цьому напрямку належить французькому вченому Д. Гімено (1997). У межах нового формату процесу глобалізації з помітним ускладненням організації світового господарства різко зростає потреба в системі центрів, які згідно із сучасними тенденціями олігополістичних систем не тільки конкурують між собою, але й багато в чому відповідають за консолідацію світового економічного простору. Виконувати такі консолідуючі функції здатні далеко не всі міста, звідси і гіпотеза про формування системи олігополісів (найзначиміших міст). У глобальній урбанізаційній системі чітко виділяються три ключові елементи системи олігополісів у вигляді ареалів концентрації глобальних міст:

1. Північноамериканський (Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Чикаго).
2. Західноєвропейський (Лондон, Париж).
3. Азійсько-Тихоокеанський (Токіо).

Дозволяючи долати кордони, система олігополісів становить головний вектор реорганізації глобальної економічної структури. У сучасних умовах перед містами відкриваються нові можливості розвитку, у тому числі за рахунок положення у світовій міській мережі та здобуття нових функцій в системі нового міжнародного поділу праці. Не випадково кожен ринок, що розвивається, намагається отримати своє місто міжнародного значення: Сан-Паулу, Каракас, Йоганнесбург, Мехіко, Бангкок, Маніла, Куала-Лумпур, тощо. Їхня відсутність позбавляє країну потенціалу розвитку, пов'язаного із сектором корпоративних послуг вищого рівня і з доступом до світових фінансових, інноваційних та інформаційних потоків. Підключення до системи олігополісів надає країні нові

¹⁹ Олігополія – термін застосовується в економіці для опису ринку, на якому існує декілька фірм, окремі з яких контролюють значну частку ринку. На олігополістичному ринку конкурують між собою кілька великих фірм (від трьох до п'яти) і новим фірмам вступити на цей ринок досить складно.

можливості діяти як потужному економічному агенту у світовому просторі.

Вплив глобалізаційних процесів на внутрішній стан міста. Світові міста – це осередки культурних "псевдоморфоз", як їх колись назвав німецький філософ-ідеаліст Освальд Шпенглер. Однак за допомогою таких псевдоморфоз вони страхуються від національного занепаду, спаду і кризи, зберігаючи для всієї країни канали зв'язку із зовнішнім світом і потенціал розвитку. Відомо, що периферію не вирвати із кризи і застою, якщо з неї не вирвуться самі центри.

Роблячи акцент на входження до глобальної мережі міст і підняття свого рейтингу в ній, великі міста відкладають на другий план завдання щодо формування сприятливого місцевого середовища. При цьому все чіткіше виявляються негативні ефекти для внутрішнього розвитку міст. Це проявляється, зокрема, у стандартизації розвитку міст, соціальній поляризації, фрагментації міської території тощо. Глобалізація привносить у міста аспекти гомогенізації. Сумно виглядають "майнхеттени", як із сарказмом називають Франкфурт-на-Майні, із сірою однаковістю холодних хмарочосів ділових районів, серійних безкінечних міжнародних аеропортів, прісностію мереж фаст-фудів і однакових викрутасів наземної інфраструктури. Холодний міжнародний бізнес відчуває себе тут як удома, а людині в таких умовах незатишно.

Француз Ф. Бродель запропонував схему трьох пластів економіки, згідно з якою місто може розглядатися як складене із трьох пластів:

- 1) локальний пласт, з укоріненим соціумом, напівнатуральною і часто досить неформальною економікою;
- 2) середній пласт, ринкова економіка – прозора і підпорядкована відомим законам;
- 3) верхній пласт суперкорпорацій, торговельних і банкових домів, штаб-квартир ТНК тощо. Тільки цей верхній пласт, якому трохи більше 100 років, і є глобальним. Але всі пласти можна знайти в одному місті, тільки в різних пропорціях і поєднаннях. У Лондоні, Парижі, Києві можна знайти всі три пласти, а ось в Кобеляках чи Згурівці, як правило, тільки один – нижній.

Глобальне місто та мережа цих міст – це простір, який, з одного боку, "прив'язаний" до певних місцевостей, а з іншого – це транстериторіальний простір, оскільки він з'єднує місця, які географічно роз'єднані, але інтенсивно взаємодіють між собою.

Якщо врахувати, що глобальні міста концентрують як значну частину глобального капіталу, так і зростаючу частку "обділеного" населення (іммігрантів, кольорових, дискримінованих жінок, а в більшості мегаміст країн, що розвиваються, ще й мешканців нетрів) то, очевидно, що вони стають ареною безлічі протиріч і конфліктів.

Дослідження процесу глобалізації через концепцію глобального міста веде до таких *висновків* (за С. Сассен):

1. Глобальні міста становлять стратегічні компоненти глобальної економіки. Виділення окремих стратегічних об'єктів у системі глобальної економіки відповідно тягне за собою питання про владу і нерівність загалом. Крім того, глобальні міста слід розглядати як реальні місця, де виконується робота з управління, обслуговування та фінансування глобальної економіки.

2. Розглядаючи місто, по-новому формулюється питання про владу і нерівність з урахуванням того, що саме в глобальних містах зростають протиріччя між високозабезпеченими і обездоленими верствами населення та міськими територіями.

3. Концепція глобального міста безпосередньо пов'язана з концепцією мережної постіндустріальної економіки. Сама природа галузей, які прагнуть до зосередження в глобальних містах (фінанси та високоспеціалізовані послуги, мультимедійний сектор, телекомунікаційні послуги), вимагає наявності транснаціональних мереж і більшою мірою співробітництва і розподілу праці усередині мереж, ніж міжнародної конкуренції як такої.

4. Мережний характер взаємодії між глобальними містами типовий не тільки для економічних, а й усе більшою мірою для політичних, культурних, соціальних, кримінальних взаємозв'язків.

Глобальні міста по всьому світу – це простір, де різноплановий процес глобалізації набуває конкретних, локалізованих форм. Ці локалізовані форми значною мірою і є

те, що ми називаємо глобалізацією. Велике місто сьогодення з'явилося як стратегічний простір для розгортання цілого низки нових видів діяльності – політичної, економічної, "культурної", суб'єктивної. Це простір, де формуються нові правові відносини як заможних, так і обділених верств населення, де вони матеріалізуються і набувають конкретних форм.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке глобалізація? Які сучасні тенденції світової економіки і життя суспільства визначають появу глобальних міст?

2. Охарактеризуйте розвиток суспільного виробництва на основі секторальної моделі економіки. Співвідношення яких секторів є визначальним для постіндустріальної економіки? Як вони співвідносяться з розвитком міст?

3. Назвіть головні критерії, за якими дослідники виділяють глобальні міста в системі світового господарства. З чим пов'язані труднощі досліджень глобальних міст?

4. За якими критеріями виділяли світові міста П. Геддес і П. Холл?

5. Розкрийте особливості концепції світового міста Г. Ріда.

6. Охарактеризуйте суть і значення теорії світового міста Дж. Фрідмана. Які положення і критерії закладав автор в основу визначення світових міст?

7. На основі аналізу яких видів діяльності побудована концепція глобального міста С. Сассен?

8. Розкрийте суть методики дослідження світових міст групи GaWC на чолі з П. Тейлором. У чому полягають її переваги і які отримані результати?

9. Які тенденції визначають сучасний стан мережі глобальних міст? Визначте суть концепції олігополісів.

10. Як сучасні глобалізаційні процеси впливають на внутрішній розвиток міст?

5.2. Конкурентоспроможність міста як фактор розвитку

Конкурентоспроможність міста: поняття і основні передумови виникнення. Індикатори конкурентоспроможності. Класифікації факторів конкурентоспроможності. Маркетинг і брендинг міста. Оцінювання конкурентоспроможності міста. Рейтинг конкурентоспроможності міст світу 2012.

Міжнародна статистика свідчить про наявність потужного економічного потенціалу глобальних міст, а також про тенденцію постійного зростання їхніх економічних можливостей (табл. 5.6). Перша десятка найвпливовіших міст світу виробляє 1/10 всього світового ВВП. Дві перші позиції в рейтингу головних міст світу за виробленою продукцією посідають Великий Токіо і Великий Нью-Йорк, показники яких у 2–2,5 рази перевищують показники інших міст-лідерів. Уже ці дані відображають економічний бік сучасної архітектури світу, в якій домінує містоцентризм. За прогнозами фахівців у майбутньому ця тенденція не зміниться, однак відбудеться активне вторгнення до десятки лідерів центрів країн, що розвиваються. Якщо станом на 2008 р. вони в переліку Тор-10 посідають 2/5 місць, то до 2025 р. за прогнозами будуть претендувати вже майже на половину.

Таблиця 5.6. Агломерації-лідери за обсягом внутрішнього валового продукту (ВВП) за паритетом купівельної спроможності (ПКС), 2005 р.

Агломерація	ВВП за ПКС, млрд дол		
	2005 р.	2008 р.	2025 р. (прогноз)
Токіо	1191	1479	1981
Нью-Йорк	1133	1406	1915
Лос-Анджелес	639	792	1036
Чикаго	460	574	817
Лондон	452	565	821
Париж	460	564	741

Осака-Кобе	341	417	500
Мехіко	315	390	745
Філадельфія	312	388	518
Сан-Паулу	298	388	782

(Джерело: UK Economic Outlook, 2009).

Водночас у всіх країнах світу відбуваються процеси децентралізації, відбувається пропорційний розвиток усіх елементів урбанізованих систем (столиць, міст-супутників, віддалених міст), передача прав і повноважень щодо прийняття управлінських рішень на місця, у тому числі міським органам самоуправління.

Процеси глобалізації економіки супроводжуються розширенням світової торгівлі; лібералізацією²⁰ міжнародного руху капіталу; зміцненням позицій і впливів транснаціональних корпорацій; глобальною реструктуризацією промисловості. Ці та інші процеси накладаються на глобальну тенденцію *обмеженості (дефіциту)* ресурсів: фінансових, трудових, природних (земельних, водних, мінеральних...), інноваційних тощо.

У цих умовах міста починають змагатися між собою за ресурси для свого розвитку, тому найактуальнішою характеристикою сучасного міста стає його конкурентоспроможність. Міста починають активно розпоряджатися своїми ресурсами для підвищення конкурентоспроможності в економічній, соціальній і природній сферах з метою залучення осіб та інвестицій, здатних об'єднати та мобілізувати місцеві соціальні, економічні, політичні ресурси.

Такі поняття, як конкуренція і конкурентоспроможність традиційно використовувалися стосовно категорій "товар, підприємство і галузь (ринок)", пізніше їх почали застосовувати до територій (міст, регіонів і країн загалом).

²⁰ Лібералізація – ключовий елемент ринкової економіки, стосується зняття обмежень, скасування або ослаблення державного контролю, розширення свободи діяльності для економічних суб'єктів; вивільнення цін від адміністративного регулювання; усунення обмежень у діяльності фінансових установ.

В економічному сенсі, за М. Портером, *конкурентоспроможність міста* – це економічна категорія, що характеризує здатність території досягати високого та постійно зростаючого рівня життя населення за рахунок підвищення продуктивності використання праці й капіталу як чинними, так і новими підприємствами – творцями доданої вартості.

Поняття "конкурентоспроможність міста" має дещо інше змістовне навантаження, ніж поняття "конкурентоспроможність компанії". У ситуації, коли місто виявляється неконкурентоспроможним, воно не може піти з ринку і припинити своє існування як неконкурентна компанія. У разі неконкурентоспроможності міста відбувається погіршення добробуту населення, умов ведення бізнесу, скорочення зайнятості тощо, тому поняття "конкурентоспроможність міста" наближається за змістом до поняття "сталий розвиток".

Можна говорити про поточну і перспективну конкурентоспроможність міста. Поточна конкурентоспроможність міста багато в чому визначається рівнем конкурентоспроможності містоутворювальних підприємств. Водночас конкурентоспроможність міста помітно ширше, ніж конкурентоспроможність розташованих на його території підприємств. Вона включає в себе економічні ресурси, соціальну та економічну інфраструктури, а також якість і ефективність управління соціально-економічними процесами в місті тощо.

Поняття конкурентоспроможності міста також ширше, ніж поняття інвестиційної привабливості або інвестиційного клімату. Конкурентоспроможність включає в себе категорії, що сприяють залученню в місто не тільки інвестицій, але й низки інших факторів.

І. Бегг розглядає термін "конкурентоспроможність міста" з двох позицій: по-перше, з позиції рівня розвитку економіки міста, по-друге, порівняно з іншими містами. У цьому сенсі, на його думку, конкурентоспроможність міста полягає в захисті ним своєї частки ринку (аналогічно компаніям). І. Бегг звертає увагу на те, що здатність міста конкурувати залежить від основних його "атрибутів", які визначають привабливість міста

як місця розміщення "міських дійових осіб", і від сильних і слабких сторін економічних агентів.

Щоб зробити місто конкурентоспроможним, слід надати необхідні локалізаційні умови і сприяти конкурентоспроможності підприємств, що діють у місті. Конкурентоспроможність міста (у сенсі економічної потужності) залежить від конкурентоспроможності фірм, розташованих у ньому. Але щоб їх залучити й утримати в місті, необхідно надати фірмам умови, що сприяють їхній конкурентоспроможності.

Тому *привабливість міста фактично є синонімом його конкурентоспроможності* як місця розміщення різних видів діяльності. Причому місто має бути привабливим не тільки для підприємств, але в умовах глобалізації, коли необхідним є підвищення ролі кваліфікованих кадрів та інновацій, – і для населення, що є одним з найважливіших ресурсів, які місто може запропонувати підприємствам. Виділяють також ще одну цільову групу, за яку борються міста, – туристи, приїжджі, які не тільки приносять дохід підприємствам міста, але і є значним носієм інформації про місто, допомагають "нанести його на карту".

Отже, *конкурентоспроможність міста* (у самому широкому сенсі цього слова) – це його привабливість як місця розміщення різних видів діяльності.

Головними споживачами привабливості міста (за Ф. Котлером) виступають:

- 1) місцеве населення (професійні працівники, інвестори, підприємці, пенсіонери тощо);
- 2) бізнес і промисловість (важка і легка промисловість, комплектуючі виробництва тощо);
- 3) відвідувачі (які приїхали для участі в конференціях, комерційних переговорах або як туристи);
- 4) експортні ринки (представники інших територій).

Конкурентоспроможність міста – це здатність урбанізованої території змагатися на рівних з аналогічними їй територіями на ринку товарів, послуг та інвестиційних ресурсів, що відповідають вимогам світового та національного ринків і являють собою вищу цінність порівняно з аналогічними

продуктами, виробленими на території інших міст, а також можливість створювати в результаті сприятливі умови для життя городян. Метою підняття рівня конкурентоспроможності міста є *покращення якості життя населення міста*.

Багато вчених, що займаються дослідженням конкурентоспроможності міст, підкреслюють, що місто не може бути конкурентоспроможним у всіх секторах економіки. Процвітання міста залежить від здатності залучення або створення досить прибуткових видів економічної діяльності. Жодне місто не може бути привабливим для всіх абсолютно видів економічної діяльності, і успіх у конкуренції пов'язаний з розвитком тих із них, в яких у конкретного міста є конкурентна перевага. Це говорить про необхідність певної спеціалізації міст на деяких економічних функціях та їхньої взаємодоповнюваності.

Існують різні точки зору щодо характеристик конкурентоспроможних (успішних) міст, застосовуються різні набори *індикаторів* конкурентоспроможності.

Розгорнутий опис характеристик процесів, що відбуваються в конкурентоспроможному місті, як позитивних, так і негативних, дається С. Янсенем-Батлером (1997). До провідних індикаторів конкурентоспроможності він включає такі елементи:

1) секторальна структура економіки, а особливо привабливість сфери послуг порівняно з промисловим виробництвом;

2) генерація інноваційних ідей та їхнє впровадження;

3) значення міста як центру прийняття рішень;

4) ефективна система управління, розв'язання конфліктів;

5) високотехнологічне виробництво;

6) концентрація висококваліфікованої робочої сили;

7) специфічний попит на середовище життєдіяльності й послуги;

8) класова структура громадянського суспільства, зокрема переважання в ній середнього класу як прошарку людей з відносно високим рівнем матеріального достатку, що свідчить про його розвиненість;

9) зниження впливу негативних зовнішніх ефектів (екстерналій);

10) зростання вагомості місць відпочинку, культури і визначних пам'яток;

11) розвиток комунікацій і транспорту;

12) рівень доходів населення;

13) рівень зайнятості.

П. Кресл та Б. Сінгх (1999) застосовують групу індикаторів, сумою яких вони визначають рівень конкурентоспроможності міста, а саме: зміну сумарної доданої вартості в промисловості, роздрібного товарообігу та сукупну вартість бізнес-послуг.

В. Левер (1999) вважає, що результати конкуренції можуть бути виражені, зокрема, у зростанні доходів у місті й створенні робочих місць. І. Бегг (1999) зазначає, що конкурентоспроможність може бути досягнута за допомогою зростання продуктивності (здатності економіки створювати більше продуктів праці за певної кількості ресурсів), а також за допомогою можливості активізації тих ресурсів, що не використовуються. Таким чином, на його думку, продуктивність і зайнятість (використання людських ресурсів) можуть вважатися індикаторами конкурентоспроможності міста. І. Бегг вважає, що рівень (якість) життя також є характеристикою конкурентоспроможності міста. З ним згодна також Н. Ніколаєва (2001), яка з позицій вітчизняної специфіки вважає, що індикаторами конкурентоспроможності для країн СНД є продуктивність виробництва, зайнятість населення та рівень (якість) життя.

Конкурентоспроможність території будь-якого рівня є підсумковим проявом дії величезної кількості факторів, сумарний вираз яких визначає або конкурентні переваги, або конкурентне відставання територіального об'єкта (міста) порівняно з його аналогами в межах конкретного типу ринку в даний момент часу.

На сьогодні існує безліч класифікацій *факторів* конкурентоспроможності територій за різними ознаками.

Провідними загальними факторами конкурентоспроможності міста І. Бегг вважає: зміни у співвідношенні секторів економічної діяльності та "макроекономічний вплив" на місто, характеристики компаній (форми власності, величина фірм тощо), середовище, в якому здійснюється бізнес, а також

здатність до впровадження інновацій та проведення навчання (рис. 5.3).

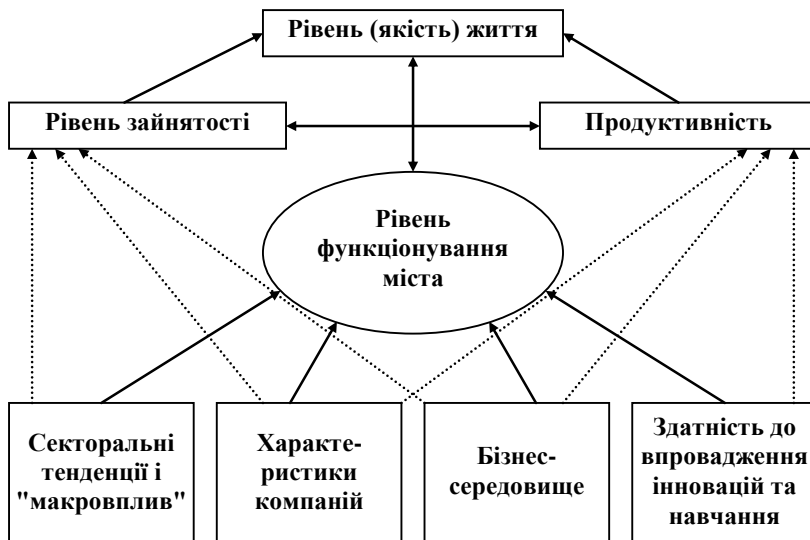

Рис. 5.3. Схема конкурентоспроможності міста (за І. Беггом, 1999)

М. Портер у своїй відомій моделі "діаманта" (праця "Міжнародна конкуренція", 1991) визначає чотири елементи, що пояснюють економічний розвиток території: стратегічне (геополітичне) розташування; попит на місцевому ринку; інтеграція з місцевими "кластерами"; людські ресурси. Крім того, він виділяє ще дві змінні – випадкові події та дії уряду.

Т. Бурцева (2004) поділяє фактори конкурентоспроможності на дві групи за тривалістю дії: незмінювані й змінювані. До *незмінюваних факторів* належать: географічне положення міста, забезпеченість природними ресурсами за доступними цінами тощо, тобто ті чинники, з якими доводиться миритися – вони можуть бути як надзвичайно сприятливими, так і несприятливими.

Змінювані фактори розрізняються за термінами їхньої дії. У зв'язку з цим вони діляться на дві групи: ті, що повільно

змінюються (транспортна та технічна інфраструктури, соціальна, екологічна ситуація, інтелектуальний потенціал території тощо), і швидко змінювані (міське законодавство, політика органів місцевого самоврядування стосовно інвесторів тощо).

І. Брамезза (1996) відзначає, що присутність певних локалізаційних факторів (атрибутів) у місті створює позитивний ефект. До таких факторів, наприклад, належать бізнес-послуги високої якості, кваліфікована робоча сила тощо. Кумулятивний ефект локалізаційних факторів створює потенціал міста в його можливості стати привабливим для певних видів економічної діяльності.

Існує і безліч інших поглядів стосовно факторів, що визначають привабливість території, їхніх класифікацій. Серед них також називають територіальну доступність, вартість робочої сили, доступність сучасної комунікаційної мережі, а також сприятливі умови міської та регіональної політики.

Дж. ван дер Борг, І. Брамезза (1994) виділяють такі дві групи факторів привабливості міста:

1) *структурні фактори*:

- а) ефективна інфраструктура;
- б) ефективна пропозиція основних міських послуг;
- в) висока якість середовища життєдіяльності;
- г) ефективна міська політика.

2) *функціональні фактори* (тобто функції, які місто може виконувати), що пов'язані з наявністю можливості міста бути:

- а) розподільчим центром;
- б) місцем розміщення міжнародного бізнесу;
- в) центром інноваційної діяльності;
- г) важливим вузлом інформаційної (комунікаційної) системи;
- д) міжнародним центром культури.

Поєднання цих факторів обумовлює привабливість міста для конкретних секторів, видів діяльності, визначає функції, які потенційно можуть виконуватися містом.

П. Кресл у 1999 р. виділив два типи факторів конкурентоспроможності міста:

1) *економічні детермінанти*: місцезнаходження, фактори виробництва, інфраструктура, економічна структура, міські визначні пам'ятки і місця відпочинку;

2) *стратегічні детермінанти*: ефективність органів управління, міська стратегія, суспільно-приватне партнерство та інституційна гнучкість, під якою дослідник має на увазі організуючу здатність органів влади та їхню здатність адаптуватися до мінливого зовнішнього середовища.

А. Мельдаханов (2009) відмічає, що конкурентоспроможність мегаполісу в умовах глобалізації формується під впливом ендегенних і екзогенних факторів, що визначають профіль його конкурентоспроможності.

Серед *ендегенних* факторів, що забезпечують конкурентні переваги великих міст, важливу роль відіграють:

- 1) економічний та інвестиційний потенціал;
 - 2) стан міської комунальної інфраструктури;
 - 3) доступність, пропускна здатність комунікаційних та інформаційних мереж;
 - 4) якість освіти та охорони здоров'я;
 - 5) сприятливе середовище для розвитку науки та інноваційної діяльності;
 - 6) наявність умов для розкриття творчих можливостей і потреб людини;
 - 7) формальні й неформальні інститути міського суспільства;
 - 8) ставлення до історичної та культурної спадщини міста;
- розвиток новітніх виробничо-технологічних систем.

Серед *екзогенних* факторів можна назвати:

- 1) зростаючий вплив глобалізації та територіально близьких глобальних міст або регіональних лідерів, що мають пересічні економічні інтереси;
- 2) інтернаціоналізацію виробництва;
- 3) зростаючі потоки іноземної робочої сили, імпорту товарів і послуг.

На думку І. Бегга, у короткостроковому періоді конкурентоспроможність залежить від структури економіки, так само як і від характеру та ефективності інститутів, якості та поширеності інфраструктури, також інших факторів, які впливають і на ефективність функціонування національної

системи загалом. У довгостроковому періоді конкурентоспроможність залежить від здатності досягти стійкої зміни факторів, які сприяють зростанню продуктивності.

Ці та інші погляди відображають перенесення акцентів у сучасній регіональній і муніципальній економічній науці з "порівняльної переваги" того чи іншого місцезнаходження, на якому ґрунтувалася традиційна регіональна економіка, до "конкурентної переваги". Тут акцент робиться на те, що як бізнес, так і населення стають усе більш вільними у виборі місця свого розташування та проживання у зв'язку із сучасними процесами глобалізації та інформатизації. Тому знижується роль факторів, притаманних тому чи іншому місцезнаходженню (природних ресурсів, географічному положенню), і зростає значення факторів, які можуть бути створені самим містом.

Отже, розвиток міст як продукту, що визначається попитом, призводить до конкуренції між ними за інвестиції, державне фінансування тощо. Це часто виражається у спробах міст залучити міжнародні спортивні заходи, наприклад Олімпійські ігри. Конкуренція між містами існує на регіональному, національному та міжнародному рівнях, вона є наслідком глобалізації. Закони ринку є доволі жорсткими, і процвітання в умовах конкуренції зможуть домогтися не всі міста чи регіони. Про це зазначав класик маркетингу Філіп Котлер, який підкреслював важливість стратегічного планування для розвитку міст. Звичайно, окремі міста можуть добитися процвітання завдяки везінню, випадковим чинникам чи сильним вихідним даним і без продуманого планування і проектування їхнього розвитку. Але ринкові сили однозначно не вибачають бездіяльності. За Котлером, міста, які серйозно застосовують принципи стратегічного ринкового планування, побудують краще майбутнє для своїх жителів і підприємств, ніж міста, які віддають своє майбутнє на волю випадку чи інерції.

Сучасна міська політика створює умови, в яких фірми можуть підвищувати свою конкурентоспроможність, вона спрямована на посилення "конкурентної переваги" міста шляхом оперування окремими атрибутами, які збільшують цінність території для розміщення різноманітних видів

діяльності. У зв'язку з цим зростає необхідність розробки стратегії для підвищення конкурентоспроможності міста. Ці процеси призвели до появи поняття "міський маркетинг".

Міський маркетинг – це стратегічне просування міста з метою сприяння його розвитку. Використовується для зміни зовнішнього сприйняття міста з метою заохочення розвитку туризму, збільшення в'їзної міграції, залучення інвестицій. Важливою специфічною рисою міського маркетингу є створення нових символічних, атрибутивних пам'яток, будівель і споруд. Останнім часом міський маркетинг стає поширеним механізмом підвищення конкурентоспроможності міста. Цей термін з'явився в європейській літературі в 1980-х рр., хоч саме явище виникло раніше в США. У. Функе, зокрема, визначає міський маркетинг як процес планування, координації та контролю прямих зв'язків міського управління з його різними партнерами та цільовими групами. Міський маркетинг також визначається як набір дій, спрямованих на оптимізацію співвідношення між міськими функціями (послугами) і попитом на них населення, компаній, туристів та інших відвідувачів міста.

Зіставлення території міста з іншими територіями, визначення конкурентних переваг і формування іміджу міста є елементами маркетингової діяльності. Порівняльний аналіз територіальних досягнень з аналогічними середніми показниками по країні, регіону, інших містах – потенційних конкурентах є обов'язковим етапом у процесі управління містом сьогодні. Чільне місце в плануванні розвитку міста все частіше відводиться порівнянню певного міста з подібними містами чи спорідненими за основним видом діяльності.

Символічний образ великих міст потребує осмислення проблем територіального *брендингу* – нового дослідницького і практичного напрямку управління розвитком поселень, який вже давно набув розвитку на Заході. Територіальний брендинг спрямовується на покращення іміджу території, на створення в інвесторів, гостей і населення пов'язаних з нею позитивних асоціацій і образів. Місто, яке активно використовує всі види наявних у нього можливостей і ресурсів, є привабливим для всіх груп споживачів. Місто з успішним брендом – це "товар на ринку

територій", який має значні конкурентні переваги, оскільки бренд відображає його своєрідність і неповторність, а також забезпечує правильне позиціонування міста в переліку подібних міст в умовах глобалізації. Сьогодні брендинг міст – це вимога часу, яка визначається конкуренцією, що посилюється в умовах глобалізації.

Початковим етапом створення бренду міста є розробка логотипу і фірмової стилістики для подальшого широкого використання в рекламі його можливостей. Усім відомі такі вдалі слогани зарубіжних міст, як *"I Love New York"*, *"I Amsterdam"*, *"cOPENgagen"*, *"Glasgow Smiles Better"*, *"London Olympic"*, *"Sydney Freedom Capital"* тощо. Однак захоплення маркетинговими стратегіями створення привабливого бренду міста може супроводжуватися низкою негативних ефектів для внутрішнього соціального і просторового розвитку міста, про які буде сказано нижче.

Необхідним інструментом ефективного управління розвитком території є оцінка її конкурентоспроможності. Для оцінки конкурентоспроможності міста традиційно використовуються два підходи: ранговий метод і метод вимірювання потенціалів.

Ранговий метод полягає у визначенні місця (рангу) досліджуваного міста в певній системі міст і має такі важливі характеристики:

1) сфера застосування рангового методу може використовуватися в різних галузях науки;

2) для застосування рангового методу не обов'язково охоплювати весь спектр наявних показників розвитку міста, можна обмежитися вибором групи показників, які найчіткіше визначають конкурентоспроможність;

3) просторові критерії об'єктів дослідження можуть змінюватися залежно від поставленого завдання;

4) дозволяє виявляти динаміку зміни рангів за видами показників за певний період часу, що відображає і тенденції зміни конкурентоспроможності міст.

Метод вимірювання потенціалів міста полягає у дослідженні основних чинників територіальної конкурентоспроможності. Потенціал міста чи території – це

складне поняття, що виражає сукупність можливостей її розвитку. Для оцінки конкурентоспроможності вимірюються:

1. Ресурсний потенціал (географічне положення, наявність природних ресурсів, характеристика кліматичних умов, земельні ресурси, основний капітал, трудові ресурси).

2. Потенціал якості життя (рівень соціального захисту, ступінь безпеки проживання населення, можливості отримання послуг ЖКГ, якість житла тощо).

3. Креативний потенціал (якість культурного середовища – театри, музеї, виставки, рівень освіти тощо).

4. Фінансовий потенціал (бюджетна забезпеченість, рівень розвитку банківської, фінансової, страхової інфраструктури, інвестиційний клімат тощо).

5. Екологічний потенціал (стан довкілля: якість води, повітря, ландшафтів тощо).

6. Організаційний потенціал (політична стабільність, ефективність структур управління тощо).

Існує багато рейтингів, що визначають конкурентоспроможність країн і регіонів. Кількість параметрів, за якими проводять оцінку різні дослідники, коливається від десятків до сотень. Аналіз цих параметрів дозволяє проводити ранжування. Сьогодні є три найвідоміші глобальні рейтинги:

1. Світового Економічного Форуму (WEF);

2. Світового Банку (WB);

3. Інституту розвитку Менеджменту (IMD).

WEF та IMD оцінюють понад 100 параметрів, згрупованих відповідно у 12 (WEF) та 4 (IMD) групи чи складники (pillars). Зрозуміло, що для міста таких параметрів може бути менше, ніж для країни чи регіону, оскільки загальний бізнес-клімат країни, макроекономічні параметри та макросоціальна політика формується саме на "верхньому рівні".

Проект USAID у звіті "Територіальний розвиток в Україні: розвиток агломерацій та субрегіонів" (2012) пропонує для кращого розуміння і запам'ятовування того, що треба зробити для підвищення конкурентоспроможності, орієнтуватись на формулу "*шести і*", тобто шести головних елементів чи блоків індикаторів, що характеризують потенціал

конкурентоспроможності. Успішним стратегічний план субрегіону може стати тоді, коли на основі застосування інтеграційних підходів і співробітництва із сусідніми громадами вдасться забезпечити:

- 1) *розвиток інфраструктур (виробничої та соціальної);*
- 2) *залучення інвестицій;*
- 3) *інноваційний підхід та інноваційні технології (у т. ч. соціальні, виробничі);*
- 4) *підтримання і розвиток інтелектуального потенціалу;*
- 5) *безперешкодний обмін інформацією.*

Тобто п'ять блоків індикаторів – *інфраструктура, інвестиції, інновації, інтелект та інформація*, які інтегровані шостим складником – *інтеграцією*. Формула "шести і" у графічному вигляді зображена на рис. 5.4.

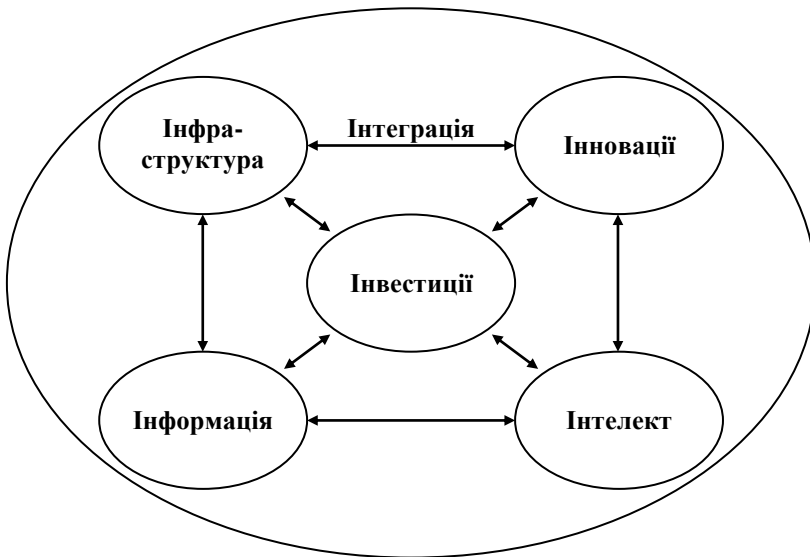

Рис. 5.4. Схема індикаторів потенціалу конкурентоспроможності
(Джерело: Територіальний розвиток в Україні:

розвиток агломерацій та субрегіонів. Проект USAID Лінк, 2012)

Попри важливість того, щоб усі численні індикатори конкурентоспроможності (взагалі їх можна нарахувати більше

ста) мали позитивну динаміку, на думку виконавців проекту USAID-Link, для міста ключовими залишаються саме ці шість елементів, а решта є їхніми похідними. Наприклад, "збільшення кількості робочих місць" однозначно залежить від інвестицій, які, у свою чергу, не з'являться "за помахом чарівної палички". Так само "рівень забезпечення відповідними житловими умовами" неможливий без розвитку інфраструктури, а "наявність новітніх технологій" та "ступінь підготовки кадрів" залежить від вкладень в "інтелект" тощо. Ця формула є спрощеною моделлю, яка дозволяє легко запам'ятати основні принципи розробки потенційно успішного стратегічного плану підвищення конкурентоспроможності для міста чи міської агломерації.

У 2012 р. дослідницька компанія The Economist Intelligence Unit (аналітичний підрозділ британського журналу Economist) і транснаціональна фінансова група Citigroup представили "Індекс конкурентоспроможності міст світу" (*The Global City Competitiveness Index*). Дослідження було здійснено в межах проекту "Гарячі точки" з метою визначення, як сучасні великі міста залучають капітали, бізнес і людей, а також поширюють свій економічний, політичний і культурний вплив. Автори проекту вважають, що в XXI ст. конкуренція розгорнеться не тільки між країнами, а переважно між містами. Об'єктами дослідження стали 120 міст із загальним населенням 750 млн осіб і сукупним валовим внутрішнім продуктом у розмірі 20,24 трлн дол, що становить близько 29 % усієї світової економіки. Усі міста, охоплені даним дослідженням, вважаються важливими елементами світової економічної системи і значно впливають не тільки на економіку своїх країн, а й на великі регіони планети (табл. 5.7).

Міста оцінювалися за 31 економічним, соціальним і політичним критерієм (21 якісний і 10 кількісних показників), що детально характеризують різні аспекти конкурентоспроможності міських агломерацій. Усі показники були згруповані у вісім основних категорій, таких як: економічний потенціал, фінансова система, інституції (організаційний потенціал), людський капітал, фізичний капітал,

глобальна інтеграція, соціально-культурне середовище, навколишнє середовище. Підсумковий індекс є середньозваженою оцінкою базових категорій. Чим більше балів набрало місто, тим вище воно оцінюється в глобальному рейтингу конкурентоспроможності.

Таблиця 5.7. Рейтинг конкурентоспроможності міст світу, 2012 р.

№	Місто	Країна	Індекс
1	Нью-Йорк	США	71,4
2	Лондон	Великобританія	70,4
3	Сінгапур	Сінгапур	70,0
4–5	Сянган	Китай	69,3
4–5	Париж	Франція	69,3
6	Токіо	Японія	68,0
7	Цюрих	Швейцарія	66,8
8	Вашингтон	США	66,1
9	Чикаго	США	65,9
10	Бостон	США	64,5
58	Москва	Росія	49,4
59	Тель-Авів	Ізраїль	49,3
62	Сан-Паулу	Бразилія	48,3
100–101	Алмати	Казахстан	39,3
100–101	Санкт-Петербург	Росія	39,3
108	Київ	Україна	36,8

(Джерело: Economist Intelligence Unit: рейтинг конкурентоспроможності міст світу 2012 р.).

Перше місце в рейтингу конкурентоспроможності міст світу 2012 р., як вважають укладачі, завдяки високій якості інституцій, розвиненій інфраструктурі, соціально-культурному середовищу та великому потоку туристів посідає Нью-Йорк, індекс якого дорівнює 71,4. Далі йдуть не менш звичні щодо подібних рейтингів міста: Лондон, Сінгапур, Сянган, Париж, Токіо, Цюрих, Вашингтон, Чикаго і Бостон. Таким чином, до десятки лідерів потрапило відразу чотири міста США. Загалом Сполучені Штати, які мають найбільш розвинену економіку у світі, представлені в даному рейтингу найбільшою кількістю міст (12). При цьому першість за кількістю населених пунктів

однієї країни в таблиці посідає Китай – 13 міст. У переліку із 120 міст столиця України опинилася на 108 місці, випередивши Хошимін, Карачі, Каїр, Найробі, Бейрут і ще сім міст світової периферії. Останнє місце в рейтингу посідає столиця Ірану – Тегеран.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які сучасні тенденції світової економіки і життя суспільства визначають появу конкуренції міст?

2. Охарактеризуйте сутність поняття "конкурентоспроможність міста". Чим воно відрізняється від поняття "конкурентоспроможність компанії"?

3. Назвіть провідні індикатори конкурентоспроможності міста.

4. Які групи факторів конкурентоспроможності міст пропонують використовувати І. Бегг, Т. Бурцева, Дж. ван дер Борг, І. Брамезза, П. Кресл та інші дослідники?

5. Що таке міський маркетинг? Як ви розумієте поняття "брендинг міста"?

6. Охарактеризуйте підходи до оцінювання конкурентоспроможності міст.

7. Розгляньте таблицю 5.7. Які чинники, на вашу думку, спричинили таке розташування міст у даному рейтингу?

5.3. Міста в умовах неоліберального розвитку суспільства

Неоліберальна модель економічного і політичного розвитку суспільства. Оцінка неоліберального розвитку міст з позицій критичної географії й соціології. Особливості неоліберальної міської політики. Просторові трансформації в містах в умовах сучасних соціальних і економічних змін. Київ як арена сучасних неоліберальних урбанізаційних процесів.

Неоліберальна ідеологічна доктрина глобалізованого світу. Протягом останніх 30–40 років у розвитку регіонів світу домінує

неолібералізм як провідна політична і економічна доктрина, в межах якої передбачається, що добробут суспільства найкращим чином досягається за допомогою звільнення індивідуальних підприємницьких свобод і навичок в інституційних рамках, для яких характерні високі права приватної власності, вільного ринку та вільної торгівлі. Роль держави полягає у створенні та збереженні інституційних механізмів, які забезпечуватимуть функціонування такої практики. Держава повинна гарантувати, наприклад, якість і цілісність грошових коштів. Вона також має встановити такі законодавчі, правоохоронні, оборонні та інші структури і функції, які необхідні для забезпечення права на приватну власність, і гарантувати належне функціонування ринків. Крім того, якщо ринкові відносини відсутні в окремих сферах, наприклад стосовно використання природних ресурсів, функціонування освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення або забруднення навколишнього середовища, то вони мають бути створені в цих сферах за допомогою державного втручання. Але, крім цих завдань, держава не повинна втручатися у функціонування ринків. Державне втручання в ринки після їхнього створення має бути зведено до мінімуму, оскільки згідно з теорією неолібералізму держава не може володіти достатньою інформацією для передбачення ринкових змін, так як могутні зацікавлені групи неминуче впливатимуть на подібні державні інтервенції, особливо в демократичних країнах, і спотворювати їхні результати для своєї власної вигоди.

Починаючи із 1970-х рр. XX ст., по всьому світу відбувся поворот у становленні політико-економічної практики та суспільного мислення в бік неолібералізму. Заходи неоліберальної моделі економічного і політичного розвитку були вперше реалізовані з приходом до влади у Великобританії уряду Маргарет Тетчер (1979) і в США Рональда Рейгана (1980), які доклали максимум зусиль для виходу країн з інфляційної стагнації. Їхня політика була спрямована на зниження повноважень профспілок, обмеження ролі державних структур і скорочення субсидій, а також збільшення індивідуальної "відповідальності" в соціальній сфері, особливо у сфері

зайнятості та соціальних послуг. У цей період активізувалися процеси приватизації державних форм власності в усіх сферах людської діяльності. Дерегулювання ринку, зниження податків, зміна трудового кодексу, аутсорсинг супроводжувалися збільшенням повноважень капіталу як усередині країн, так і на світовій арені. Це призвело до значного розширення суспільства, збільшення кількості представників найменш забезпечених верств населення на тлі загального збільшення статків капіталу.

З тих пір *дерегуляція, децентралізація, приватизація та лібералізація* стали загальноприйнятими явищами в усьому світі як основа сучасної неоліберальної глобалізації. Майже всі держави, від новостворених у результаті розпаду Радянського Союзу до соціальних демократій старого стилю і забезпечених держав, таких як Нова Зеландія і Швеція, обрали, іноді добровільно, а в деяких випадках з примусу, визначені напрямки неоліберального розвитку. Південна Африка після апартеїду негайно обрала неолібералізм і навіть сучасний Китай, як відомо, рухається в цьому напрямку. Такий же шлях обрали країни Східної Європи. Останні 20 років рухається по ньому й Україна.

Прихильники неоліберального шляху розвитку сьогодні мають значний вплив на національному рівні у сфері освіти, у засобах масової інформації, у корпоративних і фінансових установах, у ключових державних інститутах (казначействах, центральних банках). Крім того, представники неоліберальної доктрини посідають керівні посади в міжнародних організаціях, що регулюють світові фінанси і торгівлю, таких як Міжнародний Валютний Фонд, Світовий Банк, Всесвітня Організація Торгівлі, а також у міжнародних благодійних організаціях. Одним словом, неолібералізм став домінуючою політекономічною практикою сучасного суспільства і його вплив постійно посилюється на спосіб мислення кожної людини як загальна ідеологія, згідно з якою ми живемо і сприймаємо світ.

Визначення неоліберальної доктрини можуть відрізнятися, але загалом можна сказати, що *неолібералізм* – це теорія, згідно з

якою система капіталістичних ринкових відносин і ринкового обміну застосовується до будь-яких сфер людської діяльності і є основою етичних норм для регулювання поведінки людини в будь-яких обставинах. Нинішня глобальна економічна і соціальна криза, як визнають провідні експерти, виникла внаслідок саме неоліберальної політики і неоліберального сприйняття світу.

Прояв неоліберальної глобалізації відображається в усіх сферах людської діяльності, таких як виробництво предметів споживання, міжнародна торгівля, розвиток міст і систем розселення, телекомунікації та поширення інформації, питання природокористування та охорони природи, формування системи цінностей тощо. У цьому аспекті особливої уваги потребують питання планування і розвитку міст у зв'язку з глобальним масштабом цього явища. 2009 р. людство перейшло певний рубіж: уперше за всю історію кількість міського населення зрівнялася з кількістю сільського населення. Міста стають основним місцем проживання людини по всій планеті.

У цій ситуації важливими є оцінка існуючих поглядів у суспільній географії й соціології щодо неоліберального шляху розвитку міст, а також огляд трансформацій міського середовища, що відбуваються під впливом неоліберальних підходів у системі управління.

Погляди на неоліберальний міський розвиток у критичній географії й соціології. Починаючи з 1960-х рр. дослідження в критичній географії і в геоурбаністиці, мали справу з неоліберальною теорією розвитку в різних напрямках, залежно від різних аспектів сприйняття простору. Критичні соціологи з Франції, і перш за все Х. Лефевр і М. Фуко, були першими, хто розглянув простір як суспільний продукт і результат дії економічної системи. Водночас, частково спираючись на їхні ідеї, перші критичні географи Дж. Джакобс, Д. Харві й М. Кастельс опублікували свої праці, в яких простір розглядається також як соціальна конструкція. Вони піддали критиці панування капіталістичних інтересів у процесі його формування. Дж. Джакобс зазначила, що в області міського планування перевага часто надається економічним інтересам, а потреби місцевого населення не враховуються, особливо при

реалізації великих міських проєктів. Д. Харві в 1973 р. зазначив, що відтворення капіталізму може викликати негативний вплив на соціальну конфігурацію простору. М. Кастельс (1977) також бачив у просторовій структурі міста результат функціональної взаємодії і вважав процеси виробництва та споживання рушійними факторами розвитку міст і невід'ємною частиною суспільних рухів.

У своїй публікації на тему постмодерністської урбанізації Е. Соджа (1996) також розглядає простір як соціальний продукт, розкриває його політичне значення. За допомогою концепції *просторового капіталу* і *просторової справедливості* він намагається підкреслити, що простір міста породжує інновації, творчість та економічний розвиток і водночас створює додаткові ієрархії, нерівності, соціальну поляризацію, а також несправедливість.

У результаті процесів глобалізації міста залучаються до процесів світової конкуренції. Це впливає на економічні, а також культурні функції й завдання міста і таким чином змінює концепцію міського планування. Крім робіт критичних географів, існують спеціальні дослідження щодо обґрунтування концепції глобальних міст, які доводять, що в сучасних умовах міське планування все активніше стає основним інструментом для економічного розвитку і накопичення капіталу. У цьому контексті застосування неоліберальної концепції розвитку розглядається як найвища можливість вижити в умовах міжнародної конкуренції. Основні поняття теорії "глобального міста" детально розглядаються в підрозд. 5.1. Як уже відомо, останні дослідження в цьому напрямку були проведені "Групою з досліджень питань глобалізації та світових міст" ("*Globalization and World Cities Research Network*") на чолі з Пітером Тейлором. Згідно з їхніми дослідженнями містобудування в першу чергу спрямовано на створення сприятливого ділового клімату і реструктуризації міського простору та його проявів в сфері архітектури, образу і сприйняття з метою відповідності певним стандартам, які дозволяють місту залучати міжнародний капітал. Як наслідок

економічна, соціальна та екологічна структури міста змінюються. Міжнародні консалтингові агентства, інвестори та архітектурні фірми домінують у прийнятті рішень щодо міського планування та дизайну. Функціональна організація міст також змінюється. Модифікована економічна діяльність міста створює нові соціально-просторові структури. Деякі моделі впливають на образ і організацію міста ("міський дизайн") і місто розділяється на певні зони, ділянки, окремі з яких виконують неоліберальні функції. Нашарування наслідків лібералізації ринку, міжнародної міграції, глобалізації культури, міського підприємництва в поєднанні зі змінами в архітектурі та міському плануванні призводять до процесу *всесвітньої гомогенізації* з погляду візуальної та функціональної організації міст, особливо великих міських районів.

Д. Харві (1989, 2001) уже звертав увагу на негативний вплив непослідовного і неузгодженого планування міста на соціальну картину і справедливість у містах. Однак не тільки географи, але й міські соціологи визнають небезпеку збільшення *фрагментації* й поділу міста в межах політики розвитку міст, яка орієнтується в основному на флагманські проекти і "фестивалізацію". У своїх роботах про заходи щодо пріоритетної реконструкції міст як засобу неоліберального міського планування в Європі Х. Хауссерман і К. Сімонс (2000, 2003) показують, як, з одного боку, великі міські проекти спрямовуються на розкриття нових економічних потенціалів, а з іншого — достеменно відомо, що велика частина населення водночас є виключеною з процесу планування та управління, що, як наслідок, призводить до *соціально-просторової поляризації*.

Також велике значення для дослідження даного феномена мають результати роботи дослідницької групи Е. Свінгдоу, Ф. Молаерта і А. Родрігеса (2000–2002). Вони вивчили останні тенденції міського розвитку в декількох європейських містах, і змоделювали нову теоретичну *концепцію сучасних неоліберальних процесів урбанізації*. Автори ідентифікували три явища, які несуть відповідальність за неоліберальну урбанізацію (рис. 5.5).

Взаємодія "неоліберальної економічної політики", "нової міської політики" і "проектів міського будівництва" відповідає за зміну режиму роботи міського розвитку. "Нова (неоліберальна) економічна політика" стосується політики лібералізації, дерегуляції та приватизації, що постійно висуюються політичними діячами, які приймають рішення в епоху глобалізації. Ця ситуація супроводжується " новою міською політикою", в якій коаліції між державним і приватним секторами, а також політичні та економічні течії вступили у сферу міського планування і розвитку. Економічні пріоритети починають переважати над розв'язанням соціальних проблем. Цей процес відзначається проведенням маркетингових стратегій розвитку міста і створення іміджу міста. Водночас відбувається реалізація селективних соціальних проектів. Замість планування соціально-просторового розвитку, розвиток міст усе частіше розглядається як *засіб максимізації прибутку*. Міський простір сам по собі визначається джерелом додаткової вартості, "вбудованої" у світову економіку.

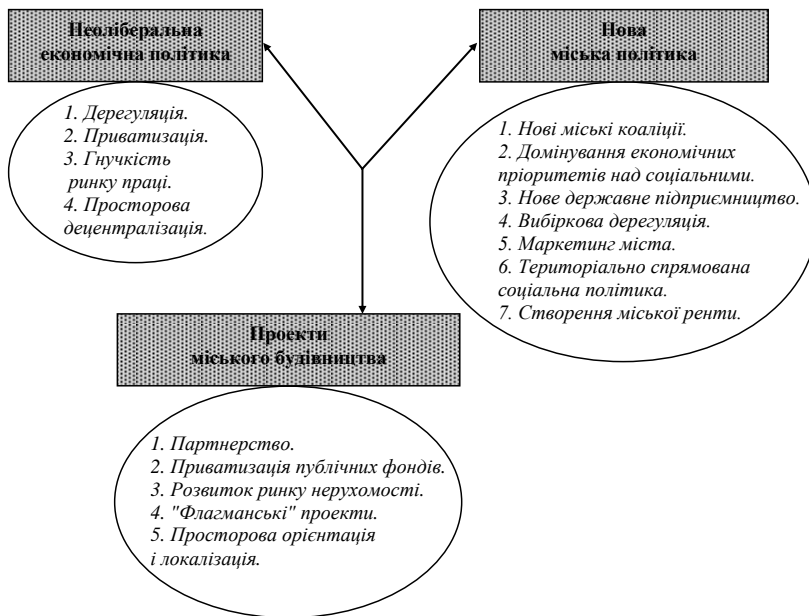

Рис. 5.5. Складові неолиберальної урбанізації та їхня взаємодія

Формування нових міських структур управління та їхні нові альянси (державно-приватне партнерство, державно-приватна власність) призводить до приватизації суспільного простору та міських послуг і перетворює міста в місця для еліти або елітарні місця. Основні містобудівні проекти, які можуть бути модифіковані, щоб служити інтересам інвесторів, набувають усе більшого значення в процесі міського планування за рахунок демократичних елементів у системі управління. Таким чином, значна кількість населення втрачає величезну частину своїх можливостей для участі в процесах прийняття рішень.

Загалом основною метою такого міського планування є створення ренти від об'єктів нерухомості й відокремлення міського планування від соціального розвитку міста.

Основи неолиберальної міської політики. Виникнувши в Європі та "відшліфувавшись" у США, неолиберальні підходи до міського управління і планування поширилися і на країни з

новою ринковою економікою. Результати та особливості взаємодії неоліберальної економічної політики, управлінських підходів нової міської політики і проектів міського будівництва суттєво вплинули на зміну курсу розвитку багатьох міст.

Отже, нова неоліберальна міська політика базується на існуванні семи взаємодіючих категорій:

1. *Нові міські коаліції*: виникають між політичними керівниками та інвесторами нерухомості. Місцеве населення і громади, які звикли брати участь у переговорах щодо міського розвитку за допомогою традиційних представницьких систем, виключається зі складу нових міських коаліцій. Місцеві та міжнародні девелопери²¹ проектів з нерухомості, в основному міжнародні консалтингові та архітектурні компанії, місцеві інвестори і невелике коло посадовців, приймають остаточні рішення в процесі непрозорого управління.

2. *Домінування економічних пріоритетів над соціальними*: структура нової міської коаліції зумовлюється новими цілями з метою досягнення неоліберальної міської моделі. Ця концепція є простою: розвиток міста "вбудовується" в глобальну конкурентоспроможність міст і направляється для отримання ренти через міське планування. У цьому контексті соціальне набуває другорядного значення, а економічне набуває пріоритетів. Збалансований розвиток міських систем як цілісний, комплексний і всеосяжний процес з метою підвищення рівня життя населення перестас бути головною метою. Новою метою є, швидше за все, з одного боку, забезпечення відповідного рівня сучасної інфраструктури, необхідної для залучення більших об'ємів інвестицій і, з іншого – зведення до мінімуму соціальних витрат.

3. *Новий вид державного підприємництва*: у класичному розумінні "неолібералізм" передбачає менше залучення держави до процесів економічного і політичного управління. Але на практиці виходить по-іншому: практика показує високий рівень державних прямих інвестицій в інфраструктурні проекти.

²¹ Підприємці, які в обмін на прибуток забезпечують організацію та фінансування робіт, необхідних для створення якісно нового об'єкта, що відповідає очікуваним вимогам ринку.

Величезні державні витрати на престижні й знакові ("флагманські") проекти, такі як хайвеї, аеропорти, порти тощо, демонструють пряму участь високого державного залучення, що існує насправді всупереч широко розповсюдженому стереотипу "меншого залучення держави". Політика державних інвестицій відіграє роль "останніх відкритих воріт" до глобального приватного накопичення капіталу за рахунок міського планування.

4. *Вибіркова дерегуляція міського простору* є найбільш реалізованим інструментом неоліберального міського планування. Бум "особливих економічних зон" у місті з відповідними проектними правилами для кожної зони виключає існування просторової безперервності міст. Міський простір фрагментується "технічним зонуванням" і розробляється відповідно до вимог глобальних неоліберальних інвестицій. Просторова фрагментація ігнорує потреби місцевих громад і виключає їх з процесу планування на всіх рівнях.

5. *Маркетинг міста та брендинг міста* є найважливішим елементом концепції неоліберального міського планування. Глобальне рейтингове місце міста, що розробляється на основі дорогих і складних маркетингових кампаній, полягає у вимірюванні глобального успіху. Міський маркетинг використовує традиційну і знакову архітектуру, великомасштабні міські розробки, визначні події, що сталися в місті за різних часів, і знаменитостей, що колись проживали тут для розробки символічного капіталу.

6. *Створення міської ренти* є кінцевою метою цієї моделі міського планування та реструктуризації міського простору. Виробництво міської ренти є домінуючим дискурсом такого міського квазірозвитку, який ігнорує соціальні та екологічні проблеми і потреби місцевих жителів. Орієнтовані на прибуток міста імпортують мільйони транзитних робітників і перетворюють місцевих жителів на демографічні меншини своєї батьківщини.

Основний принцип теорії неолібералізму: *максимальний прибуток можливий на основі максимально можливого зростання*. Більше розширення міського простору, більше міської фрагментації й зонування, більше працівників і більше

образів міста в результаті. Основною метою є збільшення прибутку. *Принципи сталого, збалансованого розвитку ігноруються.* Знедолені верстви населення здійснюють акції протесту за межами корпоративного життя міста або потрапляють у пастку сегрегованих анклавів (за лексикою критичних географів їх можна назвати трудовими таборами).

7. *Територіально спрямована соціальна політика* здійснюється для запобігання соціальних вибухів і забезпечення соціально-політичного спокою та безпеки. Квартали та громади, що мають різні потреби, просторово ізольовані й поставлені під всеосяжні спостереження. Питання просторової сегрегації й спостереження є невід'ємними елементами нової міської політики.

Сучасні неоліберальні процеси урбанізації в постмодерністському міському розвитку зазвичай відбуваються на трьох рівнях (рис. 5.6):

1. Перший рівень стосується управлінського аспекту, який характеризується появою нових альянсів між політикою і економікою. Він включає в себе явища "нової економічної політики" та "нового міського дизайну" (Свінгдоу, 2002).

2. Другий рівень включає в себе фрагментоване міське планування, а це означає, що сучасне міське планування не орієнтується на узгоджене, взаємопов'язане і системне планування, а фокусується на великі проекти оновлення міст.

3. Третій рівень неоліберальної урбанізації стосується змін у соціальній сфері. Процеси внутрішньо-міської міграції релігійних та етнічних груп населення відбуваються через перетин акторів з двох рівнів, згаданих вище. Під час цього процесу сфери взаємодії ігноруються, або реструктуризовуються, або нові починають розвиватися.

Трансформація міського простору як відображення економічних і соціальних процесів у містах. Усталене сприйняття міста, яке складалося століттями, несе на собі відбиток історії. Місто фіксує і зберігає у своїй предметній сфері події та спосіб мислення людей. Тому кожний етап розвитку суспільства знайшов відображення у ставленні до формування міста. Кількісний стрибок реформацій останніх

десятиліть у різних сферах економіки стимулював видиму трансформацію міського середовища. Новий тип суспільства визначає нові способи організації простору. Підходи, які сторіччями доводили свою ефективність в організації міського середовища, стають неактуальними або цілком неефективними в умовах ринку. Земельно-майнові питання витісняють проблеми планування міста в класичному розумінні його структури і композиції.

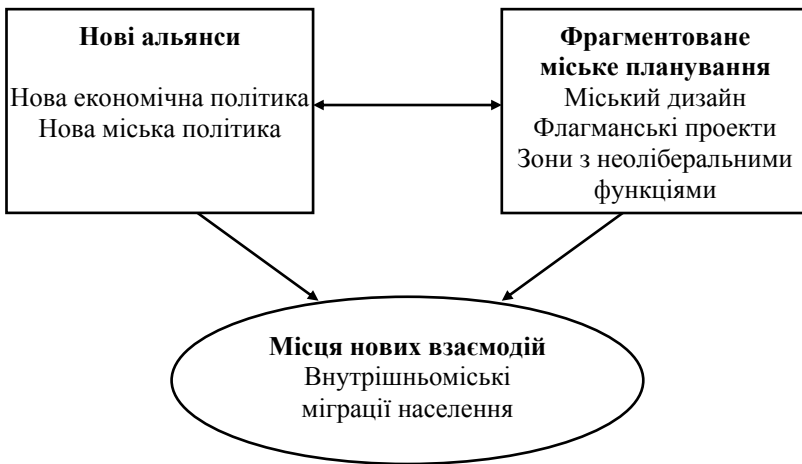

Рис. 5.6. Три рівні неоліберальних урбанізаційних процесів

Серед найбільш суттєвих сучасних трансформаційних процесів, що в результаті застосування неоліберальних підходів управління впливають на простір міста, дослідники називають такі: *деіндустріалізація, субурбанізація, ревіталізація, джентрифікація, функціональна і соціальна фрагментація, комерціалізація, терціаризація, демілітаризація, сакралізація, уніфікація (гомогенізація), просторова сегрегація, соціальна поляризація* (за К. В. Мезенцевим, 2012).

В останні десятиліття міста в усьому світі переживають джентрифікацію: перетворення старіючих і дешевих районів у нові фешенебельні. Цей процес супроводжується зростанням цін на нерухомість, зміною інфраструктури і населення цих

територій. Як правило, райони *комерціалізуються*, усі явища, що в них відбуваються, спрямовуються на отримання прибутку, вони втрачають свою індивідуальність. Колишні жителі витісняються в менш престижні райони; росте поляризація суспільства і простору міст. Джентрифікація є неоліберальною версією розвитку міста. Незважаючи на те, що це тільки один з можливих сценаріїв урбанізації, саме він стає в останні роки домінуючим.

Джентрифікація (англ. *gentrification*) – це комплексна зміна міського середовища, що відбувається в результаті переселення заможних громадян у квартали, заселені представниками нижчих класів. Джентрифікація відбувається внаслідок ревіталізації.

Ревіталізація – це відродження старих промислових міських кварталів на підставі постіндустріальної економіки, а також реконструкція й оновлення будівель у колишніх нефешенебельних міських кварталах у результаті управлінських рішень. Цей процес іноді називають міською рециркуляцією. Ревіталізацію розглядають як складову процесу джентрифікації. Інколи вважають, що термін джентрифікація є синонімом ревіталізації. Однак ревіталізація – це явище швидше містобудівне, економічне, фізичне (просторове) стосується відновлення, наприклад колишніх промислових, складських зон, а джентрифікація – явище соціальне, що призводить до соціального переродження районів і сприяє посиленню *соціальної поляризації*²². Прояв соціальної поляризації та фрагментації стає особливо помітним при створенні ексклюзивних кварталів ("*gated communities*"), де проживають мешканці з високим рівнем доходів і немає доступу особам інших класів. Ревіталізація передусе джентрифікації та передбачає не стільки переселення нових мешканців з іншим рівнем достатку до проблемних районів, скільки вкладання коштів в їхню перебудову зі зміною функцій середовища.

²² Соціальна поляризація – це різновид соціальної диференціації суспільства, що характеризується ослабленням функціональних взаємозв'язків і збільшенням дистанції в соціальній ієрархії між спільнотами і шарами, тенденцією до роз'єднаності суспільства як соціальної системи. Щодо просторового прояву, це явище споріднене з поняттям "соціальної фрагментації".

Соціальні зміни (джентрифікація) відбуваються як наслідок ревіталізації.

За французьким соціологом, економістом Жаном Фурастьє, одним із авторів теорії постіндустріального суспільства, більшість розвинутих країн сьогодні набуває рис так званої "терціальної цивілізації", в якій зайнятість населення у сфері послуг сягає 80 %. *Терціаризація* фактично означає процес зростання кількості та частки зайнятих у третинній сфері. У такому суспільстві найбільше інвестицій припадає на заклади сфери споживання – торгівлі, харчування, розваг.

Процесам терціаризації в економіці притаманна специфічна образність простору, завдання якого – привернути увагу споживача. Тож численні інвестори, незважаючи на архітектурно-просторову організацію міста загалом і характер локального середовища будівництва зокрема, зводять такі різні об'єкти, що зрештою окремі фрагменти міста стають нагромадженням архітектурних об'ємів, не формуючи при цьому міського середовища.

Під впливом ринкових умов для просторової та функціональної організації міста на сьогодні характерним є ущільнення сельбищної території, реструктуризація (ревіталізація) промислових територій, прояв ефекту печворку²³ в архітектурних ансамблях, особливо в межах територій, які формувалися як громадські центри планувальних районів і центральних районів міст (Н. С. Соснова, 2011). Колишні громадські центри планувальних районів мають гармонійне співвідношення високої інтенсивності освоєння і належної транспортної доступності, що забезпечують оптимальні умови для розвитку бізнесу. Особливо для інвесторів стають привабливими історичні ядра міст – "вузли концентрації сюжету", за виразом автора теорії міської форми К. Лінчем. Ці території, де концентрується найбільше функцій і процесів, визначаються як вузлові ділянки, що посідають провідне

²³ "Ефект печворку" – строкатість сучасних архітектурних форм, від англійського *patchwork* – вид рукоділля, при якому виріб зшивається з різноколірних і строкатих клаптиків тканини.

становище в міській структурі. Теоретично вони мають набувати додаткової культурно-символічної цінності. Проте на практиці вузлові території міста нині викликають найбільше дискусій з позиції цінності їхнього архітектурного образу і стабільності. Реконструкція економіки зумовила зміну в переліку містобудівних функцій, промисловість і житло вже не мають визначального впливу на формування структури міста. Натомість зростання ділової активності та тенденції подальшої постіндустріальної урбанізації стимулюють концентрацію різнохарактерних функцій обслуговування у вузлових територіях міста. У боротьбі за міські ресурси нові функції витісняють менш актуальні або менш конкурентоспроможні.

Закономірністю розвитку міста є те, що ефект від реалізації локального проекту прямо чи опосередковано поширюється на місто загалом. Отже, загальні просторові зміни міста залежать від реалізації окремих інвестиційних проектів. Різноманітність нововведених у міське середовище архітектурних форм і їхня надмірна кількість не створюють цілісного, фіксованого в уяві образу. Відвідувач, побачивши фрагмент міста з багатьма різнохарактерними некомплексно зведеними будівлями, згодом його не згадає. Отже, не рідко внаслідок некомпозиційності окремих територій деформується цілісне сприйняття міста, виокремлення окремих будівель із цілісного ансамблю, із соціального та просторового контексту, суперечить формуванню міста як цілісної системи загалом.

Окремо варто зазначити, що в місцях концентрації функцій і процесів найбільш відчутним є процес постійної динамічної зміни і заміщення функцій, а також відповідна реорганізація міської структури. З постійною зміною пріоритетів вузлові території міста стають динамічно-змінними на відміну від попередньої доктрини стабільності містобудівних вузлів. Наочним прикладом гіпердинамічної трансформації міських територій є нинішній Китай, який називають "великим будівельним майданчиком". Численні інвестиційні проекти потребують нових територій, унаслідок чого постійно переглядається містобудівна політика. Одним із шляхів дотримання відповідності структури міста і потреб економіки є

жорстка реконструкція, коли зносяться навіть будівлі, які прослужили лише 10–15 років, якщо вони не узгоджуються з новою концепцією розвитку. Режим перманентної реконструкції міст як форми їхньої актуалізації можуть собі дозволити лише країни економічного прориву, такі як Китай, Японія, ОАЕ. Для України прийнятним у містобудуванні має стати шлях стратегічного прогнозування економічних і соціальних тенденцій, який обрали для себе провідні європейські країни.

Пріоритетність економічної доцільності в інвестуванні породила в містах світу явище "універсальної архітектури". Швидкі зміни функцій і процесів у сфері споживання зумовлюють попит інвесторів на будівлі гнучкого планування і звичного образу, що придатні під якнайбільше функцій. У Західній Європі та США ці тенденції вже масштабно проявилися. Хоч початковою мотивацією було створення об'єктів-символів для окремих міст, наступне поширення характерних форм архітектури нівелювало різницю між містами різних культур. Будинки, споруджені, скажімо, у Пекіні, за останні 8 років чудово впишуться в московський або нью-йоркський ландшафт. Усесвітньовідомий архітектор, лауреат Прітцкерівської премії²⁴ Рем Колхаас констатує: "Немає різниці між казино в Лас-Вегасі й музеєм Гуггенхайма архітектора Френка Гері в Більбао – навіть майстри змушені працювати в цьому дивному просторі, сформованому економічними умовами".

У процесах глобалізації *уніфікація* в масовій культурі споживання змінює критерії оцінки і в решті культур. Посилюється тяжіння колективної свідомості жителів міст до більш стійких і виразних для загального сприйняття урбаністичних образів. Наскільки уніфікуються будівлі, такою ж мірою узагальнених рис набуває їхнє оточення. Простір навколо уніфікованих, гомогенізованих торговельно-розважальних чи офісних комплексів в Україні є однаково безхарактерним і безликим, унаслідок чого "розмивається" образ території, яка як елемент міської структури теж впливає на загальний вигляд міста.

²⁴ Прітцкерівська премія – архітектурний аналог Нобелівської премії.

Таким чином, останнім часом не тільки світова соціально-економічна система почала *гомогенізуватися*, її більше не поділяють на дві квазіізолювані підсистеми (соціалістичну та капіталістичну). Гомогенізація почала відбуватися і з позиції візуальної та функціональної організації міст.

Під впливом глобалізаційних процесів в умовах неоліберальної економіки *стираються ознаки територіальної ідентичності міст*. У процесі здійснення нових великомасштабних міських проектів капіталу, який примножує свої прибутки, немає ніякого діла до збереження індивідуальності образу того чи іншого міста, району, історичного центру тощо. Навпаки бізнес-центрам, розважальним і шопінг-центрам легше існувати в стандартному й однаковому для всіх країн просторі – у просторі скла і бетону. Міжнародним компаніям зручно розміщувати свої офіси в однакових будівлях, споруджених за стандартними проектами. Уніфіковані будівлі зводяться, забираючи простір і пропорції міста, закриваючи собою історичні фасади, пам'ятні місця, сакральні заклади. Образ міста, що існував віками, змінюється, нові райони різних міст світу, як правило, подібні один до одного, як брати.

За визначенням відомого російського історика, архітектора і урбаніста В'ячеслава Глазичева, основою благополуччя будь-якого міста є "хитке, невизначене, з важко вловимим сенсом поняття – його індивідуальний культурний потенціал". Можна припустити, що свою ідентичність збережуть ті міста, стратегія яких полягатиме не лише в охороні пам'яток, а й в утриманні від спокуси архітектурної моди, оскільки ідентичність міста завжди автентична, тобто має глибоке коріння і є оригінальною за походженням.

Просторова ідентичність – це частина загальної системи формування ідентичності особистості, так само як культурна ідентичність, що поєднується беззаперечно і з міською культурою. *Ідентичність* – це відчуття особистістю належності до певної групи, нації. Наприклад до групи киян, львів'ян, парижан... Відчуття ідентичності формується на базі певного, конкретного для кожного набору фундаментальних ментальних і духовних ознак, цінностей, прив'язаностей, культурних традицій.

При зміні образу міста відбувається нерідко брутальне вторгнення в ті основи, що формують ідентичність не тільки мешканців міста, але й цілої нації. Нерідко втрата унікальності сполучена з утратою єдиної риси, яка може "підняти" місто у світовому рейтингу.

Підсумовуючи зазначене, очевидно, що в умовах неоліберальних урбанізаційних процесів відбувається кількісне нарощування перетворень у соціально-економічній сфері, яке зумовлює якісний стрибок змін у формуванні функціонально-просторової організації міста. Прояви трансформації міського середовища є найбільш виразними на вузлових територіях, які внаслідок концентрації функцій, процесів і зв'язків мали б набувати загальнокультурного символічного значення. Проте з економічних причин території з концентраціями функцій є швидкозмінними і їхній архітектурно-просторовий образ або не встигає закріпитися, або тяжіє до уніфікації. В обох випадках репрезентативна цілісність території не формується і втрачається її цінність. Швидка інтеграція, заміщення, витіснення функцій і процесів у структурі міста "запускають" такі прояви в містобудуванні:

1) гомогенізація та уніфікація міського середовища як наслідок поширення однотипних форм багатофункціональних будівель торговельних, розважальних, офісних центрів;

2) окремі споруди набувають характеру символу, що зваблює споживача, при цьому втрачається значення архітектурно-мистецької цінності цілих кварталів і міста загалом;

3) активні соціальні та економічні трансформації сприяють виникненню територіальної й соціальної фрагментації середовища;

4) архітектурні форми запозичуються поза особливостями культури міста і місця;

5) за інтенсивністю інвестиційного освоєння міського простору й експлуатації міських ресурсів у розвитку міст ігнорується стратегічний розрахунок соціально-економічних потреб самого міста;

б) у названих процесах виникає загроза втрати територіальної ідентичності й самобутності міста та його окремих районів.

Процеси трансформації міського простору в Києві як приклад прояву неоліберальної міської політики. Незважаючи на свою "периферійність" стосовно інших столиць європейських країн, Київ претендує на набуття статусу "глобального міста". Зосередивши в собі, крім чільної ролі у сфері державного управління, найважливіші соціальні, фінансові, освітні функції, місто відірвалося у своєму розвитку від інших міст країни на значну дистанцію. У Києві зосереджено всі вищі адміністративно-управлінські структури держави, посольства і представництва іноземних держав, філії провідних ТНК, центри основних релігійних конфесій, провідні установи науки, освіти і культури, центри надання фінансових і телекомунікаційних послуг. Просторовий образ столиці України постійно модифікується за допомогою проведення великомасштабних будівельних проєктів, метою яких є залучення міжнародного капіталу і збільшення прибутку існуючих урядово-комерційних коаліцій.

Київ є єдиним містом в Україні з перехідним до постіндустріального/постмодерністського типу економіки. Практично 68 % валової доданої вартості міста створюється у сфері послуг, рівень концентрації торгівлі в Києві – 16,6 % від її обсягів по країні, що свідчить про активність процесів деіндустріалізації і терціаризації. У місті зосереджена найбільша в країні кількість банків (97 із 163), в яких станом на 2005 р. було розміщено 32,2 % усіх вкладів населення. Сучасний розвиток Києва визначається механізмами неоліберальної економіки і спрямовується на створення оптимальних інфраструктурних умов для залучення міжнародних консалтингових і фінансових компаній.

Київ багато років виконував функції центру однієї з п'ятнадцяти республік колишнього СРСР і фактично отримав статус столиці незалежної держави лише в 1991 р. Перехід міста на рейки ліберальної, а потім неоліберальної економічної політики сполучений з глибокою галузевою і територіальною

модифікацією міського господарювання. Упровадження ринкових механізмів у систему управління, різка відмова від узгодженого планування розвитку міських систем призвели до виникнення фрагментації міського простору. Реалізація флагманських проєктів, наприклад створення великих торгових молів, розважальних і бізнес-центрів в історичному серці столиці перетворила "місто-герой" на "місто-базар". Прийняття рішень щодо такого шляху розвитку відстоює в основному інтереси інвесторів.

Центри ділової активності (бізнес-центри, представництва ТНК, банки) і адміністративно-управлінської активності (установи державного та муніципального рівнів управління) зосереджені в основному в центральній частині столиці. Це тягне за собою збільшення традиційно існуючої значної функціональної диференціації між районами міста. Істотні диспропорції проявляються між правобережними і лівобережними районами. Майже 80 % робочих місць зосереджено на правому березі, більше 40 % житла – на лівому. У результаті виникають активні внутрішньоміські трудові переміщення населення, долаючи відстані з місця проживання до місця роботи, люди іноді витрачають до 1,5–2 год, беручи до уваги постійні затори на дорогах. У годину пік особливо зростає транспортне навантаження на мости через Дніпро.

Більшість населення в Києві становлять українці (83 %). За останні роки населення Києва постійно збільшується. Приріст населення відбувається за рахунок міграційних процесів – щорічно до столиці переїжджає 20–22 тис. осіб. З початку ХХІ ст. місто росте тільки за рахунок внутрішніх мігрантів – українців, котрі переїжджають з інших населених пунктів. Однак природний приріст населення негативний, оскільки смертність у столиці довгий період перевищує народжуваність на 5 тис. осіб на рік. Сьогодні зареєстроване населення Києва становить 2,814 млн чол. (за оцінками Головного управління статистики у м. Києві, станом на липень 2012 р.). За даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи НАН України (2009) сукупне населення Києва разом з незареєстрованими громадянами становить 3,144 млн чол. Разом з навколишніми передмістями Київ утворює

Київську агломерацію із сукупним населенням понад 5,2 млн жителів.

Умови життя мешканців Києва різночасно відрізняються за своєю якістю від умов проживання мешканців у периферійних регіонах України. Безумовно, такий розрив провокує зростання соціальної напруженості в суспільстві. При обмеженості національних ресурсів зростання і запізнюванні реформ, вимивання трудових, інтелектуальних та інвестиційних ресурсів з різних територій (особливо із сіл та малих міст) створює небезпеку їхньої соціально-економічної деградації й масового відтоку населення до Києва, що практично позбавить місто головного ресурсу свого розвитку – унікальності.

Виникнення альянсів між інвесторами та існуючими державними структурами вищого ешелону влади призводить до реалізації нових проектів міського будівництва. У результаті винятково активними темпами зростає щільність забудови в центральній історичній частині міста, окремі будівлі, у тому числі й ті, що мають історичну цінність, руйнуються, корінні кияни, які раніше проживали в знесених будівлях, примусово переселяються у спальні райони Троєщини та Харківського масиву. Ці процеси джентрифікації мають свої наслідки: у новозведених хмарочосах придбати квартири мають можливість представники керівних політичних партій, а також нової "бізнес-еліти", які в більшості випадків є вихідцями з інших регіонів країни. Окремі частини міста перетворюються на ексклюзивні квартали з пропускнуою системою охорони, власною інфраструктурою та унікальним іміджем, що посилює загальну фрагментацію міста в соціальному аспекті. Представники середнього класу відчують певний ментальний дискомфорт при відвідуванні кварталів подібного роду.

Процеси соціальної стратифікації не викликали суттєвої просторової сегрегації. Одна з причин цього – надання державної соціальної допомоги, субсидій. Однак, безумовно, у місті формуються окремі ареали з підвищеною концентрацією жителів з високими чи навпаки низькими доходами. Етнічна сегрегація в Києві відсутня.

Комерціалізація проявляється в тому, що все більше територій площ, скверів, парків – публічних просторів займають торговельні та ресторанні заклади. Якщо раніше ці території були під опікою місцевої влади, то тепер стали джерелами приватних прибутків шляхом продажі площ для реклами та вуличної торгівлі. Виникнення нових культових споруд (храмів різних конфесій) сприяє повторній сакралізації.

Ревіталізація старих промислових територій та індустріальних, складських зон, районів застарілої житлової забудови здійснюється дуже повільно.

Процеси активної забудови міста, особливо центральної її частини багатоповерховими житловими будинками та торгово-офісними центрами відбуваються без залучення громадськості до процесів прийняття рішень. Порушення просторової структури та архітектурних ансамблів окремих районів, знищення зелених насаджень, виникнення проблем з інсоляцією в сусідніх будинках у результаті створення нових споруд, несанкціонована надбудова верхніх поверхів житлових будинків (процеси вертикалізації – нарощування поверхів будівель) – ці та інші проблеми стали типовими для столиці України останнім часом і нерідко тягнуть за собою акції протестів місцевих жителів.

Чи не єдиним соціальним містоутворювальним чинником, який визначає сучасне місце Києва серед інших столиць Європи, є його історико-культурна спадщина. Історична забудова Києва займає понад 6 тис. га, загальний фонд спадщини становить 10 тис. об'єктів. Усього на території міста зареєстровано 2569 пам'яток культури та архітектури. На базі комплексів історичної спадщини створено шість заповідників і два історико-архітектурні музеї. У центральній історичній частині міста зосереджено три заповідника: Державний історико-архітектурний заповідник "Стародавній Київ", Національний заповідник "Софія Київська", Національний Києво-Печерський історико-архітектурний заповідник. Два комплекси пам'яток – собор Святої Софії з монастирськими будівлями та ансамбль Києво-Печерської Лаври включені ЮНЕСКО до Переліку об'єктів всесвітньої культурної спадщини. Однак комплексна програма з охорони

архітектурної та культурної спадщини міста не виконується, багато історичних пам'ятників перебувають під загрозою знищення. Близько 50 % пам'яток місцевого значення та нещодавно визначених об'єктів культурної спадщини в незадовільному технічному стані, а близько 5 % – в аварійному. У результаті хаотичної й неконтрольованої забудови земель, що становлять особливу історичну цінність, в місті існує реальна загроза втрати просторової ідентичності – єдиної риси, яка визначає привабливість образу Києва на глобальному рівні.

У результаті такого аналізу можна зробити такі висновки про сучасний стан міської політики в Києві:

1. Застосування моделі непрозорого процесу прийняття рішень у питаннях міського планування і розвитку.

2. Присутність випадків високого рівня державного підприємництва щодо міського землеустрою.

3. Наявність соціально-просторової фрагментації території міста, що сприяє підвищенню рівня конфліктогенності та соціальної напруги.

4. Домінування стратегії культового розвитку та глобальної конкуренції в питаннях міської політики.

5. Ігнорування принципів сталого розвитку міста, постановка мети на одержання максимального прибутку при реалізації великомасштабних проектів міського будівництва.

6. Втрата територіальної ідентичності, підвищення рівня гомогенізації візуальної та функціональної організації міста.

Ці та інші ознаки свідчать про наявність сучасних неоліберальних урбанізаційних процесів, що відбуваються в столиці України. Ці процеси сприяють виникненню соціально-просторової поляризації й створюють максимально комфортні умови для задоволення потреб капіталу, а не жителів міста.

Світова наукова спільнота, а ще більше, населення окремих регіонів світу стурбовані негативними наслідками впровадження неоліберальної економіки в процеси міського управління, що сприяє відстороненню державних структур від планування збалансованого соціально-просторового розвитку, і в кінцевому рахунку призводить до ще більшої соціальної поляризації населення, втрати територіальної ідентичності міст і

фрагментації міського простору. Представники критичної географії та соціології звертають увагу на невинуватість надій щодо успішності неоліберального курсу розвитку міст. Про це чітко виклав свою позицію Девід Харві у своїй лекції про неоліберальну урбанізацію в Москві в 2007 р.:

"Неолібералізм зовсім не ліквідував державне втручання. Державне втручання просто було переорієнтовано на допомогу інтересам фінансових установ.

Якщо відбувається зіткнення між добробутом фінансистів і добробутом населення, треба вибирати добробут фінансистів, їм треба платити в першу чергу і залишати населенню те, що залишиться.

Нью-Йорк – прекрасне місто, але це місто для дуже багатих людей. Що говорить мер міста? "Якщо у когось немає грошей для того, щоб інвестувати в Нью-Йорку і розташувати тут свою штаб-квартиру, ми не зацікавлені в таких інвесторах, ми зацікавлені тільки в тих, хто здатний платити вкрай високу орендну плату за офісне приміщення". *У Нью-Йорку стало практично неможливо жити середньому класу.* Відбулося захоплення міського правління, і воно використовується виключно для створення сприятливого бізнес-клімату. Державна влада використовується для того, щоб створити державу добробуту для не просто капіталу, а для дуже великого капіталу. І ось це і є те, що називається неолібералізмом в грубій, простій, побутової реальності.

Майкл Девіс нещодавно опублікував книгу, яка стала бестселером. Її заголовок дуже показовий *"Планета нетрів"* (*Planet of Slums*). Світ перетворюється не в світове село, і не в світове місто, він перетворюється на світ світового міста, оточеного нетрями, а не селами. Поїдьте в Сантьяго, у Чилі й ви побачите центральну частину міста, яка дуже схожа на Європу й оточена нетрями, які мають рівень гірших прикладів Латинської Америки.

Будь-яке неоліберальне місто – це чітко розділене місто. Це місто, у якого є полюс Добробуту і полюс Убогості. І, між іншим, навіть формально ці полюси розділені. У дуже багатьох містах Латинської Америки нетрі взагалі не управляються

державою. Замість держави там працюють банди. Банди наркоторговців, місцева мафія, якісь асоціації місцевих міцних хлопців, які встановлюють свої закони. Нам здається, це дуже сумний результат. Місто могло б бути набагато кращим місцем.

На нашу думку, на сьогоднішній день радикальна альтернатива має полягати в тому, щоб будувати жилі, заселені міста. Міста, в яких можуть жити різні класи суспільства, в яких є місце для середнього класу, які не служать просто майданчиками для використання особливо великого капіталу. Ті міста, які створюють вільне середовище для всіх, а не тільки для самих сильних. Нам здається, що неолібералізм уже дійшов до своїх меж".

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте пояснення сутності неолібералізму як провідної сучасної ідеологічної доктрини світу. Які явища в політичному і економічному житті суспільства формують основу сучасної неоліберальної глобалізації?

2. Розкрийте ставлення провідних критичних географів і соціологів до неоліберального міського розвитку.

3. Які складові неоліберальної урбанізації за Е. Свінгдоу, Ф. Молаертом і А. Родрігесом ви можете назвати? Яка основна мета міського планування в умовах неолібералізму і які загрози розвитку міста виникають при її досягненні?

4. Охарактеризуйте основні категорії неоліберальної міської політики та їхню взаємодію.

5. Назвіть найбільш суттєві трансформаційні процеси, які впливають на зміни простору міста в умовах сучасної неоліберальної глобалізації. Як змінюються форма і образ міста під їхнім впливом?

6. Проаналізуйте стан міської політики Києва та його вплив на просторовий розвиток столиці України.

5.4. Міста як арени конфліктів

Типізація проблем великих міст. Конфлікти в політичній, економічній, соціальній сферах, а також у сфері взаємовідносин між людиною та природою. Шляхи розв'язання міських проблем. Проблеми малих міст України і можливі напрямки їхнього розвитку.

Проблеми великих міст. Думка про "вразливість" міст почала обговорюватися в географії раніше, ніж в інших науках, про що свідчать роботи критичних географів, які розглядалися вище. В аспекті політичної географії варто згадати працю М. Паціоне "Геоурбаністика: глобальна перспектива" (2001), в якій на передній план виносяться думка про те, що мегаміста потрібно розглядати як арени формування конфліктів, вирішення яких є непростим завданням для владних структур і проблема керування внутрішньоміськими структурами ускладнюється із зростанням конфліктного потенціалу міст.

Й. Штадельбауер у своїй статті "Мегаміста як конфліктогенні простори" (2011) відмітив, що міста, особливо великі, є конфліктогенними просторами, що потребують розв'язання проблем, які в них виникають. Це не випадково, адже великі міста зосереджують у собі таку величезну кількість людей, багатства і ресурсів, підприємств і видів діяльності, що без конфліктних ситуацій їм не обійтись. У розвиток його дослідження доцільно визначити такі проблеми, загрози і ризики у великих містах і міських агломераціях:

У політичній сфері:

1. *Вразливість у глобалізованому світі: загроза безпеці життєдіяльності.*

Значення політичних конфліктів і криз для великих міст стало очевидним після терористичного акту 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку. Ця трагедія в самому "диспетчерському центрі глобальної економіки" була поштовхом до перегляду всіх стандартів безпеки і в інших міських утвореннях.

Глобалізація сама по собі – сила, що спричинює внутрішньоміські конфлікти, розглянуті раніше. У першу чергу вони пов'язані із соціальною диференціацією населення, що викликає протести невдоволених верств. Проведення кожної

конференції великих економічних держав майже автоматично провокує маніфестації противників глобалізації. Масштаби заходів безпеки при проведенні таких конференцій демонструють величину "заряду конфліктності", який несуть у собі дуже великі міста.

2. Проблеми управління у великих містах. Боротьба за владу.

Концентрація першочергових політичних і економічних функцій в одному місці посилює потенціал конфліктності. У глобальних містах зароджуються революції, започатковуються політичні демонстрації й економічні кризи. Саме такі міста з часів Стародавнього Риму виступають аренами боротьби за владу. Велика кількість різноманітних соціальних верств населення є основою для політичних угруповань різної орієнтації. Конфлікти у великих містах є відображенням проблем усього суспільства.

Непрозорість управління містами, як правило, спричиняє формування і зіткнення інтересів різноманітних політичних та інших угруповань. Прозорість управління, навпаки, знижує ризик агресивного лобіювання локальними групами своїх інтересів.

Для вирішення тих чи інших специфічних завдань у системі міського управління постійно створюються нові управлінські структури, але чим більша їхня кількість, тим імовірніше виникнення конфліктів у системі управління.

3. Конфлікти планування.

Найчастіше в містах виникають:

- а) конфлікти землекористування;
- б) різноманітні конфлікти власності;
- в) конфлікти між цілями господарського розвитку і соціальної справедливості;
- г) конфлікти між динамічним розвитком міста і захистом довкілля, потребою раціонального використання ресурсів.

У містах пересікаються досить широкі інтереси різних груп акторів: власники земельних ділянок і ріелтери зацікавлені в отриманні максимального прибутку з місця розташування ділянки. Планувальники, навпаки, орієнтуються на справедливе залагодження інтересів різних груп населення. Прибічники охорони довкілля виступають за зменшення транспортного

навантаження на місто, призупинення господарського відчуження земель, розширення площ зелених насаджень. А представники бізнесу прагнуть отримати і використати території для виробничих і торговельних цілей тощо. Консенсус інтересів цих різноманітних груп можливий лише в умовному, ідеальному світі.

У суспільствах з нестабільними демократичними відносинами часто основою міського планування стає корупція. Виникнення масивного адміністративного апарату різноманітних відомств тільки посилює, а не розв'язує конфліктні ситуації.

На сьогодні у світовому суспільстві стратегією розв'язання конфліктів можна вважати децентралізацію управління, прозорість прийняття рішень, а також активну участь неурядових організацій і населення в їхньому прийнятті та розв'язанні проблем.

В економічній сфері:

1. "Перетягування" ресурсів з малих і середніх міст у великі.

Привабливість великих міст як місця проживання і прикладання праці спричинює активні внутрішні міграції й відтік працездатного населення з малих міст і сіл регіону до мегаполісів. Це ослаблює потенціал периферії, нерідко призводить до деградації й стагнації міст на "околицях життя". У французькій містобудівній та географічній літературі існує спеціальний термін "французька пустеля", що відображає відволікання всіх життєвих сил країни до паризької агломерації, навколо якої малі провінційні міста животіють жалюгідним існуванням. З іншого боку, великі міста виявляються перевантаженими, що спричинює відповідні проблеми, у тому числі з комунікаціями та інфраструктурою. Для розв'язання цієї проблеми в багатьох країнах (напр., у США) виконуються державні програми з підтримки передмість із забезпеченням цих територій швидкими і надійними шляхами сполучення, зниженням цін на землю і житло тощо.

2. С. І. Іщук і О. В. Гладкий виділяють таку проблему, як *"розповзання міста"*, коли його територія стає некомпактною, а забудова проводиться у віддалених, важкодоступних районах.

Коли питання розвитку великого міста, зокрема столиці, не узгоджується з розвитком регіону, починається процес так званого "розповзання міста". Це відбувається при обмеженні резервних земель для забудови всередині міста. На вільних територіях периферійної зони будуються віддалені спальні райони, які мають дуже поганий зв'язок із центром і місцями прикладання праці. Місто втрачає єдність планувальної структури, у ньому виникають додаткові транспортні проблеми, а також спостерігається гострий дефіцит територій для подальшого розвитку. У такому випадку місто поділяється на декілька більш-менш автономних частин. Межі між ними можуть проходити руслами річок (Київ, Будапешт), або, наприклад, по пасмах гірських хребтів і пагорбів (Ріо-де-Жанейро, Мумбай).

3. Дорожчання інженерного обладнання.

Надзвичайне зростання великих міст і агломерацій зіштовхується зі зростаючим дефіцитом водних ресурсів, значними труднощами зі скиданням стічних вод, великими ускладненнями щодо освоєння нових територій під забудову. Для забезпечення великих міст водою потрібно будувати складні водопровідні системи і колектори каналізації зі значною протяжністю, вкладати великі кошти в інженерну підготовку несприятливих для освоєння територій. Усе це спричиняє значні витрати на передпроектні дослідження та інженерне обладнання.

4. Надзвичайне ускладнення транспортних проблем.

Більшість історичних центрів столиць Європи, Америки та Азії будувалися в XVII–XIX ст. Саме тоді створювався неповторний архітектурний ландшафт, який так приваблює іноземних туристів. Звичайно ці квартали не були розраховані на те, що кількість населення міст у XX ст. збільшиться в декілька десятків разів, що центр буде обростати кільцями нової забудови, а всі його вулиці і провулки почнуть задихатися від транспортних заторів. Майже всі великі міста постійно зустрічаються з транспортними проблемами. Автомобілізація міст постійно зростає, вулиці не пристосовані для пропуску сучасної кількості автотранспорту. Фактор зростаючої

"транспортної втоми" характерний для всіх великих міст. Шляхи сполучення практично всіх міст замикаються в центрі.

Для вирішення цього питання навколо центрів міст почали будувати кільцеві магістралі, які були покликані розвантажувати історичне ядро в годину пік. Таким чином, потік транзитних автомобілів проходить навколо міста, а внутрішні перевезення розподіляються за окремими радіусами, залежно від місця призначення поїздки. Вдалу сформовану кільцеву структуру серед різних міст світу має, наприклад, Москва (однак, якби не метрополітен, навантаження на місто було б невиправним).

У деяких містах Європи існує платний проїзд легкових авто до центру міста, або визначення за номерами автомобілів днів проїзду.

5. Техногенні ризики.

Незважаючи на нові тенденції в розміщенні суспільного виробництва, розвиток великих міст неможливо розглядати без зв'язку з розвитком важкої індустрії, енергетики, хімічної промисловості тощо. Разом з нарощуванням промислового потенціалу, створенням нових галузей виробництва у великих містах відбувається збільшення кількості їхнього населення. Сучасні великі поліфункціональні міста – це центри зосередження багатогалузевої промисловості, розгалуженої транспортної мережі в густонаселених житлових масивах. Причому найважливішим джерелом зростання міського населення була і все ще залишається міграція сільських жителів у міста. У містах факторами ризику є надмірна кількість мешканців і рівень концентрації населення, розміщення населення, яке підпадає під загрозу бути в зоні ураження, а також насиченість міста елементами техногенної інфраструктури (промислові та житлові споруди, системи транспорту та комунікацій).

Масова забудова земельних ділянок поряд з існуючими промисловими об'єктами, недотримання проектної документації та відхилення від необхідної технології під час будівництва та реконструкцій, зниження можливості контролю за будівництвом у зв'язку зі спрощенням дозвільної системи, зношення і старіння

конструкцій існуючих об'єктів промислово-соціальної сфери підвищують імовірність зниження експлуатаційної надійності й стійкості будівель, споруд і прилеглої території. Зношення фондів житлово-комунального фонду, транспортних систем, старіння моральне, фізичне та амортизаційне будівель і споруд у містах і агломераціях, надзвичайне скупчення людей поблизу техногенно-небезпечних об'єктів, якими переповнені мегаполіси, спричиняє розвиток техногенних загроз і виникнення надзвичайних ситуацій техногенного походження.

Крім забруднення довкілля, що є безперервним фактором екологічного ризику, промислові підприємства, скупчені в містах, звалища відходів, транспортні розв'язки тощо є факторами разового техногенного ризику, що виникає при порушеннях технологічних, технічних чи організаційних процесів, які призводять до аварій та катастроф.

Наприклад, у Києві розміщується 39 потенційно небезпечних об'єктів, 2/3 киян проживають у зоні їхнього впливу. 70 % житлового фонду України становить житло, зведене ще до 70-х рр., 20 % – це великопанельні та блочні будинки перших масових серій забудови, так звані "хрущовки", які проектувалися як тимчасове житло з використанням відповідних будівельних норм і стандартів. Залишковий ресурс таких будинків становить не більше 10–15 років.

Комунальна інфраструктура в нашій державі зношена більше ніж на 60 %, унаслідок чого кількість аварій в Україні за останні 10 років зросла майже в 5 разів. Динаміка основних показників, що характеризують діяльність галузі та стан обслуговування населення, погіршується. Так, з 2003 по 2007 р. протяжність старих і аварійних водопровідних мереж збільшилася на 10 тис. км; середній рівень втрат води в мережах збільшився з 29 до 37 %; частка котлів, строк експлуатації яких становить понад 20 років, збільшилася з 22 до 25 %; у старому та аварійному житлі проживає близько 175 тис. осіб; кількість застарілих і непрацюючих ліфтів у житлових будинках міст щороку збільшується на 3–4 %. Ці та інші фактори спричиняють техногенне напруження, що створює небезпеку життю та здоров'ю населення.

У соціальній сфері:

1. *Вразливість у глобалізованому світі: атомізація суспільства і формування нової системи цінностей.*

Останнім часом усе активніше відбувається входження транснаціональних утворень – економічних, політичних, соціальних систем глобального та макрорегіонального рівнів до структури країн з їхнім подальшим впливом і використанням природних, виробничих і трудових національних ресурсів. Головна ідеологічна система глобалізованого світу – індустріальний модернізм, а на даному етапі розвитку в переважній більшості розвинутих країн – постіндустріальний, – спричинює *атомізацію суспільства і формування цінностей особистих свобод*. Процес атомізації полягає в подрібненні суспільства на окремих індивідуумів, що підтримують між собою мінімальний, нерідко дистанційний і формалізований рівень спілкування. Персоніфіковані, особисті зв'язки, що характерні для традиційних спільнот, замінюються особистою свободою у високоурбанізованому просторі, що забезпечує значну соціальну рухливість. Особиста свобода жителів міст стає фундаментальною цінністю, але вона ніколи не реалізується повністю, оскільки людина має деś працювати для забезпечення власного існування, а більшість організацій, що надають роботу, особливо транснаціональних, є *тоталітарними ієрархічними структурами*.

У глобалізованому світі змінюються пріоритети оцінки соціального значення архітектурного середовища, відходить на задній план поняття традиційної естетики. Урбанізоване і глобалізоване середовище відриває людину від історичних, культурних, національних джерел так само, як і від природного середовища, що формує її індивідуальність, і поступово перетворюється на значний тягар, перш за все в екологічному, але так само і в фізіологічному, моральному та емоційному відношенні. Серед сумнівних впливів процесів глобалізації на соціум варто відмітити, зокрема, пониження значення етнічних джерел, спростування національної ідеї, нівелювання регіональних особливостей.

2. *Соціальна нерівність, безробіття, бідність, жебрацтво.*

Населення міст дуже неоднорідне. У містах проживають представники різних національностей і рас, різної культури і освіти, релігійних традицій, різних смаків та уподобань і звичайно різних доходів. Жебраки та бідняки мешкають поруч з мільйонерами. Унаслідок цього, а також за інших причин розвивається злочинність і соціальні стреси. Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми науковці визначають уніфікацію міського способу життя та асиміляцію людей різних культур, пропаганду загальноміських цінностей. Однак це також має негативні риси, про які згадувалося раніше, це може призвести до обмеження мислення і дій, до однотипності сприйняття світу, названої в зарубіжній літературі "макдональдизацією суспільства".

3. *Девіантна соціальна поведінка: злочинність, наркоманія, алкоголізм, проституція.*

Унаслідок глобалізації й утрати "територіального коріння" відбувається явище соціальної фрагментації, коли не існує єдиного суспільства, а в реальності ми маємо співіснування численних і різноманітних життєвих стилів. Наявність різних маргінальних груп населення, обмежений життєвий простір, безробіття тощо стає поштовхом до розвитку негативних процесів у суспільстві, які визначаються як "виразки" великих міст – це злочинність, проституція, наркоманія, токсикоманія, алкоголізм. Інколи цілі верстви населення не хочуть існувати в межах суспільних морально-етичних норм поведінки, що призводить до виникнення напружених криміногенних ситуацій.

4. *Фрагментація міста: гетто, відособлені квартали і нові оцінки проблем безпеки.*

Усім відоме поняття гетто і нетрів у великих містах, де проживає найбідніше населення й існує значне криміногенне напруження з дуже низьким рівнем безпеки. Інша категорія – "відособлені, ексклюзивні квартали" (*gated communities*) – місця проживання груп осіб з досить високим рівнем доходів. Атрибутами цих кварталів обов'язково є зовнішні огорожі, пропускні системи, контроль відвідувачів на воротах, часто вони мають свої внутрішні види послуг – басейни, спортивні майданчики тощо. Люди, що в них мешкають, прагнуть досягти

особистої безпеки і відчуття своєї свідомої "ексклюзивності", індивідуальності. Відособлені квартали Оболоні, ексклюзивні соціальні містечка на кшталт забудов Конча-Заспи під Києвом (Золоті Ворота тощо) посилюють процес фрагментації міста. Середній клас, як правило, уникає відвідувати гетто через його поганий імідж та складну криміногенну обстановку, а "відособлені квартали" люди уникають через формування ментального відчуття некомфортності й неявної загрози.

Таким чином, зі зростанням у великих містах соціальної й планувальної диференціації паралельно відбувається розширення міського простору на зони, певною мірою безпечні й небезпечні.

5. Психологічні проблеми.

Політична нестабільність, зростання безробіття, втрата індивідуального життєвого простору, криміногенна обстановка, бідність, проживання в зоні можливого ураження поблизу небезпечних техногенних споруд, невпевненість у завтрашньому дні, праця на шкідливому виробництві тощо дестабілізує емоційний стан людини.

Швидкість змін у середовищі міста і темп життя його мешканців настільки високі, що люди не завжди здатні адаптуватися до нього. У великому місті, особливо, якщо йдеться про столицю, постійно виникають і зникають різні фірми та представництва, перебудовуються квартали та вулиці, змінюється мережа транспорту, розвивається дуже складна система контактів і комунікацій. Людина постійно перебуває в колосальному потоці інформації, більшість з якої сприймається як негативна, ворожа, або зайва. Новітні інформаційні технології створюють ілюзію безмежних можливостей, за допомогою яких можна реалізовувати управління різноманітними економічними і соціальними процесами, але насправді, які швидше створюють можливості маніпулювання свідомістю. Інформаційні технології широко розповсюджені для зомбування людей, самим поширеним прикладом чого є реклама. Значна надлишкова інформація перетворюється на інформаційне забруднення, що порушує психіку і впливає на всі

органи чуття людини. Поведінка і стереотипи мислення людини змінюються під впливом комп'ютерів і комунікаційних мереж, що ще більше відриває її від природи і заводить у віртуальний світ з хибними системами цінностей.

Мешканці великих міст відчують постійну занепокоєність своїм майбутнім, оскільки воно настає дуже швидко. Вони бояться його, оскільки не знають, що принесе їм наступний день. Позбавитися "шоку майбутнього" (за вдалим висловом американського філософа Елвіна Тоффлера) практично неможливо.

Напружений ритм життя в антропогенно-зміненому середовищі, обмежений індивідуальний простір, інформаційне навантаження стають причинами виникнення стресових і депресивних станів і психосоматичних захворювань населення.

6. Віддаленість жителів міст від природи.

Чим більше зростають міста, тим далі відходить від них природа. Селітебна і промислова забудова, що винищує зелені насадження, є одним із самих несприятливих факторів, що суттєво погіршують умови життя людей в містах. Спілкування людини з природою має дуже велике значення, не зважаючи на те, що всі аспекти його психологічної й фізіологічної дії ще не до кінця вивчені.

У сфері відносин "людина – навколишнє природне середовище".

Міські поселення є головними центрами локалізації суперечностей між людським суспільством і довкіллям, особливо це стосується великих промислових вузлів, агломерацій і промислових районів середніх і великих міст. Саме функціонування населення в містах завдає величезної шкоди природі. У містах виробляється близько 80 % вуглекислого газу на планеті, що є головним чинником виникнення парникового ефекту. Саме тут використовується 60 % води, що потребує людина.

1. Виснаження природних компонентів.

Урбанізація безперервно змінює властивості природних компонентів і взаємозв'язки між складовими геосистемами. Глобальне виснаження навколишнього середовища може супроводжуватися підтримкою стаціонарного стану і навіть

видимістю покращення окремих локальних ділянок на основі розімкненого круговороту речовини й енергії, тобто безперервного поповнення необхідної кількості речовин, що споживаються, і знищення відходів. Цей принцип використовується природою для підтримки життя окремого організму. Такий же принцип застосовується людиною для підтримки стаціонарного стану свого житла, присадибних ділянок, парків і будь-яких культурних комплексів. Однак розімкнутість локального кругообігу речовини й енергії означає, що підтримка штучно організованої ділянки в стаціонарному стані супроводжується погіршенням стану довкілля в іншій частині біосфери.

Велике місто споживає життєві ресурси, які створюються природою на величезних просторах, що в сотні й тисячі разів перевищують площу самого міста. При цьому саме в ньому "виробляється" чимало шкідливих промислових відходів і побутового сміття. Усе це не в змозі асимілювати міське природне середовище, оскільки його екологічна ємність набагато менша від антропогенних навантажень на нього і техногенна напруга в місті постійно зростає.

2. Техногенне забруднення.

Крім того, у самих містах виникають загрози, пов'язані не тільки з виснаженням, але й із забрудненням природних компонентів. Так, в атмосферному повітрі міст концентрації токсичних домішок значно вищі порівняно з повітрям у сільській місцевості (приблизно оксиду вуглецю – у 50 разів, оксидів азоту – у 150 разів, летких вуглеводнів – у 2000 разів). За даними багаторічних спостережень у межах міст в атмосферне повітря планети потрапляє до 86 % загального обсягу шкідливих речовин. Одним з найбільших забруднювачів атмосфери є автотранспорт, скупчений переважно в містах.

3. Вплив забрудненого і виснаженого довкілля на здоров'я населення.

Деградоване міське середовище формує комплексну шкідливу дію на здоров'я населення внаслідок забруднення води (за даними Транскордонного діагностичного аналізу басейну Дніпра (2005), головними "гарячими точками", що забруднюють

поверхневі та підземні води, є системи міських водоканалів) та атмосферного повітря, дефіциту сонячного освітлення, а також стресових психологічних факторів, зумовлених відривом від природи, недостатністю зелених насаджень тощо. Також небезпеку для здоров'я людей в місті становлять шумові, вібраційні навантаження, транспортні проблеми, вплив електричних, магнітних полів, іонізуючих чинників. Необхідно також відзначити проблему утилізації побутових відходів. Будівництво сміттєпереробних заводів поблизу великих міст нашоухується на спротив місцевих жителів у зв'язку з небезпекою забруднення викидами в атмосферу. Наявність звалищ твердих побутових відходів у зв'язку з міграцією токсичного фільтрату призводить до забруднення та зміни мінерально-сольового складу ґрунтів, підземних і поверхневих вод тощо.

4. *Відсутність у повітрі міст достатньої кількості однозарядних від'ємних іонів кисню*, що за А. Л. Чижевським є основою життя. Надмірне скупчення населення в містах спричиняє зміни енергетичного характеру в довкіллі, збільшення кількості антропогенізованих (вироблених функціонуванням людського організму) іонів, при цьому створюючи ефект "аероіонного голоду", що призводить до захворювань, загальної слабкості, скорочення тривалості життя. Цей ефект достатньо ще не вивчений, однак його існування доведено низкою досліджень фахівців різних галузей.

5. *Ризик природних катастроф.*

Для розширення території агломерацій забудова все частіше здійснюється в місцях природної небезпеки з наявністю, наприклад, сейсмічних, карстових, заболочених зон з імовірною загрозою стихійних природних явищ. Споконвіку люди вибирали для розселення найбільш безпечні в природному сенсі території, сьогодні ця вимога ігнорується, чому є досить багато свідчень. Це спричиняє подорожчання інженерних споруд і водночас не знімає загрози для життя і здоров'я мешканців. Досвід аварії на АЕС Фукусіма-1 (2011) є наочним прикладом.

Можна навести багато прикладів латентної (прихованої) небезпеки розміщення поселень у зоні землетрусів і цунамі – у

Токіо та Лос-Анджелесі; повеней – у Сеулі, Дацці; ураганів – у містах Південно-Східної та Східної Азії, США, Центральної Америки і Карибського басейну тощо.

6. Порушення регулятивних функцій біосфери.

Розімкненість кругообігу речовини й енергії в штучно створеному середовищі міста погіршує загальний механізм біотичної регуляції навколишнього середовища.

За теорією В. Г. Горшкова (1985) природна біота Землі влаштована й упорядкована так, що здатна з найвищою точністю підтримувати навколишнє середовище в такому стані, що є придатним для життя. Досягнута біотою потужність продукції дозволяє їй відновлювати будь-які природні зрушення навколишнього середовища в найкоротші терміни – за десятки років, але величезний потенціал і потужність біоти Землі мають приховану загрозу швидкого руйнування навколишнього середовища за десятки років, у випадку якщо цілісність біоти буде порушена. Зрушення структури природної біоти, розімкнення локального та глобального круговороту речовини та енергії шляхом її окультурення людиною у десять тисяч разів небезпечніше для навколишнього середовища, ніж її винищення, тобто повне опустелювання земель. Сучасні трансформації біосфери людиною, що призвели до викидів біотою в атмосферу 2,3 млрд т вуглецю на рік свідчать про перехід її до нестійкого стану і про порушення глобальних біохімічних циклів, наслідком чого є те, що деструктивні процеси пригнічують процеси саморегулювання та самовідновлення в природі. За дослідженням ученого біосфера, очевидно, може компенсувати будь-які збурювання, спричинені людиною, якщо частка споживання людства не переважатиме 1 % чистої первинної продукції біосфери. Через інертність демографічних процесів збільшення людського населення до 8 млрд є неминучим, однак після стабілізації на цьому рівні необхідно майже на порядок зменшити кількість людей на планеті шляхом планування сім'ї й зведення народжуваності до однієї дитини на сім'ю у всьому світі. Зокрема, це стосується міст, оскільки вони зосереджують у собі на сьогодні більше половини населення Землі.

Неможливо переоцінити значення міст для розвитку суспільства. Якість життя, розвиток прогресивної думки, наявність просвітницьких, культурних і медичних закладів, можливість здобуття освіти і перспективи реалізації творчого потенціалу – ці та інші характеристики позитивно виділяють міста серед інших поселень, приваблюють все нових і нових мешканців. Однак з метою запобігання економічних, соціальних та екологічних криз у процесі їхньої розбудови необхідно враховувати названі та інші проблеми, застосовувати наукові підходи до їхнього розв'язання.

Шляхи розв'язання проблем у містах:

1) створення ефективної системи управління. Тільки організаційне і фінансове співробітництво між представниками державного, бізнесового та громадського секторів у прийнятті й реалізації рішень може забезпечити належний рівень поступального розвитку міста;

2) співробітництво між комунальними відомствами і соціальними службами;

3) посилення впливу неурядових громадських організацій, локальних громадських груп у системі управління містом (на сьогодні в містах розвинутих країн простежується ця тенденція);

4) збільшення рівня "прозорості" міського планування і будівельних рішень;

5) зростання усвідомлення громадянами відповідальності за розвиток міста, в якому вони мешкають;

6) внесок міжнародних організацій до систематизації вимог і понять щодо "належного управління" міськими територіями. Наприклад, суттєвий внесок робить Програма з управління розвитком міст у межах ООН-Хабітат (*Urban Management Program, UN Habitat*).

У системі державного управління щодо розвитку міст пріоритетне значення має:

1) проведення ефективної соціально-демографічної політики;

2) здійснення поступової структурно-технологічної перебудови системи виробництва міст та їхнього технічного переоснащення;

3) забезпечення економічної ефективності виробничої інфраструктури та її соціального спрямування;

4) пріоритетний розвиток наукомістких високотехнологічних галузей і диверсифікація промислового потенціалу;

5) гарантування екологічної безпеки поселень, насамперед безпечних умов життєдіяльності населення і мінімізації негативних впливів на довкілля;

6) упровадження сучасних систем переробки та знешкодження відходів;

7) уточнення функцій і повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в розв'язанні проблем соціально-економічного розвитку поселень;

8) державне регулювання і здійснення контролю за дотриманням законодавства, державних стандартів і норм під час планування і забудови міських територій.

Проблеми малих міст України. Малі міста посідають особливе місце в історичному розвитку України. У них сформувалась національна культура, вони визначають основу прогресу та створення виробничих і містобудівних комплексів, а також є гарантом стабільності держави і суспільства. У системі міських поселень малі міста мають позитивні ознаки: по-перше – відносно спокійний ритм життя, що пов'язаний як із кількістю постійно проживаючого населення, так і з масштабами господарської діяльності; по-друге – менші витрати часу і коштів на дорогу до роботи і назад; по-третє – зручність розміщення об'єктів соціальної інфраструктури; по-четверте – краща екологічна ситуація навколишнього середовища та наближеність до природи тощо.

Проте існують і певні перешкоди на шляху розвитку малих міст. Ці перешкоди є наслідком несистемних дій державних органів влади і місцевого самоврядування. В Україні найскладніша економічна та соціальна ситуація склалася на нинішньому етапі розбудови держави саме в малих містах. Недостатнє врахування специфіки малих міст під час проведення економічних реформ значно загострило соціально-трудові відносини в них, призвело до безробіття в значних масштабах.

Виконання соціально-економічних і культурних програм розвитку територіальних громад міст не забезпечено фінансовими механізмами. Важливість визначення економічних механізмів перспективного розвитку малих міст зростає завдяки підвищенню ролі органів місцевого самоврядування у зв'язку з передачею регіонам багатьох функцій і повноважень з управління соціально-економічним розвитком, що посилює вплив територіальних громад на формування містоутворювальної бази та сфери прикладання праці.

Найпоширеніші в Україні – малі міста, які за характером економічної діяльності є організаційно-господарськими та культурно-побутовими центрами місцевого значення (майже 50 % загальної кількості). Близько 25 % малих міст України належать до малих міст з переважно промисловими функціями. Головною ознакою віднесення малого міста до цієї групи є перевищення середнього рівня зайнятості в галузях матеріального виробництва. Значна частина їх – це монофункціональні міста, галузями спеціалізації яких є гірничодобувна промисловість, енергетика, переробка сільськогосподарської сировини тощо.

Мале монофункціональне місто – це місто, спеціалізацію праці економічно активного населення в якому визначають підприємства здебільшого однієї-двох профілюючих галузей економіки, що формують дохідну частину його бюджету, забезпечують функціонування соціальної інфраструктури та інших об'єктів життєзабезпечення населення. Питома вага галузевої спеціалізації в матеріальному виробництві окремих малих міст перевищує 90 %. Наприклад, питома вага вуглевидобування в матеріальному виробництві в м. Більське Донецької області досягає 96,6 %, видобуток рудної та нерудної сировини в м. Ігулець Дніпропетровської області – 95,3 %, енергетики в м. Щастя Луганської області – 95 %, обробної промисловості в м. Амвросіївка Донецької області – 92,1 %.

Сучасний стан малих монофункціональних міст характеризується проявами кризових явищ останнього десятиріччя, серед яких можна виділити такі:

1) низький рівень соціального розвитку. Виходячи з низки причин організаційного, фінансового і політичного характеру, такі галузі соціальної сфери малих міст, як освіта, культура і мистецтво, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, туризм і відпочинок не в змозі забезпечити належний рівень соціального розвитку, що у свою чергу суттєво впливає на показники якості життя його жителів, визначає можливості для задоволення соціальних потреб, індивідуальних інтересів і формування потенціалу трудових ресурсів;

2) відсутність або недостатній рівень фінансових ресурсів. Зважаючи на процеси децентралізації влади, передачу значної кількості функцій і повноважень на місця, малі міста можуть самостійно приймати рішення щодо покращення власного соціально-економічного стану, проте такі рішення і заходи мають бути фінансово підкріплені. Тому гостро стоять питання щодо формування збалансованого бюджету міста, надання державної допомоги їхнього розвитку, а також відповідності місцевих ресурсів і видатків проблемам, що потребують негайного розв'язання;

3) недостатні економічні можливості містоутворювальних підприємств, одностороння спеціалізація і недозавантаженість виробничих потужностей, обмеженість вибору професій ускладнюють ситуацію у сфері зайнятості населення та породжують демографічні проблеми малих міст, що пов'язані з типізацією та способом їхнього виникнення. На сьогодні в результаті інверсійних процесів підприємства, що функціонували в містах і забезпечували працевлаштування та певний рівень добробуту значної кількості їхнього населення за радянських часів, стали невіддатними і неконкурентоспроможними, що спричинило зниження рівня життя жителів малих міст;

4) вузька спеціалізація виробництва, яка призводить до залежності економіки міста від роботи одного-двох підприємств, що в умовах відсутності платоспроможного попиту ставить під загрозу можливість подальшого існування малих міст;

5) нестача кваліфікованих управлінських кадрів;

6) низькі темпи будівництва житла та об'єктів соціальної інфраструктури. Ситуація характерна не тільки для малих міст, вона є наслідком нестабільного законодавства, недосконалості дій органів місцевого самоврядування, відсутності розвиненої інфраструктури іпотечного кредитування житлового будівництва, високою вартістю житла, що не відповідає рівню платоспроможності населення та витратам на будівництво. Держава не в змозі самотужки забезпечувати житлом громадян. Для вирішення цього питання доцільно залучити ринкові інструменти, зокрема практику інвестування, засоби стабілізації ринку нерухомості тощо;

7) обмеженість вибору професій, недостатня кількість робочих місць, нерозвиненість сфери обслуговування, що призводить до ускладнення ситуації на ринку праці, загострює демографічні проблеми малих міст;

8) низький рівень доходів населення;

9) для ряду малих міст характерним є нестійкість балансу водних ресурсів і нерівномірне розміщення їх на території;

10) відсутність розвиненої системи водопостачання та каналізаційних мереж;

11) недостатній розвиток транспортних зв'язків із сільськими населеними пунктами. Оскільки значна частина сільського населення займається натуральним господарством, то наявність і зручність комунікацій між селом і містом може впливати на рівень матеріального забезпечення домогосподарств;

12) низький рівень благоустрою, наявність проблем, пов'язаних зі збиранням і знешкодженням твердих відходів;

13) недостатність тепло-, енергопостачання та ресурсозаощадження;

14) незадовільний стан дорожнього господарства;

15) низький рівень розвитку міської інфраструктури, сфери соціальних послуг, об'єктів культури;

16) обмеженість можливостей населення в отриманні освітніх послуг тощо.

Більшість малих міст створювалися на основі двох-трьох підприємств, що зумовило вузьконаправлену спеціалізацію

промислових комплексів. Наповнення місцевих бюджетів, робота соціальних закладів повністю залежать від фінансового стану містоутворювальних підприємств. Закриття таких підприємств, що останнього часу набуло масового характеру, призводить до виснаження місцевих бюджетів, унаслідок чого міста опинилися на межі виживання. Наслідком загальносистемної та економічної кризи в державі для ринку праці малих міст характерна глибока деформація його структури, нестабільність трудових відносин, зниження значення освіти і кваліфікації, поширення тіньових форм зайнятості, підлив трудової мотивації.

Основними напрямками стабілізації й розвитку малих монофункціональних міст є:

1) санація підприємств структуроутворювальних галузей малих міст, питома вага галузевої спеціалізації яких у матеріальному виробництві міста перевищує 70 %, та державна підтримка їх шляхом створення спеціальних режимів інвестиційної діяльності тощо;

2) сприяння екологічно- та ресурсозбалансованому розвитку підприємств;

3) посилення взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з підприємствами, установами, організаціями з питань розвитку міст;

4) упровадження еколого- і ресурсозберігаючих конструктивних рішень житлової забудови та будівництва об'єктів інженерної інфраструктури;

5) створення нових робочих місць за рахунок коштів державного фонду сприяння зайнятості населення;

6) здійснення забудови територій з урахуванням регіональних особливостей і місцевих умов;

7) сприяння ходу земельної реформи в містах.

Надання державної підтримки малим монофункціональним депресивним містам має здійснюватися шляхом:

1) стимулювання інвестиційної діяльності;

2) надання трансфертів бюджетам малих депресивних міст;

- 3) надання податкових кредитів, премій за створення нових робочих місць;
- 4) надання цільових кредитів населенню для житлового будівництва;
- 5) сприяння розвитку малого бізнесу та підприємництва.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. В яких сферах життєдіяльності населення великих міст можливе виникнення проблем і конфліктів? Які передумови визначають виникнення конфліктів, загроз і ризиків у політичній сфері?
2. Визначте проблеми, що існують в економічній сфері великих міст.
3. Назвіть перешкоди в соціальній сфері, що заважають гармонійному розвитку особистості у великому місті.
4. Визначте загрози збалансованому розвитку, що існують у сфері взаємодії суспільства і природи в мегаполісах.
5. Які шляхи розв'язання проблем у містах ви можете назвати?
6. Охарактеризуйте сучасний стан малих монофункціональних міст України й перешкоди їхнього розвитку. Назвіть можливі шляхи оптимізації ситуації в малих містах нашої держави.

Розділ 6

ОСНОВИ МІСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

6.1. Міжнародний досвід здійснення міської політики. Європейський контекст

Поняття, рівні, завдання, способи реалізації міської політики. Еволюція становлення міської політики ЄС. Ключові принципи і напрями міської політики ЄС. Механізм міської політики ЄС. Мета і найважливіші риси міської політики ЄС сьогодні.

Велике місто є надзвичайно складним об'єктом управління, проектування і планування. Різні виміри, в яких його можна відобразити, не завжди можуть виступати компонентами єдиної системи через свою різномасштабність і незіставність. Велике місто щонайменше розглядається як адміністративна одиниця, самоврядна соціально-територіальна спільність, соціально-культурний організм, економічна система (суб'єкт господарської діяльності), будівельно-архітектурно-ландшафтний комплекс, екологічний організм, інфраструктурний комплекс, туристичний продукт, місце для життя, освіти, бізнесу, інвестування, "місце зосередження всіляких зручностей і вигод", вузловий центр глобальної мережі міст. Очевидно, що сучасне управління розвитком міст не володіє технологією ув'язки таких різномасштабних вимірів в єдине ціле, тому уявлення про роль великих міст у забезпеченні нормальних умов життєдіяльності населення України має бути переосмислено. Лідуючих позицій міста добиваються десятиліттями, і знайти свою нішу на насиченому

ринку міст є амбіційним завданням для кожного великого міста.

При проектуванні міст принципове значення має подолання міждисциплінарних перешкод, розробка спільних, багатосторонніх підходів. Необхідна колективна робота безлічі фахівців (інженерів, архітекторів, економістів, географів, екологів, соціологів, геологів, транспортників і т. д.), мають бути враховані всі аспекти життя і розвитку міста.

Усе більше визнання в містобудуванні знаходить "середовищний підхід", що передбачає міждисциплінарні комплексні дослідження природного і штучного середовища, тобто все, що оточує людину, у взаємозв'язку з людською діяльністю.

Своєрідність проектування розселення і міст вимагає врахування географічних відмінностей від місця до місця. Розвиток урбанізованої системи безпосередньо залежить від географічних особливостей місцевості. Географічні підходи необхідні для попередження помилок при довгостроковому прогнозуванні. Помилки і прорахунки при розміщенні довготривалих споруд нерідко незворотні: розміщення промислових підприємств і міст у несприятливих природних умовах (у сейсмічних районах, на стиснутих майданчиках, без урахування вітрового режиму, над заляганням пластів вугілля тощо), призводять до наростання труднощів у міру їхнього розвитку; забудова ж міських територій без урахування перспектив розвитку міст створює чергування смуг промислових, транспортних і житлових територій.

Сучасна система управління розвитком міст і територіального планування в Україні сформувалася на основі багаторічного вітчизняного досвіду, що останнім часом усе більше розвивається під впливом міжнародних факторів, зокрема, відповідно до вимог Європейських керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту (м. Ганновер, 2000) та Європейської Хартії регіонального/просторового планування (м. Торремолінос, 1983).

Просторовий розвиток – поняття, що увійшло в повсякдення в європейській політиці останньої третини XX ст., означає комплекс

організованих дій щодо керування елементами і зв'язками визначеної території, спрямованих на оптимізацію змін, які відбуваються.

Просторовий розвиток в Європі здійснюється по таких лініях:

1) лінією Європейського Союзу щодо Європейської перспективи просторового розвитку (*англ.* – ESDP);

2) лінією Ради Європи щодо Європейської конференції міністрів, відповідальних за регіональне планування (*англ.* – CEMAT);

3) лінією керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту.

У загальному вигляді саме структура змісту ESDP і "Керівних принципів" може бути основою уявлення про Європейський просторовий розвиток.

Загальний міжнародний контекст становлять Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро (1992) і Стамбулі (1996), Ганновері (2000) та інші міжнародні угоди.

Відновлення незалежності нашої держави зумовлює появу нових цілей в її розвитку, що передбачає формування стратегії просторового планування. Дана стратегія включає такі напрями:

1) входження України до Європейського планувального кар-каса;

2) активний розвиток транскордонних регіонів;

3) зниження диспропорції в рівні соціально-економічного розвитку окремих регіонів і населених пунктів;

4) оптимізація транспортних зв'язків між центрами адміністративно-територіальних утворень та їхніми периферійними частинами;

5) підвищення ролі місцевих громад у розробці містобудівних проєктів на низовому рівні, децентралізація процесу проєктування.

Для реалізації стратегії розвивається відповідна національна законодавча база, яка спирається на вимоги Конституції України як суверенної, незалежної держави. При цьому має відбуватися все більша переорієнтація на забезпечення соціальної єдності, зміцнення незалежності та територіальної цілісності України, а також якомога більш чітке розмежування повноважень і відповідальності державних органів, органів місцевого самоврядування, що має створювати принципово нові

можливості для подальшого демократичного розвитку нашого суспільства. Для формування стратегії просторового планування нашої держави важливе значення відіграє вивчення позитивного досвіду реалізації міської політики, оскільки сучасне суспільство є високоурбанізованим, більшість населення як України, так і всього світу проживає в містах різних розмірів. Міста здійснюють усе більший вплив на культуру, політику, економіку, науку та інші важливі сфери життєдіяльності людини. Однак і більшість проблем концентрується в містах. Не зважаючи на те, що міста розрізняються між собою за розмірами, функціями, місцезнаходженням та іншими параметрами, багато проблем у містах мають спільне коріння. Щоб міста виконували функції "двигунів", "полісів зростання", могли справлятися з проблемами, що виникають, у багатьох країнах світу проводиться міська політика.

Управління розвитком міста є складовою міської політики держави. Це зумовлюється тим, що місто є відкритою системою, яка відчуває значний вплив зовнішніх факторів, і державне управління завжди має стратегічну перевагу над місцевим самоврядуванням.

Термін "міська політика" доволі невизначений. У широкому розумінні *міська політика* – це сукупність уявлень про цілі й завдання міського розвитку.

Міська політика у вузькому розумінні означає цілеспрямовану інституціонально і законодавчо оформлену діяльність усіх рівнів влади (міжнаціонального, національного, регіонального і місцевого), спрямовану на досягнення збалансованого розвитку системи міст і на розв'язання міських проблем.

Здійснення міської політики, розуміння цілей розвитку дає основу різним рівням влади для виконання таких завдань:

- 1) управління;
- 2) розв'язання проблем;
- 3) пошуки оптимального шляху розвитку і здійснення короткострокових кроків;
- 4) підвищення конкурентоспроможності міста;
- 5) залучення місцевих ресурсів і стимулювання внутрішніх факторів розвитку;

б) зменшення диференціації між окремими містами за рівнем життя населення тощо.

Таким чином, виділяється національна, регіональна і локальна міська політика. Саме локальна міська політика вважається міським управлінням.

Міська політика має різні способи реалізації. За способами реалізації міську політику поділяють на:

1) *пряму (експліцитну) міську політику*, під якою розуміють реалізацію на державному рівні задекларованої державою міської політики через спеціально створені органи управління (міністерства, комітети, агенції тощо).

2) *опосередковану (імпліцитну) міську політику*, яка є сукупним й інколи неузгодженим результатом дій на місто інших політик (галузових, секторальних політик – житлової, міграційної, економічної, транспортної, промислової тощо).

На сьогодні в країнах пострадянського простору прямої міської політики не існує, однак діяльність у цьому напрямі починає розгортатися в багатьох державах. Питання розв'язання міських проблем поступово набувають загальнодержавного значення. У зв'язку з цим досвід європейських країн і Європейського Союзу (ЄС) загалом щодо проведення міської політики на національному та міжнародному рівнях може виявитися досить актуальним, оскільки там існує цікава еволюція формування міської політики та розроблено конкретні процедури її реалізації. Такий досвід є корисним для зародження міської політики і в Україні.

Значний поштовх формуванню міської політики в межах світового співтовариства було зроблено на конференції з поселень людини Хабітат II у Стамбулі в 1996 р., проведеної під егідою ООН, де були прийняті Стамбульська декларація та Повістка Хабітат, в яких затверджено досить обширний план дій для країн ЄС.

Першим кроком у формуванні прямої (експліцитної) міської політики ЄС стали такі два документи.

1997 р. Комісія ЄС прийняла найважливіший документ, присвячений формуванню міської політики: "Про міську політику країн – членів ЄС", в якому було висловлено намір вивчити загальну політику ЄС з позиції її впливу на міста і

надалі зосередити увагу на впливі політики на міському рівні. Було відзначено, що більшість проведених ЄС дій роблять помітний вплив на міста, що неможливо ігнорувати.

На Форумі міст у Відні (листопад, 1998) був обговорений і прийнятий другий основоположний для європейської міської політики документ: "Сталий розвиток міст Європейського Союзу: керівництво до дії". У ньому проголошувалася необхідність проведення прямої міської політики, а також були встановлені ключові принципи та напрями міської політики. Згідно з цим документом *ключовими принципами міської політики ЄС є:*

1) *субсидіарність* – делегування максимального прийняття рішень на найнижчій рівні;

2) *партнерство* – широке залучення громадськості, приватного та державного секторів до розв'язання міських проблем;

3) *екологічна сталість*;

4) *ринкова ефективність* – розумне залучення ринкових механізмів.

Поєднання цих принципів визначає ефективність (комплексність) міської політики.

Напрями (цілі) міської політики ЄС такі:

1. Економічне процвітання і зайнятість:

а) посилення ролі міст як центрів регіонального економічного розвитку;

б) зростання продуктивності праці й рівня зайнятості населення;

в) розвиток міжміської кооперації;

г) формування диверсифікованої й конкурентоспроможної міської економіки з опорою на міський капітал;

д) упровадження інновацій, підприємництва, розвиток малого і середнього бізнесу на основі високого рівня якості життя населення.

2. Соціальна рівність:

а) ліквідація сегрегації й скорочення дискримінації населення за різними ознаками;

- б) відродження міських територій з наданням рівних можливостей різним групам населення;
- в) підтримка проблемних міських територій (з надмірним рівнем безробіття, злочинності, з деградованим природним середовищем і низьким рівнем освіти населення).

3. Захист і поліпшення навколишнього середовища з метою досягнення місцевого і глобального сталого розвитку:

- а) покращення якості води, повітря;
- б) зниження рівня шумового забруднення;
- в) скорочення об'ємів відходів;
- г) мінімізація екологічних ризиків;
- д) енергозбереження;
- е) збереження культурного надбання;
- є) раціональне природокористування.

4. Підвищення якості управління містами і збільшення потенціалу громадян, як учасників цього процесу:

- а) оптимізація інформаційних потоків щодо питань міської політики між усіма учасниками;
- б) обмін досвідом між містами;
- в) залучення міст до реалізації стратегій ЄС,
- г) заохочення вертикальної й горизонтальної інтеграції органів влади;
- д) формування баз даних по містах із застосуванням ГІС технологій.

Гострота проблем, що виникли не тільки в містах Європи, а й усього світу, зініціювала появу за останні 15–20 років низки документів міжнародного рівня, в яких тема міської політики і локального розвитку посідає ключове місце. Крім зазначених, необхідно взяти до уваги наступні документи, які так чи інакше зробили вплив на формування міської політики:

- 1) Європейська Хартія місцевого самоврядування (Страсбург, 15 жовт. 1985 р.);
- 2) Стратегія європейського регіонального планування (Лозанна – Страсбург, 1988 р.);
- 3) "Порядок денний на ХХІ ст." (Ріо-де-Жанейро, 3–12 черв. 1992 р.);

4) Хартія "Міста Європи на шляху до сталого розвитку" (Ольборзька Хартія, Данія, 27 травн. 1994 р.);

5) Амстердамський договір (1997) про зміни Договору про Європейський Союз, договорів, що затверджували європейські співтовариства та пов'язаних з ним актів, згідно з якою сталий розвиток проголошено як безпосередня мета ЄС;

6) "Порядок денний 2000" для сильнішого і розширеного Союзу – бюлетень ЄС (1997), який запропонував нові правила регулювання структурних фондів з акцентом на проблемні міські ареали;

7) Соціальна Хартія міст – членів союзу Балтійських міст (Росток, 2001 р.);

8) Мельбурнські принципи міст сталого розвитку, опрацьовані на міжнародному форумі ООН у Мельбурні (2002);

9) Лейпцизька хартія про сталий розвиток Європейських міст (2007);

10) Європейська Хартія міст II (Маніфест нової урбаністики) 2008 р., Страсбург тощо.

У цих та інших міжнародних документах місто визначається центральним фактором соціального й економічного розвитку людства, центром суспільного життя та національної економіки, хранителем культури, спадщини, традицій. Разом з тим, місто несе відповідальність за екологічні проблеми людства та руйнацію природного капіталу. У місті також найбільш гостро відчувається порушення соціальної, політичної, архітектурної, ресурсної, екологічної рівноваги. Водночас міський рівень – це найменший масштаб, в якому можливе конструктивне інтегральне цілісне розв'язання цих проблем.

Згідно з концепцією сталого розвитку, яка обрана визначальним дискурсом світового суспільства, місто не має права експортувати проблеми і порушувати рівновагу в зовнішньому середовищі ні сьогодні, ні в майбутньому. Усі проблеми або порушення рівноваги мають врегульовуватися всередині міста або за певних умов виноситися на територіальні системи регіонального або національного рівнів. В останньому випадку підходи та шляхи до розв'язання проблем мають узгоджуватися спільно під час переговорів усіх зацікавлених сторін. Оскільки всі міста унікальні, кожне місто має знайти

власний шлях до сталого розвитку, використовувати свої переваги, внутрішній потенціал і привабливість як основу орієнтовних стратегій сталого розвитку.

На сьогодні можна говорити про досить сформований механізм міської політики ЄС, який включає:

- 1) законодавчі ініціативи в межах компетенції ЄС;
- 2) заходи щодо впливу на ринок;
- 3) фінансування через спеціальні структурні фонди ЄС;
- 4) розробку стратегій міського розвитку;
- 5) розробку ноу-хау у сфері міської політики й обмін досвідом тощо.

Європейська міська політика входить до системи регіональної політики ЄС. Фінансування міської політики, так само як і регіональної, здійснюється із структурних фондів ЄС значною мірою з Європейського фонду регіонального розвитку (*European Regional Development Fund*), створеного 1975 р. Таким чином, міста розглядаються як один із типів проблемних територій. Проте останнім часом усе більшу підтримку знаходить ідея формування самостійної міської політики. Комісія ЄС підкреслює важливість збільшення ефективності структурних фондів як засобу підтримки міського розвитку; проголошується, що в регіональному плануванні мають бути чітко виділені цілі міського розвитку.

З кінця 1980-х рр. ЄС цілеспрямовано розробляє і проводить спеціальні заходи міської політики через виконання рамкових програм (мегапрограм), що об'єднують значну кількість конкретних проектів з єдиними загальними цілями і ресурсами. Найбільш концентрованими і потужними є мегапрограми URBAN, направлені на соціальне та економічне відродження кризових міст і передмість у країнах ЄС. Наприклад, з 1994 по 1999 рр. всього було ініційовано 13 програм (понад 500 проектів), включаючи і програму URBAN I. У рамках URBAN I за цей час були профінансовані проекти у 118 міських ареалах на суму 900 млн євро.

У 2002 р. на конференції "Зближення міст" у Лондоні були обговорені початкові результати ініціативи URBAN і підписано декларацію із закликом посилити загальноєвропейську міську політику для розв'язання найважливіших проблем:

зниження рівня безробіття, скорочення рівня злочинності, підвищення якості середовища проживання населення та адаптації етнічних меншин.

За період з 2000 по 2006 рр. в рамках URBAN II з метою підтримки сталого економічного і соціального розвитку було охоплено 70 міських ареалів проектами на суму 730 млн євро. Не зважаючи на те, що сума фінансування скоротилася порівняно з першим етапом, це не означає згортання програми, а скоріше говорить про модифікацію її структури. Так, URBAN II була доповнена програмою URBACT – Європейська мережа для обміну досвідом між європейськими містами з бюджетом 24,27 млн євро.

Нині можна виділити такі найважливіші риси сучасної Європейської міської політики:

1. Існує координуючий орган – Союз Європейських міст, що включає понад 100 міст (EUROCITIES). Крім того, створено безліч міських асоціацій, союзів, політичних рухів і партій, що впливають на формування міської політики ЄС.

2. Міська політика проводиться не тільки на загальноєвропейському рівні, а й через реалізацію національних міських політик. У 60-ті рр. минулого століття Великобританія, Франція і Німеччина вже почали розробляти досить цілісну систему міської політики на національному рівні. У 80–90-х рр. до них приєдналася більшість держав ЄС. Сьогодні важливим завданням ЄС є координація дій різних держав у цьому напрямку.

3. Чітко окреслюється тенденція децентралізації функцій і відповідальності. Один з основних принципів міської політики – залучення місцевих органів влади. Наприклад, якщо при URBAN I усі програми управлялися через національні органи влади, то при URBAN II управління міською адміністрацією здійснювалося стосовно 1/3 програм, ще 1/3 програм керувалися міськими органами влади в партнерстві з урядом (напр., в Англії програмою управляє центральний рівень влади, однак поточне адміністрування передано на локальний рівень. В Іспанії та Греції подібні відношення існують між міністерством фінансів і муніципалітетами), а ще стосовно 1/3 програм міські органи

влади входили до оцінного комітету (напр., у Німеччині, Португалії). Таке партнерство з місцевими органами управління забезпечує більшу ефективність міської політики.

Метою міської політики є формування міської мережі, що розглядається як новий фактор ефективного управління соціально-економічним розвитком. У цій мережі відбувається широке розповсюдження й обмін потоками інформації, фінансами, людьми.

На сьогодні Європейська міська політика зміщує свої акценти з просто допомоги проблемним містам на активізацію міських ресурсів, на зростання привабливості та конкурентоспроможності. Посилюється роль міст як центрів інновацій та економічного зростання. Також спостерігається прагнення перейти від секторальної (галузевої) політики (житлової, транспортної, соціальної...) до більш комплексного горизонтально інтегрованого підходу, що включає всі аспекти міської політики, ураховуючи їхню взаємодію і взаємний вплив. Проголошується принцип тісних взаємовідносин між міською і регіональною політикою. Співробітництво між міськими і регіональними системами управління, між сусідніми містами, об'єднаними в міську агломерацію дозволить більшою мірою задовольнити потреби населення за рахунок усіх наявних ресурсів.

Одним з найважливіших напрямів міської політики ЄС є розробка методики застосування системи індикаторів розвитку міст та системи моніторингу розвитку міст за цими індикаторами.

Еволюція становлення моніторингових програм розвитку міст є такою:

1978 р. – Організація Європейського співробітництва і розвитку (OECD) розробила *соціально-економічні індикатори оцінки ефективності* управління міського розвитку.

1989 р. – Створена Європейська мережа міських досліджень, яка об'єднала спеціалістів країн ЄС з метою створення єдиної бази індикаторів стану міст.

1994 р. – Програма ООН Хабітат розпочала проект з міської статистики і моніторингу (*Global Urban Observatory and*

Statistics). Мета – створення комплексної системи моніторингу соціально-економічного розвитку міст.

1997 р. – Європейська комісія розпочала програму "Міський аудит". Мета – вимірювання якості життя у 58 містах ЄС за напрямками:

- 1) соціально-економічний розвиток;
- 2) ступінь участі населення в політичному житті;
- 3) рівень і можливості для освіти й підвищення кваліфікації;
- 4) стан довкілля;
- 5) розвиток культури і сфери послуг.

2002 р. – Розпочалася програма "Міський аудит-2", що охоплює вже 180 міст.

Зазначені визначальні особливості діяльності ЄС щодо міських утворень формують нову систему міської політики, яка будується на нових принципах співробітництва між різними рівнями влади, громадськими організаціями, бізнесом, політичними партіями та іншими акторами міського розвитку.

ЄС застосовує до міської політики методи стратегічного менеджменту, маркетингу та інших технологій розвитку бізнесу, однак при цьому відмічає, що міський розвиток має значні відмінності від комерційних проектів і не може повністю базуватися на комерційних засадах, націлених на отримання прибутку. Найважливішими цілями міської політики продовжують залишатися соціальні цілі, підвищення якості середовища проживання населення, скорочення соціальної та економічної нерівності між різними групами населення в місті та між різними населеними пунктами. Ця політика соціальної справедливості певною мірою суперечить принципам економічної ефективності.

Поворотним пунктом у посиленні локального (а в умовах урбанізації – міського) рівня у взаємовідносинах систем "країна" – "регіон" – "місто" на теренах Європи можна вважати прийняття в 1985 р. Європейської Хартії місцевого самоврядування. Вона остаточно зафіксувала нову роль локального рівня в процесах соціально-економічного розвитку країн і прискорила поступову трансформацію "суб'єкт-об'єктних" відносин у "суб'єкт-суб'єктні".

Наслідки впровадження міської політики в процеси соціально-економічного розвитку країн такі:

1. Відбувається посилення ролі асоціативних органів місцевого самоврядування (Асоціацій міст різних країн) у відносинах "країна – місто", та "ЄС – місто".

2. Розробляються ефективні механізми наскрізного управління і планування в країнах ЄС, механізми збалансування та гармонізації функцій, компетенцій та повноважень органів управління різних рівнів.

3. Повсюдно впроваджується культура стратегічного планування на рівні міст.

4. Формуються різні координаційні органи, призначені для збалансування інтересів і впорядкування відносин між містами як по горизонталі, так і по вертикалі (напр., Конгрес місцевих і регіональних влад ЄС).

5. Поступово збільшується частка місцевих бюджетів у загальних бюджетах країн.

6. Ефективно використовуються структурні фонди ЄС для стимулювання процесів локального розвитку в нових країнах ЄС.

7. На місцевому рівні політики відбувається стимуляція спільного управління (влада – громада) територіальним розвитком.

8. Запроваджуються механізми заохочення горизонтальної кооперації міст і підтримки місцевих ініціатив тощо.

9. У країнах ЄС держава як інститут влади більш високого рівня намагається засвоювати культуру партнерських, мережних, а не ієрархічних відносин, відіграючи роль "камертона" в налагодженні та самоналагодженні міжсуб'єктних відносин усіх учасників процесів життєдіяльності та господарювання.

Обираючи свій шлях розвитку, Україні корисно вивчати передовий досвід інших країн, у тому числі й європейських. Разом із тим, вивчати аналогії слід з урахуванням внутрішніх, притаманних лише Україні, чинників, оскільки тільки через переосмислення власного коріння в контексті тенденцій світового розвитку країна може обрати свій власний ефективний шлях.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення міської політики. Поясніть значення міської політики для просторового розвитку і системи територіального планування країн і регіонів.

2. Назвіть рівні, завдання, способи реалізації міської політики.

3. Які провідні документи міжнародного рівня впливають на формування прямої міської політики ЄС?

4. Наведіть ключові принципи і напрями міської політики ЄС.

5. У чому полягає механізм міської політики ЄС? З яких джерел здійснюється фінансування заходів прямої міської політики ЄС?

6. Охарактеризуйте визначальні особливості сучасної міської політики ЄС і наслідки її впровадження в процеси соціально-економічного розвитку окремих країн.

6.2. Концепція сталого (збалансованого) міського розвитку

Поняття про сталий (збалансований) розвиток. Основні принципи сталого розвитку. Підходи і рівні управління щодо досягнення сталого розвитку. Правові основи переходу України до сталого розвитку. Концепція сталого розвитку міста.

Започаткування концепції сталого розвитку. З початком другої половини ХХ ст. антропогенний вплив на природу планети ставав усе сильнішим, усе загрозливішими були його негативні наслідки. У зв'язку з цим учені світу почали приділяти значну увагу питанням, пов'язаним з прогнозуванням можливих наслідків впливу людини на природу планети та майбутньому людства.

Початок 90-х рр. ХХ ст. відзначено численними і значущими подіями щодо змін парадигми розвитку. У червні 1992 р. Україна взяла участь у Конференції ООН з питань довкілля та сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) і підписала документ "Порядок денний на ХХІ століття" (*Agenda 21*) – план глобальної діяльності людства на ХХІ ст. На цій конференції вперше було проголошено, що основою для розв'язання гострих

соціально-економічних, ресурсних та екологічних проблем є перехід до моделі сталого розвитку суспільства, а також визнано *концепцію сталого (збалансованого) розвитку* панівною ідеологією сучасності. Згодом великі та малі міста країн світу, у тому числі й нашої держави, почали добровільно приєднуватися до Ольборзької хартії, що була схвалена Європейською конференцією зі сталого розвитку великих і малих міст Європи (1994).

Відтоді місцевими органами влади почали розроблятися концепції сталого розвитку територіальних громад, що декларують побудовану на відповідних принципах політику міст і заходи, спрямовані на вирішення екологічних, економічних, культурних і соціальних питань. Цьому процесу передував тривалий науковий пошук відповідей на виклики, спричинені негативними наслідками індустріального ХХ ст.

Початком виникнення наукової школи щодо аналізу загальних проблем світового розвитку стало створення 1968 р. Римського клубу – організації, яка об'єднує видатних учених світу, що досліджують глобальні проблеми людства і займаються прогнозуванням його майбутнього.

Прагнення до усвідомлення проблем глобального розвитку збіглося з певними здобутками у використанні методології системного аналізу та системного підходу. У 1970 р. за ініціативи Дж. Форестера та Д. Медуза 17 фахівців Римського клубу з різних галузей науки розпочали комплексне дослідження зазначених проблем. Вони зуміли не лише плідно використати системний підхід до вивчення глобальної проблематики, але й застосувати при цьому метод математичного моделювання на основі комп'ютерного програмування. Результати дослідження опубліковано 1972 р. в науковій доповіді під назвою *"Межі зростання"*. У доповіді зазначається, що, *по-перше*, у разі, коли сучасні тенденції зростання кількості населення, індустріалізації, забруднення природного середовища, виробництва продовольства і виснаження ресурсів триватимуть, то протягом наступного сторіччя світ підійде до "меж зростання". Як наслідок, найвірогідніше, відбудеться несподіваний і неконтрольований спад кількості населення і різко знизяться обсяги виробництва.

По-друге, зроблено висновок, що можна змінити тенденції зростання і прийти до стійкої в довгостроковій перспективі економічної та екологічної стабільності. Стан глобальної рівноваги можливо встановити на такому рівні, який дозволить задовольнити основні матеріальні потреби кожної людини і надаватиме людям однакові можливості для реалізації особистого потенціалу.

Отже, під "межею зростання" розуміють такий стан життя людей на планеті, коли соціально-економічні наслідки стають некерованими, непередбачуваними і можуть призвести до різкого зниження всіх показників людського розвитку.

Доповідь "Межі зростання", що була першою в рамках робіт Римського клубу, викликала неоднозначну реакцію серед фахівців і політиків, у тому числі й гостру критику, її авторів назвали "неомальтузіанцями", нагадуючи про те, що ще Томас Мальтус передбачив загибель цивілізації від перенаселення Землі.

Разом із тим, не буде перебільшенням стверджувати, що саме критична оцінка перших дослідницьких праць Римського клубу посприяла глибокому аналізу глобальної проблематики розвитку людства, дослідженню сучасної цивілізації як складної багатокомпонентної системи, що включає в себе сукупність взаємопов'язаних елементів людства та природи, суспільних та економічних відносин.

Другою доповіддю Римського клубу була доповідь М. Месаровича та Е. Пестеля "Людство на поворотному пункті" (1974), третьою – доповідь Я. Тінбергена "Перегляд міжнародного порядку" (1976). У всіх доповідях звучала тривога за майбутнє людства і були зроблені висновки щодо необхідності зміни його взаємовідносин з природою.

Концепція збалансованого розвитку зосередила в собі результати понад півстолітніх досліджень антропогенних змін у біосфері, виконаних у рамках різноманітних міжнародних програм, включаючи Міжнародну біологічну програму, програму ЮНЕСКО "Людина і біосфера" та ін. Вона формувалася, починаючи зі звіту Генерального Секретаря ООН У. Тана "Проблеми людського середовища" Економічній і суспільній Раді ООН в 1969 р., була доопрацьована в процесі

роботи Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку і довершена в червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку.

Конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Саміт "Планета Земля") ухвалила низку документів. Серед них:

- 1) "Декларація з навколишнього середовища і розвитку";
- 2) "Порядок денний на XXI століття";
- 3) "Заява про принципи стосовно лісів";
- 4) "Конвенція про біорізноманіття";
- 5) "Конвенція про зміну клімату".

"Порядок денний на XXI століття" (*Agenda 21*), за який проголосували керівники 179 країн світу, можна вважати найважливішим документом Конференції в Ріо. Проведення конференції й ухвалення цього документа стало підсумком багаторічної роботи, яка дозволила об'єднати і представити в логічно систематизованому вигляді результати численних досліджень, квінтесенцією чого стало проголошення нової концепції сталого розвитку (*sustainable development*).

Уже в 1989 р. налічувалося понад 30 визначень сталого розвитку. Найбільш визнаним є той, що викладений в доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку ООН ("комісії Брундтланд"): "*Сталим є такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби*". Це визначення стосується перш за все економічного, соціального та екологічного аспектів сталості. Головним завданням у цьому плані є забезпечення такого характеру використання людством ресурсів планети, який, даючи змогу задовольняти потреби сьогодення, не підривав би потенційні можливості забезпечувати потреби наступних поколінь. Зазначене визначення включає два ключові поняття:

1) *поняття потреб*, зокрема необхідних для існування бідних верств населення, що має бути предметом першорядного пріоритету;

2) *поняття обмежень*, обумовлених станом технологій та організацією суспільства, що накладаються на здатність навколишнього природного середовища задовольняти сучасні й майбутні потреби.

Отже, головним змістом змін, які має здійснити людство, роблячи докорінну перебудову своїх відносин з природою, змінюючи принципи використання природних ресурсів, їхнього розподілу в процесі виробництва та перерозподілу в процесі кінцевого споживання, виробляючи нові моральні засади, які мають визначати й обмежувати розміри загального та індивідуального споживання ресурсів і благ природи, є перехід до прогнозування на довгостроковий період наслідків свого втручання в природу, коригування на основі цього всіх економічних і соціальних планів і параметрів свого розвитку з метою запобігання й упередження негативних наслідків для довкілля, що могли б виникнути чи проявитися в коротко- чи довготривалій перспективі.

Нинішнє покоління не повинно знищувати ресурси існування і розвитку своїх нащадків. Тому в плануванні своїх дій воно має йти на забезпечення свідомого компромісу, балансу інтересів – своїх та інтересів поколінь своїх наступників.

Одночасно цей компроміс і баланс інтересів можна розглядати і як компроміс і баланс між благами і вадами розвитку цивілізації й визначення меж прийнятного рівня споживання; баланс між можливостями природи і суспільства; визначення балансу пріоритетів щодо розв'язання нинішніх і віддалених проблем розвитку людства.

Ухвалений Конференцією в Ріо "Порядок денний на XXI століття" присвячений актуальним проблемам сьогодення. Водночас він має на меті підготувати людство до розв'язання проблем, з якими воно зіткнеться в майбутньому. Цей документ відображає глобальний консенсус: прийняття на найвищому рівні політичних зобов'язань щодо співробітництва з питань розвитку і навколишнього середовища. У "Порядку денному..." зазначається, що лише комплексний підхід до проблем навколишнього середовища і розвитку, більш уважне ставлення до них сприятимуть задоволенню основних потреб, підвищенню рівня життя всього населення, більш ефективній охороні й

раціональному використанню екосистем і створенню більш безпечного і добротного майбутнього. Жодна країна не спроможна добитися цього самотужки, однак ми зможемо добитися цього спільними зусиллями – на основі глобального партнерства, в інтересах забезпечення сталого розвитку²⁵.

На думку наукового колективу Інституту Географії НАН України, англomовний термін *sustainable development* найкращим чином трактується українською мовою як "збалансований розвиток". Пропонується його визначення у варіанті: "збалансований розвиток на основі сталого (у розумінні невиснажливого, довготривалого, підтримуваного) використання ресурсів планети Земля", або в дещо розширеному вигляді: "збалансований економічний, соціальний та екологічний розвиток на основі сталого (у розумінні невиснажливого, довготривалого, підтримуваного) використання ресурсів планети Земля". За С. А. Лісовським, дане визначення виражає суть збалансованого розвитку, його безперервність, довготривалість та умови і вимоги, за рахунок яких вони можуть бути досягнуті, а саме – постійне підтримання на кожному з етапів взаєморозвитку суспільства і природи оптимальних пропорцій між ними та забезпечення сталого використання ресурсів природи загалом.

Основою збалансованого розвитку є єдність і нерозривність трьох компонентів: *економічної ефективності, екологічної безпеки та соціальної справедливості*. У багатьох сучасних документах щодо збалансованого розвитку відмічають важливість також сфери *духовної*. Інтеграція цих аспектів, їхня гармонійна взаємодія та збалансованість є необхідною умовою для становлення концепції сталого розвитку.

Популярність концепції збалансованого розвитку як нової цивілізаційної доктрини попри критику щодо її недостатньої наукової обґрунтованості детермінована низкою чинників. Пріоритетність цієї концепції серед багатьох теорій суспільного розвитку зумовлена насамперед комплексністю розв'язання проблем, пов'язаних як із деструктивним характером

²⁵ Програма дій подальшого впровадження "Порядку денного на ХХІ століття" (RIO+5). – К. : Інтелсфера, 2000. – 58 с.

технологічного й економічного розвитку, так і з процесами активізації рухів на захист природи²⁶. Відповідно цією стратегією закладається основа компромісу між збереженням довкілля та економічним зростанням.

Основні принципи сталого (збалансованого) розвитку викладено в "Декларації з навколишнього середовища і розвитку", ухваленій на Конференції в Ріо. Усього зазначений документ містить 27 принципів. Основні з них:

Принцип 1: Турбота про людей посідає центральне місце в зусиллях із забезпечення сталого розвитку. Вони мають право на здорове та плідне життя в гармонії з природою.

Принцип 2: Відповідно до Статуту Об'єднаних Націй і принципів міжнародного права держави мають суверенне право розроблювати свої власні ресурси згідно зі своєю політикою у сфері навколишнього середовища і розвитку та несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у межах їхньої юрисдикції або контролю не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших країн або районів за межами дії національної юрисдикції.

Принцип 3: Право на розвиток має бути реалізовано таким чином, щоб забезпечити справедливе задоволення потреб нинішнього і наступних поколінь у сферах розвитку та навколишнього середовища.

Принцип 4: Для досягнення сталого розвитку захист навколишнього середовища має становити невід'ємну частину процесу розвитку і не може розглядатися у відриві від нього.

Принцип 5: Усі країни і всі народи співробітничать у вирішенні найважливішого завдання – викорінення бідності – необхідної умови сталого розвитку з метою зменшення розривів у рівнях життя і більш ефективного задоволення потреб більшості населення світу.

Принцип 6: Особливому становищу і потребам країн, що розвиваються, у першу чергу – найменш розвинутих і

²⁶ Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект : монографія / за ред. Ю. О. Куца, В. В. Мамонової. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2008. – 335 с.

екологічно найбільш вразливих країн, надається особлива увага. Міжнародні дії у сфері навколишнього середовища і розвитку мають бути також спрямовані на задоволення інтересів і потреб усіх країн.

Принцип 7: Країни співробітничать у дусі глобального партнерства з метою збереження, захисту і відновлення здорового стану і цілісності екосистеми Землі. Унаслідок своєї різної ролі в погіршенні стану глобального навколишнього середовища країни несуть спільну, але різну відповідальність. Розвинуті країни визнають відповідальність, яку вони несуть у контексті міжнародних зусиль із забезпечення сталого розвитку з урахуванням стресу, якого завдають їхні суспільства глобальному навколишньому середовищу, і технологій та фінансових ресурсів, якими вони володіють.

Принцип 14: Країни повинні ефективно співробітничати з метою стримування або упередження перенесення до інших країн будь-яких видів діяльності й речовин, які завдають серйозних екологічних збитків або вважаються шкідливими для здоров'я людини.

Принцип 25: Мир, розвиток і охорона навколишнього середовища взаємопов'язані й нероздільні.

Принцип 26: Країни вирішують усі свої екологічні суперечки мирним шляхом і належними засобами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Принцип 27: Країни і народи співробітничать у дусі доброї волі й партнерства у виконанні принципів, втілених у цій Декларації, і в подальшому розвитку міжнародного права у сфері сталого розвитку.

У дослідженнях з питань розвитку суспільства останнім часом чітко позначилися два підходи щодо досягнення стану сталого розвитку та його підтримки:

1) по-перше, сталий розвиток має починатися та підтримуватися на рівні територіальної громади; глобальна сталість визначається сукупністю показників сталого розвитку громад світу – умовно такий підхід можна визначити як *горизонтальний*;

2) по-друге, забезпечення сталого розвитку здійснюється по *вертикалі*, що починається з населеного пункту і сягає глобального (світового) рівня.

В Україні, напевне, доцільно застосувати обидва підходи. Так, за безпосереднього розгляду громад та їхнього добробуту можна реалізувати перший підхід, а визначаючи інструменти державного управління збалансованим розвитком адміністративно-територіальних одиниць, – другий.

Щодо ролі державного управління стосовно розв'язання проблеми збалансованого розвитку можна визначити таке: перший підхід є зручним для органів місцевого самоврядування; він дозволяє застосувати необхідні механізми управління, що сприятимуть розвитку окремого населеного пункту (зокрема міста) та зростанню добробуту громади. Другий підхід передбачає запровадження органами державної влади національного та регіонального моніторингу, а також розроблення відповідних програм розвитку.

У системі управління окремо можна визначити два рівні заходів щодо досягнення сталого розвитку (Ю. О. Куц, В. В. Мамонова). Розподіл на *мікро-* та *макрорівні* відображає загальнолюдські тенденції до локалізації та глобалізації суспільних перетворень. Заходи макрорівня стосуються наднаціонального управління і знаходять подальшу реалізацію на національному рівні через відповідну державну політику, наприклад питання безпеки, збереження біорізноманіття, зеленої економіки (зміна моделі споживання), глобального потепління та зміни клімату тощо.

Рівень місцевого сталого розвитку (мікрорівень) стосується системи органів місцевого самоврядування. Зокрема, ідеться про підтримку натурального господарства на рівні сільських громад, технології містобудування та впровадження стандартів якості міського способу життя, екологічний захист довкілля та збалансований розвиток територіальної громади.

Отже, теорія сталого розвитку виділяє *ключове протиріччя*, що існує в сучасному суспільстві, а також визначає головний напрямок розвитку суспільства через упровадження пріоритетних напрямів державної політики та політики місцевих

органів влади. Таким протиріччям є *протиріччя між споживачем сучасним і споживачем майбутнім*, адже їхні інтереси є конфліктними в умовах обмежених природних ресурсів, а розвиток, що виникає внаслідок розв'язання цього протиріччя, вважається сталим (збалансованим). Напрямок його розв'язання пов'язаний з "ефектом тунелювання". Людському суспільству виділяється своя ніша, тунель, що забезпечить гармонію його існування в системі біосфери.

Перехід до сталого, збалансованого розвитку можливий лише на основі глобальної системної зміни поведінки суспільства у природі на планетарному рівні. Відповідно і стратегія переходу людства до моделі збалансованого розвитку мала б розроблятися як єдина, узгоджена система заходів і дій. При цьому стратегія переходу кожної країни має бути по суті елементом цієї системи, досить жорстко вмонтованим у неї відповідними зв'язками з іншими елементами, із чітко визначеними параметрами, зумовленими потребами функціонування системи як єдиного цілого.

Однак, як показали 20 років після Ріо, на практиці спостерігається дещо інше. Розробляючи власні національні стратегії сталого розвитку, кожна країна діє фактично не як гравець єдиної команди, об'єднаної спільною метою, а як учасник індивідуальних змагань, який вирішує власні завдання. Як зазначає з цього приводу К. С. Лосев, справа зводиться до розробки проєктів розв'язання окремих екологічних проблем, поліпшення екологічної ситуації в найпроблемніших регіонах країни (можливо за рахунок інших), технологічного переоснащення галузей і окремих виробництв, котрі здійснюють найвідчутніший вплив на довкілля тощо. Проте це не повною мірою відповідає суті концепції сталого, збалансованого розвитку як переходу до принципово нового етапу життєдіяльності суспільства в природі. Подібні протиріччя спостерігаються і на локальних рівнях, при розробці проєктів сталого розвитку регіонів, населених пунктів, галузей виробництва тощо. Немає жодних сумнівів у необхідності розробки і реалізації зазначених планів і програм, однак вони мають бути взаємопов'язаними елементами єдиної системи.

Для розв'язання цієї проблеми має бути забезпечений на практиці "інтерактивний зв'язок", взаємоузгодженість і взаємореакція глобальної стратегії переходу до збалансованого розвитку та її локальних складових для окремих країн, регіонів, населених пунктів тощо (С. А. Лісовський).

Передумови переходу України до сталого розвитку. Підтримка Україною глобального курсу на сталий розвиток визначає позицію і місце нашої держави у формуванні нової соціо- та екологоорієнтованої економічної політики, що виявляється:

- 1) у формуванні національної позиції й підтримці міжнародних ініціатив;
- 2) у реалізації накопиченого потенціалу екологічних інновацій;
- 3) у використанні можливостей стратегічного планування і впровадженні інструментів мотивації та стимулювання переходу до сталого розвитку;
- 4) у визначенні ролі країни в реалізації глобальної стратегії сталого розвитку.

Виходячи з цього, внутрішня політика країни, орієнтованої на перехід до сталого розвитку, передбачає модернізаційний прорив, що базується:

- 1) на реалізації подвійного виграшу, тобто здобутті як економіко-екологічного, так і соціального ефектів;
- 2) на максимальному використанні природного, економічного, науково-технічного та інтелектуального потенціалу країни;
- 3) на неухильній реалізації пріоритетів, що визначені за умов обґрунтованого вибору та ресурсних можливостей країни;
- 4) створенні в країні міжнародної зони сталого розвитку²⁷.

Просування України в питаннях упровадження принципів сталого розвитку вимагає реалізації відповідних засад, що ґрунтуються на правовому механізмі державного управління. Нормативно-правове забезпечення реалізації національної та місцевої політик сталого розвитку покликано спрямовувати

²⁷ Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України : монографія / ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІППЕ НАН України. – Од. : ІПРЕЕД НАН України, 2012. – 714 с.

діяльність кожного члена суспільства і територіальної громади загалом на покращення соціально-економічних показників якості життя та здоров'я населення, ліквідацію бідності, раціональне використання природних ресурсів так, щоб кожний мешканець відчував і визнавав власну відповідальність за долю майбутніх поколінь.

Основним документом, що визначає систему правових відносин в Україні, є Конституція України. Відповідно до принципів міжнародного права Конституцією України визначений статус міжнародного законодавства. *Міжнародні документи і події*, які визначають правові гарантії сталого розвитку та які відповідно до чинних міжнародних угод мають бути відображені в національному законодавстві України, такі:

1. 14 червня 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) відбулася Міжнародна Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку. Підсумковий документ конференції "Порядок денний на XXI століття" і так звані "Цілі розвитку тисячоліття", що лягли в його основу, є орієнтирами розвитку суспільства на довгострокову перспективу. В Україні, урахувуючи особливості національного розвитку, узагальнено та кількісно визначено шість цілей (із восьми, що рекомендовані ООН), 13 завдань і 23 показники. Такими цілям до 2015 р. є: подолання бідності; забезпечення якісної освіти впродовж життя; сталий розвиток довкілля; поліпшення здоров'я матерів і зменшення дитячої смертності; обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їхніх масштабів; забезпечення гендерної рівності. Відповідно до цих цілей на загальнодержавному, регіональному та місцевих рівнях Україна взяла на себе зобов'язання відобразити відповідні плани дій в програмах розвитку.

2. Наступною подією, що безпосередньо впливає на гарантування окремих засад сталого розвитку, була ратифікація Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. Ця міжнародна угода юридично зобов'язала країни, які її підписали, обмежити надходження парникових газів в атмосферу. Україна

ратифікувала протокол у лютому 2004 р., чим взяла на себе зобов'язання лімітувати і скоротити викиди таких газів. Розвиток національного законодавства в Україні щодо реалізації цього протоколу розпочався в 2005–2006 рр.

3. Міжнародне правове поле також доповнює Конвенція ООН "Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі схвалення рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища", відома як Орхуська конвенція (була прийнята на четвертій конференції міністрів "Довкілля для Європи" в м. Орхус (Данія) 25 червня 1998 р.). Конвенція набула чинності в Україні, починаючи з 30 грудня 2001 р. Цей документ підкреслює необхідність участі громадян у вирішенні екологічних питань і в доступі до інформації, яка є в розпорядженні місцевих органів влади. Конвенція є не тільки угодою стосовно довкілля – у ній також розглядаються питання підзвітності, гласності та здатності органів управління реагувати на вимоги громадськості.

4. Під час опрацювання національного законодавства України враховується "Йоганнесбурзький меморандум" – меморандум Всесвітнього саміту ООН зі сталого розвитку (2002). Меморандум стверджує, що країнам з перехідною економікою необхідно зайнятися проблемами навколишнього середовища, узгоджуючи їх з розвитком економіки країни. Учасники саміту в Йоганнесбурзі сформулювали завдання для всіх країн світу не тільки розробити національні стратегії сталого розвитку, але також розпочати їхнє здійснення до 2005 р.

5. Саміт ООН "Ріо + 20" ("Майбутнє, якого ми прагнемо"), Ріо-де-Жанейро, 20–22 червня, 2012. Учасники саміту підтвердили курс розвитку людства на ХХІ ст., означений в рішеннях конференції Ріо-92. На конференції в черговий раз відмічена стурбованість представників різних держав світу тією обставиною, що більшість політичних, економічних, соціальних, екологічних, культурологічних глобальних викликів, які виникли перед людством, пов'язано з кризою ставлення людини до природи. Серед них особливо гострими є такі проблеми, як вичерпання природних ресурсів, деградація компонентів природи, перевищення рівня антропогенного навантаження

порівняно з можливостями екологічної ємності ландшафтів, нерівномірний доступ держав до ресурсів планети, невідповідність кількості населення можливостям забезпечення його деякими видами ресурсів тощо. Представники країн у резолюції зобов'язали держави-учасники конференції до 2015 р. уточнити цілі розвитку тисячоліття, визначені в "Порядку денному на XXI століття".

У Резолюції саміту "Ріо+20" є параграфи щодо розвитку екологічно сталих міст і населених пунктів. Задекларовано єдиний цілісний підхід до процесів урбанізації й комплексний підхід до планування та управління соціальним, економічним і просторовим розвитком міст, визначено важливість упровадження стратегій сталого розвитку на локальному рівні. Підкреслено значення муніципалітетів у досягненні сталого розвитку міст і важливість партнерських відносин між різними містами і громадами. Важливі завдання, що виносяться перед країнами, стосуються впровадження механізмів "зеленої" економіки. У документі проголошено заклик відмінити державні субсидії на видобувні джерела енергії й направити на розвиток ресурсозберігаючої "зеленої економіки" принаймні 2 % світового ВВП. За зауваженням представників WWF, на саміті були зроблені правильні заклики, але, на жаль, на сьогодні у світі здійснюється недостатньо практичних заходів щодо їхнього виконання. Документ визнає, що країни не зуміли ефективно діяти у сфері охорони довкілля протягом останніх двох десятиліть, рівень юридичних зобов'язань країн є недостатнім.

Україна, підписавши документи міжнародних конференцій і самітів, до цього часу робить кволі кроки щодо впровадження основної парадигми розвитку, означеної в "Порядку денному на XXI століття". На жаль, до цих пір у державі немає відповідного закону щодо концепції переходу до сталого розвитку, немає стратегії й плану дій. Опрацьована в 2006 р. й оновлена в 2012 р. у НАН України Концепція сталого розвитку до цього часу не розглянута Верховною Радою України.

На національному рівні серед базових документів в Україні, які регулюють діяльність органів місцевого самоврядування та питання, що сприяють їхньому сталому розвитку, виступають:

1. Конституція України.
2. Закон України "Про місцеве самоврядування".
3. Закон України "Про основи містобудування" зі змінами та доповненнями щодо сталого розвитку.
4. Закон України "Про благоустрій населених пунктів".
5. Постанова Верховної Ради України "Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів".
6. Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку, затверджені Наказом Міністерства економіки і з питань європейської інтеграції України № 224 від 29 липня 2002 р.
7. Постанова Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки".

Уперше поняття сталого розвитку закріплюється Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 за № 1359-XIV при затвердженні зазначеної Концепції сталого розвитку населених пунктів. Відповідно до цього документа *під сталим розвитком населених пунктів* розуміємо соціально, економічно та екологічно збалансований розвиток міст, сіл і селищ, спрямований на створення їхнього екологічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасних і майбутніх поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних та ін.), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, заощадження і збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини.

На жаль, дану концепцію проблематично реалізовувати за відсутністю затвердженої загальнонаціональної концепції переходу України на засади сталого розвитку. Саме концепція сталого розвитку держави повинна містити в собі принципи, визначати методи, способи та основні напрямки переходу країни до збалансованого розвитку, мати науково-теоретичне та правове обґрунтування. Тільки на цій основі, з урахуванням принципів системності й взаємоузгодженості стратегій різних

рівнів можливо реалізувати концепції нижчого ієрархічного рівня, зокрема Концепцію сталого розвитку населених пунктів.

Таким чином, необхідність інтегрування соціальної, економічної та екологічної складових сталого розвитку в Україні поки що не знаходить свого підтвердження у реальних законодавчих ініціативах щодо переходу держави до сталого розвитку. Низька увага до соціальних та екологічних пріоритетів зводить до мінімуму результативність правових норм і відповідно унеможлиблює законодавчий супровід реалізації заходів із забезпечення сталого розвитку України.

На національному рівні Україна поки що є, на жаль, тільки на стадії розгляду та підготовки відповідних законопроектів. Зокрема, це стосується проекту Закону України "Про затвердження Концепції сталого розвитку України" та проекту Закону України "Про Стратегію сталого розвитку України", які мають стати ключовими національними документами переходу України на засади збалансованого розвитку. Ці документи є практичними кроками з реалізації зобов'язань України щодо "Порядку денного на XXI століття", підписаних нашою державою ще в 1992 р. Протягом останніх кількох років було розроблено декілька редакцій цих документів. Після схвалення зазначених Концепції та Стратегії Верховною Радою України, мають з'явитися правові документи, які нададуть можливість безпосередньо розпочати конкретні дії, пов'язані з реалізацією програми заходів щодо сталого розвитку.

Потреба в нормативно-правових документах, які б відобразили в собі засадничі принципи розвитку територіальних громад в Україні, позначається на всій системі державного управління, особливо стосовно місцевого самоврядування. Наразі механізм вирішення питань переходу від одного типу розвитку до іншого в Україні відсутній. Отже, концепція сталого розвитку в Україні задекларована, але не має законодавчих основ для реалізації.

Є велика надія, що, незважаючи на зовнішні та внутрішні політичні та економічні труднощі, з якими зіткнулася наша країна після Революції гідності, підписання Угоди про асоціацію України з ЄС 2014 р. стане поштовхом для активізації дій нашої

держави щодо впровадження основ збалансованого розвитку в усіх сферах життя населення.

На основі національної концепції та міжнародних документів мають бути розроблені регіональні та місцеві документи, що сприяють сталому розвитку міст і громад. На місцевому рівні теорія сталого розвитку передусім реалізується у вигляді місцевої концепції та плану дій, що адаптують загальні наукові підходи до потреб територіальної громади.

Концепція сталого розвитку міста є цілісною системою принципів, завдань і заходів, реалізація яких має сприяти переходу міста на засади збалансованого розвитку. Концепція має стати основою для розроблення стратегій, місцевих проектів і програм соціально-економічного розвитку, генеральних планів, логістики громадського транспорту, функціонування системи комунального господарства тощо, націлених на реалізацію місцевої політики.

Десять Ольборзьких зобов'язань і десять Мельбурнських принципів створюють *концептуальну основу сталого розвитку населених пунктів*, цілком прийнятну та актуальну для сучасного місцевого самоврядування в Україні.

Ольборзька хартія "Міста Європи на шляху до сталого розвитку" була схвалена учасниками Європейської конференції зі сталого розвитку великих і малих міст Європи, що проходила в Ольборзі (Данія) 24–27 травня 1994 р. Хартія встановлює основні принципи сталого розвитку міст. За цим документом *під сталим (збалансованим) розвитком міських систем* розуміють перш за все формування і підтримку у високоурбанізованому середовищі довгострокової рівноваги між суспільством, природою і виробництвом на основі ефективного регіонального планування та проектування. Документ спрямовує на впорядкування розвитку різних галузей господарства, сельбищних територій, інфраструктури і комунікацій, а також на розв'язання екологічних проблем і раціональне природокористування.

Як практичний і гнучкий інструмент упровадження принципів Ольборзької хартії на місцевому рівні 11 липня 2004 р. було розроблено *Ольборзькі зобов'язання*. Загалом визначено 10 зобов'язань, а саме:

1. Загальне управління (активізація громади до участі в прийнятті рішень).

2. Управління на місцевому рівні на шляху до сталого розвитку (визначає пріоритет громади у вирішенні питань розвитку).

3. Природний суспільний добробут (захист і забезпечення однакового доступу громадян до природних благ).

4. Відповідальне споживання та вибір способу життя (пропагування раціонального природокористування).

5. Планування та проектування (підтримка стратегічної ролі планування та проектування міського розвитку).

6. Збільшення мобільності населення та скорочення транспортного навантаження (ідея вибору засобів пересування).

7. Охорона здоров'я у місцевому масштабі.

8. Динамічна та стала економіка на місцевому рівні (зобов'язання розвитку місцевої економіки без завдання шкоди навколишньому середовищу).

9. Соціальна рівність і справедливість.

10. Від локального до глобального (зобов'язання громади щодо глобальної відповідальності за сталий розвиток світової спільноти).

Засади сталого розвитку територіальної громади визначають також *Мельбурнські принципи сталого розвитку міст*, що їх було опрацьовано на міжнародному форумі ООН у Мельбурні (Австралія) у квітні 2002 р.:

1. Розуміння перспектив сталого розвитку міст має ґрунтуватися на міжгенераційній, соціальній, економічній і політичній справедливості, а також на індивідуальності кожного з міст.

2. Досягнення тривалої економічної та соціальної захищеності.

3. Визнання справжньої цінності біологічного різноманіття і природних екосистем, їхнє захист і відновлення.

4. Надання можливості суспільству мінімізувати свій екологічний слід.

5. Опора на характеристики екосистем при розвитку і збереженні збалансованих міст.

6. Необхідність урахування індивідуальних особливостей міст, у тому числі їхніх людських і культурних цінностей, історії та природних систем.

7. Забезпечення можливості участі людей в процесі сталого розвитку.

8. Розширення і заохочення співпраці всіх зацікавлених сторін в ім'я загального збалансованого майбутнього.

9. Сприяння виробництву і споживанню, які відповідають принципам сталого розвитку, через ефективний контроль попиту і використання екологічно чистих технологій.

10. Створення умов для постійного вдосконалення технологій, на основі підзвітності, гласності та налагодженого механізму управління.

У країнах ЄС можна виділити такі тенденції щодо забезпечення сталого розвитку на рівні населених пунктів:

- 1) диверсифікація економіки;
- 2) замикання зв'язків у ланцюжку "виробництво–споживання" в межах населеного пункту;
- 3) зонування території за функціональним призначенням;
- 4) розвиток партнерських зв'язків із сусідніми населеними пунктами щодо спільного виробництва продуктів харчування, сировини і перероблення відходів;
- 5) забезпечення нульового природного приросту населення;
- 6) автономізація громад та їхня кооперація.

Невід'ємним елементом місцевого управління є вироблення місцевих стандартів при дотриманні національних або наднаціональних гігієнічних, соціальних та екологічних нормативів. Застосування планування відповідно до засад сталого розвитку населених пунктів є принциповим у забезпеченні добробуту громад.

Розвиток населених пунктів невід'ємно пов'язаний з регіональною політикою держави. В Україні, на відміну від ЄС, до недавнього часу регіональна політика спрямовувалась на підтримку індустріально розвинутих областей, де є привабливі галузі й багаті бізнес-еліти, здатні пролобіювати дорогі та перспективні проекти на найвищому рівні. У цих регіонах створювалися спеціальні економічні зони, території

пріоритетного розвитку, сюди залучалися значні інвестиції (як іноземні, так і внутрішні) і створювалися робочі місця. Менша увага приділялася аграрним регіонам, що призвело до зростання нерівності в якості життя і доходах людей у "багатих" і "бідних" регіонах. Щоб перейти до збалансованого розвитку, *пріоритети розвитку необхідно перенести з галузевого підходу на цілісно-територіальний*. Економічно-господарська система регіону є більш складним утворенням, ніж галузь. Якщо галузь – це сукупність підприємств і виробництв, однотипних у технологічному відношенні, то регіон – господарська територія, яка виділяється всередині країни за своїм економіко-географічним положенням, природними і трудовими ресурсами, спеціалізацією і структурою господарства, спільністю екологічних, демографічних та інших проблем, своєю роллю в міжнародному поділі праці. Надалі слід перейти від регіону як економічної категорії до біорегіону як еколого-економічної категорії, тобто кордони регіонів слід змінити так, щоб вони відповідали кордонам екосистем. Тільки тоді, коли кордони регіону та екосистеми збігатимуться, з'явиться можливість регулювати відповідну економічну активність так, щоб вона узгоджувалася з часовими та просторовими обмеженнями екосистем.

Галузева структура управління є необхідною для побудови жорстко централізованої, ієрархічної системи управління, яка використовувалася в СРСР перш за все для досягнення державної могутності, зокрема у військовій сфері. Коли ж головною метою державного управління стає збалансований розвиток, який передбачає збалансоване господарювання в межах підтримувальної здатності екосистем, то пріоритетною має стати регіональна система управління, яка має використовувати професійний підхід галузевої системи управління.

Збалансований розвиток кожного регіону в тісній взаємодії з іншими регіонами країни має стати основою регіональної політики держави, яка повинна враховувати загальнонаціональні потреби та інтереси. У цій справі не може бути взірцем будь-яка зарубіжна модель, оскільки кожна з них формується на власному національному ґрунті. Спроби

реалізувати в Україні зарубіжні моделі ведуть у глухий кут, до створення штучних регіональних систем на шкоду національній цілісності. Насамперед слід удосконалювати територіальне управління, що передбачає координацію діяльності в межах економічно-господарського районування, що формально існує, але директивно не оформлено.

Слід мати на увазі, що кожний регіон має свої специфічні проблеми в розвитку господарства, соціально-культурній та екологічній сферах; відмінні соціально-економічні умови, різний стан довкілля й різні перспективи розвитку залежно від природних умов, структури господарства, ступеня концентрації промисловості тощо. Це зумовлює своєрідність цілей, завдань, засобів розв'язання економічних, екологічних та соціально-культурних проблем у конкретному регіоні. Але в цих умовах принциповим залишається положення про необхідність дотримання пріоритетів загальнодержавного значення та органічної єдності розвитку продуктивних сил регіонів із завданнями збалансованого розвитку країни загалом. Одним із ключових питань є необхідність балансу між міжрегіональною справедливістю і загальнонаціональною ефективністю.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте суть і провідні поняття концепції сталого розвитку. Які основні причини і віхи її формування?

2. Охарактеризуйте основні принципи сталого (збалансованого) розвитку.

3. На яких рівнях можливе здійснення управлінських заходів щодо досягнення сталого розвитку? Назвіть підходи в дослідженнях щодо досягнення стану збалансованого розвитку та його підтримки.

4. Які міжнародні та національні документи визначають передумови переходу України на засади збалансованого розвитку? Які перешкоди існують в нашій державі щодо цього питання?

5. Які зобов'язання і принципи створюють концептуальну основу сталого розвитку населених пунктів?

6.3. Планування соціально-економічного та просторового розвитку міст в Україні

Теоретичні аспекти планування розвитку міст. Аналіз і прогноз. Сучасні завдання планування соціально-економічного розвитку міста. Складники системи планування соціально-економічного і просторового розвитку міста. Особливості просторового планування в Україні. Функціональне зонування міста. Стратегічне, середньо- і короткострокове планування. Проблеми системи планування розвитку міст в Україні.

Нині в більшості міст України склалася складна соціально-економічна ситуація. Зокрема, проведення реформ спричинило занепад виробничої та соціальної інфраструктури, що зумовило зростання рівня безробіття та зубожіння міського населення. Усе це вимагає вироблення та якнайшвидшого застосування на практиці нових механізмів управління соціально-економічним розвитком міста.

Трансформаційні процеси в Україні, пов'язані зі здобуттям незалежності та переходом від соціалістичного укладу до ринкового типу господарювання, логічно призвели до переосмислення багатьох інструментів і функцій управління як на центральному, так і регіональному та місцевому рівнях. Ця теза цілком справедлива і до планування соціально-економічного розвитку міста як невід'ємної складової місцевого управління.

На початку 90-х рр. минулого століття неспроможність планової адміністративно-командної управлінської системи в Україні, відсутність чіткого розуміння того, як і якими засобами впливати на територіальний розвиток в умовах розмаїття форм власності, віра у здатність ринку без додаткових керуючих впливів розв'язати складні проблеми диспропорцій в економіці та територіальному розвитку, успадковані від радянського минулого, зумовили появу дискусій щодо доцільності використання планування як інструменту державного

управління. Багато вчених і практиків стверджували, що чим менше владні інституції втручатимуться в економіку, у тому числі через планування і програмування, тим швидше під дією ринкових механізмів економіка вийде на новий рівень розвитку. Як наслідок роль і значення планування в системі державного управління істотно знизилися на всіх рівнях.

У подальшому реалії економічного та соціального життя, набутий досвід управління в ринкових умовах господарювання виявили хибність згаданої вище тези. З'явилось нове, підкріплене практикою діяльності твердження, що в новому децентралізованому, ринковому суспільстві державне управління та регулювання мають величезне значення, але змінюються форми та методи їхнього здійснення. В Україні, як і в інших країнах світу, нині активно розвиваються і запроваджуються нові підходи до планувальної діяльності в місті. Ці підходи залежать від обраної концепції розвитку, яка визначає загальний шлях країни. Однією з можливих концепцій, яка прийшла на зміну існуючим під тиском потреб нагальних змін системи господарювання, є *концепція сталого (збалансованого) розвитку*, а підходи до планувальної діяльності в місті мають базуватися на *стратегічному плануванні*.

Теоретичні аспекти планування місцевого розвитку. Традиційно в процесі планування здійснюються *два види діяльності*: аналітична діяльність та прогнозна.

Аналіз є обов'язковою частиною будь-якого виду планування. Його завданням є визначення досягнутого рівня соціально-економічного розвитку території. Аналіз є досить складною процедурою, що вимагає уважного спостереження за процесами, що відбуваються у внутрішньому і зовнішньому середовищі території міста, оцінки різноманітних природно-географічних, соціально-економічних, політичних та інших факторів і встановлення зв'язку між ними, визначення джерел необхідної та об'єктивної інформації.

За В. М. Вакуленком та М. К. Орлатим, складові якісного аналізу соціально-економічної ситуації в місті такі:

1) характеристика соціально-економічних та екологічних показників у динаміці;

2) визначення тенденцій розвитку та (бажано) ступеня їхньої прогресивності;

3) характеристика якісних показників міського просторового розвитку;

4) визначення відповідності рівня використання ресурсів території їхньому потенціалу;

5) оцінка впливу зовнішніх факторів на соціально-економічну та екологічну ситуацію.

Найбільш детально аналізуються найважливіші проблеми, явища та їхній можливий вплив на майбутній розвиток подій у місті; основні місцеві ресурси; найбільші відмінності (як позитивні, так і негативні) певної території від інших; характерні особливості, які можна було б використати як "локомотив розвитку".

Аналітична діяльність є надзвичайно важливою для формування діючої системи міського управління і для визначення головних цілей розвитку території та планування заходів щодо їхнього досягнення.

Прогнозування. Якісний аналіз дає можливість розробити кваліфіковані прогнози розвитку території на найближчі роки за нинішніх умов, або в разі тих чи інших змін зовнішніх і внутрішніх факторів. Завдяки прогнозам планові документи стають більш реалістичними.

У розвинутих країнах, починаючи із 70-х рр. минулого століття, почали формуватися інститути прогнозування, прогнозування соціально-економічного розвитку територій набуло дуже великого значення. Цьому сприяли два фактори:

1) економічні кризи останньої чверті століття, що поставили перед науковцями і менеджерами різних країн завдання щодо пошуку нових адекватних методів управління;

2) швидке поширення інформаційних технологій і комп'ютерної техніки, завдяки чому стали доступними аналіз перспектив і прогнозування, було спрощено та автоматизовано виконання багатьох видів робіт, пов'язаних з плануванням, моніторингом і контролем.

Сьогодні під *прогнозом* розуміємо науково обґрунтовану гіпотезу щодо вірогідного майбутнього стану соціально-економічної системи, економічних та інших об'єктів, а також рівня

показників, які характеризують цей стан. Тобто прогнозування виступає як інструмент наукового передбачення і забезпечує процес планування додатковою інформацією, необхідною для ухвалення рішень, переважно перспективних. Суть такого прогнозування полягає у визначенні допустимого спектра можливих варіантів розвитку для прийняття оптимального рішення по одному з них на основі аналізу тенденцій перебігу соціально-економічних процесів у минулому і сьогоденні та оцінки їхнього впливу в майбутньому.

Через систему планування з'являється можливість упорядкувати управлінські дії на місцевому рівні не тільки в часі, а й за ресурсами (фінансовими, трудовими, матеріальними тощо). Наміри представницьких і виконавчих органів територіального управління щодо перспективного розвитку міста або щодо реформування окремих сфер діяльності завжди мають бути перекладені на чітку мову програмного документа, інакше вони залишаться тільки побажаннями і їхня реалізація затримається на невизначений час.

У сучасних умовах розвитку суспільства виникають нові завдання, які вимагають уваги і виступають як окремі важливі складові планувальної діяльності поряд з традиційними завданнями.

Дослідники Національної академії державного управління при Президентові України виділяють такі сучасні завдання планування соціально-економічного розвитку міста:

- 1) маркетинг території;
- 2) об'єднання територіальної громади;
- 3) інтеграція в зовнішній економічний простір;
- 4) гармонізація цілей.
- 5) упровадження екологічних пріоритетів розвитку.

Маркетинг міста. Як уже відмічалось раніше, символічний образ великих міст потребує осмислення проблем територіального брендингу – нового дослідницького і практичного напрямку управління розвитком поселень, який вже давно набув розвитку на Заході. І в Україні (на наших очах) територія також перетворюється на мету і засіб конкурентної боротьби. Те, що маркетингові підходи до соціального і економічного управління містами мають активно

обговорюватися в Україні, не викликає сумнівів, адже багато механізмів управління соціальною сферою з часів "планової економіки" вже просто не спрацьовує. Природа та історія багатьох великих міст України вже подбала про унікальність і привабливість території, але це не означає, що влада, громадські організації й жителі цих міст не повинні підкреслити це, сформувавши сприятливий набір вражень, переконавши себе і навколишній світ у неповторній і знаковій атракції свого міста.

Зіставлення території міста з іншими територіями, визначення конкурентних переваг і формування іміджу міста є елементами маркетингової діяльності. Порівняльний аналіз територіальних досягнень з аналогічними середніми показниками по Україні, регіону, містах – потенційних конкурентах є обов'язковим етапом у процесі підготовки аналітичної частини планувальних документів сьогодення. Якщо раніше основні зусилля аналітика були спрямовані на кваліфіковану характеристику динамічних рядів соціально-економічних показників розвитку міста, то нині акценти зміщуються. Чільне місце в аналітичному розділі планів усе частіше відводиться порівнянню певного міста із сусідніми містами, чи спорідненими за основним видом діяльності, тобто можна сказати, що аналітична частина сучасного планувального документа несе рекламне навантаження, набуває певних маркетингових ознак. Саме за цими документами інвестори можуть оцінити можливості території, її фінансово-матеріальний потенціал щодо розрахунків за отримані кредити.

Отже, маркетингова складова в процесі планування реалізується шляхом:

1. Позиціонування міста в зовнішньому економічному просторі (визначення його ролі для соціально-економічного життя регіону та держави загалом, його місця за рівнем розвитку серед інших міст країни).

2. Формування іміджу населеного пункту як передбачуваного партнера шляхом визначення напрямів його соціально-економічного розвитку та майбутньої спеціалізації міської економіки.

3. Підвищення привабливості міста для інвестування шляхом демонстрації його конкурентних переваг.

Об'єднання територіальної громади. Завдання об'єднання територіальної громади вирішується шляхом активного залучення громадян, громадських організацій, приватних структур до процесу планування ще на початкових етапах його здійснення. Такий підхід є новим для системи планування в Україні.

Стосовно просторових планів необхідність урахування думки територіальної громади щодо планувальних рішень чітко зафіксована у відповідних нормативно-правових документах. Наприклад, у ст. 21 Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності" (17.02.11) встановлюються обов'язкові процедури, які гарантують участь усіх зацікавлених осіб у формуванні й прийнятті рішень з планування територій та відображення їх у затверджуваній документації. Затвердження на місцевому рівні містобудівної документації забороняється без проведення громадських слухань щодо проектів такої документації. Громадським слуханням підлягають розроблені в установленому порядку проекти містобудівної документації на місцевому рівні: генеральні плани населених пунктів, плани зонування територій, детальні плани територій. Територіальні громади мають право одержувати інформацію, подавати пропозиції, брати участь в обговоренні місцевих схем планування територій.

Тобто заплановані на перспективу проектні рішення щодо просторового розвитку території захищені законом як суспільно цінний продукт планування територій.

Стратегічне планування розвитку міст, на відміну від просторового, не регулюється законом, тому нормативно-правове закріплення необхідності врахування суспільних інтересів при підготовці стратегічних документів відсутнє. Однак у Методичних рекомендаціях щодо формування регіональних стратегій розвитку, ухвалених Наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України (з 2010 р. це Міністерство економічного розвитку і торгівлі України) за № 224 від 29 липня 2002 р., зазначається, що для забезпечення розроблення проекту регіональної стратегії розвитку рішенням Ради міністрів АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій можуть бути

утворені робочі групи з представників владних структур, бізнесових кіл, наукових і громадських організацій, політичних партій тощо.

Практика розробки стратегічних планів із залученням представників громадськості й підприємницьких структур є визначальною для досягнення порозуміння в територіальній громаді щодо найбільш важливих питань майбутнього розвитку, формування відчуття єдності та відповідальності за власне майбутнє й об'єднує громаду навколо нових спільних цінностей.

Інтеграція в зовнішній економічний простір. Це завдання виконується шляхом залучення представників відповідних територіальних громад, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до участі в обговоренні концептуальних питань схем просторового розвитку територій на регіональному рівні. Головною метою є створення рівноцінних умов життя населення на всіх територіях регіону (компенсаційна та вирівнювальна мета). У процесі розробки спільних великих інфраструктурних проєктів населені пункти тісніше взаємодіють між собою, учаться визначати і враховувати спільні інтереси, що дає змогу повною мірою розкрити і задіяти внутрішній потенціал територій, а також забезпечити їхню інтеграцію в єдиний національний економічний простір. Планування та реалізація транскордонних заходів дає змогу регіонам та окремим територіям (містам) поступово інтегруватися у світові соціально-економічні та політичні процеси, адаптувати процедурні аспекти планування місцевого соціально-економічного розвитку до прийнятих в Європейському співтоваристві.

Гармонізація цілей територіального розвитку. Забезпечення сталого розвитку територій можливе на основі гармонізації цілей. Концепція сталого розвитку населених пунктів (Постанова Верховної Ради України "Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів" № 1359-XIV від 24 грудня 1999 р.) зазначає, що принцип соціально, економічно та екологічно збалансованого розвитку міських і сільських поселень має стати основою для розроблення програм соціально-економічного розвитку населених пунктів, забезпечення скоординованості діяльності органів державної

влади та органів місцевого самоврядування з вирішення практичних завдань на державному, регіональному і місцевому рівнях.

Завдання гармонізації цілей в процесі планування соціально-економічного розвитку територій реалізується шляхом:

1) забезпечення узгодженості загальнодержавних, регіональних і територіальних цілей за допомогою вертикальної координації;

2) гармонізації секторальних цілей через горизонтальну координацію галузевих програм;

3) досягнення збалансованості соціальних, економічних та екологічних цілей через планування на засадах сталого розвитку.

Упровадження екологічних пріоритетів розвитку. Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку вказують на необхідність урахування документів Конференції ООН з довкілля і розвитку (Ріо, 1992) та інших міжнародних документів при формуванні регіональних стратегій розвитку. Однак засади інтегрованого екологічного управління не поширені в галузях національної економіки. Унаслідок цього галузеві програми і стратегії, так само як і програми розвитку міст, не мають потужної екологічної складової, реалізація якої могла б забезпечити технічне переоснащення, запровадження енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів. В Україні існує потреба створення на інституційному рівні державного органу, який би координував інтеграцію екологічної складової в усі сектори економіки та суспільного життя. Так само потребує розробки відповідна законодавча база з цього питання.

На сьогодні існують певні *проблеми* планування розвитку міст, зокрема:

1. *Недосконалість аналітичної складової.* Аналітична частина багатьох міських планів і програм соціально-економічного розвитку часто має традиційний характер звіту про соціально-економічну ситуацію і не завершується виділенням ключових чинників розвитку, у ній не враховуються зовнішні умови, що позитивно чи негативно впливають на умови діяльності в місті.

2. *Методологічні недоліки складання прогнозів.* У прогнозних документах частіше всього здійснюється короткостроковий прогноз соціально-економічного розвитку міста, який є екстраполяцією минулих тенденцій на майбутнє. Не використовуються сучасні програмні продукти і науково-методологічний апарат. Це призводить до зниження вірогідності таких прогнозів.

3. *Невідповідність оперативних цілей та заходів короткострокових програм стратегічним пріоритетам.* У деяких планах недостатньо розроблені конкретні механізми реалізації стратегічного плану розвитку територій, відсутній зв'язок між плануванням і бюджетуванням, немає ефективної системи моніторингу, оцінювання та контролю реалізації програмних заходів.

4. *Часте внесення змін до планів соціально-економічного розвитку міста, непослідовність діяльності щодо реалізації пріоритетів і заходів.* Це формує у інвестора відчуття невпевненості щодо майбутніх напрямків міського розвитку. Часто програмам бракує порівняльної характеристики міста.

5. *Закритий режим розробки планових документів,* відсутність горизонтальної співпраці між суб'єктами господарювання та органами міського управління, низька активність територіальних громад.

6. *Відсутність координації та спільного підходу до планування розвитку сусідніх територій,* недостатність міжрегіональної співпраці у сфері планування просторового розвитку.

7. *Пріоритети, стратегічні напрями і оперативні цілі планових документів не перевіряються за критерієм відповідності,* не узгоджуються між собою. У містах практично немає взаємозв'язків між розробниками різних галузевих програм, планування на засадах сталого розвитку поки що є новим елементом у системі міського планування та не набуло поширення.

8. *Законодавством України передбачено планування лише соціально-економічного розвитку, яке майже не враховує третю складову збалансованого розвитку – екологічну.*

Включення питань охорони довкілля до планів соціально-економічного розвитку відбувається (якщо взагалі відбувається) шляхом підготовки окремого розділу, який, як правило, є незначним за обсягом, не містить конкретних екологічних положень та викладу альтернативних шляхів розвитку.

Система планування соціально-економічного і просторового розвитку міста. Планування територіального розвитку є багатофакторним і складним процесом, здійснення якого передбачає врахування різноманітних територіально-просторових, економічних, соціальних, екологічних та інших факторів, що характеризують розвиток міста. Тому планування розвитку міста не обмежується підготовкою лише однієї програми, а являє собою цілу низку планувальних документів, що мають формувати цілісну систему.

Базові складники системи планування розвитку міста такі:

- 1) стратегічні довгострокові плани соціально-економічного розвитку;
- 2) просторові плани територіального розвитку (генеральні плани міст і містобудівна документація населених пунктів);
- 3) середньострокові плани соціально-економічного розвитку міста та цільові програми окремих сфер діяльності;
- 4) короткострокові програми соціально-економічного розвитку.

Стратегічні, середньо- і короткострокові плани пов'язані зі створенням сприятливого для розвитку економіки та життя населення середовища; забезпеченням основних потреб територіальної громади міста в послугах; формуванням конкурентних переваг території; розвитком окремих секторів місцевого господарства тощо.

Просторові плани стосуються розвитку території як об'єкта реалізації містобудівної політики.

Просторове планування визначається нормативно-правовою базою просторового планування розвитку територій, насамперед законами України:

- 1) "Про Генеральну схему планування території України";
- 2) "Про основи містобудування";
- 3) "Про регулювання містобудівної діяльності";

- 4) "Про архітектурну діяльність";
- 5) "Про планування і забудову територій";
- 6) "Про охорону культурної спадщини";
- 7) "Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудування" та іншими нормативно-правовими актами, а також державними будівельними нормами, нормативними документами тощо.

Просторове планування територій здійснюється на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях. Ієрархічність розробки містобудівної документації полягає в обов'язковій послідовності виконання проектів за загальною схемою (табл. 6.1).

Законодавча база здійснення просторового планування в Україні досить розвинута і врегульовує найважливіші питання в цій сфері. Поряд із цим варто зазначити, що нормативно-правові документи щодо просторового планування розроблялися протягом 20 років за різних умов соціально-економічного розвитку країни, у результаті чого виникає потреба їхнього вдосконалення та взаємоузгодження.

Таблиця 6.1. Ієрархічні рівні містобудівної документації

Загальнодержавний	Генеральна схема планування території України
Регіональний	Схеми планування областей та АРК Схеми планування територій груп областей та транскордонних регіонів Схеми планування територій адміністративних районів
Місцевий	Генплани населених пунктів Схеми планування територій сільських громад Детальні плани території Інші види документації (проекти забудови тощо)

(Джерело: Куйбіда В. С. Територіальне планування в Україні: європейські засади та національний досвід, 2009).

В. С. Куйбіда та Ю. М. Білоконь зі співавторами визначають такі недоліки законодавства у сфері просторового планування розвитку територій:

1) загальна складність та великий ступінь невизначеності процедур одержання дозвільних документів на будівництво об'єктів містобудування;

2) нечітке визначення пріоритетності вимог містобудівної документації та їхньої обов'язковості при вирішенні питань розвитку територій, розміщення об'єктів будівництва;

3) неврегульованість деяких процедур погодження та затвердження містобудівної документації а також внесення змін до них;

4) нечітке визначення необхідності перманентного проектування (ведення) генеральних планів населених пунктів, іншої містобудівної документації;

5) відсутність чіткого порядку встановлення меж різноманітних зон міст (приміських зон), а також регламенту використання цих територій, визначення процедур резервування територій для розвитку населених пунктів;

6) недосконалість процедури врахування законних інтересів мешканців при прийнятті рішень місцевими органами влади щодо розміщення об'єктів будівництва;

7) неврахування особливостей територіального планування різних типів територій, зокрема культурних ландшафтів, гірських, прибережних, заплавних територій, колишніх військових і промислових зон тощо.

Актуальним питанням є також установлення більш високої відповідальності юридичних і фізичних осіб за порушення рішень містобудівної документації, самовільне будівництво.

Усі ці та інші питання передбачається вирішити шляхом прийняття Містобудівного кодексу України, що має бути забезпечено найближчим часом. Перша редакція кодексу вже розроблена і наразі цей законопроект у процесі доробки після попереднього узгодження. За словами В. С. Куйбіди, мета Містобудівного кодексу – систематизація законодавства у сфері містобудування, створення сприятливих умов для подальшого розвитку містобудівної діяльності, залучення інвесторів і населення до процесу розвитку населених пунктів, установлення провідного значення містобудівної документації та місцевих правил у врегулюванні розвитку населених пунктів і територій,

підвищення рівня гарантій для інвестицій у будівництво за рахунок прийняття принципових рішень на початкових етапах розміщення будівництва об'єктів. Затвердження Містобудівного кодексу буде сприяти вдосконаленню порядку і прозорості прийняття рішень з питань містобудування, ефективному використанню територій, удосконаленню порядку підготовки і затвердження проектної документації для будівництва, посилить контроль за будівництвом та використанням територій.

Планування території на місцевому рівні забезпечується відповідними місцевими радами та їхніми виконавчими органами відповідно до їхніх повноважень, визначених законом, і полягає в розробці та затвердженні генеральних планів населених пунктів, детальних планів територій, проектів забудови, ухваленні й реалізації відповідних рішень про дотримання містобудівної документації.

Головні *напрями* планування просторового розвитку міст такі:

1) вибір територій, необхідних для подальшого розвитку міста, вилучення чи викуп таких ділянок для потреб міста з діючого використання;

2) розміщення будівництва – житлового, громадського, адміністративного, виробничого та інших, формування архітектурних ансамблів і комплексів, громадських центрів, промислово-складських, рекреаційних зон тощо;

3) створення і розвиток мереж соціальної, інженерної та транспортної інфраструктури;

4) захист життєвого та природного середовища міста від шкідливого техногенного та соціально-побутового (антропогенного) впливу, а також від несприятливих і небезпечних фізико-географічних процесів;

5) збереження пам'яток архітектури та містобудування, історико-культурного середовища, природних пам'яток.

Зазначені напрями можуть служити для суспільно-географічних досліджень для вибору тем і аспектів вивчення міського середовища та прогнозування розвитку міста.

Відповідно до сучасної концепції сталого (збалансованого) розвитку виділяються такі *критерії* *раціональної територіальної організації міста*:

1) *соціальні* – поліпшення умов життєдіяльності населення міста, зростання якості міського середовища;

2) *економічні* – раціональне розселення та розміщення виробництва, оптимальна організація мережі міського транспорту, раціональне використання природних, трудових, науково-технічних та інших ресурсів;

3) *екологічні* – оздоровлення довкілля, охорона природи, запобігання шкідливому впливу міського середовища на населення і живі організми;

4) *естетичні* – збереження та формування міських ландшафтів і комплексів з високими естетичними характеристиками.

Основним юридичним і стратегічним містобудівним документом територіального планування, що визначає довгострокові перспективи розвитку міста є *генеральний план міста*. Генеральний план міста розробляється для всієї території міста і визначає принципові рішення щодо її розвитку, планування, забудови та іншого використання.

Згідно із законом України "Про планування та забудову територій" *генеральним планом міста визначаються*:

1) потреби в територіях для забудови та іншого використання;

2) необхідність зміни меж населеного пункту, черговість і пріоритетність забудови та іншого використання територій;

3) межі функціональних зон, пріоритетні та допустимі види використання і забудови територій, планувальна структура та просторова композиція забудови населеного пункту;

4) загальний стан довкілля міста, основні фактори його формування, містобудівні заходи щодо поліпшення екологічного і санітарно-гігієнічного стану;

5) території, що мають будівельні, санітарно-гігієнічні, природоохоронні й інші обмеження щодо їхнього використання;

6) інші вимоги, визначені державними будівельними нормами.

Після затяжної кризи 1990–1999-х рр., коли в Україні не було виконано жодного генерального плану великого міста, настав період активної діяльності містобудівників і було розроблено більше двох десятків генеральних планів міст з населенням понад 100 тис. осіб, серед яких: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Донецьк та ін.

Аналіз наявності та актуальності існуючих генпланів великих міст України свідчить, що на сьогоднішній день більшість великих міст мають нові генплани, однак є міста, які живуть за документами, що затверджені ще за радянських часів, що не дає можливості забезпечити в повному обсязі ефективне управління їхнім соціально-економічним розвитком і використання їхнього інтегрального потенціалу. До таких міст належать Вінниця, Нікополь, Краматорськ, Біла Церква, Кам'янець-Подільський.

Продовжується обговорення і нового Генплану розвитку столиці до 2025 р. (новий Генплан розробляється на виконання Указу Президента України за № 157/2008 "Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва"), яка, судячи за офіційним текстовим і графічним матеріалом, оприлюдненим на сайті Інституту Генерального плану м. Києва, розвиватиметься як державний центр управління, науки, культури, освіти, спорту і туризму України, а також як провідний багатofункціональний діловий і науково-освітній центр Східної Європи та Чорноморського регіону у сфері бізнес-послуг.

Одним із головних завдань, що вирішується у процесі містобудівного проектування, є *функціональне зонування міста*. Фактично це один з головних результатів розробки генерального плану міста, що визначає порядок і системність в організації його планування. Ідея функціонального зонування території міста була започаткована так званою "Афінською хартією" на IV міжнародному конгресі сучасної архітектури (1933), який проголосив функціональний підхід до планування міст. У світовій практиці містобудування *зонінг* уперше був запроваджений в Лос-Анджелесі 1909 р., а як закон – прийнятий у Нью-Йорку в 1916 р. На сьогодні кожне місто в США та інших розвинутих країнах має розроблену і затверджену схему функціонального зонування.

Функціональне зонування, або зонінг – це розподіл території міста за характером переважного використання, тобто за типом функціонального призначення тієї чи іншої території.

Схемою (загальним планом) зонування територій міста визначаються функціональні зони та містобудівні умови й обмеження їхнього використання: житлової забудови, громадської забудови, промислової та комунально-складської

забудови, науково-виробничої та ділової забудови, транспорту та вуличної мережі, об'єктів інженерного забезпечення, територій спеціального призначення, територій зелених насаджень загального користування та спеціального призначення, ландшафтно-рекреаційних територій, об'єктів природно-заповідного фонду тощо.

Функціональні зони розподіляються також за характером і ступенем будівельного освоєння з визначенням територій багато- та середньоповерхової житлової забудови, садибної (котеджної) житлової забудови, комплексної реконструкції.

Головним *критерієм* віднесення території до зони певного типу є встановлення системи однорідних планувальних характеристик для всіх або переважної більшості земельних ділянок на даній території та єдиних стандартів їхньої забудови.

Для формування функціонально-планувальних утворень виділяються частини території міста, обмежені певними кордонами, наприклад: водними поверхнями, рельєфом місцевості та іншими природними межами, червоними лініями магістралей, зонами транспортної інфраструктури та межами адміністративних районів.

При функціональному зонуванні визначаються території особливого містобудівного контролю – території, що мають важливе містобудівне значення, розташовані в зоні історичного центру, громадсько-ділових центрів, а також уздовж магістралей загальноміського значення, на яких при будівництві (реконструкції) об'єктів капітального будівництва в подальшому встановлюються додаткові вимоги стосовно архітектурно-будівельного проектування.

Функціональне зонування території міста здійснюється відповідно до наступних загальних *принципів*:

1. Освоєну територію міста поділяють на три пояси:

I – центральний пояс, густозаселений і освоєний, має дрібнозернисту структуру функціональних зон;

II – серединний пояс, має меншу інтенсивність заселення та господарського освоєння і тут функціональні зони помітно укрупнюються;

III – зовнішній (периферійний пояс), характеризується найменш інтенсивним освоєнням, укрупненням функціональних зон.

2. Для кожної функціональної зони встановлюють перелік можливих видів використання, які називають також групами категорій використання.

3. Вводять перелік додаткового використання – за спеціальним дозволом.

4. Аналізують територіальну сумісність різних соціально-економічних функцій на одній ділянці й складають таблицю (матрицю) більшої чи меншої сумісності чи несумісності різних функцій в межах міста.

Проектні рішення з використання міської території в межах архітектурно-планувальної організації приймаються як для всього міста, так і для окремих його функціональних зон.

Загальноприйнятої класифікації функціональних зон не існує. Зустрічаються систематики видів використання міських земель різної спрямованості та детальності.

Згідно з державними будівельними нормами України ДБН-360–92 "Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень" із змінами від 1 жовтня 2011 р. *виділяються такі три функціональні зони міста:*

1) *сельбищні* – ділянки житлових будинків, громадських установ, будинків і споруд, у тому числі навчальних, проектних, науково-дослідних та інших інститутів без дослідних виробництв, внутрішньосельбищна вулично-дорожня і транспортна мережа, а також площі, парки, сади, сквери, бульвари, інші об'єкти зеленого будівництва й місця загального користування;

2) *виробничі* – території, призначені для розміщення промислових підприємств і пов'язаних з ними виробничих об'єктів, у тому числі комплексів наукових установ з дослідними підприємствами, комунально-складських об'єктів, підприємств з виробництва та переробки сільськогосподарських продуктів; санітарно-захисних зон промислових підприємств; об'єктів спецпризначення (для потреб оборони); споруд зовнішнього транспорту і шляхів позаміського й приміського сполучення внутрішньоміської вулично-дорожньої і транспортної мережі;

ділянок громадських установ і місць загального користування для населення, що працює на підприємствах міста²⁸;

3) *ландшафтно-рекреаційні* – озеленені й водні простори в межах забудови міста та його зеленої зони, а також інші елементи природного ландшафту. До складу цієї зони можуть входити парки, лісопарки, міські ліси, ландшафти, що охороняються,

землі сільськогосподарського використання та інші угіддя, які формують систему відкритих просторів; заміські зони масового короткочасного і тривалого відпочинку, міжсільбищні зони відпочинку; курортні зони (у містах і селищах, що мають лікувальні ресурси).

Зарубіжні класифікації функціональних зон міст, як правило, значно детальніші, ніж вітчизняні. Як приклад можна розглянути класифікацію функціональних зон у містах США. У межах населених пунктів США виділяють такі зони:

- 1) індивідуальної забудови сільського типу;
- 2) садибної індивідуальної забудови;
- 3) житлової забудови невисокої щільності;
- 4) житлової забудови середньої щільності;
- 5) житлові забудови значної щільності;
- 6) обмеженого промислового використання;
- 7) промислового використання;
- 8) обмеженого бізнесу;
- 9) широкого бізнесу;
- 10) авіаційного призначення;
- 11) сільськогосподарського виробництва;
- 12) райони впливу місць з'їзду та виїзду на автостраду;
- 13) майбутньої (планованої) забудови;
- 14) незабудовані.

У вітчизняній практиці все більша увага звертається на переймання позитивного зарубіжного досвіду щодо планування

²⁸ Промислові підприємства, які не виділяють у навколишнє середовище екологічно шкідливих, токсичних, пилоподібних і пожежебезпечних речовин, не створюють підвищених рівнів шуму, вібрації, електромагнітних випромінювань, не вимагають під'їзних залізниць, допускається розміщувати в межах сільбищних територій або поблизу них з дотриманням санітарно-гігієнічних і протипожежних вимог.

розвитку міських територій. Згідно з новим Генеральним планом Києва до 2025 р. (за розробками Інституту Генерального плану м. Києва) пропонується виділення таких основних функціональних зон:

- 1) громадські;
- 2) житлові;
- 3) рекреаційні;
- 4) зони транспортної та інженерної інфраструктур;
- 5) комерційно-виробничі;
- 6) виробничі;
- 7) комунальні;
- 8) спеціальні;
- 9) зони режимних територій.

В умовах великого сучасного міста чітка диференціація міських територій за типом функціонального використання часто викликає труднощі з огляду на тісне переплетіння різноманітних функцій. Удосконалення і розвиток планувальної структури міста слід пов'язувати з історичною зоною міста, його історико-архітектурним опорним планом і зонами охорони пам'яток історії, культури і природи. Важливо також уникати негативних наслідків функціонального зонування, що можуть привести до явища просторової й соціальної фрагментації та втрати цілісності міської системи.

В основу функціонального зонування території беруться такі основні положення:

1) виділення функціональних зон має бути чітким, їхнє взаєморозміщення раціональним: житлових комплексів – у сельбищній зоні, промислових і комунально-складських об'єктів – у виробничій зоні;

2) формування транспортно-планувального каркаса здійснюється на основі мінімізації витрат часу на пересування населення між місцями розселення, прикладення праці та рекреації, установами громадського обслуговування;

3) оздоровлення та охорона навколишнього середовища, створення санітарно-захисних зон, визначення територій природно-заповідного фонду, забезпечення екологічного балансу природно-ландшафтних та урбанізованих територій.

Для досягнення високого соціально-економічного ефекту формування планувальної структури міста необхідно прагнути до компактного й цілісного розвитку його плану, що досягається підвищенням інтенсивності використання території під основні функції. При цьому слід урахувувати неоднорідність функціонально-планувальних якостей міських територій, які характеризуються різною інтенсивністю їхнього освоєння і неоднаковими умовами транспортної доступності.

Стратегічне, середньо- і короткострокове планування. Правовою основою розробки прогнозів і програм економічного і соціального розвитку територій та окремих сфер діяльності є Закон України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" (2000). Цей закон регулює:

1) питання розробки короткострокових програм соціально-економічного розвитку регіонів, районів, міст;

2) питання щодо програм розвитку окремих галузей економіки (термін їхньої реалізації може бути більшим залежно від потреб).

З метою розвитку системи планування в 2006 р. було прийнято Розпорядження КМУ "Про схвалення Концепції вдосконалення системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку України", відповідно до якого систему прогнозних і програмних документів соціально-економічного і культурного розвитку утворюють довго-, середньо- та короткострокові прогнозні й програмні документи, в яких визначаються цілі й пріоритети соціально-економічного розвитку та заходи, яких необхідно вжити для їхнього досягнення.

Довгострокові документи визначають напрями розвитку держави, регіонів і окремих територій, стратегічні цілі та структурні пропорції економіки й соціальної сфери.

Середньострокові документи мають розроблятися на основі довгострокових і визначати умови соціально-економічного розвитку, напрями дій та заходи на середньострокову перспективу з метою досягнення стратегічних цілей.

Короткострокові документи мають розроблятися на основі середньострокових планових документів і визначати цілі, умови розвитку та відповідні заходи на наступний рік.

Згідно із зазначеним Розпорядженням на довгостроковий період (понад п'ять років) розробляються проекти:

- 1) стратегії економічного та соціального розвитку України;
- 2) державної стратегії регіонального розвитку;
- 3) регіональних стратегій розвитку АРК, областей, міст Києва та Севастополя;
- 4) стратегій розвитку галузей економіки (сфер діяльності) (у разі необхідності).

Стратегія економічного та соціального розвитку України – документ, у якому визначаються пріоритети, стратегічні цілі, структурні пропорції економіки і соціальної сфери та напрями державної політики.

Стратегія розвитку галузі економіки (сфери діяльності) – документ, в якому на основі прогнозу тенденцій розвитку відповідних ринків і напрямів науково-технічного прогресу визначаються довгострокові цілі та пріоритети розвитку галузі економіки (сфери діяльності), заходи, спрямовані на їхнє досягнення, та ресурси, що необхідні для здійснення таких заходів.

На середньостроковий період (до п'яти років) розробляються проекти:

- 1) програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- 2) прогнозу економічного та соціального розвитку України;
- 3) прогнозу економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва і Севастополя (за рішенням місцевих органів влади);
- 4) основних напрямів бюджетної політики й прогнозу показників зведеного та державного бюджетів України;
- 5) державних цільових програм;
- 6) стратегічних планів роботи центральних органів виконавчої влади.

На короткостроковий період (один рік) розробляються проекти:

- 1) основних напрямів економічної політики України;
- 2) прогнозу економічного та соціального розвитку України;

- 3) основних засад грошово-кредитної політики на наступний та подальші роки;
- 4) основних напрямів бюджетної політики;
- 5) державного бюджету України;
- 6) плану дій Кабінету Міністрів України щодо виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- 7) річних планів роботи центральних органів виконавчої влади;
- 8) бюджетів адміністративно-територіальних одиниць і програм їхнього соціально-економічного розвитку.

Стратегія розвитку сконцентрована на ключових, найбільш перспективних напрямках, які виявлені на основі аналізу соціально-економічного потенціалу, сильних і слабких сторін внутрішнього середовища території, можливих сприятливих чи негативних зовнішніх впливів. Вона має включати заходи, що пов'язують загальнонаціональні пріоритети, положення генеральних схем планування відповідних територій, прогнози та програми розвитку окремих галузей економіки, міжрегіональні та інші інтереси з власними пріоритетами розвитку конкретної території. Це означає, що шляхом розробки стратегії здійснюється *координація* розрізнених між собою дій щодо соціально-економічного розвитку. По суті стратегічний план має стати основою для розробки різноманітних планових документів з тим, щоб вони узгоджувалися один з одним (1) за цілями, (2) загальним навантаженням на бюджет, (3) послідовністю, (4) заходами. Однак для цього *стратегічний план повинен мати юридичний статус*, необхідний для впровадження його рішень в інші плани та програми.

Ще однією важливою передумовою стратегічного планування є те, що воно завжди базується на апріорному факті обмеженості ресурсів для розвитку регіону чи окремого міста. Тому, визначаючи пріоритети, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування фактично з'ясовують, як за мінімальні гроші максимально підвищити конкурентні переваги конкретної території, вкласти кошти в підприємства і сфери економічної діяльності, що з найбільшою вірогідністю будуть

динамічно розвиватися в майбутньому, замість того, щоб витрачати ресурси на збиткові та безперспективні проекти.

Стратегічне планування є новим видом планування розвитку не тільки для територій України, а й для більшості територій інших країн. Тому часто стратегічне планування стикається з пастками, що знижують ефективність його запровадження.

Проблеми, що виникають у процесі підготовки стратегічних планів (за В. М. Вакуленком і М. К. Орлатим):

1) захоплення процесом підготовки стратегічних планів замість послідовного наповнення повсякденної діяльності стратегічним змістом;

2) великі витрати часу на розробку стратегічних планів, що призводить до запізненого реагування на зміни у внутрішньому і зовнішньому середовищі;

3) розрив між стратегічною та поточною діяльністю, сподівання, що вже сама наявність стратегії забезпечує її реалізацію;

4) завищені очікування, розробка нереалістичних планів, в яких не враховується специфіка об'єкта планування та можливості змін;

5) сподівання на знаходження "панацеї" від негараздів і спрямування на неї всіх сил і ресурсів, а не застосування системного підходу для реалізації стратегічної діяльності та вдосконалення всіх складових системи планування.

Усі базові види планування в містах України запроваджені, але на практиці спостерігається відсутність зв'язку між довго-, середньо- та короткостроковими планами соціально-економічного розвитку, а також між програмами різного рівня та виду. Окремою проблемою сьогодення є те, що в Україні відсутнє узгодження вимог документів просторового розвитку з довго-, середньо- і короткостроковими програмами соціально-економічного розвитку територій. Згідно з експертно-аналітичною оцінкою формування стратегій розвитку регіонів жоден з регіонів України в процесі підготовки регіональної стратегії розвитку не спирався на положення Генеральної схеми планування території України, хоч у ній наведено пріоритети розвитку виробничої, соціальної, інженерно-транспортної

інфраструктури, а також визначено території, розвиток яких потребує державної підтримки.

Це вказує на *загальну комплексну проблему існуючої системи планування*, що виражається у:

- 1) відсутності цілісного і взаємоузгодженого підходу до розробки планів і програм;
- 2) відсутності чіткої ієрархії планових документів;
- 3) відриві від відповідних бюджетів. Різноманітні програми, що реалізуються в окремих населених пунктах, не мають тісного зв'язку з бюджетами відповідних рівнів, що призводить до хронічного недофінансування запланованих заходів, така ситуація суттєво знижує їхню ефективність.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте аналітичну і прогнозну складові планувальної діяльності в місті. Розкрийте суть нових завдань у сфері планування соціально-економічного розвитку міста, що виникають у сучасних умовах розвитку суспільства.

2. Назвіть базові складники системи планування соціально-економічного і просторового розвитку міста.

3. Які документи лежать в основі нормативно-правової бази просторового планування розвитку територій в Україні? На яких ієрархічних рівнях здійснюється просторове планування в нашій державі?

4. Визначте головні напрямки планування просторового розвитку міст і назвіть критерії раціональної територіальної організації міста.

5. Поясніть сутність функціонального зонування міста як одного з головних завдань генерального плану міста. Яка різниця існує між систематикою видів використання міських земель у нашій державі й закордоном?

6. Охарактеризуйте стан стратегічного, середньо- і короткострокового планування в Україні. Які головні передумови і завдання стратегічних документів?

7. Проаналізуйте перешкоди і недоліки, які існують у системі планування соціально-економічного і просторового розвитку міст в Україні.

6.4. Стратегічне планування міського розвитку

Стратегічне планування як інтегральний процес підготовки та прийняття рішень. Сутність, відмінності й переваги стратегічного планування міського розвитку. Технологія стратегічного планування. Основні елементи типового підходу та етапи стратегічного планування розвитку міста. Стратегічне бачення і стратегічні цілі. Система моніторингу виконання стратегічного плану дій. Фінансування стратегії розвитку міста.

Отже, як відмічалось раніше, досвід розвинутих країн демонструє те, що теорія ринкової економіки дещо себе дискредитувала. Усе більше країн усвідомлюють неспроможність економіки "миттєвого зиску" забезпечити стабільність і збалансований розвиток на локальному, регіональному і глобальному рівнях. Закон самоорганізації, що направляється конкурентними відносинами, диктує використання найбільш вигідних у прибутковому сенсі технологій, незалежно від їхньої безпечності. Заходи запобігання, наприклад техногенним катастрофам, неминуче запізнюються, що очевидно на прикладі атомної енергетики та хімічної промисловості.

У цій ситуації все більше держав переходить до використання методів стратегічного планування з установленням довгострокових цілей розвитку регіонів на основі врахування суспільно-географічних, соціально-економічних, природно-господарських та інших їхніх особливостей.

Приклад стратегічних рішень у боротьбі за безпеку людей можна знайти в загальновідомих історичних угодах щодо скорочення озброєння і конверсії військової промисловості.

Результат подібних заходів може проявитися через десятиліття, але немає сумніву в їхній ефективності.

Стратегічне планування є інтегральним процесом підготовки та прийняття рішень через формулювання довгострокових цілей збалансованого розвитку і визначення шляхів їхнього досягнення засобами послідовного вирішення короткострокових завдань на кожному етапі довгострокової перспективи. Ці завдання, у свою чергу, складаються із системи послідовних, логічних і взаємодоповнювальних заходів, що утворюють комплексний програмний засіб досягнення поставлених цілей. Таким чином, виникає можливість прийняття поточних рішень з урахуванням стратегічних цілей.

У процесі деталізації цілей особлива увага має приділятися фінансовому забезпеченню, розвитку законодавчо-правової бази та інституціонального підґрунтя, а також глибокому і всебічному науковому обґрунтуванню необхідних пріоритетних заходів, які пропонуються для реалізації на найближчі 5, 10 і 15 років.

Стратегічне планування в сучасних умовах є невід'ємним елементом муніципального менеджменту, доцільність запровадження якого в Україні підтверджується практикою використання цього інструменту в розвинутих країнах. Стратегії розвитку в сучасному вигляді отримали широку популярність у Європі відносно недавно – у кінці 80-х рр. Певний вплив на розповсюдження стратегічного планування здійснили ідеї міського маркетингу, що виникли в США і широко дебатувалися в Європі в цей період.

Можна виділити кілька *причин, що сприяли започаткуванню розробки стратегій*, а саме:

- 1) загострення міжнародної конкуренції;
- 2) усвідомлення наявності світової системної соціально-економічної та екологічної кризи і необхідність переходу до нової парадигми розвитку;
- 3) ускладнення механізмів управління на різних рівнях;
- 4) прагнення просунутися у вирішенні класичних соціальних проблем тощо.

Практично всі міста сьогодні продовжують зіштовхуватися з поляризацією населення, яка обумовлена безробіттям,

диференціацією доходів і соціальних статусів. Ситуація в містах перебуває під впливом ряду загальносвітових тенденцій. Глобалізація економіки, підвищення мобільності галузей і посилення міжнародної конкуренції негативно впливають на рівень зайнятості й оплати праці в країнах світу. Це посилює необхідність проведення містами політики інновацій і підвищення конкурентоспроможності. При цьому *політика розвитку міста повинна поєднувати підтримку інновацій зі збереженням пріоритетності соціальної складової й забезпеченням усіх потреб суспільства*. Для цього необхідно ефективне співробітництво між усіма рівнями виконавчої влади і між державними, громадськими та приватними секторами.

Щоб стратегія була ефективною, вона має включати такі структурні елементи:

- 1) чітко сформульовані завдання;
- 2) підтримку ініціативи;
- 3) концентрацію на необхідному моменті та на найважливішому місті;
- 4) гнучкість, яка передбачає запас ресурсів і забезпечення свободи маневрування її використання;
- 5) координацію дій та відповідальність керівництва;
- 6) несподіваність і раптовість при виборі найбільш сприятливого моменту для активізації дій;
- 7) захист.

Названі елементи є критичними для будь-якої стратегії в будь-якій сфері.

Із суспільно-географічних позицій головне завдання стратегічного планування полягає в повному використанні ресурсного потенціалу регіонів з метою максимального задоволення потреб суспільства в матеріальних і духовних благах, підвищення ефективності виробництва та якості життя населення за умов збереження довкілля.

У контексті розвитку міст *стратегічне планування* – це системна технологія обґрунтування та ухвалення найважливіших рішень щодо міського розвитку, визначення бажаного майбутнього стану території й способу його досягнення, що базується на ситуаційному аналізі зовнішнього оточення території та її внутрішнього потенціалу і полягає у

формуванні узгоджених з територіальною громадою дій, на реалізації яких концентруються зусилля і ресурси основних суб'єктів місцевого розвитку.

Сьогодні розвиток території стає насамперед справою територіальної громади. Це й зумовлює необхідність і перспективність запровадження стратегічного планування (СП) на місцевому рівні в існуючих нині в Україні умовах, тобто СП не просто має копіювати західний досвід, не є даниною моді, а навпаки, органи міського управління отримують у своє розпорядження *ефективний інструмент*, який дає змогу підготуватися до майбутніх зовнішніх і внутрішніх викликів і знайти відповіді на них.

У Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні" (ст. 27) встановлено, що до найважливіших власних повноважень виконавчих органів міських рад, зокрема, належать:

1) підготовка та організація виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку міста, цільових програм з інших питань самоврядування;

2) забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;

3) забезпечення складання балансів фінансових, трудових ресурсів, грошових доходів і видатків, необхідних для управління соціально-економічним і культурним розвитком території;

4) попередній розгляд планів використання природних ресурсів місцевого значення на відповідній території, пропозицій щодо розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств і організацій незалежно від форм власності;

5) подання до районних, обласних рад необхідних показників і внесення пропозицій до програм соціально-економічного та культурного розвитку щодо районів і областей, а також до планів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розташованих на відповідній території, з питань, пов'язаних із соціально-економічним і культурним розвитком території, задоволенням потреб населення.

Це свідчить про те, що в Україні створена правова база, яка дозволяє територіальним громадам міст та їхнім представницьким органам самостійно планувати розвиток власної території.

Доцільність запровадження стратегічного планування визначається низкою місцевих факторів, до яких входять, наприклад:

1) осмислення органами місцевого самоврядування марності сподівань на розв'язання місцевих проблем "зверху";

2) підвищення активності територіальної громади, яка саме від органів місцевої влади вимагає задоволення її суспільних потреб на необхідному рівні;

3) розуміння органами місцевого самоврядування неможливості власними силами розв'язати всі проблеми та важливості співпраці з усіма основними суб'єктами місцевого розвитку задля спільного вирішення соціально-економічних питань і побудови бажаного майбутнього.

Водночас слід зазначити, що теорія та практика територіального розвитку свідчить про те, що зосередження основних зусиль місцевої влади тільки на виконанні поточних завдань призводить не до соціально-економічного зростання, а до подальшої деградації системи життєзабезпечення територій, у тому числі міст. З огляду на це вкрай потрібними стають дії на перспективу, які закладають основу якісних перетворень.

Відмінність довгострокових (стратегічних) програм від короткострокових:

Короткострокові програми територіального розвитку:

1) спрямовані, як правило, на вирішення завдань кількісного характеру;

2) спрямовані на ефективне використання існуючих можливостей;

3) регламентують у процесі планування досягнення певних меж.

Стратегічні програми складаються з метою пошуку:

1) нових точок зростання;

2) якісних перетворень в економіці;

3) глобальних змін в її структурній побудові.

Переваги запровадження стратегічного планування пов'язані з тим, що:

1) цей підхід підвищує наукову та практичну обґрунтованість соціально-економічних та організаційних заходів;

2) значно розширюється коло учасників планувального процесу, повніше враховуються їхні інтереси і потреби;

3) підвищується прозорість планувального процесу для всіх суб'єктів господарювання;

4) створюються можливості для досягнення загальних цілей, об'єднання матеріальних і фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування і суб'єктів господарювання різних форм власності, у результаті чого виникають сприятливі умови для досягнення кінцевих цілей програми;

5) зазначений підхід дає змогу місцевим органам влади та органам місцевого самоврядування спрямовувати спільні зусилля на розв'язання невідкладних проблем територіальної громади, активно впливати на стабілізацію ситуації в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах;

6) створюється можливість для використання величезного потенціалу територій з метою активізації економічних перетворень і розвитку людського потенціалу.

Технологія стратегічного планування розвитку міста має суттєві відмінності від існуючого нині способу підготовки програмних документів, а саме:

1. Планування здійснюється "від майбутнього", а не "від досягнутого". Тобто із самого початку планувального процесу формулюється основоположна мета розвитку території (стратегічне бачення), для досягнення якої і розробляється стратегічний план.

2. Головна мета розробляється не вузьким колом фахівців, а громадою загалом через своїх представників у робочій групі, яка працює над розробкою стратегічного плану, а також шляхом широкого обговорення стратегічного вибору розвитку території в засобах масової інформації та на громадських слуханнях, під час соціологічних опитувань, у фокус-групах тощо. Таким чином забезпечується визначення й узгодження інтересів різних

верств населення, підприємницьких структур та інших зацікавлених сторін.

3. Стратегічний план не є жорстким ні за змістом, ні за термінами. Робоча група із стратегічного планування є постійно діючою, хоч її склад протягом періоду підготовки та реалізації плану може істотно змінюватися. Робоча група може коригувати та змінювати деякі пріоритети, конкретні заходи стратегічного плану на основі ретельного аналізу змін внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на територіальний розвиток. Акцент у СП робиться на передбаченні необхідних змін і завчасній підготовці до них, а не на подоланні наслідків подій, що вже відбулися.

4. Застосовується проектний підхід до реалізації пріоритетів і стратегічних напрямів, тобто конкретні заходи, що включаються до короткострокових і середньострокових планів дій, мають бути чітко сформульовані, мати розроблені критерії оцінки виконання, фінансові показники, терміни реалізації та відповідальних за виконання.

5. Здійснюється постійний моніторинг процесу реалізації стратегічного плану й аналіз змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі міста, визначаються показники (індикатори) рівня досягнення цілей і наближення до кінцевого результату.

Варто зазначити, що на відміну від попередніх зразків планування, що мали перш за все директивний характер, стратегічний план є формою виразу *внутрішньої мотивації місцевого співтовариства* до досягнення бажаної моделі майбутнього. Процес СП розвитку міста покликаний утримати територіальну громаду від популістських настроїв і налаштувати її на реалістичну та об'єктивну оцінку наявних ресурсів розвитку території.

На відміну від комплексної програми соціально-економічного розвитку міста метою стратегічного планування є розв'язання лише найбільш значущих проблем і визначення лише кількох пріоритетів розвитку. Згідно з Методичними рекомендаціями щодо формування регіональних стратегій розвитку (Наказ Міністерства економіки з питань європейської інтеграції України від 29 липня 2002 р., № 224) таких пріоритетів може

бути не більше п'яти. Стратегічний план визначає розвиток лише в найважливіших, пріоритетних для території напрямках.

Підходи до процесу стратегічного планування можуть відрізнятися в деяких деталях, але в узагальненому вигляді можна розробити досить типовий підхід, який містить певні базові елементи.

Обов'язкові елементи типового підходу до стратегічного планування (за В. М. Вакуленком і М. К. Орлатим):

I базовий елемент. Діагностика початкових умов територіального розвитку (складання "профілю громади"):

- 1) аналіз зовнішнього місцевого середовища;
- 2) визначення тенденцій соціально-економічного розвитку території та головних проблем, так званих "зон уваги";
- 3) виявлення потенційних можливостей (потенціалу) території й загроз у процесі їхнього використання;
- 4) оцінка слабких і сильних сторін розвитку території;
- 5) аналіз конкурентоспроможності території порівняно з іншими територіями.

II базовий елемент. Формування загальної стратегії розвитку міста:

- 1) визначення бажаної майбутньої моделі розвитку територіальної громади;
- 2) розробка базової концепції стратегічного розвитку і встановлення довгострокових пріоритетів.

III базовий елемент:

- 1) розробка системи моніторингу виконання стратегічного плану дій (СПД) і змін у зовнішньому і внутрішньому середовищі з метою коригування обраних напрямів соціально-економічного розвитку міста в разі необхідності;
- 2) розробка конкретних щорічних планів дій, які будуть забезпечувати реалізацію стратегії на практиці.

Відповідно до обов'язкових елементів можна визначити такі *етапи розробки міської стратегії*:

I етап – передпочатковий;

II етап – створення організаційних структур (участь громадськості, проведення обговорень усіх зацікавлених сторін, організація робіт щодо процесу планування тощо);

III етап – аналіз (профіль територіальної громади, виявлення проблем, анкетування, оцінка конкурентоспроможності різних сфер економічної діяльності, SWOT-аналіз);

IV етап – визначення цілей, сценаріїв розвитку (стратегічне бачення, пріоритети, узгодження цілей). Згідно з українським законодавством довгострокові цілі встановлюються на термін 10–15 років;

V етап – планування – визначення середньострокових (згідно з українським законодавством, термін 4–6 років) і короткострокових (термін 1 рік) заходів, тобто формування планів дій, програм і конкретних проєктів;

VI етап – реалізація плану – виконання заходів, маркетингова політика, формування іміджу території, PR заходи тощо;

VII етап – моніторинг, оцінка і контроль.

Передпочатковий I етап є дуже важливим, на ньому ініціюється процес розробки стратегії міста будь-яким суб'єктом місцевого розвитку (не обов'язково міським головою, але підтримкою місцевого керівництва обов'язково потрібно заручитися). В ініціативних пропозиціях необхідно обґрунтувати актуальність і корисність СП для територіальної громади міста, визначити лідерів, зацікавлених осіб і організацій, які будуть залучені до процесу підготовки СПД, окреслити загальне бачення можливих перешкод процесу діяльності та шляхи їхнього подолання.

На II етапі формується Робоча група (РГ) із СП. Це головний координаційний орган процесу СП, що створюється з метою обговорення і затвердження всіх ключових рішень, пов'язаних з розробкою і реалізацією СПД територіального розвитку. До РГ включаються представники (керівники) міської ради, міськвиконкому, громадських організацій, бізнесу, органів самоорганізації населення, засобів масової інформації, агенцій місцевого і регіонального розвитку, а також науковці, експерти з планування і проєктування, консультанти тощо.

Критерії включення членів до РГ:

1) активна участь у соціально-економічному, громадському та культурному житті територіальної громади міста;

2) обізнаність з місцевою ситуацією, наявність інтелектуальних, фінансових, інституційних і творчих

можливостей, часу і бажання брати активну участь у розробці/реалізації місцевої стратегії розвитку;

3) можливість реального впливу на ситуацію в місті, зацікавленість у вкладанні фінансових та інших ресурсів з метою реалізації проєктів і програм.

РГ повинна мати ефективний план діяльності, включаючи чіткий графік засідань, розподіл відповідальності, строги строки завершення кожного етапу тощо.

Чіткий механізм фінансування роботи РГ і загалом СП відсутній. Пріоритетні заходи СПД фінансуються (в ідеалі) бюджетним фінансуванням.

III етап – аналітичний. Описово-аналітична частина в результаті є детально викладеним документом з аналізом і оцінкою фактичного стану розвитку міста, включаючи такі питання: історія, географічне положення, природно-ресурсний потенціал, адміністративний поділ міста, місто в територіальному поділі праці, особливості соціально-економічного розвитку, рівень життя населення, господарський комплекс, соціальна інфраструктура, рівень відкритості міської влади тощо.

До роботи над аналітичною частиною є сенс залучати сторонніх незацікавлених експертів – економістів-аналітиків, що можуть надати об'єктивну оцінку.

Саме за аналітичною частиною інвестори часто оцінюють можливості й переваги даної території, вона має відкритий "рекламний" характер.

На основі описово-аналітичної частини СПД територіального розвитку та експертних оцінок здійснюється SWOT-аналіз – об'єктивна оцінка сильних і слабких сторін, можливостей і загроз міського середовища.

Наприклад, *сильними* сторонами територіальної громади міста є її внутрішні ресурси (науково-технічний потенціал, кваліфікована робоча сила, наявність підприємницького сектора тощо), *слабкими* – перешкоди, що стоять на шляху розвитку міста (неврегульованість міжбюджетних відносин, неадекватна соціальна інфраструктура, високий рівень безробіття, проблеми функціонування ЖКГ тощо). *Можливості* – сприятливі умови, які створює зовнішнє середовище міста для стимулювання його

розвитку (закони про спеціальні економічні зони та режими інвестування тощо), *загрози* – зовнішні фактори, що негативно впливають на розвиток міста і здатні призвести до зниження темпів розвитку (демографічні зміни в країні та у світі загалом як сучасна мегатенденція).

SWOT-аналіз може проводитися з використанням якісних, кількісних або комбінованих (якісно-кількісних) критеріїв. Доцільним при цьому є проведення стратифікації територіального соціально-економічного простору за складовими (напр., демографічна ситуація, просторова організація, економіка, інженерна, соціальна інфраструктура тощо) і проведення SWOT-аналізу для кожної складової.

Для аналізу зовнішнього середовища міста доцільно також проводити PEST-аналіз²⁹ (табл. 6.2).

Таблиця 6.2. PEST-аналіз зовнішнього середовища міста

Аспекти оцінки	Складові зовнішнього середовища
Політичні	Зміни політики, нормативно-правових актів, стратегічних документів національного і міжнародного рівня, очікувань і вимог груп інтересів тощо
Економічні	Зміни важливих економічних показників, бюджетних надходжень, вартості матеріалів, обладнання, енергії, майна тощо
Соціальні	Демографічні, ціннісні, поведінкові та інші зміни, зміни в рівні доходів населення тощо
Технологічні	Зміни технологій, джерел інформації, способів (спрямування) потоків інформації, швидкості її передачі тощо

На етапі IV формулюється Стратегічне бачення, яке є новим елементом довгострокового планування розвитку. *Стратегічне бачення* (СБ) – суть розвитку міста, яка розкриває *як і які* потреби населення задовольняються на території, містить основні

²⁹ PEST-аналіз (іноді позначають як STEP) – це маркетинговий інструмент, призначений для виявлення політичних (*P – political*), економічних (*E – economic*), соціальних (*S – social*) і технологічних (*T – technological*) аспектів зовнішнього середовища, які впливають на стратегічний курс об'єкта (організації, компанії, територіального утворення тощо).

орієнтири, що дають змогу розподілити ресурси і приймати стратегічні управлінські рішення. З одного боку, – це гасло, яке потрібно для презентації території зовнішньому світу (інвесторам), з іншого, – заклик, який об'єднує людей для реалізації його на практиці.

На сьогодні відчувається реальна потреба населення у визначенні якихось загальних (ідеологічних) цілей, які б давали змогу спрямовувати дії кожного мешканця в єдине русло, додавати йому відчуття причетності. У межах території міста, регіону таку роль відіграє СБ. Його призначення – чітко виразити об'єднувальну мету. Територія, жителі якої чітко усвідомлюють її призначення, зможе активно позиціонувати себе на зовнішньому ринку. Таким чином, *стратегічне бачення – це інформаційне повідомлення щодо специфічної цілі визначеності території, воно надає їй індивідуальних рис*. Це може бути формулювання на кшталт "Поліпшення життя всіх верств населення" або гасло, що має культурологічний, інтелектуальний чи виробничий, технологічний сенс. "Збалансований розвиток" – також одне із формулювань стратегічного бачення. Однак СБ має бути конкретним, наприклад: "система життєзабезпечення, орієнтована на гідне життя, повноцінний розвиток особистості, реалізацію її здібностей".

Загалом *стратегічне бачення має бути реалістичним, конкретним, специфічним* (у ньому має відображатися специфіка території як постачальника товарів і послуг на зовнішній ринок), *стимулюючим* (має викликати зацікавленість, а не байдужість).

На етапі цілепокладання надзвичайно важливим є широке залучення місцевої громадськості до процесу обговорення Стратегічного бачення і розробки СПД загалом. Мета цього процесу – розкриття та узгодження уявлень жителів міста щодо розвитку території.

На основі описово-аналітичної частини СПД, SWOT-аналізу та з урахуванням стратегічного бачення розвитку міста визначаються пріоритети, стратегічні цілі та оперативні завдання. Між ними обов'язково має бути взаємозв'язок, оперативні цілі мають залежати від довгострокових намірів.

Стратегічні цілі мають бути:

- 1) конкретними;
- 2) вимірюваними (з установленням чітких індикаторів їхнього досягнення);
- 3) взаємоузгодженими;
- 4) реалістичними;
- 5) обмеженими в часі.

Цілі розвитку будуть важливою частиною стратегічного управління в тому разі, якщо вони не лише правильно сформульовані й взаємоузгоджені, а й якщо про них поінформована територіальна громада, підприємницькі структури, громадські організації, а також якщо відпрацьована дійова система їхнього досягнення.

У стратегії міського розвитку *оперативні завдання* набувають форми планів дій, а самі дії – форми проектів. Практичні дії можуть складатися з галузевих проектів (напр., плани дій у сфері оздоровлення довкілля, у галузях промисловості, у сфері малих і середніх підприємств тощо).

Важливо розуміти, що документи типу стратегій чи концепцій носять на самому високому рівні ієрархії цілей вимушено політичний декларативний характер і виражають загальнолюдські цінності. Тому, як правило, немає значних відмінностей в цілях верхнього рівня різних міст чи регіонів. Деталізація і відмінності кількісних параметрів з'являються вже на рівні конкретизації завдань нижчого рівня дерева цілей.

Приклади типових формулювань стратегічних цілей розвитку у стратегіях міст (два рівня цілей):

1. Підвищення рівня зайнятості:
 - а) створення робочих місць;
 - б) усунення перешкод для входження на ринок праці.
2. Економічний розвиток:
 - а) підвищення загального рівня економічної активності;
 - б) покращення функціонування підприємств;
 - в) диверсифікація загальної структури економіки;
 - г) усунення слабких місць в окремих секторах;
 - д) підвищення здатності адаптуватися до змін в економіці тощо.
3. Зміцнення соціального партнерства:

- а) справедливий розподіл ефекту від розвитку між усіма верствами населення;
- б) підтримка незахищених соціальних груп.
- 4. Розвиток регіонального партнерства:
 - а) посилення цілісності та інтеграції в регіоні.
- 5. Оновлення окремих територій.
- 6. Досягнення екологічної сталості економіки міста.
- 7. Підвищення привабливості міста як місця для проживання, роботи та інвестицій:
 - а) покращення якості життя;
 - б) відповідна якість навколишнього середовища.
- 8. Розвиток партнерства в реалізації стратегії:
 - а) забезпечення активної взаємодії всіх зацікавлених сторін для досягнення стратегічних цілей тощо.

Подібність основних стратегічних цілей не означає ідентичності цільових блоків стратегій. По-перше, пріоритетність і значимість цих цілей є різними для різних міст. По-друге, кожне місто формулює свою власну стратегічну специфічну ціль, тобто *стратегічне бачення*, наприклад:

- 1. Бути "відкритим містом" (для іммігрантів тощо), міжнародним містом і містом культури (*Амстердам*).
- 2. Стати "столицею інформації ЄС" і "центром транспортних перевезень" (*Кельн*).
- 3. Розвиватися як центр технологічних інновацій (*Манчестер*).
- 4. Стати одним з провідних регіонів у сфері впровадження передових технологій зв'язку (*Нюрнберг*).
- 5. Створити європейський центр високоякісного виробництва (*Бредфорд*).
- 6. Реалізувати "триєдину політику модернізації" (просторово-економічна, соціальна, управлінська модернізація) і "розвиватися в напрямку метрополітенської агломерації" (*Роттердам*).

Таке стратегічне специфічне гасло є дуже важливим для формування чіткого іміджу міста.

Рішенням від 15 грудня 2012 р. за № 824/7060 Київська міська рада ухвалила Стратегію розвитку міста Києва до 2025 р. як пріоритет регіонального розвитку. У документі

сформульовано стратегічне бачення розвитку міста, згідно з яким "до 2025 р. Київ стане інноваційним центром східноєвропейського регіону з потужною конкурентною позицією та чіткими пріоритетами розвитку. Містом, що зберегло і розвиває свою унікальність та історичний спадок, постійно підвищує якість життя мешканців і привабливість для ведення бізнесу. Його розвиток здійснюватиметься в тісній співпраці з підприємцями та інвесторами, при постійному поліпшенні системи управління, із збереженням зеленого надбання міста. У міжнародному масштабі Київ буде охарактеризований як 1) найзеленіша столиця Європи, 2) визнане місце зустрічі Заходу та Сходу, 3) екологічне чисте місто, яким пишаються його мешканці".

Важливим завданням розробки стратегії є *створення ефективної системи моніторингу* (VII етап), основними завданнями якого є:

- 1) контроль за дотриманням графіка виконання окремих проектів;
- 2) аналіз відповідності отриманих результатів запланованим;
- 3) вивчення невиконання окремих проектів, розробка рекомендацій з метою усунення недоліків;
- 4) аналіз внутрішніх і зовнішніх змін;
- 5) аналіз результатів, оцінка ефективності й реалістичності окремих складових СПД;
- 6) розробка рекомендацій щодо коригування певних завдань плану, що потребують змін під впливом різних факторів.

Визначаючи механізм і процедуру реалізації стратегії розвитку, мають бути обґрунтовані заходи щодо:

- 1) нормативно-правового забезпечення;
- 2) організаційного забезпечення;
- 3) фінансово-економічного забезпечення;
- 4) кадрового забезпечення;
- 5) інформаційного забезпечення;
- 6) науково-проектного забезпечення.

Для реалізації стратегії надзвичайно важливим є питання її фінансування. Важливим є розрахунок потреб у фінансових ресурсах, необхідних для впровадження програм. Наявність

інформації про необхідний обсяг коштів для досягнення основних цілей дозволяє здійснювати обґрунтований розподіл ресурсів за бюджетними програмами на коротко- та середньостроковий період. А без фінансового обґрунтування стратегічний план перетворюється на декларацію про наміри, утрачає свою реалістичність, перестає бути інструментом ефективного управління. *Фінансова складова* стратегічного плану має містити повний фінансовий баланс (або економічну ефективність) СПД з відображенням на довгострокову перспективу, зокрема розрахунки:

- 1) джерел реалізації завдань;
- 2) економії коштів та/або додаткових витрат, що виникнуть у результаті реалізації завдань;
- 3) обсягів погашення та обслуговування місцевого боргу, якщо джерелом фінансування плану є запозичення коштів;
- 4) обсягів додаткових доходів/витрат місцевого бюджету в результаті реалізації проектів.

Можливі шляхи розв'язання проблем фінансування стратегій пов'язані з пошуком внутрішніх (міський, районний бюджети) і зовнішніх (уряд, інвестори, фонди, в ЄС – фонди ЄС) джерел фінансування окремих заходів, що включені до СПД, а також з розвитком громадсько-приватного партнерства і використанням міських ресурсів як каталізатора для залучення приватних інвестицій.

Таким чином, джерелами фінансування окремих заходів у межах стратегій чи цілих стратегічних планів дій міського розвитку можуть бути:

- 1) бюджет міста;
- 2) бюджет області;
- 3) державний бюджет;
- 4) власні кошти підприємств і підприємців;
- 5) позикові кошти кредитних установ;
- 6) кошти національних і міжнародних фондів і громадських організацій;
- 7) інвестиції.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття "стратегічне планування". Визначте причини, що підштовхнули людство до зміни парадигми розвитку і запровадження застосування методології стратегічного планування. Назвіть структурні елементи, що зумовлюють ефективність будь-якої стратегії в будь-якій сфері.

2. Дайте визначення стратегічного планування в контексті розвитку міст. Наявність яких передумов і факторів свідчить про доцільність і своєчасність запровадження підходів стратегічного планування в системі муніципального менеджменту в Україні?

3. Окресліть відмінності й переваги стратегічного планування стосовно способу підготовки програмних документів, що існував раніше.

4. Охарактеризуйте обов'язкові елементи типового підходу до стратегічного планування. Які етапи розробки міської стратегії можна виділити залежно від цих обов'язкових елементів? Опишіть зміст кожного етапу.

5. Що таке Стратегічне бачення розвитку міста і яке його призначення? Назвіть приклади формулювань стратегічного бачення різних міст.

6. Назвіть визначальні риси стратегічних цілей розвитку міст. Визначте ієрархічну супідрядність стратегічних, середньотактичних цілей у стратегіях міського розвитку.

7. Обґрунтуйте, чому, на вашу думку, створення ефективної системи моніторингу реалізації стратегічного плану дій є важливим завданням міської стратегії.

8. Розкрийте значення фінансової складової стратегії розвитку міста. З яких джерел можливе здійснення фінансування стратегічних планів міського розвитку?

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ РОБІТ

Практична робота № 1

Динаміка світового процесу урбанізації

Мета: Установити вплив чинників (економічних, природно-географічних, культурно-історичних тощо) на просторову диференціацію світової динаміки урбанізації.

Завдання: Користуючись даними сайту *World Urbanization Prospects, the 2011 Revision: Urban Population 1950–2050*:

1. Побудувати графік процесу урбанізації для розвинутих країн і країн, що розвиваються.

2. Побудувати графік процесу урбанізації за регіонами (Європа, Азія, Африка, Північна Америка, Латинська Америка і Кариби, Австралія та Океанія).

3. Побудувати графік динаміки процесу урбанізації (за кількістю міського населення, млн осіб) у таких країнах:

I варіант: Франція, Китай, Нігерія, США, Бразилія, Україна.

II варіант: Великобританія, Японія, Єгипет, Канада, Мексика, Україна.

4. Проаналізувати кожен графік і зробити висновки щодо чинників впливу на просторову диференціацію динаміки урбанізації.

Практична робота № 2

Визначення глобальних трендів розвитку міських поселень світу

Мета: Визначити зміни урбаністичної структури світу на основі оцінки тенденцій розвитку міст різного ієрархічного рівня в країнах різного типу.

Завдання:

1. Користуючись даними табл. 3.2 посібника, побудувати графіки і встановити особливості динаміки розвитку різних за людністю міських поселень в розрізі груп країн:

- а) більш розвинуті країни;
- б) менш розвинуті країни;
- в) світ загалом.

2. Проаналізувати графіки і зробити висновки щодо глобальних трендів розвитку міських поселень світу.

Практична робота № 3

Географічна панорама міст світу

Мета: Навчитися оперувати актуальною міжнародною статистичною інформацією, сформувані розуміння стосовно розташування, факторів виникнення і особливостей розвитку найбільших агломерацій світу.

Завдання:

1. Користуючись даними сайтів *World Urbanization Prospects, the 2011³⁰ Revision* (<http://esa.un.org/unpd/wup/> – *Data in Excel format*) та *City Population* (<http://www.citypopulation.de/>), скласти таблицю "Найбільші агломерації світу" (назва агломерації; кількість населення; країна; континент; складові елементи). Виписати агломерації з населенням понад 6 млн чол.

2. Нанести на контурну карту світу найбільші агломерації з населенням понад 6 млн чол., відобразивши за допомогою умовних позначень групи агломерацій з різною кількістю населення.

3. Зробити висновки щодо географічного положення агломерацій та факторів, що визначають їхнє розташування.

Практична робота № 4

Правило Ципфа

³⁰ Користуватися актуальними даними останнього перегляду ООН.

Мета: Розкрити ієрархію населених пунктів країн різного типу за допомогою аналізу співвідношення між рангом і розміром міст.

Завдання: Користуючись даними табл. 1 та застосовуючи правило Ципфа, побудувати графіки і проаналізувати ієрархію міст зазначених країн за співвідношенням між рангом і розміром міста. Зробити відповідні висновки.

Таблиця 1. Кількість населення найбільших міст деяких країн, тис. осіб

Місто	Кількість населення	Місто	Кількість населення
Австрія			
Відень	1,766,746	Клагенфурт	96,640
Грац	269,997	Філлах	60,000
Лінц	193,814	Вельс	59,339
Зальцбург	146,631	Санкт-Пельтен	52,145
Інсбрук	124,579	Дорнбірн	46,883
Чилі			
Сантьяго	4,912,500	Сан-Бернардо	268,800
Пуенте-Альто	573,935	Темуко	240,300
Вінья-дель-Мар	324,836	Ранкагуа	222,141
Антофагаста	322,900	Концепсйон	207,649
Вальпараїсо	270,200	Аріка	195,985
Ефіопія			
Аддіс-Абеба	3,103,700	Ауаса	225,700
Мекеле	286,600	Бахір-Дар	198,900
Назрет	283,000	Джімма	155,400
Діре-Дауа	269,100	Дессе	153,700
Гондер	265,000	Джіджіга	152,700

(Джерело: <http://www.citypopulation.de>, 2014 р.).

Практична робота № 5

Порівняльна характеристика економіко-географічного положення міст

Мета: Навчитися розкривати сутність, територіальні рівні й основні риси економіко-географічного положення міста, застосовувати порівняльний метод у геоурбаністиці.

Завдання: Охарактеризувати в порівнянні ЕГП таких пар міст:

I варіант – Париж і Одеса;

II варіант – Баку і Тегеран;

III варіант – Лісабон і Філадельфія;

IV варіант – Каїр і Лхаса;

V варіант – Сантьяго і Монтевідео;

VI варіант – Рим і Ташкент.

Практична робота № 6

Динаміка урбанізації в Україні

Мета: З'ясувати тенденції урбанізаційних процесів у розрізі областей України.

Завдання:

1. Користуючись табл. 3.6 посібника, установити приріст міського населення у відсотках за період 2001–2012 рр. Результат занести до таблиці.

2. За даними приросту міського населення здійснити типізацію регіонів України за темпами розвитку урбанізаційних процесів, результат відобразити на контурній карті.

3. Зробити висновки щодо тенденцій розвитку урбанізаційних процесів в областях України.

Практична робота № 7

Динаміка кількості населення найбільших міст України

Мета: Визначити тенденції змін кількості населення найбільших міст України залежно від соціально-економічних факторів, що діють у регіонах і в країні загалом.

Завдання:

1. Користуючись табл. 2, обчислити щорічну динаміку кількості населення в найбільших містах України за 30 років.

2. Побудувати графіки динаміки кількості населення у найбільших містах України, а також графік разом по десяти

містах і за часткою десяти найбільших міст у населенні України у відсотках.

3. Зробити аналіз і відповідні висновки із зазначенням факторів, що впливають на зміну кількості населення в даних містах.

Таблиця 2. Зміни в кількості населення найбільших міст України в 1979–2009 рр.

Місто	Кількість населення, тис. осіб							Зміна кількості населення 1979–2009 рр., тис. осіб на рік
	1979	1989	2001	2003	2005	2007	2009	
Київ	2164	2603	2611	2639	2693	2740	2785	
Харків	1444	1610	1470	1464	1463	1458	1452	
Дніпропетровськ	1066	1178	1065	1063	1047	1030	1011	
Одеса	1046	1115	1029	1013	1002	1006	1010	
Донецьк	1024	1113	1016	1004	994	981	968	
Львів	779	881	815	804	795	788	781	
Запоріжжя	669	791	733	732	735	735	734	
Кривий Ріг	671	726	669	700	692	681	670	
Миколаїв	458	524	514	510	508	506	501	
Маріуполь	503	519	492	484	480	475	469	
10 найбільших міст	10287	11557	10877	10869	10859	10842	10816	
Частка населення 10 найбільших міст у населенні України, %	20,66	22,35	22,43	22,83	23,14	23,38	23,53	

(Джерело: Діпромісто, 2011).

Практична робота № 8

Порівняльна характеристика стратегічних планів розвитку міст Київ і Чернівці

Мета: Ознайомитися з правилами підготовки стратегічних планів розвитку міст, дослідити переваги та недоліки різних підходів.

Завдання: Користуючись даними джерелами, охарактеризувати в порівнянні стратегічні плани розвитку міст Київ і Чернівці.

1. Стратегія розвитку Києва до 2025 р. <http://kievcity.gov.ua>.
2. Стратегічний план розвитку Чернівців на 2012–2016 рр. http://linc.com.ua/documents/storage/SP_Chernivtsi_2011_Ukr.pdf.
3. Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку: Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 224 від 29 липня 2002 р. <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.322.0>.

ОРІЄНТОВНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Погляди на місто соціал-утопістів (Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона, Е. Кабе, Ш. Л. Монтеск'є, Г. Гердера, Ж. Ж. Руссо, Ж. Мельє, Ш. Фур'є, Р. Оуена, Т. Дезамі, М. Г. Чернишевського).
2. Творчий шлях Ле Корбюзьє та його ідеї щодо розвитку міст.
3. Пошуки концепції міста майбутнього.
4. Міста Стародавнього Єгипту і Леванти (країни Східного Середземномор'я – Ліван, Сирія, Ізраїль, Палестина, Йорданія).
5. Стародавні міста Месопотамії, Персії та Ассирії.
6. Особливості планування, будівництва і розвитку міст Київської Русі.
7. Будівництво міст у Стародавній Греції. Особливості, основні етапи, вибір місця, видатні архітектурні пам'ятники.
8. Містобудування Стародавнього Риму. Найвидатніші споруди, вибір місця для нових міст, вплив на сучасну географію міст Європи.
9. Особливості розміщення, планування і спорудження міст епохи Середньовіччя.
10. Світові темпи розвитку урбанізаційних процесів.
11. Середньовічні центри арабського світу: Багдад, Пальміра, Дамаск.
12. Міста Іспанії й Португалії після Великих географічних відкриттів (Лісабон, Севілья, Мадрид). Історико-географічні передумови розвитку, особливості будівництва, мікрогеографії та архітектури.
13. Моделі урбанізованих систем. Теорії Тюнена, Кристаллера, Льоша, Ізарда, Лоурі.
14. Міста Франції – розвиток і сучасний стан. Париж.
15. Міста Німеччини та Австрії – розвиток і сучасний стан. Берлін. Економіко-географічне положення, особливості розвитку і планування.
16. Особливості урбанізаційних процесів в Україні.
17. Київ. ЕГП, сучасні особливості планування і розвитку.

18. Міста Росії – розвиток і сучасний стан. Москва.
19. Розвиток міст у Китаї. ЕГП і особливості розвитку Пекіна та Шанхаю.
20. Розвиток міст Індії. Порівняння ЕГП і особливостей розвитку Делі, Колкати, Мумбаю.
21. Особливості урбанізаційних процесів в США.
22. Міста Англії – розвиток і сучасний стан. Лондон.
23. Розвиток міст в Китаї. ЕГП і особливості розвитку Пекіну і Шанхая.
24. Особливості урбанізаційних процесів Японії.
25. Урбанізація в Африці.
26. Конфліктогенність великих міст.
27. Управління міськими агломераціями у Європі.
28. Основи міської політики. Огляд провідних міжнародних документів з питань розвитку міст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Адамов Б. І. Організаційно-економічні основи управління розвитком міст / Б. І. Адамов. – К., 1998. – 215 с.

Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. : монографія / М. А. Алфьоров. – Донецьк, 2012. – 552 с.

Асоціації міст України [Електронний ресурс] : [Офіційний сайт Асоціації міст України] / Режим доступу до сайту: <http://auc.org.ua/bill>.

Баранский Н. Н. Избранные труды. Научные принципы географии / Н. Н. Баранский. – М., 1980. – 239 с.

Белев П. Города будущего / Белев П. – М., 1985. – 160 с.

Берданова О. В. Планування соціально-економічного розвитку міста : монографія / О. В. Берданова, В. М. Вакуленко, І. В. Валентюк [та ін.]; за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К., 2011. – 160 с.

Боже-Гарнье Ж. Очерки по географии городов / пер. с франц. Ж. Боже-Гарнье. – М., 1967. – 424 с.

Бойко-Бойчук О. В. Стратегії розвитку міст України / О. В. Бойко-Бойчук. – К., 2002. – 156 с.

Бюллетень "Население и общество", Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. Электронная версия. – <http://demoscope.ru/weekly>.

Вакуленко В. М. Стратегічне планування економічного розвитку великого міста як інструмент підвищення ефективності його управління / В. М. Вакуленко. – К., 2003. – 216 с.

Васильєва Н. В. Науково-методичні засади вдосконалення механізму соціально-економічного розвитку монофункціональних міст України / Н. В. Васильєва. – К., 2008. – 20 с.

Географическое положение и территориальные структуры : памяти И. М. Маергойза / сост. П. М. Полян, А. И. Трейвиш. – М., 2012. – 896 с.

Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій / О. В. Гладкий : монографія / за ред. С. І. Іщука. – К., 2008. – 360 с.

Глазычев В. Урбанистика / "Европа", Москва; 2008. – 220 с. Электронная версия. – <http://www.glazychhev.ru/books/urbanistika/urbanistika.htm>.

Глобальный город: теория и реальность / под ред. Н. А. Слуки. – М., 2007. – 243 с.

Город в контексте глобальных процессов / под ред. И. И. Абылгазиева, И. В. Ильина, Н. А. Слуки. – М., 2011. – 448 с.

Горшков В. Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни / В. Г. Горшков. – М., 1995 – XXVIII. – 472 с.

Гукалова І. В. Якість життя населення України : суспільно-географічна концептуалізація / І. В. Гукалова : монографія. – К., 2009. – 347 с.

Декларація про міста й інші населені пункти в новому тисячолітті (Резолюція S-25/2 спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН від 9 червня 2001 р.) [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/decl_habitat.shtml.

Денисенко О. О. Процеси метрополізації : світогосподарський аспект / О. О. Денисенко. – К., 2012. – 193 с.

Дерун Т. М. Проблеми розвитку малих міст в умовах соціально-економічної трансформації українського суспільства / Т. М. Дерун. – К., 2008. – 7 с.

Дмитрієва В. А. Особливості урбанізації в Україні в середині 20-х років ХХ століття / В. А. Дмитрієва. – Д., 2002. – 19 с.

Доповідь ООН "Перспективи світової урбанізації перегляду 2011 року" United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2012). World Urbanization Prospects: The 2011 Revision. – Режим доступу до сайту : <http://esa.un.org/unup>.

Доценко А. І. Регіональне розселення в Україні : стан і прогноз / А. І. Доценко, В. Т. Зінич, О. Т. Великохатко та ін. – К., 2007. – 376 с.

Доценко А. І. Розселення в Україні : проблеми і перспективи / А. І. Доценко. – К., 2006. – 268 с.

Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / А. І. Доценко. – К., 2010. – 536 с.

Дронова О. Л. Фактори ризику техногенних надзвичайних ситуацій в Україні / О. Л. Дронова. – К., 2011 – 270 с.

Європейська Хартія місцевого самоврядування (Страсбург, 1985). [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

Європейська Хартія міст II (Маніфест нової урбаністики) (Страсбург, 2008). [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1293215&Site=CM>.

Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Є. Заяць. – Л., 2003. – 18 с.

Іщук С. І. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту / С. І. Іщук, О. В. Гладкий : монографія. – К., 2005. – 239 с.

Кастельс М. Информационная эпоха : экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ.; под ред. О. И. Шкаратана. – М., 2000. – 608 с.

Київ як екологічна система : природа–людина–виробництво–екологія. – К., 2001. – 259 с.

Ковтун В. В. Города Украины: Экономико-географический справочник / В. В. Ковтун, А. В. Степаненко. – К., 1990. – 279 с.

Корецький Л. М. Типология и классификация городов – научно-методическая основа конструктивных решений их перспективного развития / Л. М. Корецький // Территориальная организация производства и расселения. – К., 1982. – С. 3–22.

Котлер Ф. Маркетинг мест. Привлечение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы / Ф. Котлер, К. Асплунд, И. Рейн, Д. Хайдер; пер. с англ. – СПб., 2005. – 376 с.

Кубійович В. М. Наукові праці / В. М. Кубійович. [Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Європі. О. Шаблій (ред.)] – Париж, 1996. – 800 с.

Куйбіда В. С. Територіальне планування в Україні: європейські засади та національний досвід / В. С. Куйбіда, Ю. М. Білоконь. – К., 2009. – 108 с.

Лаппо Г. М. География городов / Г. М. Лаппо. – М., 1997. – 480 с.

Лаппо Г. М. Города России. Взгляд географа / Г. М. Лаппо. – М., 2012. – 504 с.

Лейпцизька хартія про сталий розвиток Європейських міст (2007) [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту: http://www.rfsustainablecities.eu/IMG/pdf/leipzig_charta_ru-2_cle65c185.pdf.

Лёш А. Географическое размещение хозяйства / А. Лёш. – М., 1959.

Лісовський С. А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України / С. А. Лісовський. – К., 2009. – 300 с.

Маергойз И. М. Географическое учение о городах / И. М. Маергойз. – М., 1987. – 117 с.

Маргулов А. Х. Урбанізаційні процеси в Донбасі в 1861–1917 рр. / А. Х. Маргулов. – Д., 2005. – 224 с.

Маруняк Є. О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України / Є. О. Маруняк ; наук. ред. Л. Г. Руденко. – К., 2007. – 224 с.

Мезенцев К. В. Пространственные социально-экономические изменения в Киеве и агломерации / К. В. Мезенцев, Н. И. Мезенцева / Вест. Ассоциации российских географов-обществоведов "Социально-экономическая география"; под ред. А. Г. Дружинина. – Ростов н/Д., 2012. – № 1. – С. 109–123.

Мельник В. В. Еколого-економічні проблеми розвитку малих монофункціональних міст України / В. В. Мельник. – К., 2004. – 254 с.

Мерфи Р. Американский город / Р. Мерфи. – М., 1972. – 320 с.

Міжнародна Асамблея столиць і великих міст [Електронний ресурс] : [Офіційний портал Международная Ассамблея столиц и крупных городов] / Режим доступу до сайту : <http://www.e-gorod.ru/default.aspx>.

Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України : монографія / ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІППЕ НАН України. – Одеса, 2012. – 714 с.

Національний атлас України / за ред. Л. Г. Руденка. – К., 2007. – 440 с.

Озерова Г. Н. География мирового процесса урбанизации / Г. Н. Озерова, В. В. Покшишевский. – М., 1981.

Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії : навч. посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К., 2000. – 204 с.

Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика) / Е. Н. Перцик. – М., 1991. – 319 с.

Перцик Е. Н. Геоурбанистика : учебник / Е. Н. Перцик. – М., 2009. – 432 с.

Перцик Е. Н. Города мира : География мировой урбанизации : учеб. пособие / Е. Н. Перцик. – М., 1999. – 384 с.

Пивоваров Ю. Л. Основы геоурбанистики / Ю. Л. Пивоваров. – М., 1999. – 231 с.

Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР (особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи : перспективи) / Ю. І. Пітюренко. – К., 1972.

– С. 72–73.

Покляцький С. А. Умови життя населення великих міст України (суспільно-географічне дослідження) : дис. канд. геогр. н.

/ С. А. Покляцький. – К., 2012.

Покляцький С. А. Населення великих міст : тенденції змін / С. А. Покляцький // Географія і сучасність : зб. наук. праць Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – С. 177–187.

Порядок денний на XXI століття, Ріо-де-Жанейро 1992. (Гл. 7. Сприяння сталому розвитку населених пунктів) / [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.

Програма дій. "Порядок денний на XXI століття" (Agenda – 21) [Текст] : прийнята на дев'ятнадцятій спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН (23–28 черв. 1997 р.) ; пер. з англ. /

Програма Розвитку Організації Об'єднаних Націй. – К., 2000. – 359 с.

Пятьдесят пять лучших городов для жизни в Украине / Еженедельник Фокус ; под ред. М. Гладкий – К., 2011. – № 23 (235). – С. 28–41.

Сайко Е. В. Урбанизация в формировании социокультурного пространства / Е. В. Сайко. – М., 1999. – 285 с.

Салій І. М. Урбанізація в Україні : соціальні та управлінські аспекти / І. М. Салій. – К. : Наук. думка, 2005. – 301 с.

Слука Н. А. Геодемографические феномены глобальных городов / Н. А. Слука. – Смоленск, 2009. – 317 с.

Соснова Н.С. Трансформація міського середовища як відображення економічних і суспільних процесів у найбільших містах України // Досвід та перспективи розвитку міст України та інших країн. Проблеми розвитку найкрупніших міст України : збірник наукових праць / відп. ред. Ю. М. Палеха. – Вип. 20. – К. : Ін-т "ДІПРОМІСТО", 2011. – С. 98–106.

Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект : монографія / за ред. Ю. О. Куца, В. В. Мамонової. – Х., 2008. – 335 с.

Статистичний щорічник України.

Територіальний розвиток в Україні: розвиток агломерацій та субрегіонів : посібник / Проект USAID "Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність" (USAID ЛІНК) – К., 2012. – 183 с.

Ткач Д. В. Розвиток української геоурбаністики. Історія української географії / Д. В. Ткач, Т. Б. Заставецький // Всеукр. наук.-теор. часопис. – Тернопіль, 2002. – Вип. 6. – С. 82–87.

Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса, 2005. – 632 с.

Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии / П. Хаггет. – М., 1968.

Хартія "Міста Європи на шляху до сталого розвитку" (Ольборзька Хартія, Данія, 27 трав. 1994) [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту: <http://masters.donntu.edu.ua/2004/feht/lebedev/library/aalborgchapter.htm>.

Шаблій О. І. Соціальна та економічна географія України / О. І. Шаблій. – Л., 2000. – 304 с.

Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : в 2 т. / О. Шпенглер ; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. – М., 1998. – Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. – 1998. – 608 с.

Экономико-географический комплекс крупного города (на примере г. Киева) / Н. Д. Пистун, В. Н. Пересекин, Н. Я. Мижега и др. – К., 1989. – 136 с.

Яценко Б. П. Світові міста / Б. П. Яценко // Географія та основи економіки в школі : наук.-метод. журн. – 2003. – № 1. – С. 41–42.

America's most dangerous cities [Електронний ресурс] : [Офіційний сайт американського журналу Forbes] / Режим доступу до статті : <http://www.forbes.com/2009/04/23/most-dangerous-cities-lifestyle-real-estate-dangerous-american-cities.html>.

Beaverstock J. A Roster of World Cities / J. Beaverstock, R. Smith, P. Taylor // GaWC Research Bulletin. – 1999. – № 5.

Begg I. Cities and competitiveness / I. Begg // Urban Studies. – 1999. – V. 36. – P. 795–809.

Berg L. Urban Competitiveness, Marketing and the Need for Organising Capacity / L. Berg, Braun E., van der // Urban Studies. – 1999. – V. 36, № 5–6. – P. 993, 987–999.

Berry B. Cities as systems within systems of cities / B. Berry // Papers in regional Science. – 1964. – V. 13, Iss. 1. – P. 147–163.

Castells M. The Urban Question. A Marxist Approach / M. Castells. – London, 1977.

Dynamics of Urban Development. – London, 1981. – P. 8–28.

Friedmann J. World City Formation : An Agenda for Research and Action / J. Friedmann, W. Goetz // International Journal of Urban and Regional Research. – 1982. – № 6 (3). – P. 309–343.

Friedmann J. The World City Hypothesis / J. Friedmann // Development and Change. – 1986. – № 4. – P. 12–50.

Fujita M. Structural stability and evolution of urban systems / M. Fujita, T. Mori // Regional Science and Urban Economics. – 1997. – V. 27, Iss. 4–5. – P. 399–442.

Fujita M. When is the economy monocentric: von Thunen and Chamberlin unified / M. Fujita, P. Krugman // *Regional Science and Urban Economics*. – 1995. – V. 25, Iss. 4. – P. 505–528.

Geddes P. Cities in evolution / P. Geddes. – London, 1915. – 241 p.

Gibbs J. The evolution of population concentration / J. Gibbs // *Economic Geography*. – 1963. – V. 2. – P. 119–129

Giersch H. Aspects of Growth Structural Change and Employment: a Schumpeterian Perspective / H. Giersch // *Weltwirtschaftliches Archiv*. – 1979. – B. 115. – S. 629–651.

Hall P. The World Cities / P. Hall. – London, 1966. – 300 p.

Harris C. D. The nature of cities / C. D. Harris, E. L. Ullman // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1945. – № 242. – P. 7–17.

Harvey D. Social Justice and the City / D. Harvey. – London, 1973.

Harvey D. From Managerialism to Entrepreneurialism : The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism // *Geografiska Annaler. Series B. Human Geography*, 1989. – № 71(1). – P. 3–17.

Harvey D. Spaces of Capital : Towards a Critical Geography / D. Harvey. – New York, 2001.

Harvey D. A. Brief History of Neoliberalism / D. Harvey. Oxford University Press Inc. - New York, 2005.

Henderson J. V. Economic Theory and the Cities / J. V. Henderson. – Orlando; New York, 1985. – 269 p.

Hotelling H. Stability in Competition / Hotelling H. // *Economic Journal*. – 1929. – V. 39. – P. 41–57.

Hoyt H. Principles of Urban Real Estate / H. Hoyt, A. M. Weimer. – New York, 1939. – 242 p.

Jacobs J. The Death and Life of Great American Cities / J. Jacobs. – New York, 1961.

Jacobs J. The Economy of Cities / J. Jacobs. – London, 1970.

Jensen-Butler C. Competition between cities, urban performance and the role of urban policy: a theoretical framework / Edited by C. Jensen-Butler, A. Shachar, J. van Weesep // *European cities in competition*. – Avebury : European science foundation, 1997. – P. 3–42.

Jensen-Butler C. Cities in competition: equity issues / C. Jensen-Butler // *Urban Studies*. – 1999. – V. 36. – № 5–6. – P. 886.

Knox P. L., Globalization, Neoliberalism and International Homogeneity in Architecture and Urban Development / Knox P. L., Pain K. // *Informationen zur Raumentwicklung*. – 2010. – № 5/6. – P. 417–428.

Kresl P. K. Competitiveness and the Urban Economy: Twenty-four Large US Metropolitan Areas / P. K. Kresl, B. Singh // *Urban Studies*. – 1999. – V. 36. – №. 5–6. – P. 1018–1019.

Kristaller W. Die zentralen Orte in Süddeutschland / W. Kristaller // Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischer Funktion. – Darmstadt 1980. (Repr. d. Ausg. Jena 1933).

Lefebvre H. Le Droit à la Ville. Paris, 1968.

Lefebvre H. La Révolution Urbaine. Paris, 1970.

Lefebvre H. La production de l'Espace / H. Lefebvre. – Paris, 1974. – Ch. II ("l'Espace social"). – P. 83–96.

Lever W. F. Competitive Cities in Europe // *Urban studies*. – 1999. – V. 36. – №. 5–6. – P. 1029–1044.

Loury G. Market structure and innovation / Loury G. // *Quarterly Journal of Economics*. – 1979. – V. 93. – P. 395–410.

Mills E. S. Urban Economics / E. S. Mills, B. W. Hamilton. – Glenview (Illinois) – London, 1984. – 420 p.

Moulaert F., Swyngedouw E., Rodriguez A. Large-Scale Urban Development Projects and Local Governance : From Democratic Urban Planning to Besieged Local Governance // *Geographische Zeitschrift*. – 2001. – № 89 (2+3). – P. 71–84.

Moulaert F., Swyngedouw E., Rodriguez A. Social Polarization in Metropolitan Areas : The Role of New Urban Policy. *European Urban and Regional Studies*. – 2001. – № 8 (2). – P. 99–102.

Pacione M. Urban Geography: a Global Perspective / M. Pacione. – London; New York, 2001.

Park R. The City as a Social Laboratory / Robert E. Park: On Social Control and Collective Behavior // *Selected Papers*, Ed. and with introduction by Ralph H. Turner. – Chicago; London, 1967. – P. 3–18.

Population Statistics for Countries, Administrative Areas, Cities and Agglomerations – Interactive Maps – Charts. – <http://www.citypopulation.de>.

Reed H. Financial centre hegemony, interest rates and the global political economy / H. Reed // International Banking and Financial Centres. – London, 1989. – P. 247–268.

Rouge M. F. Une discipline de synthese / M. F. Rouge // Urbanisme. – 1964. – № 82–83. – P. 59.

Salop S. Monopolistic Competition with Outside Goods / S. Salop // Bell Journal of Economics. – 1979. – V. 10. – P. 141–156.

Sassen S. The Global City : New York, London, Tokyo / S. Sassen. – Princeton, 1991.

Sassen S. The global city / S. Sassen. – Princeton, updated 2d ed. – 2001, original – 1991. – 480 p.

Soja E. W. Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places / E. W. Soja. – Oxford : Basil Blackwell, 1996.

Soja E. W. Vom "Zeitgeist" zum "Raumgeist". New Twist on the Spatial Turn. In: Döring, Jörg und Tristan Thielmann (Hrsg.): Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften. – Bielefeld, 2009. – P. 241–262.

Swyngedouw E., Moulaert F., Rodriguez A. Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy. – Oxford, 2002. – Antipode 34 (3). – P. 380–404.

Taylor P. J. Diversity and Power in the World City Network / P. J. Taylor, D. R. F. Walker, G. Catalano, M. Hoyler // Cities. – 2002. – № 19. – P. 231–241.

Taylor P. J. Cities in Globalization: Practices, Policies and Theories / P. J. Taylor, B. Derudder, P. Saey, F. Witlox (eds.). – London, 2007.

Taylor P. J. Global Urban Analysis : a Survey of Cities in Globalization / P. J. Taylor, P. Ni, B. Derudder, M. Hoyler, J. Huang, F. Witlox (eds.). – London, 2010.

Taylor P. Leading World Cities: Empirical Evaluations of Urban Nodes in Multiple Networks / P. Taylor // Urban Studies. – 2005. – № 42 (9). – P. 1593–1608.

United Nations Human Settlements Programs (UN-Habitat, 1996). [Электронный ресурс] / Режим доступа до сайту: <http://www.unhabitat.org>.

Wirth L. Urbanism, as a way of life. / L. Wirth // *American Journal of Sociology*. – 1938. – Vol. 44, № 1. – P. 1–24.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
--------------------	---

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА

ТА ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ГЕОУРБАНІСТИКИ	7
1.1. Геоурбаністика в системі наук та її методологічна база	7
1.2. Зарубіжний досвід урбаністичних досліджень	20
1.3. Дослідження міст у дореволюційній Росії та СРСР	34
1.4. Підходи до дослідження урбанізаційних процесів в Україні ...	40

Розділ 2

МІСТО В СУЧАСНОМУ СВІТІ	48
2.1. Місто як об'єкт дослідження суспільної географії	48
2.2. Економіко-географічне положення як визначальне поняття геоурбаністики	63
2.3. Класифікація і типологія міст	70
2.4. Основні історичні етапи розвитку міст	80

Розділ 3

СВІТОВИЙ ФЕНОМЕН УРБАНІЗАЦІЇ	94
3.1. Теоретичні аспекти досліджень урбанізаційних процесів	94
3.2. Масштаби і тенденції розвитку процесів урбанізації в сучасному світі	116
3.3. Особливості урбанізації в Україні	140

Розділ 4

МІСТО ЯК СИСТЕМА. МІСТО В СИСТЕМІ МІСТ	173
4.1. Системний аналіз міста й урбанізованих систем	173
4.2. Системна концепція вивчення міст і провідні теоретичні моделі дослідження міських мереж	191
4.3. Просторовий аспект дослідження міст. Морфологія міста	206
4.4. Каркасний підхід до дослідження міських мереж	221
4.5. Найкрупніші форми міського розселення	235

Розділ 5

МІСТО У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ ПРОСТОРИ	267
5.1. Глобальні міста.....	267
5.2. Конкурентоспроможність міста як фактор розвитку.....	297
5.3. Міста в умовах неоліберального розвитку суспільства.....	313
5.4. Міста як арени конфліктів.....	337

Розділ 6

ОСНОВИ МІСЬКОЇ ПОЛІТИКИ	358
6.1. Міжнародний досвід здійснення міської політики. Європейський контекст	358
6.2. Концепція сталого (збалансованого) міського розвитку	371
6.3. Планування соціально-економічного та просторового розвитку міст в Україні	392
6.4. Стратегічне планування міського розвитку.....	416

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ РОБІТ	433
---	-----

ОРІЄНТОВНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ	440
--	-----

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	442
--------------------------------	-----

Навчальне видання

ДРОНОВА Олена Леонідівна

ГЕОУРБАНІСТИКА

Навчальний посібник

Редактор – Л. Воронцова

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 24,41. Наклад 150. Зам. № 214-7107.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Гр6.
Підписано до друку 08.09.2014

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02